

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИЙ, ИЖТИМОЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№11 (90)

2004 йил, ноябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

- ИФЕОМА ОҚОЙЕ. *Қулоғи йўқлар. Роман*.....3
ХУРШИД ДУСТМУҲАММАД. *Ал-Аъроф. Драма*.....52

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- Турк постмодерн шеърияти. *Хотиралар манзили*.....79

ПУБЛИЦИСТИКА

- В.ПЕСКОВ, Б.СТРЕЛЬНИКОВ. *Колумбнинг тоғани*.....88

АДАБИЙ ТАНҚИД

- ЮЛДУЗ КАРИМОВА. *Эрк ва бурч диалектикаси*.....119

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

- НУРБОЙ ЖАББОРОВ. *Олмонияда исломшунослик*.....124

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

- УИЛКИ КОЛЛИНЗ. *Ойтош. Роман*.....127

ТОШКЕНТ
НОЯБР

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир хайъати:
Миршўдат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Раҳматилла ИНОҒОМОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Абдулла ОРИПОВ
Файрат ШОУМАРОВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 11. 2004.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: ~~144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.~~

Ф.Шоҳ, немои

Навбатчи муҳаррир **Г.МУҲАММАДЁРОВА**

Рассом **Ю.ГАБЗАЛИЛОВ**

Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**

Мусахҳиҳлар **Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА**

Компьютерда саҳифаловчи **Н.ҚОДИРОВА**

Теришга берилди 15.09.2004 й. Босишга рухсат этилди 15.11.2004й. Бичими 70x108 1/16.

Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1000 нусха. А-5813 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида теришиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» НМИУда чоп этилди.

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2004 й.

Ифеома ОКОЙЕ

Кулоғи йўқлар

Роман

Саккизинчи боб

Кейинги шанба куни Улоко мени ва хотини Анини Олили клубига таклиф қилди — акам шу клубнинг аъзоси эди. Нигерияда ҳозир қатор-қатор клублар пайдо бўла бошлаган эди (бундан беш йил бурун келганимда ҳеч қандай клуб йўқ эди ҳали бу ерда), энди газеталарда янги-янги клублар жорий этилаётгани ҳақида турли-туман хабарлар босилаётган эди.

— Бормайман, чунки мен клуб аъзоси эмасман, — деб рад этдим акам таклифини.

— Биладан, лекин бизга, яъни клуб аъзоларига ўзлари билан биттадан меҳмон олиб боришга рухсат берилган, — деб туриб олди акам.

Мен бу таклифни рад этиш учун азда-базда биронта баҳона ўйлаб топишга уриниб кўрдим, чунки чиндан ҳам ўша клубга ҳеч боргим йўқ эди. Мен ватанимга қайтиб келганимдан бери нукул одамларнинг бойлиги ва мунофиқлиги намойиш қилинадиган бундай шоулар меъдамга тегиб кетган эди.

— Бир дўстим билан бугун учрашишга ваъдалашиб қўйган эдим, — дедим мен. — Очиғи, у билан учрашишга илгари ҳам икки марта сўз бериб, сўзимнинг устидан чиқолмагандим.

— Биз кечлик овқатгача қайтиб келамиз, — деб Улоко мени гапига уната бошлади. — Шунда дўстинг билан учрашишга улгурасан.

— Унгача чарчаб қоламан, — деб эътироз билдирдим.

Лекин Улоко оёқ тираб туриб олди. Негадир мен доим унинг талабини қондиришга мажбур бўлардим.

— Хўш, нима бўлади ўша клубда? — сўрадим мен.

— Олдинига клубга янги аъзолар қабул қилинади. Кейин клуб учун қуриладиган янги бинога пул йиғиш маросими ўтказилади.

— Клубингиз бажарадиган фаолият нималардан иборат?

— Кўп нарсадан. Масалан, агар клуб аъзосининг хотини ўлиб қолса, биз унга уч минг наира ёрдам пули берамиз, борди-ю клуб аъзосининг ўзи қазо қилса, унинг бевасига ҳам шунча ёрдам пули берилади.

— Демак, у ҳам суғурта агентлигига ўхшаган жой экан-да? Яна қандай ишлар бажарилади клубингизда?

— Турли учрашувлар уюштирамиз, муҳтож одамлар учун пул йиғамиз. Бугунги мажлисимиз сенга ёқади, ишончим комил.

— Клуб аъзоси бўладиганлардан нималар талаб қилинади? — деб қизиқсиндим мен.

— Нима, сенам аъзо бўлмоқчимисан?

— Йўқ. Шунчаки сўрадим-да.

— Агар клубга аъзо бўлмоқчи бўлсанг, биринчи навбатда анкета олиб тўлдирасан-да, уни котибга топширасан. Кейин сен билан суҳбат ўтказишади.

Охири. Боши ўтган сонда.

Агар жюри аъзолари сени клубга қабул қилишга розилик билдиришса, кириш бадали – бир минг беш юз наирани тўлайсан-у, шу билан клуб аъзоси бўлиб оласан.

– Кириш бадали шунақа каттами? Битта-яримтани аъзоликка қабул қилмаган пайтларинг ҳам бўлганми?

– Бўлган. Чунки биз аъзо бўлишни хоҳлаган ҳар қандай қаланғи-қасанғиларни ҳам қабул қилавермаймиз. Агар сенда ўз молиявий мажбуриятларингни бажариш учун етарли пул йўқлигини билсак, унда сени клубга аъзо қилиб ола olmayмиз.

– У ёки бу аъзонинг молиявий аҳволи қандайлигини сизлар қаёқдан биласизлар? Нима, у сизларга банкдан далолатнома олиб келиб кўрсатадими?

– Йўқ. Банк ходими бир неча наира эвазига, сенинг банкда бир дунё бойлигинг сақланаётгани тўғрисида ҳужжат ёзиб бериши мумкин – биз буни яхши биламиз. Шунинг учунам биз банк далолатномасига ишонмаймиз.

– Унда қаёқдан биласизлар қайси одамнинг қанча пули борлигини?

– Бунинг йўли осон, – деб илжайди Улоко. – Биз у одамнинг турмуш тарзини кузатамиз, нималарга қодирлигини кўрамиз. Масалан, мен бир қарашдаёқ, бадавлат одамни қашшоқ кишидан фарқ қила оламан.

Э, ҳали одамлар хулқ-атворидаги сертаманнолик ва сохта такабурликнинг, қолаверса, мен шоҳиди бўлган қабул маросимларида ўз бойликларини кўз-кўз қилиб мақтаншининг боиси бу ёқда экан-да.

– Кишининг ташқи қиёфасига қараб баҳо бериб бўлмайди, бундай қиёфа кўпинча одамни алдаб қўйиши мумкин, – деб эътироз билдирдим мен. – Ҳеч вақоси бўлмаган ғирт қашшоқ одам ҳам ўзини жуда катта сармоядордек қилиб кўрсатиши мумкин. Бундан ташқари, киши, масалан, қарзга олган пули ҳисобига ҳам тараллабебод яшаши мумкин.

– Сен шуни билки, Чиго, ҳамма ҳам банкдан қарз олиш имконига эга эмас. Фақат қарзни узишга қурби етадиган одамларгагина банк қарз беради.

– Бу ерда яна бошқа ҳар турли клублар бор экан. Буни мен газеталарни ўқиб, телевизорда кўриб билдим. Улар ҳам сизларнинг клубингизга ўхшайдими?

– Маълум даражада. Лекин бизнинг клубимиз бошқаларидан ажралиб туради. Биз дуч келган одамни суриштирмай-нетмай аъзоликка қабул қилавермаймиз. Масалан, оддий кишиларни аъзоликка олмаймиз.

Турган гапки, Улоко “оддий кишилар” деганида, камбағалларни назарда тутган эди, албатта.

– Бўпти, бораман. Дўстим билан, сен айтганингдек, клубдан қайтгач, учрашарман.

Соат иккида мен меҳмонхонага тушиб, Улоко билан Анини кута бошладим. Қабул вақти соат учга белгиланган эди ва Улоко, соат иккию чорақда уйдан чиқамиз, деб мени огоҳлантирган эди.

Иигирма дақиқадан кейин хонага Улоко тушиб келди. У эгнига қаҳрабо рангли тўр агбада, бошига қизил қалпоқча кийган, бўйнига эса беш шода қизил маржон осиб олган эди. Унг қўлида каттакон чарм елпигич бўлиб, унга “Оримили – Ҳеч қачон қуримайдиган денгиз” сўзлари ёзилган эди.

– Кечир, – деди у мени кўриб. – Кўп куттириб қўймадимми? Хотинларга ҳайрон бўламан, нега энди бирон маросимга отланадиган бўлишса, ясан-тусанлари чўзилиб кетаркан-а? Ани ҳалиям тайёр бўлмади. Мен, зора тезроқ қимирласа, деб атай пастга тушдим.

– Ўзингни бос, кутамиз. Унгача мусиқа тинглашимиз мумкин.

Улоко менга тикилиб қараб, ранжигандай бўлди.

– Нима, тўр агбада йўқми сенда? – деб сўради у мендан.

– Йўқ. Нимаиди?

– Биласанми, маросимга агбада кийиб борсанг яхши бўларди. Биттаям йўқми агбаданг?

– Менда куртка билан шим ва битта оврупоча костюм бор, холос.

– Сен ўзингга албатта, агбада сотиб олишинг керак, – деди Улоко. – Ҳеч бўлмаса, биттагина. Афсуски, бўйинг мендан анча баланд, бунинг устига, озгинсан, бўлмаса ўзимнинг агбадамни бериб турардим.

– Костюмнинг нимаси ёмон? Нима, ё ғайриватанпарварликми бу?

— Бугун биз таклиф этилган жойга, — деб сал тарадудлангандек жавоб қилди Улоко, — ҳамма тўр агбада кийиб боради. Фақат агбада сотиб олишга курби етмаган давлат хизматчилари ва шу тоифадаги бошқа одамларгина у ерга оврупоча костюмда боришади-да, барчага кулги бўлишади.

— Сенга илгари ҳам айтгандим, ака, киядиган кийимимнинг менга фарқи йўқ, фақат ўзимга лойиқ, озода ва саришта бўлса бўлгани.

— Шошма ҳали, бу ерда узоқроқ турсанг, сен ҳам кийим-кечакка бекфарқ қарамайдиган бўлиб қоласан. Бизнинг мамлакатимизда одамларга, уларнинг қандай кийинишига қараб баҳо беришади. Бизда либос жуда катта аҳамиятга эга. Агар сен, масалан, бирон муассаса ё фирмага қимматбаҳо тўр агбада кийиб борсанг, шу заҳоти у ердаги ходимларнинг диққатини ўзингга тортасан.

Улоконинг бу гапида жон бор эди ва бунга ўзим ҳам икки марта гувоҳ бўлгандим. Бир марта банкка, яна бир марта давлат муассасасига борганимда, иш билан келганларни қарши олувчи котиба қизлар, гарчи навбат меники эканлигини кўриб турган бўлсалар ҳам, мени қолдириб, агбада кийганларни қабул қилган эдилар. Банкда эса бир эркак, уни банк бошқарувчиси ҳузурига навбатсиз киритиб юборгани учун котиба қизга ўн наира пул қистирган эди. Ҳолбуки, бу одам мендан анча кейин келган, ҳатто қабулга ёзилмаган ҳам эди.

Ниҳоят, ана, Ани зинадан тушиб кела бошлади.

— Узр, куттириб кўйдим сизларни, — деди у. — Ходимамизга болалар тўғрисида кўрсатма бериб, бироз ушланиб қолдим.

У эгнига ранги ҳам, тўқилиши ҳам эрининг агбадасига ўхшаб кетувчи тўр блузка ва ёпинчиқ кийган эди. Бошига оч ҳаворанг шарфни, менинг назаримда, ҳаддан зиёд кенг ва керагидан ортиқ баланд қилиб ўраган эдики, ҳали қабул маросими чоғида унинг орқасидан жой оладиган одамга раҳмим келди. Чунки ўша бояқиш, бундай сарчўққи каллапўш ортидан ҳеч нима кўра олмасди, албатта.

Биз клубга етиб борганимизда, ҳаммаёққа турли хил русумдаги машиналар тиқилиб кетган эди. Уларнинг аксарияти “Мерседес”лар ва “Волво”лар бўлиб, улар орасида “Ауди”, “Пежо” русумидаги машиналар ҳам кўзга ташланиб қоларди. Боғда теварак-атрофни бошига кўтариб оркестр гумбурларди.

Биз остона ҳатлаб, қабул залига киришимиз билан микрофон янгради:

— Мана Оримили — Ҳеч қачон қуримайдиган денгиз ҳам ташриф буюрди! Ҳа, мана у келяпти! Уни умр йўлдоши — Ани билан укаси бухгалтер Чиго Адаба кузатиб келишмоқда! Мана улар!

Мен ўз номимни эшитиб, жуда ўнғайсизландим. Билардимки, бизни кўриб, микрофон орқали қичқирган одам ҳамма маълумотни, албатта, акамдан олган. Шу маҳал атрофимизда бир-бирини туртиб, итариб гирдикапалак бўлаётган телерепортёр ва фоторепортёрларни кўриб, жуда эсанкираб қолдим.

Лекин Улоко бундан олам-олам ҳузур қиларди. У терисига сиғмай ғурурланар, қадам олиши ҳам бирдан ўзгариб қолган эди. Энди у елкаларини керганча, уларни оёқ олишига ҳамоҳанг учуриб, савлат тўкиб юра бошлади. Ҳар сафар таниш-билишлари унинг лақабини айтиб, у билан саломлашганларида, у жилмаяр ва саломлашиш аломати сифатида елпиғичини кўтариб қўярди.

Маросим бошқарувчиси бизни эшик олдида қарши олиб, учовимизни ўртадаги йўлдан бошлаб кетди. Йўлнинг ярмига борганимизда мен Улоконинг энгидан аста тортдим.

— Сизлар билан биринчи қаторда ўтирмайман, — деб пичирладим унга.

— Нега? — деди у ҳайрон бўлиб. — Юравер. Ахир менинг меҳмонимсан. Сени ўз ёнимга ўтқозишга ҳақлиман.

— Гап бунда эмас, — деб пичирладим. — Мен энг орқада ўтиришни яхши кўраман. У ердан ҳаммаёқ кўриниб туради.

Маросим бошқарувчиси тўхтаб, бизни кута бошлади. Улоко уни куттириб қўймаслик учун, мен билан ортиқ тортишиб турмади.

— Билганингни қил, — деди у ва бошқарувчи орқасидан эргашиб биринчи қатор томон юрди. Мен эса орқамга қайтиб, энг охири қатордан жой олдим. Бу ердан бутун зал ва, энг муҳими, киравериш йўлак яққол кўзга ташланиб турарди.

Клуб аъзолари бирин-кетин залга кириб кела бошлашди. Улар микрофонда гапирётган одамнинг ҳам, шунингдек, олдинроқ келиб жой-жойларига ўтирган клуб аъзоларининг ҳам диққатини тамомила ўзларига қаратиш мақсадида, жўрттага шошмасдан, салмоқланиб одим ташлардилар. Микрофонда уларнинг лақаблари янграр ва дабдабали ясан-тусанлари таърифланарди.

Ниҳоят, клуб йўлагиди Ёш миллионер кўринди. У ва унинг хотини эгниларига мўъжизаваш оч ҳаворанг тўр матодан кийим кийган эдилар. Ёш миллионернинг бўйни бир қанча шода маржонлар ва тилла занжирга осилган қимматбаҳо тошнинг залваридан эгилиб кетаётгандек кўринарди. Хотини бошига рўмолни шу қадар баланд чўққайтириб ўраган эдики, бечора, бу гаройиб ва жимжимадор “истехком”ни, кулаб тушишидан хавотирланиб, кўли билан ушлаб борарди. Бу хоним атрофга кўз ташлаш учун бошини ўғирмоқчи бўлганида, худди бўйнининг томири тортишиб қолгандай, зўр-базўр бутун вужуди билан буриларди.

Ёш миллионер билан унинг хотини залга кириб келган заҳоти телерепортёрлару фоторепортёрлар галаси бу эр-хотинни қуршаб олишди ва фотоаппаратларнинг блиц чироқлари билан уларнинг бақирини камаштириб, тасира-тусур суратга ола бошлашди. Микрофоннинг бақирини зални бошига кўтарди: “Ёш миллионер кириб келмоқда! Ёш миллионер! Полизида ҳам сабзавот ўрнига пул унадиган одам! Мана у! Унинг эгнидаги ағбада қанча туришини ҳеч бир кимса айта олмайди. Унинг завжаи муҳтарамаси ҳам айнан шундай тўр матодан либос кийган. Ҳеч шубҳа йўқки, бу тўр мато Австрияда айнан шулар буюртмасига кўра тўқилган. Мана улар! Бой бўлиш учун дунёга келган Ёш миллионер ва унинг умр йўлдоши!”

Мен Ёш миллионернинг биринчи қатор томонга қандай виқор билан йўл олганини кузатарканман, кулиб юбордим. Ҳали шу пайтгача мен ўзини бу қадар эъозлаган, бошидан то оёғининг учигача кибру ҳаво билан йўғрилган одамни ҳеч кўрмаган эдим. Унинг чеҳрасида телевизор камераси учун махсус мўлжалланган табассум намоён эди. У ўз қиёфасини телевизор экранидида йирик планда кўринишини истаб, шунчали куйиб-пишиб ҳаракат қилардики, оқибатда электр кабелига қоқилиб йиқилиб тушишига сал қолди; яхшиямки бир оператор чаққонлик қилиб уни вақтида суяб қолди. Бутун зал бир лаҳзага сукутга толди, лекин алҳол энди бир оз ҳовуридан тушган ва ўз ўрни томон эҳтиётлик билан юра бошлаган Ёш миллионерни кўкларга кўтариб мақтовчи ҳайқириқ овоз яна микрофондан эшитила бошлади.

Маросимни бошқарувчи тантанали мажлисни очиқ деб эълон қилди ва залда ҳозир бўлганларга маросим раиси ҳамда унинг ёрдамчилари номини санаб ўтди; улар залдаги жамоанинг қўллаб-қувватловчи ҳайқириғи ва гулдурос қарсақлари остиди раёсат ҳайъати ўрнини эгаллашди. Раис узундан-узун нутқ сўзлаб, клуб фаолиятида амалга оширилган ишлар: камбағал одамларга улашилган арзимас совғалар, яқин ўтмишда қазо қилган клуб аъзоларининг оилаларига берилган ёрдам пуллари ва клубнинг тирик аъзолари учун уюштирилган сон-саноқсиз учрашувларни санаб ўтди. Шундан кейин клубга янги аъзолар қабул қилиш маросими бошланди. Аъзоликка ўтадиган одамнинг исми эълон қилинган заҳоти, ўша одам ўз хотини кузатувида раёсат ҳайъати столи олдига борар ва раис кўлидан аъзолик гувоҳномасини оларди. Янги аъзо бўлганларнинг ҳар бири, албатта, ўзини телевизор экранидида кўрсатишга ҳаракат қилиб, ҳатто гувоҳнома олаётганида ҳам раисга орқа ўтириб оларди.

Кейин клубнинг янги биноси учун эҳсон йиғиш бошланди. Мен ҳеч нима эҳсон қилмоқчи эмас эдим, шунинг учун, ҳатто номимни эълон қилишган тақдирда ҳам ўрнимдан турмасликка аҳд қилиб қўйдим. Раис бу маросимни эълон қиларкан, залда ҳозир бўлганларга, ҳамма қилинадиган хайр-эҳсонлар зинҳор қуруқ ваъда бўлмаслиғи, улар фақат нақд пул билан ифодаланиши ва айтилган заҳоти амалга оширилиши лозимлигини эслатиб ўтди. Сўнг у ўз нутқи охирида клубнинг янги биноси қурилиши учун ўттиз минг наира эҳсон қилмоқчилигини айтган эди, бу гапи катта шов-шув ва таҳсинларга сазовор бўлди. Ундан кейин Ёш миллионер йигирма минг наира тортиқ қилди. Шу дақиқадан бошлаб, раиснинг столига ўн минг ва минг наира миқдоридидаги пуллар дўлдек ёғила бошлади. Биронта ҳам одам юз наира ҳада қилмади. Мен бунақа кўп пулни умрим бино бўлиб кўрмагандим.

Ўйлаганимдай, Улоко ҳам ўрнидан турди ва:

– Шу кунларда бизнесим сал юришмай турганидан, – деди хижолат бўлган овозда, – атиги тўққиз минг наира эҳсон қиламан.

Мен унинг портфелидан даста-даста пул олиб, раиснинг столига қўяётганини кузатарканман, юрагим зирқираб кетди. Билардимки, акам бировнинг пулини эҳсон қилаётган эди. Чунки унинг молиявий аҳволи менга аён эди. Отам айтганидек, Улоко ўзини ўзи хароб қилаётган эди. Йўқ, энди мен акам билан албатта жиддий гаплашиб олмасам, унга, агар ўзингни бой одам қилиб кўрсатадиган бўлсанг, бир кунмас бир кун бошинга бало орттиришинг, мудом ёлғончилик қилиб кун кечирсанг, шармандаи шармисор бўлишинг муқаррар, деб тушунтириб, кўзини очмасам бўлмай қолди. Тўғри, унинг аччиғини чиқармаслик учун бу ҳақда жуда эҳтиётлик билан, одоб сақлаб гапиришим керак.

Эҳсон йиғиш маросими тугагач, ҳаммага виски, жин, вино, пиво каби ичкиликлар ва кайф бермайдиган ичкиликлар тарқатилди. Бу ерда ҳозир бўлган беш юзга яқин одамнинг ҳар бирига биттадан бутун-бутун товуқ гўшти тортилди.

– Бу жуда кўп, ҳаммасини еёлмайман, – дедим мен официантга.

– Еганингча е, – деди официант. – Ҳаммасини емабсан, деб ҳеч ким сени қамоққа тикмайди.

– Ортиб қолганини ташлаб юбориш увол-ку! Сен бу товуқни олиб кетгинда, менга унинг биттагина оёғини олиб кел, – деб илтимос қилдим.

– Наҳотки, шу чумчуқдай келадиган товуқниям еёлмасанг?

– Ҳа, яхши. Бўлмаса менга пичоқ бер, ўзим керагини кесиб оламан.

– Менга қара, – деди официант жаҳли чиқиб, – бизда пичоқ йўқ. Қўлинг билан бурдалаб еявер. Атрофинга қара, ҳатто аёллар ҳам пичоқсиз паққос тушириб ётишибди.

У ҳақ эди. Официант нари кетгач, мен атрофга назар ташлаб, лабларига суртилган помاداга ҳам, юз-кўзларидоғи упа-эликка ҳам парво қилмай, товуқ гўштини худди оч бўрилардай тилка-тилка қилиб еётган аёлларни кўрдим. Залда говур-гувор овозлар тинди, ҳамма кавшанарди. Кейин, бир кишига битта товуқ гўшти камдек, яна қовурилган гўшт билан гуруч хуруши ва зиёфат ниҳоясида, хўрандаларнинг хоҳишига қараб ҳар турли суюқ таомлар тортилди.

Мен товуқнинг иккита оёғини еб тўйиб қолдим ва бошқа ҳеч бир овқатга қўл урмадим. Шу боис, бекор ўтирганимдан, атрофга кўз ташлаб, бошқаларнинг овқат ейишини томоша қила бошладим. Фоят ажойиб манзара! Биров гўштни худди итга ўхшаб титқилар, бошқа биров товуқ суягидаги иликни сўриб олиб, суягини ҳам гажирди.

Шу пайт мен нарироқда ўтирган иккита хонимнинг ўз сумкаларига товуқ гўштини тикаётганини кўриб қолдим. Улардан бири уйига фақат товуқ гўшти олиб кетаётганига қаноат қилмади, шекилли, ҳеч ким кўрмаяптимикин, дегандек, у ёқ-бу ёққа қараб олиб, икки шиша тоник ичимлигини ҳам шартта олиб, сумкасига тикди.

Ниҳоят, маросим тугади. Кўчага чиққанимизда, Улоко Ёш миллионер билан гаплашиш учун орқада қолди.

– Ўлгудай ёқмайди менга шу Ёш миллионер, – деди Ани биз машинага ўтирганимизда.

– Нега?

– Мен бунақа разил, бунақа пасткаш одамни умримда кўрмаганман.

– Пасткаш одам клуб биноси қурилишига йигирма минг наира эҳсон қилмайди. Сиз бугунги газетада унинг суратини кўрдингизми? У етимхонага ҳам иона қилибди.

– Ҳа, кўрдим. Телевизор экранларида ўзини яна бир марта кўрсатиш мақсадида қилган ўша ионани. Унинг етимхонага берган эллик наира ионаси, ўзини реклама қилгани учун оладиган пулнинг юздан бирига ҳам тенг келмайди. Бу одам, агар ўзини кўз-кўз қилиш имкони туғиладиган бўлса, ҳеч нимасини аямайди, ҳар қандай қинғир ишдан ҳам ҳазар қилмайди.

– Эрингизнинг дўстини ёмонлашингиз яхшимас, – деб кулиб қўйдим мен.

– Баъзида Улокога ҳайрон қоламан: ўшанинг нимасига учаркин, у билан ўрталарида бўлган дўстликни намунча папалаб қадрларкин? Айтсам ишонмайсиз.

Биласизми, Ёш миллионернинг ҳамқишлоғи бўлган бир бева аёл ундан қизининг университетда ўқишига тўлаш учун ундан уч юз наира пул қарз сўраганида бермабди. Бечора қизнинг охирги сессияси экан. Қаранг, тагин бу кишим миллионермиш, — деди Ани истеҳзо билан, — оғир аҳволда қолган бева хотиндан арзимаган пулини қизганибди-я!

— Балки кўзи етмагандир ўша аёлнинг қарзни узишига?

— Қўйсангиз-чи! Ўша аёл қарзини узолмаганида ҳам, Ёш миллионер нима зарар кўрарди? Ўша уч юз наирасиз ўлиб қолармиди? Бунинг устига, бева аёлнинг эри Ёш миллионернинг қариндоши бўлган экан.

Анчадан кейин Улоко келди ва биз уйга жўнадик. Бу сафар кўчаларда машиналар тирбанд бўлгани сабабли, уйга етиб олишимиз пича қийин бўлди. Йўлда кетаётганимизда Улоко клубда бўлиб ўтган маросимни ҳузур қилиб эслади. Уйга келганимиздан кейин мен Улокога дедим:

— Сен жуда катта пул эҳсон қилдинг.

— Ростимни айтсам, — деди у ёнимга келиб ўтираркан, — шу эҳсон деб кеча банкдан қарз олишимга тўғри келди.

— Ахир нега бундай қилдинг, ака? — дедим мен.

Очиғи, Улоконинг қалтис ва қалбаки ҳаёт кечириши гашимга тегаётган эди. Шу сабабли менинг дилимда, бор-е, билганича кун кечираверсин, деб уни ўз ҳолига ташлаб қўйиш истағи билан отамнинг хоҳишига зид ўлароқ, бундай қилишим инсофданмас, деган тушунча ўртасида қаттиқ тортишув борарди.

— Бошқа иложим йўқ эди, — деди Улоко ўкинч билан. — Нима, сенинча, мутлақо ҳеч нима бермаслигим ё арзимаган пул ҳадя қилишим керакмиди? Ўзинг қишлоқда черковга ўттиз наира ҳадя қилганингда, эсингдами, сени мазах қилиб ҳуштак чалишгани?

— Лекин бу менга заррача зиён ҳам етказгани йўқ-ку, тўғрими?

— Етказарди ҳам, агар менга ўхшаган бизнесмен бўлганингда. Бордию сен ўзингни бадавлат одам қилиб кўрсатмасанг, ўша заҳоти сен билан шартнома тузишни бас қилишади, яна қўшимча кредитлар олишдан ҳам маҳрум бўласан. Нима, бугун эҳсон қилганлар ичида қарзга пул олган фақат мен деб ўйлайсанми?

Мен акамни эҳсонга бировларнинг пулини ишлатгани учун, ошна-оғайниларида орқада қолмаслик мақсадида, хўжақўрсинга пулни ўнгу сўлга хазондек сочиб ётгани учун койиб бермоқчи, бу қилмиши нафақат ўзини, балки бошқаларни, ва айниқса, камбағал одамларни ҳам руҳий тушкунликка олиб бориб, уларда нафрат ва ҳасад туйғуларини уйғотиши, бу эса, ўз навбатида, одамлар ўртасида жиноий ишларни вужудга келтириши, адоват қўзғатиши мумкинлигини тушунтирмоқчи бўлдим-у, лекин ҳозирги дамда ўзимнинг буткул унинг қарамоғида эканлигимни ўйлаб, унга насихат қилишга ҳаққим йўқлигини тушундим: ахир акам менга бошлана берган, мени боқаётган эди-да. Қолаверса, ҳозир у шундай шодиёна, шавқ-завқли кайфиятда эдики, унга айтадиган маслаҳат ва ўгитларим бирон самара беришига ишониниш қийин эди. Шуларни ўйлаб, мен энг аввал ишга кириб олишга ва ўзимга алоҳида турар-жой топишга, фақат шундан кейингина акам билан жиддий гаплашишга қарор қилдим.

Тўққизинчи боб

Ўзимга иш топишим осон бўлмади. Мен бўш турган бухгалтерлик ўрнини қидириб, хусусий фирмалар, қўшма сармояли компаниялар, давлат муассасалари ва одамларни ишга жойлаштирувчи комиссияларга ҳафталаб қатнайвериб, оёғида оёқ қолмади. Лекин, чамаси, ҳеч кимга менинг керагим йўқ эди. Баъзида мен анча малакасиз бўлган бухгалтерларнинг яхши маошли жойларга худди дарёдан челақда сув олгандек осонгина жойлашиб олганларини эшитар ё ўз кўзим билан кўрардим-да, ахир қандай хатога йўл қўяпманки, мени ишга олишмаяпти, деб ўйлаб қолардим. Орадан кўп вақт ўтмай, мен бунинг сабабини тушундим: менинг ватанимда одамлардаги малака, илму маърифат ва истеъдод қадрланмас, лекин лаёқатсизлик ва нодонлик иззатда эди. Мен яна бу ерда касбий лаёқатдан ва омилкорликдан кўра таниш-билишлару қариндош-уруғларни ишга олиш, бунинг устига, порахўрлик кўпроқ аҳамиятга эга эканлигини

тушундим. Шунинг учун, ҳамма ерда истеъдодсиз кишиларнинг ишга жойлашиб олганига ажабланмаса ҳам бўлади.

Бир кунни мен қўшма сармояли бир компанияга ишга кирмоқчи бўлиб, у ерга борганимда мени ишга олишмади. Кейин билсам, бунга сабаб менинг фақат узоқ муддат чет элда бўлганим экан. Компания бошқарувчисининг айтишича, гарчи мен бу ўринга даъвогар бошқа одамлардан малакалироқ бўлсам ҳам, директорлар кенгаши раиси менинг номзодимга қатъиян қарши чиқибди.

— Нимага? — деб сўрадим мен. — Ахир биз у билан ҳеч қачон учрашмаганмиз, у мени танимайди ҳам-ку.

— Раиснинг айтишича, хорижда илм олиб, ўша ерда узоқ вақт хизмат қилган одам фақат ўз эътиқоди даъвати билан иш кўрармиш, демакки, бу ерда раҳбарнинг фармойишларини сўзсиз бажара олмасмиш.

— Қандай бемаънилик! — деб эътироз билдирдим мен. — Нима, кенгашнинг бошқа аъзолари ҳам унинг фикрига қўшилишдими?

— Йўқ. Лекин эътироз билдиришга журъат эта олмадилар. Бу ерда раиснинг ҳуқуқи жуда баланд, жамики масалаларни бир ўзи ҳал қилади.

— Агар ҳамма масалаларни раиснинг ўзи ҳал қиларкан, унда бутун бошли кенгашнинг нима кераги бор?

Бошқарувчи бу саволимга жавобан фақат елкасини учириб қўйди. Мен унинг юз ифодасига қараб, шундоқ ҳам кўп гапириб юборганини ва энди бу масалани бошқа муҳокама қилмоқчи эмаслигини тушундим. Мен унга миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетдим.

Кунлар бир-бирини қувалаб ўта бошлади ва мен ўзимга иш топишдан кун сайин кўпроқ умидимни уза бошладим. Бир кунни эрталаб нонушта чоғида Улоко менга деди:

— Сезяпман: сен ўзинг икки дунёда ҳам иш тополмайдиганга ўхшайсан.

— Рост, нега иш тополмаётганимга ўзим ҳам ҳайронман. Ҳолбуки, суҳбат пайтида ҳамма саволларга жуда дадил ва тўғри жавоб қайтаряпман.

— Нимага шу чоққача иш тополмаганинг сабабини мен биламан. Энди буёғини менга қўйиб бер. Фақат менга айт: қаерда ва ким бўлиб ишлашни хоҳлайсан? Қолганини ўзим амалга ошираман.

Мен акамга қаерда ва ким бўлиб ишламоқчилигимни айтдим.

— Кўрасан, мен бу ишни уддалайман, — деб ваъда қилди у.

Орадан тўрт кун ўтгач, Улоко ишдан қайтиб келиб, столга бир хат ташлади. Бу хатда давлат ихтиёридаги бир компания менга бош бухгалтер лавозимини тавсия қилгани ёзилган эди. Мен кўзларимга ишонмадим. Қарангки, мен бир неча ҳафта югуриб-елиб эплай олмаган ишни Улоко тўрт кунда амалга оширибди.

— Қандай эпладинг буни? — сўрадим мен ҳайрон бўлиб.

— Бунинг йўли осон, — деб жавоб қилди Улоко. — Керакли одамлар билан учрашиб, уларга сўраган нарсасини бердим.

— Нима, мени ишга олишлари учун пора бердим, демоқчимисан?

Акам саволимга жавоб ҳам бермади, кимлар билан “учрашган”ини ҳам айтмади. Шундай бўлса ҳам мен миннатдор эдим ундан.

Орадан бир ҳафта ўтиб, ишга кирдим. Мен компания жойлашган бинога кириб, ишга келганимни билдириш учун, тўғри бошқарувчи ҳузурига йўл олдим. Унинг хонасида кимдир бор эди, шунинг учун бироз вақт қабулхонада кутиб ўтиришимга тўғри келди. Мен қабулхонада ўтирганимда бу ерга бошқарувчи билан учрашиш иштиёқида бўлган яна бир неча киши кириб келди.

Уларнинг ўзаро суҳбатларидан бизнесмен эканликлари сезилиб турарди. Улар давлат корхоналари билан шартномалар тузиб, осонгина бойиб олиш мумкинлиги ҳақида уялмай-нетмай мақтаниб гапиришарди. Улар сиёсат борасида ҳам суҳбат қилишди, лекин уларнинг бу суҳбати сиёсий маслак тўғрисида ҳам, халқ фаровонлигини юксалтириш учун ҳукумат томонидан нима ишлар қилиниши лозимлиги тўғрисида ҳам эмас, балки қандай қилса, нонни ёғ билан ейиш, у ёки бу партияга аъзо бўлиб кирганда қандай мавқега эга бўлиш ёки қандай манфаат кўриш мумкинлиги ҳақидаги сиёсат эди.

Суҳбатдош бизнесменлардан бири, илгари ушбу компания бошқарувчиси билан биргаликда университетда ўқитувчилик қилганини, кейин икковлари

ҳам бизнес билан шуғулланиш мақсадида ўқитувчиликни ташлашга қарор қилганлари ҳақида гапирди. Унинг гапириш усули ҳам, талаффуз қилаётган сўзлари ҳам университетда эришган маданиятдан аллақачон мосуво бўлганини билдириб турарди.

Қабулхонада эшитганим гаплардан мен, илм аҳли даврасида, кўпроқ пул топиш мақсадида бизнес билан шуғулланишга ва ўқув юрларини тарк этишга мойиллик уйғона бошлаганини тушундим. Профессор ва ўқитувчилар жамоатчилик ҳурмати қозонмай қўйганлар. ҳолбуки, айна чоғда пудратчилар ва бизнесменлар энг эъзозли ва ҳурматли кишиларга айланган эдилар.

Ниҳоят, бошқарувчи ҳузурига кириш навбатим келди. Кириб, ўзимни танитдим ва у мени ўтиришга таклиф қилди.

— Мистер Адаба, бизда хизмат қилишдан кўнглингиз тўлади деб умид қиламан, — деди бошқарувчи. — Албатта, ҳаммаси жойида бўлади... агар сиз ҳаддан зиёд тиришқоқлик қилмасангиз ва қуюшқондан чиқмасангиз.

Унинг бу билан нима демоқчи бўлганини тушунмай, афтига қарадим, сўнг столда турган кичкина лавҳага назар ташладим. Лавҳада: “Сардор, доктор, муҳандис Озо Келие” деган сўзлар ёзилган эди. Ичимда ўқиб, мийиғимда кулиб қўйдим.

— Мана бу компаниямиз низомидан бир нусха. Уни олиб уйингизда жуда синчиклаб ўқиб чиқинг, ана шунда сиз вазифангиз нималардан иборат эканлигини ва нималарга тумшуқ тикмаслик кераклигини билиб оласиз, — деди у ва менга маънодор қараб қўйди.

У мени корхона фаолияти билан таништирар экан, бутун компанияга шахсан ўзи раҳбарлик қилишини, директорлар кенгаши раисининг ҳам, барча кенгаш аъзоларининг ҳам жиловни ўз қўлида эканлиги, қолаверса, ҳукуматнинг энг нуфузли кишилари билан бевосита мулоқот қилавериши ҳақида қайта-қайта оғиз кўпиртириб гапирди.

Шу гаплари билан у мени чўчитиб қўйганига ишонч ҳосил қилди, шекилли, ғоят мамнун кайфиятда мени компаниянинг офис ва хоналарига бирма-бир олиб кириб, ҳар хил бўлимларнинг бошлиқлари билан таништирди. Жудаям беўхшов семириб кетган бошқарувчининг ларзон думбаси ҳаддан ташқари тарвақайлаб кетганидан, камзулининг барлари бир-бирига етмасди. Афтидан яёв юриш ҳам унинг учун машаққат бўлса керак, чунки у мен билан офисларни айланиб чиқиш азобидан қутулгач, енгил тортиб, чуқур нафас олди.

Бош бухгалтер муовини этиб ишга қабул қилинган йигит ҳам мен билан бир кунда идорага келган эди. Унинг исми Ама Эрика экан, офиси меники билан ёнма-ён эди.

Ишлай бошлаганимга бир ҳафта бўлганида Ама олдимга кириб, сенга хонадон керак эмасми, деб сўради.

— Албатта, керак, — дедим мен суюниб.

— Ҳозир қаерда яшаб турибсан? — деб суриштирди у.

— Акамнинг уйида. Лекин мен ўз хонадоним бўлишини истайман. Ўзим ҳам анчадан бери қулайроқ бир хонадон қидириб юрибман, аммо ҳали топмадим.

— Мен ҳозир битта хонадон юзасидан музокара олиб боряпман. Унинг ёнида яна битта бўш хонадон бор экан, балки уни сен ижарага оларсан, агар кўнглингга ўтирса?

Мен сабрим чидамаётганини яширолмай дедим:

— Ҳ... жудаям қизиқиб қолдим ўша хонадонга.

— Сен олдин ўша хонадоннинг қаердалигини сўрамайсанми?

— Бунинг аҳамияти борми?

— Бўлмасам-чи! Шаҳарнинг баъзи туманларида сув йўқ. Жўмрақлар ҳатто занглаб қолган. Бошқа бир туманда йўл ёмон — машинада ўтиб бўлмайди. Яна баъзи жойларда электр йўқ.

— Мен бу ҳақда ўйламовдим. Чунки бу ерга қайтиб келганимдан бери шаҳарнинг кўп жойларини ҳали кўрмадим.

— Мен ижарага олмоқчи бўлган хонадон Нью-Хейвнда. У ерда сув ҳам сероб, электр ҳам бор, кўчалар ҳам текис, саришта.

— Нью-Хейвнда, дедингми? Менинг акам худди ўша ерда туради. У мавзе менга жуда ёқади. Агар сен айтган хонадон ўша ерда бўлса, жуда қойилмақом бўларди. Хўш, ижара ҳақи қанча экан?

— Ҳали билмайман, — деб жавоб қилди Ама. — Эртмас индин ўша уй соҳиби билан учрашаман, шунда иккала хонадон масаласини узил-кесил гаплашиб келаман — биттасида сен, биттасида мен қўшни бўлиб яшаймиз.

— Жуда хурсанд қилган бўлардинг мени, — дедим унга.

Ама билан гаплашганимиздан кейин орадан сал вақт ўтар-ўтмас мен хонадон учун ижара ҳақи тўладим. Уй соҳиби бир йиллик ижара ҳақини олдиндан тўлашни талаб қиларкан, яхши ижарагир топиб, воситачилик қилганим учун, деб ижара ҳақининг ўн беш фоизини Ама олганини бехосдан айтиб қўйди ва шунга кўра ижара ҳақини оширишга мажбур бўлганини гапирди. Бизнес фирибгарлик ва товламачиликдан иборат бўлган, бойлик орттириш учун эса ҳеч нимадан ҳазар қилмайдиган, ҳаммаёқда касбий ва ахлоқий бузуқлик ҳукм сураётган ҳозирги ҳаётимизда воситачилик қилгани учун ҳақ сўраган одамни қоралаш ўринсиздир балки, лекин шундай бўлса ҳам, Аманинг ўзини менга яхши кўрсатиш учун тилёғламалик қилгани гашимга теккан эди. Биз ижарага хонадон олишимиз ҳақида гаплашганимизда, у ҳеч қандай моддий манфаат кўрмаса ҳам, менга яхшилик қилишга уринаётганини, ижарага олинадиган уйга бориб келиш учун нуқул таксига ўз ёнидан пул тўлаётганини неча марталаб гап орасида қистириб ўтган эди. Афтидан, у ана шу “тиришқоқлик” қилгани учун мендан воситачилик ҳақи олишга ўзини ҳақли деб ҳисоблади, шекилли.

Бахтим бор экан, айна пулга муҳтож бўлиб қолганимда Танзаниядан менга юборилган пул етиб келди. Бу пулнинг бир қисмини мебел ва зарурий рўзғор буюмлари сотиб олишга сарфламоқчи бўлиб, мен бир куни Ани билан Улокога дедим:

— Шу ой охирида ижарага олганим хонадонга кўчиб ўтмоқчиман.

— Бизлар билан яшаб тураверганингиз яхши эди, — деди Ани.

— Етар шунча турганим, — деб эътироз билдирдим мен. — Шундоқ ҳам бир неча ойдан бери ортиқча юк бўлиб келдим сизларга.

— Қўйсанг-чи! Ҳеч ҳам бизга малол келганинг йўқ, — деб гапга аралашди Улоко. — Ахир жигаримсан-ку, бошпана берганим, едириб-ичирганимга мингдан-минг розиман. Лекин ҳамма ҳам ўз уйига эга бўлиши керак. Сен мебелга буюртма бердингми?

— Ҳа, баъзи нарсаларга. Айтгандай, ака, сендан сўрамоқчи эдим. Гаражинг ёнида эски роҳат курсиларинг ётибди, шуларни олсам майлими?

— У курсилар сенга тўғри келмайди, — деди Улоко.

— Нега?

— Негаки, улар модадан қолган. Сен энди компаниянинг бош бухгалтерисан, шунинг учун ўзинга янги замонавий гарнитур сотиб олишинг керак.

— Роҳат курси, модадан қолганми ё замонавийми, барибир роҳат курсилигича қолаверади, — дедим мен жилмайиб. — Агар қарши бўлмасанг, ўша курсиларни олиб кетардим. Ҳаммаси бус-бутун, фақат у ёқ-бу ёқларини артиб-тозалаш керак, холос.

— Майли, улардан ҳозирча фойдаланиб туринг, — деб гапга аралашди Ани.

— Кейин ўзингизга янгиларини сотиб оларсиз.

Лекин бу таклиф ҳам Улокога ёқмади.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда, Чиго, — деди у, — замонавий роҳат курсиларнинг тўлиқ комплектини буюртирган бўлардим. Буюртма тайёр бўлгунча бир ой вақт ўтади. Унгача бизникида яшаб тураверардинг.

Лекин мен ўз хонадоним бўлишини сабрсизлик билан кутаётган эдим. Бунинг бир неча сабаби бор эди; улар ичида энг муҳими, отамнинг илтимосига кўра, Улоко билан жиддий гаплашиб олишим учун аввало мустақил ҳаёт кечиришим лозим эди.

— Мендан кўнглинг тўқ бўлсин, — дедим акамга. — Ўша роҳат курсиларинг менга ёқади. Ростимни айтсам, уларнинг модадан қолган ё қолмаганлиги мен учун аҳамиятсиз. Майлими олсам?

— Олақол, — деб рози бўлди ниҳоят Улоко. — Фақат, боя Ани айтганидек, уларни тезроқ янгилаб ол.

— Раҳмат, — деб миннатдорчилик билдирдим унга, лекин курсиларни алмаштирмасликка қатъий қарор қилганим, чунки улар бинойидек эди.

Кейинги шанба кунни мен ўз хонадонимга кўчиб ўтдим. Кўчмасимдан олдин Ани менга газ плитаси, мўъжазгина совутгич ва бир нечта кастрюл сотиб олишда ёрдамлашди. Мен харид қилган каравот Улокога ёқмади.

— Буям анави мендан олганинг роҳат курсилардек моладан қолган, — деди у. Лекин мен, турган гапки, унинг гапига эътибор бермадим.

Кўчиб ўтадиган куним Улоко билан Ани мени янги хонадонимга кузатиб боришди ва ҳамма олиб келинган жиҳозу буюмларни очиб жойлаштиришда ёрдам қилишди. Ани наридан-бери егулик тайёрлади ва биз мўъжазгина бўлса ҳам шинам ошхонамда овқатландик. Эр-хотин кечқурун соат саккиздан ошганда уйларига кетишди. Мен уларнинг орқасидан қараб қоларканман, дилимда бир-бирига зид бўлган қандайдир икки хил ҳиссиёт вужудга келганини туйдим. Мен ўз уйим бўлганидан бахтиёр эдим-у, айна пайтда, ёлғиз ўзим бу ерда сўплайиб қандай яшаркинман, деган хаёл мени ғулуғлага соларди.

Эртаси кунни меникига қўшниларим мистер ва миссис Экьюлар киришди. Улар шундоққина менинг тагимда, биринчи қаватда туришарди. Шу биринчи қаватдаги бошқа хонадон тайёр кийимлар сотадиган кичкинагина дўкон эди. Мистер Экью давлат муассасаларидан бирида хизмат қилар, хотини эса, бу ердан икки қадам наридаги бошланғич мактабда муаллима экан. Улар мени янги уйга кўчиб келганим билан табриклаш учун ва мен билан танишиб олгани киришган эди. Мен бир шиша вино очдим ва биз яхши кўшничилик қилиш учун қадаҳ кўтардик.

Орадан бир неча кун ўтгач, мен уйимиз олдида мебел ташувчи фургон машина келиб тўхтаганини кўрдим. Салдан кейин эшигим тақиллади — ҳали унга электр кўнғироқ ўрнатмаган эдим. Келган Ама экан.

— Киравер, Ама, — дедим унга.

— Ҳозир вақтим йўқ. Сенга фақат бугун кўчиб келаётганимни айтгани кирувдим.

— Қандай яхши. Биласанми, нега шу чоққача кўчиб келмаётганингга ҳайрон бўлаётувдим.

— Мебелим тайёр бўлишини кутган эдим.

— Тайёр бўлдими? Жуда яхши-да. Мен бу ерда жуда ёлғизман. Ёрдам керакми?

— Йўқ, раҳмат. Уйимни жиҳозлаш учун фирма мутахассисларини ёлладим.

Улар шу ерда, ҳамма ишни ўзлари қиёмига келтиришади. Мен фақат ишни қабул қилиб олиб имзо чекаман, холос.

— Анча қиммат бўлса керак-а, уларнинг хизмати? — деб тахмин қилдим.

— Ҳа, лекин арзийди, — деб ишонтирди мени Ама.

Биз зинадан пастга тушарканмиз, Ама янги мебел сотиб олиш учун ва фирма хизматига тўлаш учун шунча пулни дарров қаердан олибдийкин, ахир яқингинада, пулдан сиқилиб қолдим, деб шикоят қилган эди-ку, деган фикр кўнглимга келди. У менга анча вақтгача ишсиз юрганини, то иш топгунича ҳатто овқатланиш учун ҳам одамлардан пул қарз олиб яшаганини айтган эди. Шу бирга ишлаётганимиз қисқа вақт ичида унинг қандай қилиб шунча пул жамғарганини мен ҳеч тасаввур қила олмадим.

Кўчада юкчилар мебелларни ва бошқа уй-рўзғор ашёларини фургондан тушириб бўлишган ва энди уларни юқорига, Аманинг хонадонига олиб чиқмоқчи бўлиб туришган эди. Буюмлар ичида нов қилиб ўралган гиламлар, жуда чиройли мато билан қопланган ором курсилар, тилларанг каравот, улкан совутгич, экрани катта телевизор ва яна бир қанча ҳар турли электр асбоблар бор эди. Ҳаммаси яп-янги.

— Лотереядан ютдингми дейман, Ама? — сўрадим мен бу буюм ва жиҳозларни кўриб.

— Йўқ, — деди у кулиб. — Нега сўраяпсан?

— Бўлмаса, шунча нарса харид қилишга пулни қаердан олдинг?

— Мен ҳамма қиладиган ишни қилдим. Банкдан қарз олдим. Кўнглим замонавий мебелларни тусаб қолган эди, шунинг учун эски мебелларимни ташлаб юбориб, янгисини харид қилдим.

— Тушунарли.

Мен бошқа ҳеч нима демадим. Билардимки, бирон нарса харид қилиш учун энг аввало пул ишлаб топиш керак, деб айтсам унга, бу гапим эшакнинг

кулоғига танбур чертиш билан баробар бўларди. Мамлакатимиздаги кўпчилик одамларнинг айнан шундай ғайриқонуний ишлар билан шуғулланаётгани энди менга кундай равшан эди. Бу пайтга келиб мен давлат томонидан иморат қуриш учун ажратилган кредит пулнинг ярмини қўли эгри одамлар ўзларининг янги уйи пойдевори қурилиши шарафига зиёфатлар бериш, янги автомобиллар сотиб олиш, дабдабали дафн маросимлари ўтказиш, ҳаттоки сардор унвонига сазовор бўлганини ювиш учун ишлатишларини билиб олган эдим...

Шу куни мен кечлик қилиб бўлганимдан кейин бир шиша вино олиб Аманикига кирдим.

– Кўчиб келганингни нишонлаймиз, – дедим мен столга шишани қўйиб.

– О, миннатдорман сендан, – деди у ва буфетдан иккита стакан олди.

Мен атрофга назар ташлаб, кўзим ўйнаб кетди. Хона худди қирол кошонасидек шинам қилиб безатилган эди. Лекин мен, узилмаган қарзим ташвиши билан ўзимнинг бундай кошонада қандай яшай олишим мумкинлигини ҳеч тасаввур қила олмадим.

Ама лаганда совуқ товуқ гўшти кўтариб кирди. Биз вино ичиб, товуқ гўшtidан еб, ўз ҳақимизда, ишлаб турганимиз компания ва умуман, мамлакатимиздаги ҳаёт тўғрисида суҳбатлашиб ўтирдик.

– Энди борай, – дедим мен соатимга қараб. – Ўзинг ҳам бугунги уринишлардан чарчагансан, дурустроқ дам олишинг керак.

– Сен мени дилдан қувониб қарши олдинг, раҳмат, – деди Ама ва менга хайрли тун тилаб, хайрлашди.

Эртаси куни якшанба эди. Уйимга Ани келди. У черков ибодатидан қайтаётиб, йўл-йўлакай кирибди. Болалари Ибе билан Канайо ҳам у билан бирга эди. Болалар мени кўриб, суюниб кетишди – бизлар энди дўстлашиб олгандик. Мен жиянларимни кока-кола ва вафли печенъеси билан меҳмон қилдим. Ани икковимизга эса вино қўйдим.

– Акангиз кулфатга учради, – деди Ани кўзини вино қўйилган стакандан узмаганча.

– Нима бўлди? – дедим ҳаяжонга тушиб. Гарчи мен Улоконинг турмуш тарзини хуш кўрмасам ҳам, унга бўлган жигарлик меҳрим заррача совимаган эди.

– Сардор Алу уни ўлдирмоқчи!

– Ўлдирмоқчи?

– Ҳа.

– Ким ўзи у? – сўрадим мен.

– Улоко уй қуриб беряпти унга шу ерда, Энугуда, Индепенденс Лэйаут даҳасида, – деди Ани. У қаттиқ ҳаяжонда эди.

– Ўша сардор Алу деганингиз нима сабабдан Улокога таҳдид соляпти? – деб сўрадим мен.

– Биласизми, Улоко унинг пулига ўзи учун уй қура бошлабди. Буни сардор Алу қаердан эшитган, билмайман. “Агар Улоко шу келаётган чоршанбагача Индепенденс Лэйаут даҳасида яна ишга киришмаса, ўлдираман”, деб таҳдид қилибди у. Бу ҳам етмагандай, яна у босқинчи ўғрилари ёллаб, Улоконинг қишлоқда қураётган уйини буздириб ташлармиш.

– Йўқ, ўша сардор Алунинг бундай қилишига кўзим етмайди. У қотиллик қилгани ёки кишига зиён етказгани учун қандай оғир жазога тортилишини яхши билади. Агар Улоко чоршанба кунигача сардор уйини қуришга яна киришса, ҳамма можаро ўз-ўзидан барҳам топади-қўяди.

– Лекин Улоко ишга киришолмайди-да! Ҳамма бало шунда. Мен сардор Алунинг феълени яхши биламан. У айтган гапини амалга оширишдан кўрқмайди. Ҳеч ким унга гинг дея олмайди. Буни у олдиндан пишитиб қўйган.

– Улоконинг ўзи айтдими, чоршанбагача уйни қуришга киришолмаслигини?

– Йўқ, у айтмади. Лекин, биламан, унинг ҳисобида сариқ чақа ҳам қолмаган. Биласизми, у анча-мунча банкдан жуда кўп пул қарз бўлиб қолибди.

Анига раҳмим келди. Бу ўқимишли, оққўнғил ва ҳеч қачон тушқунликка тушмайдиган аёл эрининг ҳуда-беҳудага пулни совуриб, ўзини кўз-кўз қилувчи турмуш тарзини асло ёқтирмасди.

– Мен Улокога, пулни бибелиска сарфляпсан, деб неча марталаб маломат

қилдим, лекин у менга қулоқ солмаяпти, — деди Ани. — Ҳатто у менга, агар яна менинг ўз билганимча кун кечиришимга тумшуқ тиқадиган бўлсанг, ота-онангнинг уйига олиб бориб ташлайман сени, деб дўқ ҳам қилди. Тўғри, мен ҳам яхши кўраман пулни, лекин унга ўхшаб эмас. У ўзида бориға шукр қилишни билмайди. Уйда жуда кам бўлади, кечкурун келганида эса, қаттиқ чарчаганидан, ўрнига ётадию қотади. Сиз у билан бир гаплашиб кўрсангиз яхши бўларди, Чиго. Балки сизнинг гапингизга қулоқ солармиди...

— Майли, уриниб кўраман, — сўз бердим. — Лекин сиз, илтимос, ўзингизни кўп қийнаманг. Улоко бу вазиятдан қутулиб чиқиш йўлини топади, албатта.

— Кошкийди топса, — деди Ани ташвишли оҳангда. — Кўзим етмайди сира. Ибе билан Канайо аллақачон вафли печеньесини еб, кока-колани ичиб бўлишганди.

— Мен борай, — деб ўрнидан турди Ани.

— Олдин виноингизни ичинг, — деб эслатдим унга.

— Вой, хаёлимдан кўтарилибди, — деди у ва ўтириб, стакандаги винони охиригача ичди.

Мен уларни кўчага кузатиб тушдим, машинага ўтиришларига кўмаклашдим. Машинани Анининг ўзи ҳайдаётган эди.

— Сиз Улокодан хавотир олманг. Ҳаммаси яхши бўлади, — деб Анига яна тасалли бердим.

— Уриниб кўраман. Лекин бу осон эмас. — У моторни юргазди.

— Биладан, барибир уриниб кўринг.

Мен уларнинг орқасидан қараб қолдим. Сўнг уйимга кўтарилдим.

Ҳали мен тушлик қилишга ҳам улгурмаган эдим, шу пайт уйимга Улоконинг ўзи кириб келди.

— Ўтир, озгина тамадди қилиб ол, — деб овқатга таклиф қилдим уни.

У овқатдан бош тортди.

— Йўқ, негадир ҳеч нарса егим ҳам, ичгим ҳам келмаяпти бугун, — деди у. Сўнг алҳол мақсадга ўтди. — Менга пул бериб туролмайсанми, Чиго? Саккиз минг наирача пул зарур бўлиб қолди.

— Афсуски, менда бунақа кўп пул йўқ, — деб шартта жавоб қилдим унга.

— Биладан йўқлигини. Сенга, банкдан қарз олгин мен учун, демоқчийдим.

Кейин қайтариб бераман.

— Ҳеч бир банк менга қарз бермайди. Чунки кафил бўладиган биронта ҳам танишим йўқ.

— Ҳеч қанақа кафил керакмас сенга, — деб тушунтира бошлади Улоко. — Банк бошқарувчилари бу шартни четлаб ўтиш йўлини билишади. Фақат уларга қарзга оладиган пулингнинг маълум бир фоизини берсанг бўлди, шу заҳоти кафолатсиз қарз олишинг учун рухсатнома кўлингга тегади.

— Ахир бу жинойт-ку! — деб чинқириб юбордим мен.

— Биладан. Лекин биз, бизнесменлар фақат шу йўсинда қарзга пул олиб турамыз. Нима, кафолат олишга лаёқатли мулкдорлар кўп деб ўйлайсанми орамизда?

— Бошқаларни билмайман-у, лекин мен ўлсам ҳам ўша фирибгар банк бошқарувчиларига хушомад қилмайман, — дедим ғазабланиб. Ҳолбуки, Улоко учун қарз олишни хоҳламаётганимга бошқа сабаб ҳам бор эди. Агар мен шу ишни қилсам, деб кўнглимдан ўтказдим, унинг қарз ботқоғига яна ҳам чуқурроқ ботишига йўл очиб бераман. Бундан ташқари, мен қарз олишга кўрқардим, агар олсам, энди бу қарзни қандай узаман, деб кечалари ҳаловатимни йўқотиб, мижжа қоқмай чиқишим муқаррар эди. Зеро, Улоко мендан олган қарзини икки дунёда ҳам узолмаслигини аниқ билардим.

— Шунча пул нимага керак бўлиб қолди сенга, ака? — деб сўрадим ундан.

Улоко бироз тарадудланиб туриб, ниҳоят, бундан бир неча соат олдин Ани айтган гапларни деярли сўзма-сўз такрорлади. Мен ниҳоятда қалтис аҳволга тушиб қолган эдим. Тўғри, Улоко ҳеч қачон, айниқса, Танзаниядан қайтиб келганимдан бери мендан ёрдамни аямаган эди, лекин банкдан саккиз минг наира пул қарз олишни ўйласам, кўрққанимдан юрагим орқамга тортиб кетарди. Шу боис мен унга нима учун банкдан пул қарз олиб беролмаслигимни жуда сиполик билан, очиқ-ойдин тушунтиришга уриндим.

— Илтмосимни ерда қолдирасан деб ҳеч ўйламовдим, Чиго. Сенга қанча-қанча яхшилиқлар қилдим. Лекин ҳозир қийин аҳволга тушиб қолганимда бутун умидим фақат сендан эди.

Акамнинг бу гаплари менга қаттиқ тегиб кетди ва мен ўзимни унинг олдида гуноҳдор ҳис қила бошладим. Мен иккиланиб қолдим: Улоконинг илтмосини бажарсаммикин ё рад этсаммикин? Кутилмаганда миямга бир фикр келди: мен нима қилишим кераклигини тушундим.

— Сенга беш юз наира беришим мумкин, — дедим унга. — Бор пулим шу, фақат ой охиригача кун кечиришим учун озгина чегириб қоламан. Қаноатлантирадим сени шу пул?

— Ўзинг ҳам билиб турибсан қаноатлантирмаслигини. Бўпти, ҳамонки менга ёрдам қилмоқчи эмас экансан, олмайман бу пулингни.

— Афсуски, бор-йўқ пулим шу, — дедим мен.

— Ҳа, яхши, унда мен кетдим, — деди Улоко эшик томон юраркан. У ҳатто кузатиб қўйишимга ҳам монелик қилди.

Мен нима қилишимни билолмай, кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим: Улоко бир фалокатга фақат ўз айби билан мубтало бўлди; энди уни ўзи бошидан соқит қилсин, деб унга ёрдам беришдан воз кечайми ё ўз эътиқодимга қарши чиқиб бўлса ҳам жиноятга қўл уриб, унга ёрдам қилайми? Ўйлаб-ўйлаб, ахири акамни ўз қисмати ихтиёрига ҳавола қилмоқчи бўлдим. Тўғри, мен акам билан икковимиз ўртамизда мавжуд бўлган илиқ муносабатни қадрлардим, зеро, биз болалик чоғимиздан ҳамиша энг қадрдон дўст бўлиб ўсгандик, лекин шунга қарамай, унинг учун банкдан пул қарз олишимни, бунинг устига, бу қарзни кафолатсиз олишим учун банк бошқарувчисига пора беришим лозимлигини ўйласам, газабланганимдан аъзойи баданим зирқираб кетарди.

Учинчи боб

Компания бош бухгалтери лавозимига кўникишим анча қийин бўлди. Лекин компаниямиздаги (эҳтимолки, бутун мамлакатдаги) оддий ходимларнинг аксар пайт тиришқоқ ва кунтли эмас, балки беҳафсала ва ялқов эканликларини, диёнатли ходимларга нисбатан ҳамкасбларининг кўпроқ нафрат билан қарашларини жуда тез фурсатда тушуниб олдим. Кўпчилик ходимлар ўз вазифасини пухта ва вақтида бажаришни исташмас, ҳамма жабҳада муғамбирлик, қаллоблик авж олган эди.

Мен жидду жаҳд билан астойдил ҳаракат қилиб, ниҳоят, ўз қўл остимдаги бўлимда тартиб ўрнатишга муваффақ бўлдим-у, лекин ходимларимни ишга кечикмай келишга ва ғайрат билан, пухта ишлашга мажбур қилишим оқибатида бир талай ярамас лақабларга сазовор бўлдим.

Мен яна бир нарсани тасодифан сезиб қолдим: компанияда ишловчи айрим ходимлар бўйдоқ бўлсалар ҳам, ўзларини уйланган ва бола-чақали қилиб кўрсатиб, оилалилар учун бериладиган ёрдам пулини олар эканлар. Бир ходим, гапини мен эшитиб турганимни пайқамай, ёнида турган шеригига, оиласи бўлмаса ҳам, оилалилар учун бериладиган ҳамма имтиёзлардан фойдаланаётганини мақтаниб гапирди. Мен бундай фирибгарликка барҳам бериш учун, никоҳ гувоҳномаси ҳамда болаларнинг туғилиш гувоҳномаси фотонусхасини бухгалтерияга тақдим этиш ҳақида фармойиш бердим.

Бу фармойишимга кўпчилик ходимлар қарши чиқди. Икки кундан кейин компания ходимларидан бири офисимга бостириб кирди. Мен унга жой таклиф қилдим. У бир дақиқача иккиланиб турди-да, сўнг ўтирди.

— Ҳўш, хизмат? — сўрадим мен. Уни танимасдим.

— Мен шу ерда ишлайман, — деб гап бошлади у. — Сизни кўрсатаётган фаолиятингиздан огоҳлантирмоқчиман.

— Ўзи нима гап? Тушунмадим, — бамайлихотир сўрадим мен унинг гердайиб ҳақоратомуз оҳангда гапиришига эътибор бермай.

— Нега энди сиз ходимлардан никоҳ ва туғилиш гувоҳномаларини талаб қилиб қолдингиз? Бизларни ким деб ўйлаяпсиз ўзи?

— Агар ходимлар ўзларига тегишли бўлмаган ёрдам пулини даъво қилсалар,

– деб эътироз билдирдим мен, – компания зарар кўриши мумкин, шунинг учун мен бундай қаллобликка барҳам бермоқчи бўлдим.

– Нима, компания сизнинг хусусий мулкнингизмидики бунчали куйиб-пишпақсиз? У зарар кўрадимми, йўқми – сизга нима?

– Мен бош бухгалтерман, бинобарин, компания манфаатини ҳимоя қилишим керак. Бу менинг бурчим.

У ўрнидан турди ва ҳирсдай келадиган гавдаси билан устимга энгашди:

– Менга қара, бола, фармойишингни қайтариб ол, бўлмаса, соғ кўймаймиз сени.

– Тушунмадим, нега энди ўша фармойиш сизга тинчлик бермаяпти? Яширадиган сиригингиз бўлмаса, нега безовта бўласиз? – деб эътироз билдирдим мен унинг пўписасидан заррача кўрқмай.

– Мен сенга ҳеч қандай фотонусха кўрсатмайман. Қўлингдан, барибир, ҳеч нима келмайди! Бордию мени ёрдам пулидан маҳрум қиладиган бўлсанг, сенга онангни кўрсатиб қўяман. Ҳали сен менинг қандай казо-казо мансабдорлар билан апоқ-чапоқ эканлигимни билмайдиганга ўхшайсан! – У қаттиқ газабланганидан нафаси ичига тушиб кетди. – Кулоғингга кўрғошиндай куйиб ол: биз бу ерда адолатпешаларга зор эмасмиз. Ё ҳамма қатори, ҳеч қаёққа тумшуқ тикмай тинчгина юр, ё бўлмаса, туёғингни шиқиллат бу ердан... эсинг борида! – Шу пўписасидан кейин у бошини адл кўтариб, виқор билан эшик томон юрди.

Худди шу пайт хонага Ама кириб, сал бўлмаса чиқиб кетаётган ходимга урилиб кетаёзди.

– Ким у одам? – сўрадим мен.

– Ҳозир чиқиб кетган кишини сўраяпсанми?

– Ҳа. Ким ўзи у?

– У бошқарувчимизнинг холаваччаси. Исми мистер Иче, менимча.

– Ҳали у бошқарувчига қариндош эканлиги билан мени кўрқитмоқчи бўлибди-да? – деб мен Амага ўша одам билан бўлган суҳбатимизни сўзлаб бердим.

– Чиго, – деди Ама, – бизнинг Нигерияда кўпам кекирдик чўзиш ярамайди – каллангдан айрилиб қолишинг мумкин. Сенинг ўрнингда мен ўша никоҳ гувоҳномалари ҳақидаги фармойишни бекор қилган бўлардим. Шуниям унутмаки, маҳаллий таомил бўйича турмуш қурганларда, умуман, ҳеч қандай никоҳ гувоҳномаси йўқ.

– Хабарим бор. Олдимга бир ходимимиз келиб, маҳаллий таомил бўйича уйланганини, шунинг учун унда никоҳ гувоҳномаси йўқлигини айтди. Кейин у, хоҳлаган вақтингизда уйимга бориб, оилали эканлигимга ўзингиз гувоҳи бўлинг, деб менга манзилени ҳам ёзиб қолдирди. Нега бошқалар ҳам шундай қила қолмайди?

– Маслаҳатимга қулоқ сол, Чиго, қўй шу ишингни. Компания сен келмасингдан олдин ҳам зиён кўрган бу масалада, лекин, кўриб турибсан, ҳеч ери камайиб қолгани йўқ.

– Фикрингга қўшилмайман, Ама. Мен фирибгарликка йўл қўя олмайман. Йўл кўйсам, оз миқдордаги ҳалол, инсофли ходимларимизга адолатсизлик қилган бўламан. Компания ҳозир пулдан сиқилиб қолган, у бадният қаллобларнинг касофатига зарар кўрмаслиги керак.

– Тағин ўзинг биласан. Кел, бас қилайлик шу гапни, – деди Ама. – Мен олдинга бошқа иш билан киргандим.

– Нима демоқчийдинг?

– Офисингни қайта жиҳозлаш пайти келмадимикин, а? – деб сўради у.

– Нима ҳожати бор?

– Ана, оёғинг остидаги гиламга қара, сийқаланиб, гуллари ўчиб кетибди. Стол ва стуллар ҳам, дераза пардалари ҳам эскирган. Офисингдаги мебеллар компания бош бухгалтерига муносиб бўлиши керак, ахир.

Аманинг бу гапини эшитарканман, у қилган бир иш эсимга тушиб кетди. Компания биз икковимизга пул қарз берган эди. Мен у пулга мўъжазгина “Тойота” машинасини сотиб олдим, Ама эса “Волво” харид қилди. У, ўз таъбири бўйича, шундай катта компаниянинг бош бухгалтери муовинига фақат “Волво”

муносиб, деб айтганди ва машина ҳақини тўлаш учун, компания берган пулдан ташқари, яна одамлардан ҳам қарз кўтарган эди.

— Биринчидан, Ама, — дедим мен, — офисимдаги гиламнинг ва стол-стулларнинг эскирганлиги билан ишим йўқ. Улар менинг ишлашимга ҳалал бермайди. Иккинчидан, компаниямиз ҳозир қарзга ботиб ётибди. Буни ўзинг ҳам яхши биласан, тўғрими?

Ама бош бухгалтер деган обрўйимни сақлашим учун, албатта, офисимни янги мебел билан жиҳозлашим лозимлигини, компаниянинг қийин молиявий аҳволда эканлиги эса, шинам ва бадастир хонада ишлашимга тўсқинлик қилмаслиги кераклигини менга бир неча дақиқа давомида лаби-лабига тегмай уқдиришга уриниб кўрди.

Ниҳоят, у менга “ақл ўргата олмаслиги”ни тушунгач, аччиғи чиқиб деди:

— Сен ўз офисингга янги мебеллар олишни хоҳлайсанми, хоҳламайсанми, барибир, мен ўзимникини бошдан-оёқ янгитдан жиҳозлайман.

— Бунга ҳеч қандай зарурат йўқ, биродар.

— Сенингча, эҳтимол, йўқдир, лекин менимча — бор.

— Кел, Ама, биз очиқчасига гаплашиб олайлик, — дедим мен жиддий тарзда. — Сенинг офисинг учун янги мебел харид қилишга мен розилик бермайман. Ҳозирги пайтда биз бу ишни қилолмаймиз, бунинг иложи ҳам йўқ.

— Сен розилик бермасанг, унда нима қилишимни, кимдан ёрдам сўрашимни ўзим биламан. Яхши қол.

У хонамдан ғазаб отига миниб чиқиб кетди. Мен ўз виждонимга зид ҳаракат қилишни истамас эдим, лекин бу қилмишим кўпчиликка ёқмаётган эди. Энг аввало бундай иш тутишим Улокога ёқмади. Унинг учун банкдан қарз олишни истаганимдан бери бир марта ҳам олдимга келмади. Мен уни кўргани бир эмас, уч марта уйига бордим, лекин ҳар гал борганимда уни уйда йўқ деб айтишарди. Ҳолбуки, учинчи марта борганимда унинг уйда эканлигини сезувдим, аммо у мен билан кўришишни хоҳламади. Мен Ани билан кўришдим.

— Акангиз, — деди у, — сизни унга ёрдам қўлини чўзмаганингиз учун ҳеч кечиролмаяпти. Дарвоқе, у Оничадаги банкдан қарз олиб ишини сал тўғрилаб олди.

Мени ёмон кўрганлар ичида иккинчи ўринда мистер Иче турарди. У компаниямизни товламачилик йўли билан соғиб ётган ходимларга гов бўлганим учун мендан нафратланарди. Бўлимимдаги ходима аёллар ҳам мени ёқтирмай қолишганди: мен бир неча марта уларнинг иш пайтида ҳар хил заргарлик буюмлари, кийим-кечаклар, яна ҳинд матолари билан савдогарчилик қилганлари устидан чиқиб қолгандим. Сўнг уларга иш чоғида бўлимимизда савдо билан шуғулланишни қатъиян ман қилишимни айтганимда, бу хонимлар ҳам буйруғимдан норози бўлишганди.

Мана энди, мендан ранжиганлар сафига Ама ҳам қўшилди. Лекин шунга қарамай, мен ўртамизда ўтган гапни ўйлаб кўриб, тўғри қилдим деган қарорга келдим. Кейин бу барча кўнгилсизликларни хаёлимдан фаромуш қилиб, ишга киришдим.

Иш куни охирлаб қолганида ҳузуримга ходима аёллардан бири кириб келди. Мен уни ҳам ишимдан ранжиганлардан бўлса керак, деб ўйлаб, кўпол муомала қилдим унга.

— Хўш, нима керак сизга? — дедим жаҳл билан.

— Оға, мен билмоқчийдим, мабодо сизга хизматкор бола керак эмасми? — деб сўради у.

Мен бу саволни эшитиб, енгил нафас олдим. Бу ерда ишлай бошлаганимдан бери ҳузуримга биринчи марта таклиф билан киришган эди. Шу чоққача мен ходимлардан фақат талаблар эшитиб келдим.

— Жудаям керак, — дедим мен. — Сизда шунақа бола борми?

— Ҳа. Қишлоғимизда бир бола бор. У гўдаклигидан етимликда ўсяпти. Бола холаси билан яшарди. Яқинда холаси ўлиб қолди. У, аслида, менинг узоқ қариндошим, аммо уни қарамоғимга ололмайман. Ўзимда тўққизта бола бор, эрим эса соғлиқни сақлаш вазирлигида қора ишчи бўлиб ишлайди. Ўзимиз бир ҳолатда кун кечирамиз.

- Ўша айтган болангизнинг қўли эгри эмасми, ишга лаёқати қандай?
- У жуда ҳалол, ишчан бола. Қолаверса, жуда хушчақчақ, кўрсангиз, болалиги азоб-уқубатда ўтган деб ўйламайсиз. У сизга ёқади, биламан.
- Ёши нечада?
- Яқинда ўн саккизга киради, лекин сал ёшроқ кўринади.
- Мактабда ўқиганми?
- Менимча, ўқиган-ов, фақат уч-тўрт йил. Холаси, эри қазо қилганидан кейин боланинг ўқиши учун ҳақ тўлолмай қолганди.
- Сиз уни қачон олиб келишингиз мумкин?
- Ҳоҳлаган пайтингизда. Бугун жумами?
- Ҳа.
- Мен бугун ишдан кейин қишлоққа бориб, уни эртага олиб келишим мумкин.
- Менинг уйимни биласизми?
- Йўқ, — деб бош чайқади аёл.
- Мана бу менинг манзилим. — Мен блокнотдан бир варақ йиртиб олиб, унга манзилимни ёздим ва аёлга узатдим. Бундан ташқари, аёлнинг қишлоққа бориб келишига, ўзи билан бола учун йўл ҳақи ҳам бердим.
- Мингдан-минг раҳмат сизга, — деб миннатдорчилик билдирдим аёлга у ўрнидан туриб кетишга отланганида. — Мен кўпдан бери дастёр бола қидириб юрибман, лекин танишларимдан ҳеч ким менга муносиб болани тавсия қилмади ҳалигача.
- Сиз менга эмас, мен сизга раҳмат айтишим керак, — деди аёл. — Мени қандай ташвишдан қутқарганингизни тасаввур ҳам қилолмайсиз.
- Дарвоқе, исмингиз нима? — сўрадим ундан.
- Вероника Муху. Мен бошқарувчимизнинг офисида хизмат қиламан.
- Тушунарли. Яна бир марта раҳмат сизга бу ёрдамнингиз учун.
- Аёл чиқиб кетди. Сал вақт ўтмай, хонамда Ама пайдо бўлди. Ҳайронман, нуқул кўргим келмаган пайтда кириб келарди у.
- Нимага келибди бу хотин? — деб сўради у.
- Ҳозир бу ердан чиқиб кетган аёлни айтяпсанми?
- Ҳа.
- Мен бундай қилмаслигимни тушуниб турган бўлсам ҳам, Амага у аёлнинг нима мақсадда келганини гапириб бердим. Сабабки, у аёл билан бўлган суҳбатимиз ёлғиз менгагина тааллуқли эди.
- Сен ҳали дастёр бола ёки жория қидирган кишилардан хизмат ҳақини ундириб олиб, кейин қочиб кетган товламачилар ҳақида эшитмаган бўлсанг керак?
- Мен бу аёлнинг ундай қилишига ишонмайман. У инсофли аёл кўринади.
- Инсофли одамни ноинсофдан қандай фарқ қилиб бўлади? Мени, масалан, уч марта товлаб кетишди. Ҳар гал қирқ наирага тушдим.
- Шунга қарамай, бу аёл ихлосимни қайтармайди, деб умид қиламан.
- Сен менга бошқарувчининг буйруғини ўқигани берган эдинг, шуни олиб келдим, — деди Ама буйруқни менинг олдимга, столга қўяркан.
- Кейин у чиқиб кетди. Ниҳоят, иш вақти тугаб, мен уйимга жўнадим.
- Компанияга ишга кирганимдан бери, мен доим дам олиш кунлари отамнинг олдига бориб, ундан хабар олиб турдим. Мен жума кунлари кечқурун қишлоққа кетаётганимда доим отам учун егулик овқатлар олиб борардим. Лекин бу жума куни кечқурун шаҳарда қолдим. Чунки, Вероника, ўз ваъдасига кўра, айтган боласини эртага эрталаб бошлаб келиши мумкин эди. Мен у болани ўзим билан қишлоққа олиб боришга қарор қилиб қўйдим. У отамга дастёрлик қилади: қудуқдан сув ташийди, кирларни ювади, овқат пиширади; ана унда отам ахири Адагонинг хизматига зор бўлмайди.
- Ё тавба, бу жума куни ишхонамда юз берган кўнгилсизликлар гўё камлик қилгандек, кечқурун яна бир муаммо пайдо бўлди. Мен кечлик таомга енгилгина нима пиширсам экан, деб бош қотириб ўтирганимда, ҳеч қутилмаганда уйимга Ёш миллионер кириб келди. У ҳали бир марта ҳам келмаганди меникига, шунинг учун, бу ташрифи мени Ҳайрон қолдирди.
- Афсуски, менда олтин сув йўқ, — дедим унга жой таклиф қиларканман, — лекин пиво топилади.

- Виски йўқ бўлса, пивоям тешиб чиқмайди, – деди у хириллаб.
- Мен унинг олдига бир шиша пиво келтириб қўйдим. У шишани ўзи очиб, стаканга тўлдириб қўйди.
- Ўзинг ичмайсанми? – деб сўради у мендан, пивони хўпларкан.
- Йўқ, яқинда ичувдим.
- Ишинг қалай кетяпти?
- Кўникяпман. Лекин бу осон эмас.
- Биламан, сенга осон бўлмайди, – деди у кулиб. – Негаки, сен зиёли одамлар “эйтиқод” деб атайдиган нарсанинг кулисан.
- Мен, эҳтимол, Улоко унга банкдан қарз олишни хоҳламаганимни айтган бўлса керак, шунга шама қиляпти шекилли, деб ўйладим.
- Ҳар бир кишининг ўз эйтиқоди бўлиши керак, – дедим мен.
- Тўғри, фақат ўша эйтиқод аҳмоқона бўлмаслиги керак, – деб луқма ташлади у.
- Бировга аҳмоқона бўлиб туюлган нарса бошқа бировга оқилона бўлиб кўринади, – деб эйтироз билдирдим мен, ундан паст келишни истамай.
- Улоко қалай? – деб сўради у мавзуни ўзгартириб. Чамаси, нима мақсадда келганини қандай изҳор қилишни билолмаётган эди.
- Ёмон бўлмаса керак. Анча бўлди уни кўрмаганимга. У ишга кўмилиб кетган.
- Ҳа, ҳамма бизнесменлар сингари. Доим ишга кўмилиб яшаш – бизнинг азобимиз. Мана сен, масалан, ишдан кейин уйингга келиб дам оласан, лекин мен бунга ўзимга лозим кўролмайман. Мен ҳатто овқатланишга, бироз мизғиб олишга ҳам вақт тополмайман. Сен ҳар йили таътилга чиқасан, менда у имконият ҳам йўқ.
- Сиз ўзингизга ўзингиз хўжайинсиз. Демакки, истаган пайтингизда кўнглингизга сиққанча ҳордиқ чиқаришингиз мумкин. Сизга ҳеч нима монелик қилмайди. Хоҳлаган ишингизни қачон ва қай тарзда амалга ошириш ўз кўлингизда.
- Бу сен айтганчалик эмас, – деб кулиб қўйди у. – Агар мен ўшанақа иш тутадиган бўлсам, инқирозга учрайман. Сен бунга ҳали ҳам тушунмаганга ўхшайсан. Бизлар учун вақт – пул!
- У бир жиҳатдан ҳақ эди. Мен Улоконикида турганимда, шунингдек, бошқа пайтларда ҳам мамлакатимиздаги оддий бизнесменларнинг пул кетидан қувиб, елиб-югуришлари сабабли, кундалик ҳаёт қувончларидан баҳраманд бўлиш имконидан маҳрум эканликларига шоҳид бўлгандим. Мен яна шундай бир ҳолатга эйтибор бергандим: бизнесмен, сармойеси кўпайган сари, иштаҳаси ҳам ошиб борар экан, шунинг учун ўз ютуғидан мамнун бўлиш туйғуси унга бегона.
- Ёш миллионер бирдан ўз ташрифи сабабини очиқ айтишга журъат этди.
- Мен сендан баъзи бир ишларимни тўғрилаб беришингни илтимос қилмоқчи эдим, – деб оҳиста қағиллади у.
- У нима иш экан?
- Сен менинг молиявий ҳужжатларимни тартибга солиб беришинг керак. Солиқ ходимлари ҳоли-жонимга қўйишмаяпти. Улар мендан бир дунё солиқ тўлашни талаб қилишяпти.
- Унақа экан, сиз бундай ишга ихтисослашган фирмага мурожаат қилишингиз керак.
- Мен у фирманинг хизматидағ фойдаланиб тураман.
- Нега бу сафар ҳам уларга мурожаат қила қолмадингиз?
- Гап шундаки, улар ҳужжатларимни мен хоҳлаганимдек сохталаштиришга рози бўлишмади. Тўғри, баъзи нарсаларни сал-пал тўғрилашди, лекин уларнинг бу тўғрилашларидан кейин, барибир, жуда катта солиқ тўлашимга тўғри келяпти. Аминманки, сен ўша ҳужжатларимни улардан кўра яхшироқ тартибга солиб берасан.
- Ёш миллионер бу охириги жумласи билан, турган гапки, менга хушомад қилмоқчи эди, лекин бу жумла менинг ҳалоллигим ва пок виждонимни таҳқирлади.
- Сиз бу масалада менга мурожаат қилиб янглишибсиз, – дедим ўзимни

зўрға босиб. — Биринчидан, мен ҳеч қачон ҳеч кимнинг, ҳатто ўз туғишган акамнинг ҳам давлатга хиёнат қилишида ёрдам бермайман. Иккинчидан, давлат хизматчиси сифатида, хусусий иш билан шуғулланишга ҳаққим йўқ.

— Гапларинг худди гўдак боланикига ўхшайди, — деди у заҳарханда қилиб. — Ўша сен жон-жаҳд билан ҳимоя қилаётган давлатни кимлар бошқаряпти, биласанми? Бир тўда одамлар. Сен улар ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмассан, шунинг учун, хиёнат ҳақида гапиришинг бефойда. Энди хусусий иш билан шуғулланиш масаласига келсак, сен бу билан шуғулланмайдиган биронта бўлсин давлат хизматчисини ҳеч кўрганмисан? Врачлар, муҳандислар, техниклар, архитекторлар, ўқитувчилар, ҳаттоки қора ишчилар ҳам — ҳамма-ҳаммалари озми-кўпми хусусий бизнес билан шуғулланадилар. Лекин шу пайтгача уларни ҳеч ким фош қилишга уриниб кўрмади. Чунки уларни фош қилишдан ҳеч ким манфаат кўрмасди, сабаби, ҳамма одамлар ҳозир қандай қилиб кўпроқ пул топиш ташвиши билан банд. — У ўтирган ўрнида бир ижирганиб кўйди ва тиржайганча гапида давом этди: — Ҳаттоки, аҳмоқнинг аҳмоғи ҳам бошқаларни айблашга журъат эта олмайди, негаки, ўзи ҳам бошқаларга ўхшаб айбли иш билан машғул.

Мен индамадим ва у яна ўзи гапира бошлади:

— Агар фақат оладиган маошингга кун кечирадиган бўлсанг, ҳеч қачон биринг икки бўлмайди. Уйингдаги жиҳозларга қара: креслоларнинг шалағи чиқиб кетган, оёғинг тагида гилам йўқ, дераза пардалари энг арзон матодан. Сенинг тоифангдаги бухгалтер бундай яшамаслиги керак. Лекин агар битта-иккита хусусий топшириқни бажариб берсанг, анча-мунча пул ишлаб, пичоғинг мой устида бўлади, уйингни ҳам бинойидай жиҳозлаб оласан.

У бир лаҳза жим қолди, сўнг ўз фикрига хулоса ясади:

— Агар шу ишимни бажариб берсанг, сенга яхшигина ҳақ тўлардим.

— Таклифингиз учун раҳмат, — деб жавоб қилдим баҳолиқудрат хушмуомалалик билан. — Лекин, афсуски, бу ишда сизга фойда келтираолмайман. Бундай вазифа менинг этиқодимга зид.

— Бундан чиқди, сенга ортиқча пул керак эмас экан-да? — деб сўради у ҳайрон бўлиб.

— Йўқ, керакмас. Оладиган моянам ўзимга етади.

— Вой, жуда антиқа нусха экансан-ку! Мен ҳали шу чоққача, мунтазам олиб турган маошига қўшимча тарзда илова қилинадиган пулни ёқтирмаган одамни ҳатто энг бадавлат одамлар орасида ҳам учратмаганман. Мабодо эсинг оғиб-нетиб қолмаганми, ишқилиб?

— Мен соппа-соғман, — дедим жаҳлим чиқиб. — Каллам ҳам сизникидан яхшироқ ишлайди, агар шуни назарда тутаётган бўлсангиз.

У “қайдам” дегандек елкасини учуриб кўйди.

— Шу чоққача ҳали ҳеч ким менинг хизматимдан бўйин товламаган эди, сен биринчи бўлдинг, — деди у маънос қайфиятда. — Одамлар ҳамиша айтганимни бажаришарди. Текинга бўлмаса, пулга.

— Минг афсус, мен бажараолмайман ишингизни, — деб қатъий тарзда такрорларканман, унинг менга қарата айтган охириги гапига парво ҳам қилмадим.

— Ўз туғишган жигарингни ҳалокатдан қутқариб қолиш учун заррача ҳам жон куйдирмаганингни эшитган бўлсам ҳам, ҳар ҳолда, менинг сўзимни икки қилмасан деб ўйловдим — аҳмоқ эканман, — деб у иззат-нафсимга қаттиқ тегди. Улоко банкдан қарз олиб бермаганим ҳақида Ёш миллионерга айтиб бергани энди аниқ маълум бўлган эди.

Шундан кейин Ёш миллионер жўнаб кетди. У мендан ҳафсаласи пир бўлган ва қаттиқ ранжиган эди, шунинг учун, уни кузатиб кўйишимга қаршилиқ қилиб, йўлни ўзим ҳам топа оламан, деб тўнғиллади.

Мендан ранжиганларнинг сони кун сайин ортиб бораётган эди.

Эртаси куни шанба эди. Вероника, берган ваъдасига қўра, дастёр болани уйимга бошлаб келди. Унинг исми Нвеке экан. У чиндан ҳам, ўз ёшига қараганда анча чоғроқ, аммо ақл-идрокли ва ростгўй кўринарди.

— Мен Нвекени қишлоққа олиб бориб қўймоқчиман, у отам билан туради, — дедим Вероникага. — Отам кексайиб қолган, шунинг учун Нвеке унга қараб турса яхши бўларди. Агар Нвеке ўзини яхши тутса, ўзи хоҳлаган хунарни

ўрганишига ҳам пул тўлаб турардим. Сиз унга айтганларимни тушунтиринг, чунки мен гапираётган шевани яхши тушунмаётганга ўхшайди. Яна сўраб кўринг-чи, розимикин айтганларимга.

Вероника Нвекени балконга олиб чиқиб кетди. Икковлари у ерда гаплашиб олишгач, хонага қайтиб киришди.

— У қишлоқда отангиз билан яшашга рози, — деди Вероника.

— Жуда яхши-да, — дедим мен суюниб.

— Яна айтягтики, — деб гапида давом этди Вероника, — сизни ҳам, отангизни ҳам хурсанд қилишга астойдил ҳаракат қилармиш. Кейин у гишт терувчи бўлишни хоҳлармиш.

— Бундан осони йўқ. Ҳозир акам қишлоқда уй қуришга киришган. Мен гаплашиб, Нвекени шу қурилишда ишлайдиган қиламан. Хуллас, уни гишт терувчи усталардан бирига шоғирликка беришим мумкин.

Ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандай осон кўчганидан Вероника ҳам, Нвеке ҳам беҳад хурсанд бўлишди ва менга қайта-қайта миннатдорчилик билдиришди.

— Бугун сени отамнинг уйига олиб бориб кўяман, — дедим Нвекега.

— Яхши, сэр, — у кулиб туриб ҳамма нарсага шай эканлигимни билдирди.

Мен Вероника билан икковларини овқатлантирдим. Кейин Вероникага бу хизмати учун пул бердим. Аввалига у тортинчоқлик қилиб, пулни олмади, лекин қаттиқ талаб қилганимдан кейин олди-да, мендан беҳад миннатдор эканлигини изҳор қилди.

— Сиз оққўнгил одамсиз, — деди у. — Умид қиламанки, компаниямизда сизга қарши тиш қайраб, суиқасд уюштирмақчи бўлган ходимлар ҳеч қачон ниятларига етмайдилар.

— Ие, ҳали менга қарши тиш қайраганлар бор экан-да, орамизда? — сўрадим мен.

— Бор. Улардан биттаси мистер Иче. Яна биттаси — муовинингиз Ама Эрика. Сиз уларга халақит қилаётганмишсиз, шунинг учун сизни гумдон қилиш керакмиш.

— Наҳотки? — дедим мен қулоқларимга ишонмай.

— Ҳа. Сизга буни айтмоқчимасдим. Лекин менга шунча яхшиликлар қилдингиз, энди сизнинг фитнес балосига учрашингизни истамайман. Шунинг учун, бошингизга хавф солиб турган балодан сизни огоҳлантирмай туриб, бу ердан кетаолмасдим.

— Менга бу гапларни айтганингиз учун сиздан беҳад миннатдорман. Мен бир амаллаб ўзимни ҳимоя қиламан. Эрингизга мендан салом айтинг.

— Мен уни бир кунмас бир кун, албатта, олдингизга олиб келаман, сиздан миннатдор эканлигини ўзи айтади. Сиз бизни оғир бир ташвишдан қутқардингиз! Парвардигорнинг ўзи қўлласин ва паноҳида асрасин сизни!

Ўн биринчи боб

Шу куни тушдан кейин мен Нвекени олиб қишлоққа жўнадим. Йўл-йўлакай Улоконикига кирдим, — унга отамни кўргани кетаётганимни, агар бериб юборадиган нарсаси бўлса (мен ҳали ҳам уларни яраштириб қўйиш ниятида эдим), олиб кетишим мумкинлигини айтмоқчи эдим. Лекин у, ҳар галгидай, ўз иши билан югуриб-елиб юрганди. Уйда Ани бор экан. Ишга жойлашганимдан бери ҳар шанба ва якшанба кунлари отамнинг олдига бориб турганимдан у хабардор эди ва одатда, албатта, отамга бирон нима: тамаки ё гуруч, баъзида пиширилган тайёр овқат бериб юборарди. Янгам қайнотасини чин дилдан яхши кўрар ва унга яхшилиқ қилиш учун жонини ҳам беришга тайёр эди. Отам ҳам бу келинини жуда хуш кўрарди, шу боис у Улокодан хафа бўларди, хотинини қишлоққа жуда кам олиб келгани учун.

Ани отам учун баъзи зарурий нарсаларни берди ва:

— Ўзим ҳам ҳозир сиз билан бирга жон-жон деб борардим, — деди машинага ўтираётганимда.

— Хоҳлаган пайтингизда олиб кетишим мумкин, — дедим мен унга.

— Улоко рухсат бермайди-да, — деб жавоб қилди у.

— Нега?

— Ўзидан сўранг. Отасини бориб кўргани вақти йўқ, шунга қарамай, у ёққа боришни менга ҳам тақиклаб қўйган. — У Нвекега кўз ташлади. — Отангизга олиб кетаётган бола шуми?

— Ҳа. Исми Нвеке.

— Отангиз хурсанд бўлади, — деди янгам. — Энди у Адагонинг думини тугса ҳам бўлади.

— Отам ўша бераҳм Адагонинг йўлига ва қўлига қараб ўтирмасин деб олиб кетяпман бу болани, бўлмаса, ўзим ҳам битта дастёрга жуда муҳтожман. Биласизми, баъзан ишдан шундай ҳориб-чарчаб келаманки, ўзимга овқат пиширишга ҳам ҳолим қолмайди, ундан кейин, магазинма-магазин изғиб юришни жиним суймайди.

— Сиз яхши ўғилсиз, отангизни ҳурмат қиласиз. Уйга бутунлай қайтиб келганингиз бирам яхши бўлдики. Ҳеч ким отангизга сизчалик яхши қарайолмасди.

Мен Ани билан хайрлашиб йўлга тушдим. Икки соат деганда қишлоққа етиб олдик.

Отам дам олиш кунлари уни кўргани бориб туришимга кўникиб қолган эди.

— Сени кеча кутган эдим, — деди у саломимга алиқ оларкан. — Келмаганингдан хавотирланиб, кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим.

Мен отамга кеча келолмаганим сабабини айтмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эдим, шу пайт у Нвекени кўриб қолиб, бу ким, деб сўради.

— Бу бола энди сиз билан туради, — деб жавоб қилдим мен Нвекени отамнинг олдига яқин олиб борарканман. — У сизга овқат пишириб беради, кирларингизни ювади, хуллас, нима иш буюрсангиз ҳаммасини қилади. Бу болани менга бугун эрталаб олиб келишди. Шунинг учун, уни кутиб, кеча келолмовдим. Бунинг исми Нвеке.

— Менга гамхўрлик қиялпсан, ўғлим, барака топ. Лекин нима учун уни ўзингга олиб қола қолмадинг? Ахир сенда ҳам рўзгор бор. Мендан ҳам сенга кўпроқ зарур дастёр бола.

— Йўқ, унчаликмас. Мен ўзим ўзимга хизмат қила оламан.

— Барака топ, ўғлим, худо ўз паноҳида асрасин сени!

Мен Нвекега кечлик овқат пиширишни буюрдим. Кейин отам икковимиз Амаезе амакимникига чиқдик. Мен унга шаҳардан ўзим билан олиб келганим тамакидан, Ойбо янгамга эса, каттакон битта балиқ бердим. Улар бу совғаларимдан мамнун бўлишди.

— Сендақа садоқатли, меҳрибон ўғил камдан-кам учрайди дунёда, — деди менга амаким. — Отанг доим сен олиб келган нарсаларни кўрсатади бизга. Ўша нарсалардан бизга ҳам тегиб туради, биласанми шуни? Барака топ, жиян, биз жуда-жуда хурсандмиз сендан.

— Рост, рост, — деб гапни илиб кетди амакимнинг хотини Ойбо янгам. — Ўз отасини эъозлаб, бошига қўйиб юрадиган ўғилдан яхшироқ ким бор дунёда? Мен доим худога илтижо қилиб, ундан сизга узоқ умр ато этишини тилайман. Бу қилаётган яхшилигингиз, саховатингиз учун мингдан-минг раҳмат сизга.

Амаезе амаким янги бочка очиб, бизни палма виноси билан сийлади. Биз майхўрлик қилиб, ҳаммамиз учун қизиқарли мавзуларда суҳбатлашиб ўтирдик.

Уйга қайтиб келганимизда Нвеке пишираётган овқат тайёр бўлган эди ва биз сабзавотлар омухта қилинган ямс қовурдоғини иштаҳа билан тановул қилдик. Нвеке яхшигина пазанда экан, отам уни кўкларга кўтариб мақтади. Адаего ҳали ҳам бозордан қайтмаган эди, шунинг учун отам, Нвекега Адагонинг болаларига овқат олиб бориб беришни буюрди. Адаего келганида бизлар аллақачон овқатланиб бўлган эдик.

— Хотинимнинг уйга қачон келишини кўрдингми? — деб шикоят қилди отам.

Мен соатимга қарадим. Еттидан ошган эди.

— Бозор анча вақтлироқ ёпиларди, шекилли, — дедим мен.

— Бу хотин бозорни ҳаммадан кейин тарк этади.

— Нега?

— Яна битта-яримта кечиккан харидор келиб қолармикин, деб ўйласа керак-да, — дея пичинг қилди отам. — Адаего билан Улоконинг тупроғи бир ердан олинган. Икковлари ҳам пул деса, ўзларини томдан ташлайдилар. Айтгандай, қалай юрибди у?

— Улокоми? — атайин акамнинг исмини айтиб сўрадим мен. Отам бутун оқшом давомида биринчи марта уни тилга олган эди. Бу ҳол отам билан ўғли ўртасидаги жарликнинг, менинг шунча уринишимга қарамай, тобора кенгайиб бораётганидан далоят берардики, буни ўйлаб, қаттиқ ранжидим. — У яхши юрибди.

— Негадир янги уй қуришни тўхтатиб қўйди. Икки ҳафтадан бери қурилиш майдони сув қуйгандек жим-жит.

— Ўзингиз биласиз-ку, у бировлар учун уй қуриш билан банд, — дедим мен. — Эҳтимол, ҳозир янги лойиҳа тузиш билан оворадир.

— Ё бўлмаса, пули йўқдир, — деб тахмин қилди отам ва у қутилмаганда бу тахмини билан айни нишонга урган эди.

Шу пайт олдимизга мен билан сўрашгани Адаего келди. У остона ҳатлаб киришга улгурмай мен уни койишга тушдим:

— Агар пашша маслаҳатга қулоқ солмаса, уни мурда билан бирга кўмиб юборадилар, деган мақол бор, — дедим мен. — Ахир мен сизга, отам билан ўз фарзандларингизга яхшироқ қаранг, демабмидим. Қоронғида, яна ёлғиз ўзингиз бозордан қайтманг, бу хавfli деб огоҳлантирмаганмидим сизни? Лекин, афсус, сизга гапирдим нима-ю, деворга гапирдим нима! Ҳали сиз менинг гапларимни кўп эслайсиз, бироқ унда, эссиз, кечикдим, деб пушаймон бўласиз. Кейинги пушаймон — ўзинга душман, дейдилар.

Отам унга “чурқ” этиб ҳам оғиз очмади, чамаси, хотинининг ўзгариб, инсофга киришидан бутунлай умидини узган эди.

— Мен пул ишлаб топишим керак, болаларимни боқиш учун, — деб ўзини оқлай бошлади Адаего.

— Ахир мен болаларингизни боқиш ва бошқа эҳтиёжлар учун сизга пул бериб турибман-ку! — дея таъна қилдим унга. — Қишлоғимиздаги кўпчилик аёллар оилаларини ўзлари таъминлаб ётибдилар, шунга қарамай, болаларини ҳам боқиб тарбияляаптилар, қоронғи тушгунгача бозорда ҳам қолиб кетмаяптилар. Бу тўғрида сизни мен охириги марта огоҳлантиряпман.

Мен унга Нвекени таништирдим ва улар ўртасида ҳали, албатта, содир бўлажак тўқнашувни ҳалитдан кўз олдимга келтириб (зеро, Адаего ўзини бу болага нисбатан қандай тутиши кундай равшан эди), Адаегони маълум ҳуқуқлар билан чекладим ва унинг ҳам Нвеке пиширган овқатдан ейиши мумкинлигини таъкидлаб қўйдим.

Эртаси кун яқшанба эди. Мен отамни машинага ўтқазиб, эрталабки ибодатга олиб бордим. Черковга келин-куёвлар келишган эди; улар бир кун олдин никоҳдан ўтишган ва энди парвардигорга сиғиниб, унинг марҳаматига мушарраф бўлиш учун бу ерга келган эдилар. Ҳамманинг кўзи ниҳоятда башанг кийинган қариндошлари ва дўстлари кузатувида ўртадаги йўлакдан тўғри меҳроб сари ўтиб бораётган келин-куёвда эди.

Мен уларга қараб, компанияга ишга кирганимдан кейин, орадан сал вақт ўтар-ўтмас, бир ходимимиз қилган никоҳ тўйини эсладим. Кейинроқ билсам, бу одам (у компаниямизда ҳисобчи бўлиб ишларкан) “дабдабали тўй-томоша” қилиш учун ҳамма йиққан жамғармаларини сарфлабди, яна банкдан қарз олибди, устига-устак, ёр-дўстларидан ҳам ўзининг икки йиллик маошига тенг келадиган миқдорда қарз кўтарибди, бу ҳам етмаган, шекилли, компанияга тегишли пулларни ҳам ишлатиб юборибди. У ҳатто никоҳдан ўтиш ва тўй маросимларини суратга олиш учун кинооператорларни ёллабди, кейин уларга ҳам, улар олган тасмаларни телевизорда кўрсатиш учун ҳам бир талай пул сарфлабди.

Турган гапки, тўйдан кейин ўша ҳисобчи энг нотавон одамга айланибди, энди қарзларни узиш учун, ҳатто сариқ чақаларни ҳам тежаб сарфлайдиган бўлибди. Кун сайин унинг ташвиши ортиб бораверибди, бу ҳам етмагандай, тўйдан кейин орадан уч ой ўтгач, ўша ҳисобчини, бегона пулларни ўзлаштиргани учун ишдан ҳайдашгани маълум бўлди. Уни мен охириги марта кўрганимда, у

мутлақо аянчли бир кимсага айланиб қолган ва “маслаҳатчи” сифатида “фаолият” кўрсатаётган эди.

Черковда ибодат тугагач, биз отам билан кўшни қишлоққа қариндош-уруғларимизни кўргани бордик. Кейин кеч соат бешларда мен Энугуга отландим.

— Пулингиз яна келгунимча етадимизми? — деб сўрадим отамдан; у мен қолдириб кетаётган пулинг фақат ярмини олган эди. — Унутманг, уйингизда нонхўрлар яна биттага кўпайди.

— Етади, ортиб ҳам қолади, — деб жавоб қилди отам. — Ахир ўзинг ҳам анча-мунча егулик, чекишга тамаки олиб келибсан-ку.

— Яхши қолинг, — деб отам билан хайрлашдим мен машинага ўтирарканман.

— Нвеке билан хушнуд яшайсиз, деган умиддан.

— Бўлмасан-чи, — деб ниятимни тасдиқлади отам.

Мен отамнинг орқасида турган Нвеке билан хайрлашарканман, унга кейинги сафар уикэнда келганимда биронта янги кийим олиб келишимни ваъда қилдим.

Отам билан Нвеке менга оқ йўл тилашди ва мен йўлга тушдим. Бахтимга, Энугуга борадиган катта йўл бу сафар унча тиқилинч эмас эди. Шунинг учун, то уйга етиб олгунимча, машинамни хузур қилиб, бемалол ҳайдадим.

Шу куни мен кечлик қилмай ётиб ухламоқчи бўлувдим, аксига олиб, Ама кириб келди уйга.

— Егулик бирон ниманг борми? — деб сўради у. Кейинги пайтларда у тез-тез шунақа тиламчилик қиладиган бўлиб қолган эди. Гарчи унинг менга қарши тиш қайраб юрганини билсам ҳам, илтимосини рад қила олмадим. У ҳашаматли мебел ва сердабаба машина сотиб олиш учун одамлардан лам-жаҳон пул қарз олган эди ва энди ўша қарзларини узиш учун маошининг кўп қисмини тўлашга мажбур эдики, оқибат кундалик ейдиган овқати учун ҳам деярли ҳеч вақоси қолмаётган эди.

— Егулик масаллигим бор-у, лекин ўзинг пиширасан, — дедим мен. — Ҳозир қишлоқдан келдим, жуда чарчаганман.

— Ниманг бор? — сўради у.

— Ямс, гуруч, бақлажон, яна ловия, — деб санаб бердим уйимда бор озуқаларни.

— Бўлмаса, бақлажон қовураман. Энг осони шу.

Мен унга бақлажонларни бердим, яна совутгичдан балиқ ҳам олиб бердим. У менинг ошхонамга ўтиб пазандалик қилишга киришди. Мен бўлсам, у овқатни ўз уйида пиширади, деб ўйловдим, лекин шу пайт унинг деярли ҳар куни гоҳ ўсимлик мойи, гоҳ туз, гоҳ зиравор сўраб, уйимга кириб туриши эсимга тушди. Демак, бугун ҳам унинг егулиги ҳеч вақоси йўқ эди уйида.

Мен Ама пиширган овқатдан салгина татиб кўрдим. Овқатдан кейин, у менинг ҳомуза тортаётганимни кўриб, уйига чиқиб кетди.

Эртаси куни эрталаб мен ишга одатдагидан эртароқ етиб бордим, чунки шу куни то тушгача анча-мунча ҳужжатларни кўриб улгуришим керак эди. Лекин соат ўнда бошқарувчи мени хузурига чақиртириб қолди.

Мен унинг офисига кирганимда, у котибасига қандайдир бир мактубни айтиб ёздиратган эди. Мен чиқиб кетмоқчи бўлдим, лекин у мени тўхтатиб, ҳозир тугатажани айтди. Ўтириб кута бошладим.

— Сен учун алоҳида уй олдим ижарага, йилига фақат саккиз минг наира тўлаб яшайверасан, — деди.

— Ахир мен ижарага хонадон олиб яшаб турибман-ку, — деб эътироз билдирдим. — Ундан кейин, мен бунақа кўп ҳақ тўлай олмайман уй учун. Қолаверса, бунча ижара ҳақини тўлашга менинг ярим йиллик маошим ҳам етмайди.

— Тентак бўлма, — деб истеҳзоли жилмайиб қўйди бошқарувчи. — Ижара ҳақини ҳам, уйни мебеллар билан жиҳозлашни ҳам компания ўз зиммасига олади. Очиғи, бу ҳақда ўзинг оғиз очарсан, деб шу пайтгача кутдим, лекин сендан садо чиқмади. Биз собиқ бош бухгалтер учун ижарага олганимиз хос уйни сенга олиб беролмаймиз, чунки у ерда ҳозир уй соҳибининг ўзи яшаб турибди.

— Лекин ҳозир яшаб турганимиз хонадон мени қаноатлантиради, — деб оёқ тираб туриб олдим мен. — Ундан кейин, компаниямизнинг молиявий аҳволи,

ўзингиз биласиз, унча яхшимас. Айтмоқчиманки, менга алоҳида уй асло керакмас.

– Яхшилаб ўйлаб кўр, – деди у компаниянинг молиявий аҳволи ҳақидаги изоҳимга парво ҳам қилмай. – Кичкинагина хонадонда сиқилиб яшагандан кўра, яхши жиҳозланган кенг ва баҳаво уйда, яна ҳеч қандай ҳақ тўламай яшаш қанчалик роҳатижон эканлигини ҳали кейин англайсан. Унгача мен уй эгаси билан битим тузишга киришаман.

– Утинаман сиздан, битим тузманг, – деб мен ўз аҳдимда қаттиқ турарканман, айти пайтда раҳбарим билан эҳтиромли муносабатда бўлишга уринардим. – Мен ўзимни яхши биламан ва алоҳида уйда яшашни истамайман, деб ҳозирданоқ аниқ айтишим мумкин. Компаниямиз фонди шундоқ ҳам ночор аҳволда. Шуни кўра-била туриб, беҳудага шунча пул сарфлашимиз яхшимас. Тўғри, сиз менга чин дилдан ғамхўрлик қилмоқчисиз – бунинг учун мингдан-минг раҳмат сизга.

У бироз ўйланиб қолди, сўнг деди:

– Шу яқин икки-уч ҳафта ичида менга ўн беш минг наира керак бўлади.

– Нимага? – сўрадим мен.

– Вилламини янгидан жиҳозламоқчиман. У ердаги мебелларни янгиланганимга анча бўлди. Камида икки йил бўлди-ёв. Мен янги мебел харид қилишга контракт тузиб кўйдим.

Мен қулоқларимга ишонмадим. Бошқарувчи компаниянинг моддий аҳволидан жуда яхши хабардор эди, бинобарин, бунақа мутлақо ортиқча сарф-харажатга йўл қўймаслиги керак эди.

– Кечирасиз-у, аммо мен ҳозир бунча пул ажратиш имконига эга эмасман, – дедим жуда хотиржам оҳангда.

– Имконият топилади, агар сен яхшилаб ўйлаб кўрсанг, – дея талаб қилди у.

– Бизда сарф-харажат меъёрида бўлган соҳа фақат битта – ходимларимизнинг иш ҳақи. Лекин унга тегиб бўлмайди.

– Қулоқ сол, мен контрактга имзо чекиб бўлганман, уни йиртиб ташлай олмайман. Хоҳлаган ерингдан ол пулни. Иш ҳақи фондидан бўлса ҳам майли.

Мен унинг жиддий гапираётганини ҳам, ҳазил қилаётганини ҳам тушунолмай, бутунлай бошим қотиб қолганди. Биронта ҳам ақли расо одам, ходимларнинг иш ҳақи учун ажратилган пулни ишлатишга, боз устига, ҳеч зарур бўлмаган жиҳозларни сотиб олиш учун сарфлашга ўлса ҳам рози бўлмасди.

– Дарвоқе, яна, – деб гапида давом этди бошқарувчи, – илтимос, анави оилавий ҳужжатлар ҳақидаги фармойишингни бекор қил. Мен сенинг ходимлардан никоҳ гувоҳномасини фотонусхасини талаб қилган фармойишингни назарда тутяпман.

– У фармойишнинг нимаси ёқмади сизга? – дедим мен вазминлик билан гапиришга ҳаракат қиларканман.

– Кераги йўқ ари уясига чўп тиқишнинг.

– Мен айрим ходимларнинг ҳаддан зиёд безовта бўлаётганига тушунмаяпман. Бу фармойишнинг ҳеч қандай ғайриқонуний жиҳати йўқ. Ишончим комилки, ўша кўпроқ шовқин кўтараётганларда яширадиган сир бўлиши керак.

– Нима бўлгандаям, илтимос, қайтариб ол фармойишингни.

– Нима, ходимларнинг нафақа сўраб ёзган аризаларини текширишга ҳақим йўқми менинг? – деб сўрадим.

– Сенинг вазифанг фақат менинг кўрсатмаларимни бажаришдан иборат. Шунинг учун ҳам, буюраман, фармойишингни қайтариб ол.

– Тушунарли, – деди мен. Сездимки, бошлиқ билан баҳслашиш бефойда эди, унга гап уқтириб бўлмасди.

Мен ўз офисимга қайтиб келдим, лекин анчагача диққатимни жамлай олмай, бошим қотиб ўтирдим. Бошқарувчи билан бўлган суҳбатимни ўйларканман, компаниямиз низомини яна бир марта хотирамда тиклаш учун, уни уйимга олиб кетиб, синчиклаб ўрганиб чиқмоқчи ва бош бухгалтернинг ҳуқуқи нималардан иборат эканлигини яхшилаб билиб олмоқчи бўлдим. Мен жангсиз таслим бўлишни истамасдим. Бинобарин, бошқарувчининг мени ғайриқонуний иш қилишга мажбур этишига асло йўл қўймасдим, шу билан бирга, зинҳор, ўз виждонимга зид ҳаракат қилишни истамасдим.

Аммо орадан икки кун ўтганда, кўзим бошқарувчи имзо чеккан буйруққа тушди; буйруқ никоҳ гувоҳномаси ҳақидаги менинг фармойишимни бекор қилган эди. Шубҳа йўқки, бу буйруқни у ўз холаваччасига ён босиш учун ва менга қасдма-қасдликка чиқарган эди. Мен ўйлаб кўриб, ҳеч нима демасликка қарор қилдим ва шу билан бошқарувчининг эсини оғдириб қўймоқчи бўлдим. Чунки у менинг газаб отига миниб, офисига кириб боришимни кутган эди.

Фармойишимнинг бекор қилинишига эришган бошқарувчининг холаваччаси мистер Иче менинг мағлуб бўлганимни юзимга солиб, устимдан кулиш мақсадида офисимга кирганида, димоғига қурт тушиб, жуда шишиниб кетган кайфиятда эди.

Мен унинг кесатиқларини, бир сўз айтмай эшитдим, оқибат, у ниятига етолмаганидан ҳафсаласи пир бўлиб чиқиб кетди. Ҳолбуки, у менинг газабланиб, бақариб беришимни кутган эди. Бу биринчи раунд эди, у бошқарувчининг ютуғи билан тугади, лекин иккинчи раундда мен ютқазмайман. Агар бошқарувчи унинг вилласини янги мебеллар билан жиҳозлаш учун ўн беш минг наирали чекка имзо чекади деб умид қилаётган бўлса, чучварани хом санабди. Яхшиямки, банк компаниямизнинг биронта ҳам чекини менинг имзомсиз қабул қилмайди.

Ўн иккинчи боб

Мен учун жуда оғир кунлар бошланди; айниқса, ишхонамда. Бир куни Ама офисимга ўқдай отилиб кириб, бошқарувчининг менга ижарага уй олиб беришига қаршилик кўрсатганим учун жиғибийрони чиқиб, ўшқариб берди, — агар мен бошқарувчининг таклифига рози бўлганимда, Ама ўзи учун икки қаватли хонадонни мўлжаллаётган эди, — кейин у анча вақтгача — то бақлажон қовуриш учун қарзга палма ёғи сўраб уйимга кирмагунча, — ишхонада ҳам, уйда — зина майдончасида учрашганимизда ҳам мен билан гаплашмай юрди.

Бошқарувчи ҳам, ўз навбатида, мени қийин аҳволга солиш учун ҳар битта имкониятдан фойдалана бошлади, бундан ташқари, агар менинг ўрнимда Амадан фойдаланиш мумкин бўлса, мени четлаб, албатта, уни ишга соларди. Баъзи бир ходимлар, нафақа сўраб, берилган аризаларни янгича усулда текширишни жорий қилганим учун, мени бошлаб тузламоқчи бўлганларини ҳеч нимадан тап тортмай, шартта юзимга айтадиган бўлишди.

Акам билан ҳам муносабатим ёмонлашди, чунки мен унинг икки-учта илтимосини рад этган эдим. Бир куни янгам Ани уйимга келиб, Улоконинг қарзга ботиб қолганини, энди шу қарзларни узиш учун кўпроқ пул топиш мақсадида контрабанда билан шуғуллана бошлаганини айтди. Бу шум хабарни эшитиб, дарҳол акамнинг олдига бордим ва уни бу қалтис йўлдан қайтариш учун астойдил ҳаракат қилиб, унга контрабанданинг мамлакатга, бутун халқ оммасига етказётган бетимсол зарарлари тўғрисида, контрабанда билан шуғулланган одамларнинг эса, бир кунмас бир кун, албатта, божхона ходимлари қўлига тушиши ва узоқ муддатли қамоққа маҳкум этилиши тўғрисида бир қатор мисоллар айтиб тушунтирдим.

Улоко гарчи гижинаётгани яққол сезилиб турган бўлса ҳам, гапимни бўлмайд охиригача эшитди, кейин:

— Мен қийналиб қолган пайтимда, кўмак бериш учун қўлингни совуқ сувга ҳам урмагандинг, энди бас, менинг ишимга аралашма, — деб тўнғиллади, сўнг зарда билан кўшиб қўйди: — Кўпчилик савдогарлар айнан шу контрабанда билан шуғулланиб, бойиб кетишди, хўш, нега энди мен ҳам бойиш учун шу йўлни қўлламаслигим керак экан?

Шунда мен унга нима сабабдан илтимосини қондира олмаганимни яна бир марта изоҳлаб бермоқчи бўлдим, лекин у гапимга кулоқ солишни истамади. Акам билан ўртамиздаги муносабатнинг бунчалик кескин ёмонлашганидан қаттиқ хижолат бўлдим, чунки мен ҳаммиша у билан тотувликда яшашни хоҳлардим. Шу билан бирга, агар мен акам билан аҳил бўлсам, эҳтимол, шунда отамнинг хоҳиш-иродасини ҳам бажара олармидим, деб умид қилардим.

Яқин кишининг илтимосини рад этсанг, албатта, ўзинга душман орттирар экансан. Қанчалик оғир буни эътироф этиш! Менинг виждоним, масалан,

гарчи менга пора ваъда қилинган бўлса ҳам, ҳали қилинмаган ишни бажарилган деб ёки ҳали етказиб келтирилмаган молни қабул қилиб олинди, деб имзо чекишимга виждоним йўл қўймаслигини жуда камдан-кам одамлар тушунарди.

Бир куни ишдан ҳориб-чарчаб, қаттиқ асабийлашиб, қайтиб келдим ва бироз ўзимга келиб олиш учун энди ўрнимга ёнбошлаган эдим, кутилмаганда эшик қўнғироғи жиринглаб қолди.

Бу Улоко эди. Уни кўриб ҳайрон бўлдим. У билан жанжаллашиб қолганимиздан бери энди учрашаётган эдик. Бизда, қурбақа куннинг иккинчи ярмида бекорга сакрамайди, деган мақол бор. Шунингдек, акамнинг қаттиқ ташвишдан бужмайган, маъюс чеҳрасига қараб, уни катта ночорлик олдимга бошлаб келганини тушундим. Мен унга пиво таклиф қилдим, у хоҳламади.

— Олдингга бир илтимос билан келдим, — деди у. — Бу сафар йўқ демассан.

Ҳозир жуда нохуш бир ҳол содир бўлишини кўнглим сеза бошлади. Мен бундан атиги икки кун бурун маҳаллий газетада Улоконинг етимхонага юз наира ҳадя қилаётган расмини кўргандим. Демак, деб ўйладим, унинг бу ташрифи, албатта, пул билан боғлиқ бўлиши керак.

— Тинчликми? — сўрадим мен. — Ишон, ака, сен учун қўлимдан келган ҳамма ишни қилишга тайёрман.

— Мен учун банкдан пул қарз олишни хоҳламовдинг. Балки, энди ўз компаниянг пулидан бериб турарсан менга? Олти мингча, ё ундан кўпроқ. Сайлов компанияси аъзолари игве маҳкамасидаги бўш ўринга даъвогарлардан еб кетарга, икки минг наирали депозит талаб қилишяпти. Бундан ташқари, мен Ёш миллионерга тўрт минг наира қарзман — ҳозир унга пул керак бўлиб қолибди. Икки ҳафтадан кейин қайтариб бераман пулингни.

— “Компаниянг пулидан бериб турарсан”, деганингни қандай тушуниш керак? — сўрадим мен. Унга, маҳкама аъзоси бўлишдан воз кеч, деб маслаҳат бериш бефойда эди.

— Қарз олиш керакмас. Компаниянинг пули сенинг ихтиёрингдами?

Мен бош иргадим.

— Демак, сен сейфингдаги пулдан оласан, холос. Ҳамонки, у пуллар сенинг ихтиёрингда экан, ҳеч ким билмайди пул олганингни. Мен ўша олганим пулни қайтариб берганимдан кейин, яна жойига қўйиб қўясан.

Менинг жаҳлим чиқиб кетди.

— Мен бу ишни қилолмайман, — деб бош чайқадим.

— Нега энди?

— Негаки, бу жиноят.

— Бошқа бухгалтерлар қилишади. Очигини айтсам, менга ҳам бир марта шунақа йўл билан ёрдам қилишган эди, лекин ҳеч ким ҳеч нимани пайқамасди, нимага десанг, ўша олганим қарзни айтган вақтимда қайтариб бергандим. Баски, менга бутунлай бегона бўлган одам шундай яхшилиқ қилган экан, нега энди сен ўз туғишган укам бўла туриб қилолмайсан буни, ҳайронман.

— Кечир, Улоко, мен бу ишни қилолмайман. Ўтинаман, мени виждонимга қарши иш кўришга мажбур қилма.

— Сен доим виждон ҳақида гапирасан, гўё сендан бошқа ҳамма виждонсиздай! Виждон ҳаммада бор, лекин ҳамма бало шундаки, ўша виждонинг сени жиловлаб олган. Сен виждонингни кулисан!

— Ундан кўра, яхшиси, сен мендан бошқа нарсани илтимос қил, Улоко. Бу истагингни бажарсам, балога қолишим мумкин.

— Очигини айт, менга пул олиб берасанми ё йўқми? — деб сўради у гапларимга парво қилмай.

— Кечир, Улоко, олиб беролмайман. Ҳаққим йўқ бундай қилишга.

— Шуми ҳали сенга қилган яхшиликларимга кўрсатган миннатдорчилигинг? Сенинг чет элда ўқишинг учун қанча пул берганим ҳали эсимда. То ўзингга иш ва турар жой топгунингча, сенга бошпана бердим, бир неча ой едирдим, ичирдим. Лекин шунча қилган яхшиликларимга қарамай, қийин аҳволдан қутулишим учун ёрдам сўраб келсам, мендан юз ўгириясан-а! Биламан, ниятинг — мени хароб қилиш! — деди у аламли нола билан

Мен жуда қийин аҳволга тушиб қолган ва акамнинг бу айбловига нима деб жавоб қилишга ожиз эдим.

— Менга ёрдам қилиш қўлингдан келади, лекин хоҳламаяпсан, — деб гапида давом этди Улоко. — Сен бухгалтерсан. Банкда ишлайдиганларнинг қўти билан танишсан-ку, лекин мен учун пул қарз олишни хоҳламадинг. Энди мен сендан пул сўраб, банкка мурожаат қилишни сўрамаяпман, фақат ўз офисингга кириб, шахсий сейфингдан пул олиб беришни илтимос қиляпман, холос. Айтдим ахир сенга, олган қарзимни қайтараман, деб. Шунда ҳам, барибир, менга ёрдам қилишни хоҳламаяпсан.

— Сен, афтидан, мени қандай жиноий ишга ундаётганингни, шунингдек, бу қилмишим учун мени ишдан ҳам ҳайдаб юборишлари мумкинлигини тушунмаётганга ўхшайсан.

— Ҳўш, шунақа ишга қўл урган бухгалтерларнинг ишдан ҳам ҳайдалганини қачон кўргансан?

Мен акамга нима деб жавоб қилишни ҳам билмай қолдим. Бизнинг бу мубоҳасамиз ҳеч қачон бир-бири билан туташмайдиган иккита мувозий йўналишда давом этаётганди. Шу боис, мен акамга минг гап уқтирмай, унинг илтимоси мени жуда мушкул аҳволга солиб қўяётганига ишончим комил, у ҳеч тушунмасди. Шу пайт, ҳар кунги газеталарда ўқиганим баъзи одамларнинг бегона сармоялари қаллоблик билан ўзлаштирганликлари ҳақидаги хабарлар эсимга тушди. Яна мен компаниямизнинг солиқ ҳисобчисини бир нечта қалбаки чек билан унча кўп бўлмаган пул ўзлаштиргани учун ҳалигача судма-суд судрашаётганини ҳам эсладим. Мен Улокога ана шу ҳисобчи ҳақида гапириб бермоқчи ва шу мисол орқали мени қандай жиноятга ундаётганини тушунтирмоқчи бўлдим. У менинг гапимни бўлмай, охиригача эшитди. Сўнг:

— Аҳмоқ экан ўша ҳисобчинг, — деди. — Ақли бўлганда ҳеч ҳам қўлга тушмасди. Ҳамма итлар ҳам гўшт ўғирлайди, лекин фақат тумшугида қон доғи қолган итларгина қўлга тушади.

Мен унга бундай ҳаракатнинг нафақат ўта ахлоқсизлик эканини, шу билан бирга жуда қалтис ва хатарли эканлигини барибир тушунтира олмадим. Лекин, ўз аҳдимда қаттиқ турдим.

— Улоко, сўраётган нарсангни мен қилолмайман.

У ўрнидан турди ва таъна билан деди:

— Бўлди, сендан яхшилик кутиб бўлмаслигига ишондим. Кел, яхшиси, ҳар биримиз ўз йўлимиздан қолмайлик.

Мен унинг орқасидан қараб қоларканман, юрак-бағрим хун бўлди, лекин унинг илтимосини бажаришга ожиз эдим.

Ўша кунги кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим. Ўрнимда тўлганиб ётарканман, кўз олдимда нуқул акамнинг аянчли чеҳраси намоен бўларди. Мен унга айтган шафқатсиз танбеҳларимни ва унинг менга қўйган айбларини эсладим. Мен ёлғизланиб, яккамохов бўлиб қолгандим, кайфиятим тамомила бузилганди. Ҳамма ерда мени бепарволикда, хасисликда ва ҳаттоки тошбағирликда айблашар, лекин бундай таҳқиру маломатларга менинг ҳалол ва виждонан иш кўраётганим сабаб эди. Эҳ, қанийди ҳозир бирон ёққа бош олиб қочиб кетолсам! Кошкийди, ҳозир ёнимда суюкли қаллиғим Ирука бўлса! Фақат ўшагина мени тушуниши, менга таскин ва далда бериши мумкин эди. Қанийди Танзанияга қайтиб кета қолсам! Лекин отам нима бўлади?

Ниҳоят, мен ишга кирганимдан бошлаб, қаллиғим Ирукага (у Лондон университетини бир йилдан кейин битириши керак эди) уйланиш учун ҳар маошимдан оз-оздан ажратиб, йиғиб қўйган минг наира пулимни Улокога беришга қарор қилдим. Мен кундалик овқатим ва лузумий нарсалар учун пул аямадим-у, лекин баъзи бир ҳамкасбларимга ўхшаб, пулни хўжақўрсинга ғарра-шарра совурмадим. Шу зайлда иш кўриб, бироз пул жамғариб қўйган эдим. Мана энди мен кўрпасига қараб оёқ узатишни билмаган, фақат ном чиқариш ва эси паст одамдай, бошқалардан орқада қолмасликка интилиш учун қарзга олган пулини хайр-эҳсон қилаётган акамга ёрдам қилиш мақсадида, огир аянч ва алам билан ўша жамғарган пулимдан воз кечишга қарор қилдим.

Эрталаб юрагим қаттиқ эзилиб уйғондим. Тунда тушимга отам кирган эди, у акамга пул қарз бераётганим, бу билан унинг ноҳўя турмуш кечиришини қувватлаётганим учун мени койиб берди ва яна, Улоко ҳеч ердан ва ҳеч кимдан

бошқа бир кобо¹ ҳам қарз ололмай қолганидагина, кўзи мошдай очилади-ю, шундагина “эски чоригини қуритмаслик керак” лигини тушунади, деб танбех берди.

Шу қуни мен ишда дам Улокога ёрдам қилиш учун унинг номига ёзиб қўйганим чекни, дам тушимга кирган отамнинг гапларини ўйлаб, кунни кеч қилдим. Мен акамга минг наирали чекни беришни ҳам (компанияга тегишли пулдан унга олиб беришим ҳақида-ку, гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди), бу ўзи пиширган ош — айланиб, ўргилиб ичаверсин, деб уни ўз тақдирига ҳавола қилишни ҳам билмай бошим қотган эди.

Кечқурун чекни конвертга солиб, Улоконикига жўнадим. Мен уни уйда учратаман, деб ўйламагандим, шунинг учун конвертни янгам Анига ташлаб кетмоқчи эдим. Лекин Улокони уйда кўриб, жуда ҳайрон қолдим. У меҳмонхонада юзини кафтлари билан ёпиб ўтирарди. Ани унинг ёнида, курсида ўтирганча, юм-юм йиғлаб, кўз ёш тўқарди.

— Нима бўлди? — деб сўрадим мен гоҳ Анига, гоҳ Улокога назар ташларканман.

Улоко бошини кўтариб менга бир қаради-ю, саволимни жавобсиз қолдириб, яна юзини кафтлари билан қошлаб олди.

— Тинчликми ўзи? Гапирсанглар-чи! — деб такрор сўрадим мен бир Улокога, бир Анига қараб. Улокога ёрдам кўрсатишни хоҳламаганим сабаб бўлса керак бу кўнгилсизликка, деб ўйлагандим ичимда.

Мен ўтириб саволимга жавоб кутдим, аммо эр-хотиндан садо чиқмади. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, яна саволимни такрорладим.

Ана шунда Ани ачиқ йиғидан энтика-энтика бўлган воқеани сўзлаб берди: Улоко Тогодан бир тўп контрабанда молларини олиб келаётган экан, божхона билиб қолиб, ҳаммасини мусодара қилибди. Хайрият, Улоконинг ўзи божхона ходимларига чап бериб, қочишга улгурибди.

— Ўша молларни сотиб олиш учун Улоко банкдан пул қарз олган эди, энди қандай тўлайди у қарзни? — деб хўнграб йиғлаб юборди Ани. — Ҳатто озиқ-овқат сотиб олиш учун ҳам бизда ҳеч вақо қолмади.

Ҳам қойининг, ҳам аягинг келиб турган бундай вазиятда нима ҳам дейиш мумкин?

— Ани, — дедим мен, — йиғлаганингиз билан енгил тортмайсиз. Ҳаёт бор экан, умид ҳам бўлади. Фақат ўлимнигина даф қилиб бўлмайди. Жондан жудо бўлгандан кўра пулдан айрилган афзал.

Улоко бир инграб қўйди, лекин ҳеч нима демади.

— Чиго, нақадар мушкул аҳволда эканимизни сиз тушунмаётганга ўхшайсиз, — деди Ани пиқиллаб йиғларкан. — Акангизнинг қарзлари қанчалигини ҳатто тасаввур ҳам қила олмайсиз. У қарзларни узишга энди қаёқдан пул олади?

— Ҳаёт мудом бирдай ўтмайди, — деб тасалли бердим мен. — Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беша ёруғ, дейдилар.

Мен келганимдан бери бир оғиз ҳам сўз айтмай, гунг бўлиб ўтирган Улоко нуқул оғир-оғир хўрсиниб қўярди.

— Буни қаранг: акангизни Тогога эргаштириб кетган Ёш миллионер ўз молларини божхонадан бешикаст олиб ўтибди-ю, — деди Ани қаҳри қайнаб, — лекин Улоко барча молидан жудо бўлибди. Ахир бу адолатсизлик-ку! Уччига чиққан адолатсизлик!

— Чунки ҳаётда адолатсизлик қалашиб ётибди, — дедим мен. — Шундай ярамас одамлар борки, ундайлар энг оғир жиноятлар қилишса ҳам, доим сувдан қуруқ чиқишади.

Мен отамнинг Улоко тўғрисида ва унинг турмуш тарзи ҳақида айтган гапини эсладим: “Улоко қулоғи йўқлар жамоасига кириб қолган, шунинг учун ҳам у ўз қулоғини кесиб ташламоқчи, — деган эди у. — Билмайдики, ёмғир ёғаётган пайтда калтакесак билан рақсга тушган каламуш юнги ҳўл бўлганини анча кеч пайқайди, шунинг учун юнгини қуритиш осон бўлмайди унга; ҳолбуки калтакесак баданини бир зумда қуритиб олади”. Мен Улоконинг Ёш миллионер билан дўст тугунишидан хайр кутиб бўлмаслигини, бундай дўстлик акамнинг

¹ К о б о — майда чақа пул.

бошига бало ёғдириши мумкинлигини доим сезардим. Мен Ёш миллионер ҳақида эшитганим миш-мишларга қараганда, у ҳеч қачон жиноят устида қўлга тушмайдиган фирибгар экан, мабодо қўлга тушганда ҳам, худди олқиндидай, шилт этиб қутулиб чиқиб кетар экан.

— Ахир сиз ҳам, Чиго, мен ҳам Улокони, охири вой бўладиган бу қалтис ишга бош қўшишдан қайт, деб қанча огоҳлантиргандик-а, — деб йиғларди Ани менинг сўзимни бўлиб.

— Ўчир овозингни, йўқса ўлдираман! — деб бақирди Улоко. Хотинининг охирги сўзлари уни тутақтириб юборган эди, зеро, бошингга тушаётган зарбадан ўзингни ўнглашга уринганингда, “сени огоҳлантиргандик” деган сўз ҳар қандай бўш-баёв одамнинг ҳам газабини қайнатиб юборади.

Хона худди дахма сингари оғир сукутга толди. Фақат Анининг аҳён-аҳёнда пиқиллаб йиғлаши бу сукутни бузарди.

— Пул олиб келдингми? — деб сўради бирдан Улоко менга кўзини қадаганча.

— Биласанми... Йўқ... — дедим мен дудуқланиб. — Лекин мен... Мен сенга чек олиб келдим минг наирага. Бор-йўқ пулим шу. Кечир, бошқа ҳеч қандай ёрдам қилолмайман сенга.

Бу гапим унчалик тўғри эмас эди, чунки ўзимга ҳам, ҳар эҳтимолга қарши, бир оз пул олиб қолган эдим. Мен ўрнимдан туриб, Улоконинг теласига бордим ва унга чекни узатдим. Орадан, мен учун йилдек бўлиб туюлган, бир қанча сония вақт ўтди, Улоко чекка бироз тикилиб ўтирди-ю, лекин чекни олмади.

— Минг наираям пул бўптими менга? — деди у таъна билан.

— Мен сенга ўзим жамғарган охирги пулимни беряпман, бу сенинг қисматингга бефарқ қарайолмаслигим белгисидир, — дедим мен ҳануз чекни узатиб турганча.

— Сен раҳмат дейишинг керак бунга, — деди Ани эрига.

— Сен нега тумшуқ тикасан? — деб ўдағайлаб берди унга Улоко. Аламини шу шўрлик аёлдан олаётган эди у.

— Сен мени ҳар балога тўғаноқ қилаверма! — дея чинқириб юборди Ани ва хонадан чиқиб кетди.

Ниҳоят, Улоко пулни олди.

— Бу пулинг мен учун дарёдан томчи фақат, лекин, барибир, оламан. Ҳарна йўқдан кўра. — Унинг овозида миннатдорлик эмас, маломат сезиларди, лекин мен бунга эътибор бермасликка ҳаракат қилдим.

— Кўряпсанми аҳволимни? — деб гапида давом этди у. — Нима ҳам дейман? Ҳозир бутун умидим фақат сендан. Сейфингдан пул олганингни компаниянгда ҳеч ким пайқамайди... то мен қайтариб бергунимча.

Мен ортиқ чидаб туrolмадим, шу боис энди унинг бутун қилмишларини дангал юзига солишга чоғланган эдим, яхшиямки, Ани кириб қолдию мени бу заруратдан халос этди. Яна беш дақиқадан кейин мен уйимга жўнаб кетдим.

Ўн учинчи боб

Мустақиллик байрамидан кейин, душанба куни Лагосда ўтказиладиган давлат компаниялари ва қўшма сармояли компанияларнинг бош бухгалтерлари кенгашига жўнаб кетдим.

Охирги уикэндимни, одатдагидек, отамнинг ёнида ўтказдим. Унинг кайфияти жуда чоғ эди, ёнида суянчиги — Нвеке борлигидан беҳад мамнун эди. (Отам уни “худонинг элчиси” деб атади.) Бу сафар отам менга барча ерларимизни, уларнинг чегараларини кўрсатди. У ўзи билан шерик бўлган ҳамдаст қарияларнинг хазиначиси бўлиб, бу жамоа томонидан фермерларга фойдаланиш учун ижарага берилган экин майдонларидан тушадиган пулларни сақлаб турарди. Отам менга пул ҳужжатларини ва пулларнинг қаерда сақланишини кўрсатди.

Отамнинг кўриниши жуда яхши эди, шунинг учун ҳам, унинг Амаезе амаким, Улоко ва мени (ўша уик-энд куни Улоко ҳам янги уйнинг қурилиши қандай бораётганини кўздан кечириш учун қишлоққа борган эди), ўлсам ўлигимни асраб ўтирмай, дарров дафн қилинган, деб нега огоҳлантирганига ҳеч тушуна олмагандим. Шу гапидан кейин отам дафн маросимини бир неча

минг наира сарфлаб, дабдаба билан ўтказиш учун то астойдил тайёргарлик кўриб бўлингунча ўликни ҳафталаб, ҳаттоки ойлаб майитхонада асраб туришни кўзлаган янгича удумни қаттиқ қоралади. У ўз отаси жасадини майитхонада ярим йил асраган бир одам тўғрисида истеҳзо билан гапирди. Қарангки, ўша одам, дафн маросимини ўтказиш қулай бўлади, деб шоша-пиша икки қаватли уй қуришга киришган экан.

Мен Лагосга учиб борарканман, отамнинг амаким, акам ва менга қилган васияти ҳеч ҳаёлимдан кетмасди. Ушанда отамга, тобингиз қочмаганми ишқилиб, балки сизни докторга кўрсатиш учун Энугуга олиб боришим керакдир, деган саволимга жавоби ҳали ҳам кулоғим остида янграётгандай эди.

– Йўқ, соппа-соғман, — деган эди отам, — лекин бунақа нарсани киши ақли расо, хотираси тиниқ чоғда айтиб қўйгани яхши.

Менинг Лагосда кунларим жуда кўнгилсиз ўтди, чунки кенгаш жуда чўзилиб кетди, кўча ҳаракатлари мутлақо тартибсиз, биз жойлашган отелда эса (у шаҳарда энг ибратли меҳмонхоналардан ҳисобланарди), овқатлар бемаза, бунинг устига ёмон хизмат қилишарди. Отел ресторанининг овқатлари менинг ва кенгаш қатнашчиларидан яна бир неча кишининг кўнглига шу қадар тегдики, оқибат бизлар шу яқин ўртадаги кичкинагина бўлса ҳам бинойидай бир ошхонада овқатланадиган бўлдик. Уни одмигина, аммо қўл-оёғи чаққон бир аёл бошқарарди. Бу ерда тайёрланган овқатлар жуда хушхўр бўлиб, пивоси ҳам, ресторандагидек илиқ эмас, доим муздек бўларди.

Шу ерда мен муҳандис Акани учратиб қолдим ва биз эски қадронлардек анча чақчақлашдик. Унга ўз муаммоларим ҳақида сўзлаб берган эдим, у кулиб юбориб, деди:

– Ана, бу ердаги ҳаётга кўникишингиз осон бўлмайди, деб сизни огоҳлантирмаганмидим, а?

Кенгаш жума куни кечқурун тугади, шанба куни эса Энугуга учдим.

Самолёт Энугуга соат икки яримда етиб келди. Мен хонадонимга зинадан чиқиб кетаётган эдим, бирдан пастки қаватдаги қўшним миссис Энью уйидан чиқиб, менга, йўғимда бу ерга Ани уч марта келганини ва Лагосдан қайтган заҳотим уларниқига боришим кераклигини тайинлаганини айтди.

– Кўп раҳмат сизга, — деб миссис Эньюга миннатдорчилик билдирдим ва уйимга кўтарилдим. Мен чамадонимни каравотга ташладиму машинанинг калитини олиб, пастга югуриб тушдим.

Улоко уйда йўқ эди, лекин Ани бор экан. У меҳмонхонада Канойони кўлига кўтариб ўтирарди. Қизчанинг боши нам рўмол билан ўралган эди. Онасининг ёнида унга ёпишиб туриб олган Ибенинг кўзлари эса жиққа ёш эди.

– Нима бўлди? — деб сўрадим мен Канойонинг пешонасига кўлимни теккизиб. Унинг пешонаси чўғдай қизиган эди.

– Қизимнинг иситмаси баланд, — деб жавоб қилди Ани титроқ овоз билан.

– Кўпдан берими?

– Йўқ, шу бугун кўтарилди.

– Уни докторга кўрсатдингизми?

– Ҳа, ҳозир келдик врачнинг олдидан. У укол қилди ва дори ичирди.

– Ибе-чи? Уям касалми?

– Йўқ, йўқ. Шунчаки, у ҳам тиззамда ўтирмоқчи.

Мен Ибени Анидан узоқлаштирамоқчи бўлувдим, лекин у онасига маҳкам ёпишиб олди.

– Тегманг унга, — деди Ани. — Баъзида у шунақа қайсар бўлиб кетади.

– Улоко қаерда?

– Ҳар доимгидай, уйда йўқ.

– Қўшним айтди, мени сўраган экансиз.

– Тўғри, сизни сўраб уйингизга уч марта бордим. Қишлоқдан Нвеке келганди, отангиз касалмиш.

Юрагим шув этиб кетди.

– Қачон келганди?

– Чоршанба куни.

– Улоко бордими қишлоққа? — сўрадим мен ҳамон хавотирланиб.

– Йўқ. У фақат бугун кечқурун бориши мумкинлигини айтди. Ҳар доимгидай, унинг иши бир дунё.

- Унда мен ҳозироқ жўнайман қишлоққа.
- Ахир Лагосдан эндигина учиб келган бўлсангиз...
- Нима қипти?
- Келинг, олдин сизга бирон егулик тайёрлай. Оч бўлсангиз керак?
- Асло безовта бўлманг. Қишлоққа бориб, ўша ерда тановул қиларман. Отам оғир бетобдир, балки, тезроқ етиб боришим керак.

Мен отамнинг аҳволини кўз олдимга келтирганча, ҳеч нарсага эътибор қаратмай, кўчалардан ўқдай учиб борардим. Отам жуда кам касал бўларди, ҳамонки у Нвекени юбориб бизни чақиртирган экан, демак, у ёрдамга муҳтож. Қўшним Ама уйида йўқ эди. Мен унга хат ёзиб, отамнинг касал бўлиб қолганини, шу сабабли қишлоққа жўнаб кетаётганимни билдирдим ва мабодо душанба куни ишга келолмасам бу ҳақда бошқарувчига айтиб қўйишини илтимос қилдим. Мен бу хатни унинг эшиги тагидан ичкарига киргизиб юбордим.

Икки соатда қишлоққа кириб бордим. Катта йўлнинг сўқмоқ кесиб ўтган чорраҳасида Амаезе амаким турарди, афтидан, у мен билан Улокони кутаётганди. Мен унга яқин бориб, машинани тўхтатдим. Лекин у фақат салом берганимдан кейингина мени таниди.

- Ие, сенмисан, Чиго? – деди у. – Негадир, кўзим хиралашиб қоляпти.
- Отам дурустми? – деб сўрадим.

Амаким саволимга жавоб бермай, ўзи сўради:

- Нега шу пайтгача сендан ҳам, Улокодан ҳам дарак бўлмади?
- Мен Лагосга кенгашга кетган эдим, фақат шу бугун қайтиб келдим.

– Тушунарли, – деб бош ирғади у. – Жуда ҳайрон бўлувдим шу пайтгача келмаганимга. Улоко-чи? У қаёқда?

– У бугун кечроқ етиб келади. Отам қалайлар?

– Яхшимас. Ҳозир олдида эдим. Сен ҳам, Улоко ҳам йўқ. Нима қилишни билмай гаранг бўлиб қолдим.

Мен машинага ўтириб, отамнинг уйига жўнадим. Салдан кейин отамнинг обиси олдида тўхтадим. Отам тўшакда ётар, Нвеке унинг оёқ томонида паришон кайфиятда ўтирарди. Опам Огойи ҳам шу ерда эди.

- Ота! – деб чақирдим мен унинг устига энгашиб.
- Сенмисан, Чиго? – деди отам зўрға пичирлаб.

– Менман, ота. Кечиринг, ота, Нвекени мени чақиргани юборганингиз заҳоти келолмадим. Чунки Энугуда эмасдим. Бугун, бундан уч-тўрт соат олдин Лагосдан учиб келдим.

– Мен бўлсам, нега келмаганингга ҳайрон бўлувдим, – деди у пичирлаб. – Сен дарров келган бўлардинг – пайсалга солмасдинг.

– Мана келдим, ота, энди рухсат беринг, сизни шифохонага олиб борай.

– Йўқ, ўғлим. Энди кеч. Куним битай деб қолган. Шифохонага бекорга пул сарфлаш на ҳожат? Сен мен учун қўлингдан келган ҳамма ишни қилдинг. Умримнинг охирида мени бахтли қилдинг... – Отамнинг нафаси сиқила бошлади. У гапиришга қийналганидан овози тутилиб-тутилиб зўрға эшитиларди.

– Ота, хоҳлайсизми, йўқми, барибир, сизни шифохонага олиб бораман, – дедим мен.

Шу чоққача юм-юм йиғлаб ўтирган опам бошини кўтарди.

– Отам оғирлашиб қолган куниеқ амаким икковимиз уни шифохонага олиб бормоқчи бўлувдик, лекин у рухсат бермади. Сен билан Улокони кутишини айтди.

Мен саросимага тушиб, отамга қарадим. Ботаётган қуёш обиға мўралаб, ўз нури билан отамнинг юзини ёритди. Наҳотки, қуёш ботиши билан отамнинг умри ҳам битса? Мен унинг устига энгашдим. У хириллаб жуда хаста нафас оларди. Бир неча марта у менга нимадир демоқчи бўлиб кўрди, лекин айтишга холи келмади.

– Охирги марта қачон овқатланувдилар? – деб сўрадим мен аниқ ҳеч кимга мурожаат қилмай.

– Бугун туз ҳам тотимадилар, – деб жавоб қилди опам Огойи. – Кеча бир қошиққина жўхори бўтқасидан еганди, холос.

– Қачон товлари қочиб қолувди?

Опам Нвекега ўғирилди.

– Яқшанба куни кечқурун, – деб жавоб қилди Нвеке. – Чоршанба куни эрталаб аҳволлари оғирлашди, ана шунда сизни ё Улокони чақириб келиш учун мени Энугуга юбордилар.

Мен отамни шифохонага боришга кўндиришга яна бир марта уриниб кўрдим, лекин у бу ҳақда эшитишни ҳам хоҳламади. Шунда мен эрталаб барвақт Оничага бориб, ўша ердан врач олиб келмоқчи бўлдим.

Амаезе амаким билан хотини келишди ва ҳаммамиз – бешовлон отам тўшаги ёнига ўтирдик.

– Адаего қаерда? – деб эсладим мен.

– Бозорда-да, қаерда бўларди? – деди опам.

– Эри шундоқ оғир бетоб пайтда-я? – дедим аччиғим чиқиб.

– Лекин у соппа-соғ – бало ҳам урмаган, – деди опам.

– Мана, сен Адаегони эсладинг, хўш, унда аканг Улоко қаерда? – деди амаким менга юзланиб.

– Мен бу ёққа келаётганимда уни кўрмадим, лекин Ани унинг бугун кечқурун бу ёққа келишини айтди.

– Анининг ўзи-чи? Нега у келмади, Улоко банд экан? Анида ҳам машина бор, шекилли?

Мен, Анининг келмагани сабабини отамга эшиттирмай тушунтирдим, чунки у Канойонинг касал бўлиб қолганини билса, хафа бўлиши мумкин эди. Лекин ҳақиқатни – Анининг, эри рухсат бермагани учун қишлоққа келолмаганини бу ердагиларга айтолмадим.

Улоко кеч соат еттиларда етиб келди, кириб келиши билан Амаезе амаким уни койишга тушди. Унинг шунчалик жаҳли чиққан эдики, ўзини оқлашга уринган Улокони бир оғиз ҳам гапиртирмади.

Улоко мени ташқарига чақириб олиб, отамнинг аҳволини сўради. Мен унга Нвеке ва Огойи опамдан эшитганларимни айтдим. Улоко, дарҳақиқат, отамдан қаттиқ хавотирда эди. У пул топишга муккаси билан шўнғиб кетганига қарамай, фарзандлик меҳри сўнмаган эди: бу ҳол кўнглимни кўтарди.

Кейин биз яна отам ётган хонага кирдик. Мен отамга ичиргани ичимлик тайёрладим, лекин у ичмади. Ҳар гал финжонни унинг оғзига олиб борганимда, у, ҳеч нима демай, аста-секин финжонни ўзидан итараверди.

Адаего соат еттидан ошганда келди. У отам ётган хонага кирганида, ҳеч ким у билан гаплашмади. У бизнинг у ҳақда қандай фикрда эканлигимизни сизди, шекилли, отамга бўлган совуқ муносабатини дангал бобиллаб беришдан ўзини тийди. У стул олиб келиб, эшик тагига ўтирди. Бу оқшом кечлик овқат ҳеч кимнинг эсига келмади.

Соат тўққизларда отамнинг аҳволи янада ёмонлашди. У қийнала-қийнала зўрға гапирди:

– Ўлганимдан кейин мени майитхонада сақлашларингни хоҳламайман. Ўзимизнинг оддий удумимиз бўйича дарров дафн қилинглар.

Отамнинг бу гапларидан мен ҳайратга келдим. Ялт этиб амакимга қарадим. Кўзимиз кўзимизга тушди. У маънос бош чайқаб қўйди. Улоко дик этиб ўрнидан туриб, отамнинг бошига келди. Огойи опам билан Ойбо янгам товуш чиқармай йиғлашарди.

– Қўйинг, отам, ўлим ҳақида гапирманг, – дедим мен унга энгашиб. – Ҳали, худо хоҳласа, тузалиб кетасиз. – Мен кўрқувни даф қилишга уринардим ўзимдан.

Улоко эса, ҳали бу дардни кўрмагандай соғайиб кетасиз, деб отамни ишқотиришга ҳам уриниб кўрди. У отамнинг оёқ томонида, мен бош томонида ўтирардик.

Отамнинг юз-кўзида ўзгариш содир бўлганини пайқаган амаким аёллар билан Нвекени хонадан чиқариб юборди. Отам хириллай бошлади. Мен осон нафас олиши учун, бошини кўтардим. Ишқилиб, тезроқ тонг отсин-да! Эрталаб отамни касалхонага олиб борамиз. Нега ахир уни боя келган заҳотим шифохонага олиб кетмадим-а? Отамнинг гапига кирмасам бўларкан! Ҳозир унинг аҳволи дақиқа сайин ёмонлашиб бораётган эди. Мен зўрлаб бўлса ҳам отамни шифохонага олиб кетмаганимга минг-минг афсус қилдим.

Отамнинг жони соат ўн яримда узилди. Унинг боши менинг тиззамда ётарди. Унинг хотиржам ва осуда чеҳрасига қарадим-у, ўпкам тўлиб, ўзимни йиғидан тўхтатолмадим. Амаким билан акам отамни чорпоёга ётқизишимга кўмаклашишди. Мен ҳовлига чиқиб кетдим ва обининг орқасига ўтиб, тўйиб-тўйиб йиғлашимга эрк бердим.

Биз, эркалар, отамнинг жон таслим қилганини эшитиб ҳаммаёқни бошларига кўтариб фарёд чека бошлаган аёлларимизни тинчитишга уриндик. Адаего ўзини ерга отиб, юпатмоқчи бўлиб айтган гапларимизга кулоқ ҳам солмай, ўзимни ўлдираман, деб дод сола бошлади, амаким уни ердан кўтарди ва кўлидан отилиб чиқишга жон-жаҳди билан ҳаракат қилаётган бу хотин тагин ўзини бир бало қилиб қўймасин, деб маҳкам ушлаб турди. Ниҳоят, бир неча дақиқадан кейин Адаего ҳолдан тойиб, ерга гужанак бўлиб ётиб олди ва энди худди ит сингари ув тортиб йиғлай бошлади.

Огойи опамнинг қайғуси унсиз, аммо жуда оғир эди. Бу оғир жудалиқдан у қаттиқ ларзага келиб, хона бурчагида қўлларини маҳкам чангаллаганча ўтираркан, ўзича бир нималар деб гўлдирарди. Таомилигимизга кўра, бу кеча аза тутиб йиғлаш ман этилар ва отамнинг ўлганлиги фақат энг яқин қариндошларгагина хабар қилинар эди. Эртаси эрталаб тонг отар-отмас бутун қишлоқ юракни эзувчи оху фарёдларни эшитади. Бу фарёдлар уйимизга ўлим кириб келганини билдиради.

Бизлар, яъни Амаезе амаким, Улоко, мен ва яна уч эркақ қариндошлар, сал ўзимизга келиб олгач, дафн маросимини қандай ўтказиш ҳақида маслаҳатлашгани тўпландик.

— Улоко, — деб гап бошлади амаким, — сен акамнинг катта ўғлисан, шунга кўра, отангни кўмиш масъулиятини зимманга олишинг керак. Бизлар бўлсак, сенга фақат маслаҳат берамиз ва сен ихтиёр қилган ҳамма ишда кўмаклашамиз.

Улоко ўрнидан турди.

— Мен энг олдин Чиго билан гаплашиб олишим керак. — У мени оилавий уйимиз орқасига олиб ўтиб шундай деди: — Энг аввало, мен эрталаб отамнинг жасадини Оничадаги майитхонага олиб бораман.

— Ие, нега энди? — деб бақириб юбордим мен.

— Жим... Жим бўл... — деб пичирлади у. — Нега бақирасан? Ҳозирча отамнинг жасади ўша ерда, майитхонада ётиб туради... то биз жаноза ва дафн маросимига тайёргарлик кўриб бўлгунимизча.

— Йўқ, бундай қилмайсан! — деб бақирдим мен яна. — Ахир отам ўлими олдидан айтдилар-ку, буни хоҳламасликларини.

— Агар мен отамни рисоладагидек дафн қила олмасам, унда ёр-дўстларим, ҳамкор шерикларим, хуллас, мен билган ва мени таниган ҳамма одамлар, биласанми, нима дейишади мен ҳақимда?

Менинг хунобим чиқиб кетди.

— Оғиз уларники — нима дейишса дейишаверсин! Биз учун энг муҳими — отамнинг хоҳиши. Наҳотки, сен ҳеч бўлмаса бирор марта одамларнинг сен тўғрингда нима деб ўйлаши ё гапиришини унутиб, ўз билганингча иш кўра олмасанг? Мен фақат отамни, ўзи васият қилганидек, оддий удумимизга амал қилиб, камтарона дафн қилишимиз кераклигини биламан.

— Менга қара, Чиго, — деди Улоко ўз аҳдидан қайтмай, — отам ўлди, энди оила бошлиғи менман. Бинобарин, қандай иш тутиш лозимлигини мен ҳал қиламан. Мен ҳаммага майна бўлишни истамайман. Отамни ҳурматига муносиб тантана билан кўймоқчиман.

— Унда мени ҳисобдан чиқариб қўяқол.

— Шундай дейишингни билардим. Сен доим пулингни аягансан. Ҳа, сен отамнинг қашқасисан бу масалада. Курумсоқ!

— Майли, кўнглингга сиққанча таҳқирлайвер мени. Лекин ўзинг мени биласан, мен отам тириклигида унинг истакларини кўлимдан келганча бажардим, яхши ва хотиржам кун кечиришига имкон қадар кўмаклашдим.

— Унда нима учун сен отамизни иззат-ҳурматини келтириб кўмишимизга бош қўшмаяпсан? — деб истеҳзо қилди Улоко.

Мен, ғазабим қайнаганидан ўзимни тутиб туролмадим.

— Ўша сен “иззат-ҳурматини келтириб кўмайлик”, деганинг, аслида, ўз

фахру гурурингни кўз-кўз қилиш учун бир баҳона, холос. Сен отамиз тириклигида уни бахтли қилиш учун қўлингни совуқ сувга урмаган, унга бир кобо ҳам сарфлашни истамаган эдинг, энди бўлса, дўстларингни кўнглини овлаш мақсадида, отамни дафн этиш баҳонаси билан шунча пул сарфламоқчисан! Уйлаб кўр ахир, сен ва ўша ошна-оғайниларинг “Кўмиш маросими” деб айтаётган тантанани ўтказиш учун яна одамлардан қарз қўтаришинга тўғри келади-ку ҳали. Сен билан можаро талашавериш жонимга тегди, — деб гапимни давом эттирдим мен. — Биламан, сен кўзлаган режага халақит қилишга ҳаққим йўқ менинг, лекин ҳарҳолда, сенинг бу найрангингда иштирок этмаслик имкониятига эгаман. Хуллас, нима хоҳласанг, шуни қилавер, лекин мени аралаштирма.

Улоко бу гапларимдан ҳанг-манг бўлиб қолган эди, зеро, ҳали ҳеч қачон мендан бундай кескин танбеҳларни эшитмаган эди.

У бир дақақача лол бўлиб қолди, сўнг, ўзига келди шекилли, менга пўписа қилишга тушди:

— Ҳозир кириб, зиқналик қилаётганингни қариндошларимизга айтаман, — деб у амаким ва бошқа эркалар ўтирган обига кириб кетди.

Отамнинг ўлганини эшитиб, яна бир неча қариндошларимиз етиб келишди. Оқибат, яна бир оздан кейин мен “суд ҳайъати” қаршисида айбдор сифатида турардим. Улоко қариндошларимизга отамни дафн этиш масаласида менинг ўз фикрим борлигини айтди ва улар менинг далилларимни эшитмоқчи бўлишди.

— Амаезе амаки, — деб гап бошладим мен, — сиз отамнинг ўлими олдидан, мени оддий удумимизга кўра, дабдабасиз камтарона кўминглар, жасадимни майитхонага қўйманглар, деб айтган васиятини эшитдингиз, тўғрими?

— Тўғри-ку-я, лекин... — деди амаким иккиланиб.

— Унда нима учун марҳумнинг охирги хоҳишини бажаришни истамаяпсиз? — деб сўрадим ундан.

Амаким дудуқланиб қолди ва Улоко унга ёрдам беришга жазм қилди.

— Нимагаки, отам, агар унинг хоҳишини бажаргудек бўлсак, бизларнинг обрўйимиз бир пул бўлишини билмаган. Отам энди ўлди. Бизлар тирикмиз, демек, биз ҳал қиламиз қандай тадбир кўриш кераклигини.

Қариндошларим бирин-кетин гап олиб, мендан дафн маросимини ўтказиш бўйича Улоко тузган пухта режага қўшилишимни талаб қила бошладилар. Уларнинг бундай талаб қўйишидан, оғзим очилиб қолди ва улар менинг нафратимни кўзгашиди. Навбат Оғойи опамга келган эди, у ҳўнграб йиғлаб юборди ва мияси гангиб қолганини, кимнинг фикрига қўшилишни билолмаётганини айтди. Шунга қарамай, қариндошларимизнинг ваз-корсонлари ҳам, топган баҳоналари ҳам менга заррача таъсир қилмади ва мен уларни эшитиб бўлиб, фикрларига қўшилмаслигимни, отамнинг охирги хоҳиш-иродасини бузмоқчи эмаслигимни айтдим.

Улар мени ўз йўлларига солаолмасликларига кўзлари етгач, дўқ билан қўрқитишга тушишди: агар сўзимизга кирмасанг, сени оиламиз аъзолигидан чиқарамиз, деб бақаришди. Мени улар кўрнамак ўғил, қурумсоқ ва риёкор деб таҳқирлашди. Улар отам тириклигида унга қилган жамики ёрдамларимни бутунлай унутиб юбориб, кўп вақтдан бери отамни ўйламай қўйган ва фақат у ўлим тўшагида ётганидагина пайдо бўлиб, уни, бир неча минг наира пул сарфлаб, “иззат-ҳурматини келтириб кўмиш”га чоғланган Улокони оғиз кўпиртириб мақташга тушдилар.

Фақат битта қариндошимиз — бобомнинг мункайиб қолган амакиваччаси, — мен ҳақимда илиқ сўз айтди. У мени отамга ғамхўрлик қилганим учун мақтаб, отамнинг ўлими олдидан айтган охирги хоҳиш-иродасини бажариш истагимни маъқуллади.

Аммо унинг гапига ҳеч ким эътибор бермади ҳам. Амаким бу ерга тўпланганларнинг ҳаммаси номидан гапириб, менга шундай деди:

— Агар сен отангни Улоко ўйлагандек дафн қилишга ҳали ҳам розилик билдирмасанг ва бу тадбирга ёнингдан пул ажратмасанг, унда оиламизни бутунлай тарк этишингга тўғри келади.

Тавба! Ўз амаким-а! Унинг менга нисбатан бунчалик тошбағирлиги юрак-бағримни қон қилиб юборди. Буни қаранг! Бир неча соат олдин Улокони,

отасининг бетоблигини эшитган бўлишига қарамай, ундан хабар олгани дарров етиб келмагани учун бўралаб койиған амаким энди унинг ёнини олаётган эди. Бу ҳолат мени ҳайратга солди.

Мен оилавий уйимиздаги ўз хонамга кириб кетдим. Соат тунги уч эди, яна икки соатлардан кейин, таомил бўйича, марҳумга аза тутиб йиғлашлари лозим эди. Лекин, ҳамонки Улоко отам жасадини майитхонага олиб кетиб, у ерда то кўмиш маросими тадориги кўрилиб бўлгунча уни музлатиб қўймоқчи экан, демак, аза тутиб йиғлаш ҳам бўлмайди. Ҳозирча отамнинг қазо қилганлиги ҳақидаги хабар оғиздан-оғизга ўтиб, ҳаммага маълум бўлади. Улоко эса бу орада отамизнинг оламдан кўз юмганини расмий тарзда эълон қилишга ҳозирлик кўради.

Шу кеча мен мижжа қоқмадим. Отамдан айрилиб чекаётган ҳасратим қариндошларимиз томонидан менга ноҳақ қўйилган айб туфайли янада оғирлашди. Мен яна ўзим учун энг азиз Ирукани ёнимда кўргим келди. Фақат у кўнглимга таскин бериши мумкин эди.

Соат бешда Нвекени қидиришга тушдим ва уни отам обиси айвонидан топдим. У бир бурчакка тиқилиб ўтирар ва отам ўлимидан қаттиқ ҳаяжонланганидан, тили калимага келмасди. Мен унга, бугун эрталаб у билан бирга Энуғуга жўнаб кетишимизни айтдим ва тезроқ буюмларини йиғиштириб қўйишини буюрдим.

Қариндошларимиздан биронтаси ҳам мен билан бошқа гаплашмади, фақат опам, бошқаларга сездирмай, олдимга келиб, менга, яна бир марта ўйлаб кўр, деб илтижо қилди. Лекин опамнинг бу илтижоси ҳам мени аҳдимдан қайтара олмади.

Соат беш яримда отамнинг жасадини Улоконинг “Мерседес”ига тиқишди. Отамни, у тириклигида ҳазар қилган жойга олиб кетаётганларини кўриш ғоятда аламли ва аянчли эди.

Соат олтиларда мен Нвекени олиб Энуғуга жўнадим.

Ўн тўртинчи боб

Энуғуга етиб келганимда, қўшним Ама уйда йўқ эди. Яхши бўлди йўқлиги, чунки отамнинг ўлими ва қариндошларимнинг қуруқ туҳматларидан ларзага келган қалбимга таскин бериш учун менга вақт керак эди. Бундан ташқари, ҳар нарсага тумшуқ тиқувчи синчков Амага кейинги кунларда қишлоқда бўлган воқеалардан қай бирини айтиб беришим мумкинлигини ҳам ўйлаб кўришим керак эди.

Мен Нвекега, ўзинг учун бирон егулик пишириб е, лекин мени ўйлама, деб буюрдим. Зеро, ҳеч нарса егим йўқ эди. Бироқ Нвеке ҳам бир ўзи овқатлангиси келмай, ўз хонасига кириб кетди.

Мен кун бўйи ўрнимда чўзилиб ётдим. Кеч соат бешларда уйига қайтган Ама менинг келганимни пайқаб, уйимга кирди ва қишлоқдан қандай янги гаплар билан қайтганимни сўради. У отамнинг қазо қилганини эшитиб, қаттиқ қайғурди, сўнг отамнинг нима қилиб ўлганини, уни қай тарзда дафн қилмоқчилигимизни суриштира бошлади. Мен, айтишни хоҳламасам ҳам, унга ҳамма воқеани сўзлаб бердим. Тўғри, бундай қилмаслигим керак эди, лекин, нима қилайки, қалбим қаттиқ изтиробда бўлгани боис, ҳеч бўлмаса, ҳасратимни тўкиб, юрагимни бўшатгим келган эди.

— Менимча, сен тўғри қилмагансан, — деди Ама, — лекин аканг ҳақ. Отангнинг ўлими олдидан айтган гапини унут. Жони узилаётган одамлар кўпинча нима деётганларини билишмайди. Агар сизлар отангизни, у васият қилгандек, одмигина дафн этсангизлар, одамлар масҳара қилишади. Энди отангиз ўлган, демакки, нима учун бундай камтарона тарзда дафн этилганини у ҳеч кимга изоҳлаб ўтирмайди.

Мен ҳозир Ама билан мунозара қилолмасдим, чунки жуда толиққан ва кўнглим гаш эди. Қолаверса, у ҳам, ўзгаларнинг мен ҳақимда нима деб ўйлашларидан безовта бўлувчи одамлар тоифасидан эди. Мен унга, отам соппасоғ пайтида ҳам, бир неча бор ўзини камтарона дафн этишларини сўраган эди, дедим.

— Таъзиямни қабул қил, — деди Ама бир неча дақиқа жим қолганимиздан кейин, сўнг ўрнидан турди. — Сенга маслаҳатим: яна бир ўйлаб кўр, отангни кўмишга қатнашмай тўғри қилаётганмикансан? Агар кўмиш маросимини ўринлатиб ўтказмасангизлар одамлардан кулгига қоласизлар.

У чиқиб кетди ва мен гўё елкамдан тоғ ағдарилгандай, енгил тин олдим. Аманинг маслаҳати гашимни келтирган эди. Бундай “ҳашаматли дафн этиш” одати Нигерияга манфаатпарастлик, мунофиқлик, келишувчанлик каби иллатлар билан яқинда кириб келган ва у урф-одатларимиз, анъаналаримизга мутлақо зид эди.

Душанба куни мен ишимга бордим, шояд иш билан банд бўлиб қайғу-ҳасратларимни унутсам, деб ўйладим. Шу куни кечқурун энди уйга кетмоқчи бўлиб турганимда, ходимлардан никоҳ гувоҳномаси нусхасини талаб қилувчи фармойишимга тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган мистер Иченинг бир ходимимизга менинг Ама билан қилган суҳбатимизни сўзлаб бераётганини эшитиб қолдим. Эшитдим-у, ишхонада мен тўғримда яна миш-мишлар ва мазах гаплар тарқалишини, ҳадемай барча ходимлар мени курумсоқ ва кўрнамак ўғил деб ҳисоблай бошлашларини кўз олдимга келтирдим. Мен Аманинг ўта-кетган маккор ва мунофиқ эканлигини кўра-била туриб, унга бор ҳақиқатни тўкиб солгандим, энди шу хатоим учун ўзимни бўралаб койидим.

Мен кўчага чиқиб энди машинага ўтирмақчи бўлиб турувдим, олдимга Вероника келди. Сездим: у мендан Нвеке ҳақида сўрамоқчи эди.

— Хайрли кун, сэр, — хиёл тортиниб саломлашди у мен билан. — Отангизнинг вафот этганини эшитиб, қаттиқ қайғурдим, сэр.

Мен англишмаган эдим. Дарров ҳамма билибди. Ҳолбуки, отамнинг ўлганини Амадан бошқа ҳеч кимга айтмаган эдим.

— Ким айтди, бун сизга? — сўрадим ундан.

— Одамлардан эшитдим. Ҳамдардлик билдираман сизга, сэр.

— Раҳмат, — деб миннатдорчилик билдирдим унга. Кейин, яна нималарни эшитдингиз, деб сўрамоқчи бўлдим, лекин ўйлаб кўриб бу фикримдан қайтдим. Мен унга Нвекенинг энди мен билан туражагини айтдим. Кейин машинамга ўтириб, уйга жўнадим.

Бир ҳафтадан кейин бошқарувчи мени ўз офисига чақириб, унинг вилласини таъмирлаб, қайта жиҳозлаган пудратчи номига ўн беш минг наирага чек ёзиб беришни буюрди. Мен бошқарувчига, унинг уйи учун бунча катта миқдордаги пулни сарфласак, ой охирида ходимларимизга маош бера олмаслигимизни яна бир марта эслатдим, аммо у айтган сўзида оёқ тираб туриб олди.

— Агар пулимиз етмай қолса, ходимларимизга сабабини айтиб бераман, — деб огоҳлантирдим уни мулойимлик билан.

— Нима, мени кўрқитмоқчимисан? — деб бақирди у.

— Йўқ, асло, — дедим мен. — Фақат огоҳлантиряпман, холос.

Мен бошқарувчининг буйруғини бажармаслик учун нимани баҳона қилсам экан деб ўйлаб, бир неча кунгача чекка имзо қўймай чўзиб юрдим. Лекин у мени шу қадар қаттиқ сиқувга олдики, оқибат унга итоат этишга мажбур бўлиб, чекка имзо қўйдим, айти пайтда пудратчидан ҳам пул олгани ҳақида тилхат ёзиб беришни талаб қилдим.

Отам ўлганидан бери орадан беш-олти кун ўтганида кечқурун телевизорда у ҳақда таъзиянома эълон қилинганини кўриб қолдим. Таъзияномага илова қилиб кўрсатилган отамнинг фотосуратини ўзим олдирган эдим, чунки отамни хотирлаб юришим учун менда унинг тузукроқ сурати йўқ эди. Мен Улоко ёзиб имзолаган бу таъзиянома матнини эшитарканман, алам билан жилмайиб қўйдим. У отамни “бизнинг чин юракдан севган отамиз” деб атаган ва уни “ҳеч қачон унутмай ёдлаб турувчилар” рўйхатини номма-ном келтирган, лекин менинг номимни атайлаб тушириб қолдирган эди. Янги жорий қилинган одагга кўра, таъзияномада марҳум билан вилолашув пайти ва жойи ҳамда уни дафн этиш куни кўрсатилган эди. Таъзиянома охирида барча хоҳлаган одамлар дафн маросимида иштирок этишга таклиф қилинган эдилар.

Шу бир куннинг ўзида таъзиянома телевизор экранида яна беш марта намоиш қилинди. Ўз шахсиятини кўз-кўз қилишда ҳеч ким Улоконинг олдига туша олмасди. Гарчи таъзияномани ўқиган телетомошабинларнинг тўқсон тўққиз

фоизи мархум ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаган ва уни танимаган бўлсалар ҳам, бунинг Улокога қизиғи йўқ эди.

Отамга бағишланган таъзиянома телевизорда яна икки оқшом намойиш қилинди, шундан кейин “Дейли Таймс” газетасидаги бутун бир саҳифа мархум отамга бағишланди. Бу ерда ҳам отамга аза тутиб йиғлаётган унинг фарзандлари, набиралари, ака-укалари, жиянлари, амакивачча, холаваччалари рўйхатидан менинг номим тушириб қолдирилган эди. Улоко отамизнинг ўлганлигини оммавий-ахборот воситалари орқали эълон қилиш учун бир дунё пул сарфлаган бўлиши керак.

Шу куни, яъни душанба куни кечкурун уйимга Ани келди. Отам ўлганидан бери у билан энди учрашаётган эдик. Мен жой таклиф қилдим, лекин у ўтирмади.

— Бу ерга келганимни Улоко билмагани яхши, — деди у. — Мен қаттиқ хижолатдаман уришиб қолганларингдан. Отангизни келгуси шанба куни дафн этишаркан — шуни сизга айтгани келувдим.

— Хабарим бор. Таъзияномани телевизорда кўрдим, газетада ўқидим, яна радиодан ҳам эшитдим.

— Борасиз-а, албатта?

— Йўқ. Биласиз-ку, қариндошларимнинг мени кўрарга кўзлари йўқ. Мени оиладан бадарга қилишганини Улоко айтдими сизга?

— Лекин бу, сизнинг отангиз билан видолашишга ҳаққингиз йўқ, дегани эмас. Қолаверса, ҳеч ким сизчалик ғамхўрлик қилмаган эди раҳматлига.

— Истамайман Улоконинг ғашини келтиришни. Шунинг учун бормайман. Агар мархумларга ҳамма нарса аён эканлиги рост бўлса, отам мени тушунади.

— Сиз, албатта, боришингиз керак, Чиго. Боришингиз шарт! — Ани кўзларида ёш билан мени кўндиришга уринди. — Вой, жонимга тегиб кетди! Қонимга ташна қилиб юборди у мени!

Мен Анини юпатишга ҳаракат қиларканман, отамни дафн этгани боришга сўз берганимни ўзим ҳам сезмай қолдим.

— Вой, қандай яхши-е рози бўлганингиз, — деди Ани сал кўнгли тинчигандай бўлиб. — Энди бораё. Боя айтганимдай, менинг бу ерда бўлганимни Улоко билмаслиги керак. Билиб қолса, ўлдиради мени.

Мен янгам билан эшик олдида хайрлашдим.

Эртаси куни кабинетимга Вероника кириб келди. У жуда безовта кўринарди.

— Нима бўлди, Вероника? — сўрадим мен.

— Отангизни дафн этишга бормасмишсиз, шу ростми? — деб сўради у сал ҳадиксираган оҳангда.

— Ким айтди буни сизга, Вероника?

— Биласизми, бизнинг компаниямизда шундай бир таомил бор: биронта ходимнинг яқин кишиси вафот этса, мархумни дафн этишга кўмаклашиш учун ҳамма унга пул йиғиб беради ва таъзия билдиради.

— Шунақа денг?

— Лекин, Ама, сиз учун пул ҳам йиғмаймиз, таъзия ҳам билдирмаймиз, деб айтди.

— Қачон айтди буни?

— Умумий мажлис бўлганда.

— Нима сабабдан? — сўрадим мен.

Вероника саволимга дарров жавоб қилмади.

— Унинг айтишича, сиз отангизни дафн этишга бир кобо ҳам сарфлашни хоҳламаганмишсиз, шу сабабли сиз учун пул йиғиш керак эмасмиш. Унинг сизни мазах қилгандай гапиргани менга ёқмади. Сизга илгариям айтувдим — ёмон кўради у сизни. У доим сиз ҳақингизда бўҳтон гапларни айтиб юради, бошқарувчи эса уни қўллайди. — Вероника бир дақиқача жим бўлиб қолди, кейин, мумкин қадар, эҳтиром билан, Аманинг шу айтган гапи ростми, деб сўради мендан.

— Мен ғийбат гапларга парво қилмайман, — дедим унинг саволига жавоб бермай.

Вероника такрор савол беришга журъат этолмади ва шу билан хонадан чиқиб кетди.

Ой охирида компания ходимларга маош тўлай олмади. Улар икки кун кутишди, лекин шунда ҳам маошдан дарак бўлмагач, бош бухгалтер сифатида менинг олдимга, нима учун бизга маош тўлашмаяпти, деган савол билан ўз вакилларини юборишди. Мен ҳеч нимани яширмай, уларга бор ҳақиқатни айтдим.

Эртаси куни барча кичик мансабдаги ходимлар ва оддий хизматчилар ишлашдан бош тортишди. Улар бошқарувчи олдига бориб, то маошимиз тўланмагунча ишга чиқмаймиз, деб баёнот беришди.

Бошқарувчи мени чақиртирди, унинг олдига киришим билан у менга дағдаға қила бошлади:

– Нега сен ходимларимга, маош олмаганлари учун мени айбдор қилиб кўрсатдинг?

– Аслида ҳам шундай эмасми? – дедим мен секингина.

– Менга қара, эй мистер Адолатпеша, – деди у мийиғида қулиб, – ҳамонки сен бошқалардан ибрат олишни истамас экансан ва бизда жорий этилган тартибга риоя қилишдан бош тортар экансан, энди мендан кўрасан кўрадиганингни. Ҳали мен билан ўчакишиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман сенга!

– Лекин мен виллангизни таъмирлаш ва жиҳозлаш учун сарфланган ўн беш минг наирали чекка имзо қўйишимдан олдин сизни молиявий аҳволимиздан хабардор қилган эдим. Ахир огоҳлантирган эдим-ку, сизни, ой охирида ходимларга маош тўлолмаймиз деб?

– Шунинг учун етказдингми уларга ўртамизда бўлган гапни? Ҳали шундай додингни берайки, то ўла-ўлгунингча эсдан чиқармайдиган бўлгин! Мана, кўрасан!

– Фақат шуни айтгани чақирувдингизми мени? – жўрттага бамайлихотир сўрадим ундан. Мен ўз мақсадимга эришгандим: компаниямиз ходимлари ўз маошларининг қаёққа кетганини билиб қўйишсин.

– Йўқол кўзимдан! – деб бақирди бошқарувчи.

– Миннатдорман сиздан, – дедим мен ва унинг жигига текканимдан мамнун бўлиб офисдан чиқиб кетдим.

Компания ходимлари яна бир неча кун, то маошларини олгунча, иш ташлашни давом эттиришди. Бошқарувчи банкдан қарз олиб, охири молиявий қийинчиликни бартараф қилишга муваффақ бўлди.

Гарчи мен Анига, отамни дафн этгани бораман, деб сўз берган бўлсам ҳам, шундай қилишим тўғримикин, деб иккилана бошладим. Борсам, қариндошларим мени ҳовлимизга киритмай ҳайдашлари ҳам мумкин эди. Мен бу ҳақда кўп ўйладим ва ниҳоят, отамни дафн этгани боришга, агар қариндошлар монелик қилишмаса, қишлоқда фақат бир кечагина тунаб қолишга қарор қилдим.

Мен Энугудан жума куни кечга томон йўлга чиқдим, чунки дафн маросими шанба кунига белгиланган эди. Қишлоққа соат олти яримларда етиб бордим ва узоқдан гўяндларнинг йиғисини эшитдим. Мен ҳали машинам билан ҳовлига киришга улгурмаган эдим, Улоко кўриб қолиб, менга дарҳол қорамни ўчиришимни буюрди. Мен унинг гапига парво қилмадим. Шунда у ҳовлини бошига кўтариб шовқин солди, буни эшитиб, ҳамма қариндошлар атрофимизга йиғилишди. Бу сафар ҳам улар менинг маъракада иштирок этишимга қарши чиқишди. Фақат бобокалонимиз қария Удегина, агар Чигони ҳайдасанглар, мен ҳам уйимга жўнаб кетаман, деб таҳдид солди уларга.

– Нима, шундай қайғули кунда оиламизда жанжал кўтариб, бутун элга шарманда бўлишни хоҳлайсизларми, нодонлар? – деди у қариндошларга дағдаға қилиб. – Ичингизда энг кекса одам менман, шунинг учун, Чиго, сизларга ёқса ҳам, ёқмаса ҳам маъракада қатнашиши керак. Бу менинг талабим. У ҳам ҳамма қариндошлар билан бир сафда ўтириши керак, таомилга кўра. Мана энди гапиринглар, агар мени ноҳақ деб ҳисобласанглар.

Улоко бир нималар деб тўнғиллаб нари кетди, қолганлар ҳам унинг орқасидан турнақатор тизилишиб эргашишди. Бу гал улар бобоклонимиз қария Удега қарши чиқишга журъат эта олмадилар.

Мен оилавий уйимиздаги меҳмонхонага кирдим, отамнинг жасади видолашув учун шу ерга қўйилган эди. Кирдим-у, кўзларимга ишонмадим. Отам атрофига фоятда кўркам оппоқ тўр мато ўралган муҳташам заррин шоҳсупада ётарди.

Марҳум отамнинг ўзи ҳам ўша ғайритаъриф тўр матодан ҳозирланган кафанга ўралган эди. Хонанинг дераза ва эшигига ҳам ўша тўр матодан пардалар тутилган, марҳумнинг боши узра ёйилган чодир ҳам тўр матодан эди. Ерга чўғдек қипқизил патгилам тўшалган — у тўғри дўкондан харид қилиб олиб келинган кўринади.

Мен отамга қараб, кўзёшларимни тия олмадим. Чунки, узоқ вақт майитхонада сақланганидан юз-кўзлари шишиб, қорамтир тусга кирган отамнинг жамолига тикилиб турарканман, қалбимни минг хил аянчли ва шум ҳиссиётлар қамраб олганди.

Мен ёнимдан рўмолча олиб, кўзёшларимни артдим. Хонанинг бир бурчагида Адаего ўз қариндошлари даврасида ўтирарди. У тинмай ҳўнграб йиғларкан, кўксига “гурс-гурс” мушт урарди. Мен эндигина ташқарига чиқмоқчи бўлганимда, у бирдан фарёд солиб гўяндалик қила бошлади ва атрофидаги қариндошларига марҳумни жонидан ортиқ севганлиги, уни бахтиёр қилиш учун жонини ҳам аямай ҳаракат қилганлиги, энди отамсиз унга дунё қоронғилиги ҳақида йиғи аралаш зорланиб гапирди. У яна отамга аза тутиб, у билан энг саодатли кунларни кечирганини, дод, минг додки, машъум ўлим унинг яккаю ягона ҳабиби ва маҳбубини бағридан юлиб олганини ув тортиб, гўянда аёллардай саннай бошлади.

Ҳовлида ҳам, худди меҳмонхонадагидек сон-саноқсиз ранг-баранг электр чироклари ёниб турарди. Бутун ҳовли электрлаштирилган, уй орқасидаги майдоннинг қаеридадир кўчма электр тармоғи — движок гувиллаб ишлаб турарди. Ҳовлида одамлар югуриб-елишар, гуруч пишириш билан машғул аёлларнинг кўли кўлига тегмасди.

— Мен Улоконинг бунчалик бойиб кетганини билмаган эканман, — деди бир аёл иккинчисига. — Эшитдингми, у қурбонликка сўйгани иккита сигир олиб келибди? Бугун қассоб уларни сўяди. Эртага зиёфат зўр бўлади. Мана буни антиқа маросим деса бўлади.

Ҳовлида эртанги кунга кечаси билан тайёргарлик кўриб чиқишди. Мен отамнинг суюкли стулини бир бурчакка суриб ўтириб, қалбимга тинчлик бермаётган турли хаёллар билан олишар эканман, севганим Ирука ҳақида ўйлай бошладим.

Эрталаб қария Уде бобо мени марҳумнинг энг яқин қариндошлари ўтирадиган жойга, Улоко билан Амаезе амакимнинг ёнига ўтқазтирди. Бизнинг стулларимиз оилавий уйга кираверишда йўлка ёқасига тизиб кўйилган эди; бу ердан шоҳсупага кўйилган отамнинг жасади ҳам, оиламизга ҳамдардлик билдиргани келган одамлар ҳам бизга кўриниб турарди. Олдимизда турган пастдаккина курсига патнис кўйилган бўлиб, таъзия билдиргани келган одамлар, биздаги урф-одатга кўра, бу патнисга пул ташлаб ўтишлари керак эди. Маъракага полициячилар оркестри ҳам таклиф этилган бўлиб, у ҳозирги воқеага мос тушувчи қандайдир мунгли, вазмин куйни ижро этарди.

Соат тўққизларга яқин уйимизга ҳамдардлик билдирувчи одамлар гурра-гурра кела бошлашди. Аёллар ҳовлига кира солиб, саннаб йиғлай бошлар, эркалар эса, улар ҳам дардимизга шерик эканликларини билдириб, аттанг, дегандек бош чайқашар, тишларини жириллатишар ёки ўқсиб инграб кўйишарди.

Шу пайт мен ҳовлимиз дарвозаси томон чақчақлашиб, ҳиринг-ҳиринг кулишиб келаётган учта аёлни кўрдим. Улар ҳовли саҳнига қадам кўйишлари билан, гўё кимдир буюргандай, бирдан бараварига дод солиб, кўкракларига мушт уриб, саннаб йиғлай бошлашди. Отамнинг жасади ётган хонага киришганида эса, уларнинг дод-фарёидан уйнинг томи кўчиб кетишига сал қолди. Кейин уларнинг йиғиси, худди қандайдир сигнал берилгандай, бирдан таққа тўхтади. Шу пайт мен у аёллардан бирининг йиғидан ҳеч ҳам бўғилмаган, чиннидай ярқироқ овозини эшитдим:

— Қани менинг сумкам? Вой, қани у? Ичида бир талай пулим бор эди!

Мен бу аёлнинг отам ётган хонага кираверишда қаттиқ ўкинч билан сумкасини ерга отиб юборганини кўрувдим.

— Мана сумкангиз, — деди бир аёл сумкани ердан олиб, эгасига узатаркан. Аёл уни шахт тортиб олиб очди ва ичидаги пулини санай бошлади. Кейин ҳеч нимаси йўқолмаганини кўриб, кўнгли тинчиди-да, бизларнинг орқамиздан қулайроқ жой топиб ўтирди.

Салдан кейин Улоконинг оничалик врач дўсти хотини ва қизи кузатувида битта бўрдоқи қўчқор етаклаб келди. У билан бирга яна фоторепортёр ҳам келган эди. У врачнинг илтимосига кўра, унинг акамга қўчқор ҳаля қилаётгани ҳақидаги тутуруқсиз маросимни суратга олиши лозим эди. Бу суратларнинг яқин кунларда газеталарда босилиб чиқишига шубҳам йўқ эди.

Соат ўн иккида ҳамма тўпланганларнинг саннаб йиғлаши остида отамнинг жасади тобутга ётқизилди. Адаего отам билан бирга ётмоқчи бўлиб, тобут томонга ташланди, лекин уч-тўртта эркак уни бундай жасорат кўрсатишдан ушлаб қолишди. Уни тобутдан узоқроққа олиб кетишди, лекин шунда ҳам у, мениям унга қўшиб кўминглар, деб бир неча марта эркаклар қўлидан отилиб чиқишга чоғланиб кўрди.

Тобутнинг қопқоғини мангуликка ёпишларидан олдин мен отамга охириги марта қарадим. Бу ерда, Нигерияда менинг биттаю битта қадрдоним шу отам эди; энди мен уни бошқа ҳеч қачон кўролмастимки йўлаб, юрагим эзилиб кетди. Мен филт-филт ёшга тўлган кўзларим билан Улоконинг ўзини тутолмай, худди хотин кишидай додлаб йиғлаб юборганини кўрдим. Оғайнилари уни тобут олдида нарироққа олиб кетиб, юпата бошлашди.

Ҳовлига “Волво” русумидаги “Тез ёрдам” машинаси сиренасини чинқиртириб кириб келди. Отамнинг жасади солинган тобутни шу машинага қўйишди. Сўнг “Тез ёрдам”, унинг кетидан беҳисоб машиналар карвони йўлга тушди. Кеча кечқурун келганимдан бери қариндошларимдан биронтаси ҳам мен билан гаплашмади, дафн маросимига “Мерседес” ва “Волво” машиналарида келган Улоконинг дўстларидан ҳам ҳеч ким черковга олиб боргани машинасига таклиф қилмади мени.

Мен бу жудоликдан қаттиқ эзилган эдим, шу боис ўз машинамага ўтиришдан кўрқиб, черковга пиёда юриб кетдим. Борарканман, йўл-йўлакай мени ақли норасо деб масхараловчи одамларнинг кулгиларини ва қурумсоқ, нонкўр ўғил деб ҳақоратлашларини эшитдим. Қишлоқ жойда ҳеч нима сир бўлиб қолмайди, шунинг учун ҳам улар менинг Улоко билан муносабатим ҳақида аллақачон билиб олишган ва мен ҳақимда ҳар хил уйдирмалар тўқишдан уялишмасди.

Ҳамманинг Улоко тарафига ўтгани юрагимни тилка-пора қилиб юборган эди. Биронта ҳам киши мени ёқлаб, икки оғиз илиқ сўз айтмади.

Черковда мен орқа қаторда ўтирган эдим. Қария Уде бобо келиб, ўрнимдан тургазди ва Улоко ҳамда бошқа қариндошларимиз ўтирган тобут қаршисидаги биринчи қаторга бошлаб бориб, улар сафига ўтқазди. Ҳамма қариндошлар бир хилда қора астарли тўрдан тикилган мотам либоси кийган эдиларки, бу ўша пайтда дафн маросими учун мўлжалланган энг сўнгги ҳайратомуз мода эди. Мен эгнимдаги оқ кўйлак ва қора шим билан улар сафидаги уйғунликни бузаётган эдим.

Мархумнинг ҳақиға ибодат қилинаётган пайтда уни кузатиб келганлар пичирлаб дуо ўқиб, чуқур-чуқур хўрсиниб ўтиришди. Ҳазрат ўқиётган хутбасида отамнинг таҳсинга лойиқ ҳаёт кечиргани ҳақида гапириб, бу борада отасидан “ибрат олган” Улокони кўқларга кўтариб мақтади. Кейинчалик Анидан эшитсам, Улоко бу маросимни теварак-атрофдаги одамлар узоқ вақт эслаб юришлари учун, ҳазратга битта семиз кўй бериб, дафн ибодатини ўзингиз ўқинг, деб илтимос қилган экан.

Ибодатдан кейин яна ўша машиналар карвони тобутни ҳовлимизгача кузатиб келди, бу ерда отамни унинг обиси орқасига дафн этишди. Отамни дафн этишаётганда сал нарироқда турган полициячилар оркестри мазкур маросимга муносиб мусиқа чалиб турди.

Ниҳоят, отам ўз аждодлари ёнидан жой олиб, руҳи таскин топди, шундан кейин ҳовлимизда шўх ўйин-кулги бошланди. Ҳовлининг бир чеккасиغا Олили клуби аъзолари учун алоҳида жой тайёрланган эди, уларни қовурилган товуқ гўштлари, гуруч, виски ва бошқа спиртли ичимликлар ва пиво билан меҳмон қилишди. Бошқа келган меҳмонлар ҳам унутилмади. Ҳамма тўйгунича еб-ичди. Раққосу раққосалар ва машшоқларни ҳам (улар жуда кўпчилик эди) сахийлик билан едириб ичиришди.

Мен кун бўйи ҳеч нима емадим ҳам, ичмадим ҳам. Атрофимдаги одамларнинг гапидан, мен эртага, яъни якшанба кунини яна янги “таъзия билдирувчилар”

ҳамда янги раққослар келиши кутилаётганини билдим. Буни эшитиб, эрталаб тонг отиши билан қишлоқдан жўнаб кетишга қарор қилдим. Бу бемаъни шоу гашимни келтираётган эди, хусусан, Улоконинг, унинг дўстлари тили билан айтганда, бу “матлуб мотам маросими”ни ўтказиш учун, албатта, бир неча минг наира қарз олган бўлиши кераклигини эсласам, жоним ҳиқилдоғимга келарди.

Бу кеча мен ўз машинада ётдим. Уйкуга кетишимдан олдин, машинадаги яшикчадан бир ўрам печенье билан бир шиша кока-кола топиб олдим. Жума куни кечкурун қишлоққа келганимдан бери ҳали туз тотимаган эдим, шунинг учун ҳамма печенье ни битта ҳам қолдирмай еб тугатдим, кока-колани ҳам бир кўтаришда ичиб битирдим.

Эрталаб жуда барвақт туриб, Энугуга жўнадим. Мен хонадонимга кира солиб, ўзимни қаработга огдим. Ҳеч кимни, ҳатто Нвекени ҳам кўришни истамасдим. У мендан хавотир олиб, бир неча марта ётоқхонам эшигини очиб, қараб-қараб қўйди.

Ўн бешинчи боб

Отам тириклигида менинг паноҳгоҳ фариштам бўлган бўлса керак, сабабки, уни дафн этганимиздан кейин, сал вақт ўтар-ўтмай, бошимга кетма-кет бахтсизликлар дўлдай ёғилаверди. Бир ҳафтадан кейин бошқарувчи менинг ишдан вақтинчалик четлатилганимни ёзма тарзда баён қилиб, ҳамма ишни бош бухгалтер вазифасини ижро этувчи қилиб тайинланган Амага топширишни буюрди. У ёзган хатида яна директорлар кенгашининг навбатдаги мажлисида компания ходимлари томонидан уюштирилган иш ташлаш муҳокама қилингани ва бу иш ташлашга мени айбдор деб ҳисоблаганлари ва то тергов ниҳоясига етгунча, мени вақтинча ишдан четлатиш ҳақида буйруқ чиқарилгани ёзилганди.

Мен хатни икки марта ўқиб чиқиб, портфелимга солиб қўйдим. Олдинига, аламимга чидай олмай, ҳозирнинг ўзида Танзанияга жўнаб кетишга жазм қилдим, лекин чуқурроқ ўйлаб кўриб, бундай қилишим қўрқоқлик бўлишини тушундим ва ҳеч бўлмаганда, ўзимни оқлаш ҳамда бошқарувчининг айбини фош қилиш учун ҳозирча қолиб, комиссия ҳукмини эшитишга қарор қилдим.

Бир неча кундан кейин комиссия мени суҳбатга таклиф қилди, шунда мен комиссия ҳузурига бошқарувчининг молиявий қинғир ишлари ҳақида батафсил рўйхат тайёрлаб бордим. Биз у ёки бу қаражатнинг зарур ё зарур эмаслиги, у ёки бу тадбирлар ижросини бажариш навбати тўғрисида кўпинча бошқарувчи билан муросага келолмасдик; унинг вилласини таъмирлаш ва янги мебеллар билан жиҳозлаш у қилаётган найрангларнинг энг сўнггиси эди. Эҳтимол, у билан унчалик ҳушмуомала ва эҳтиромли бўлолмагандирман, лекин, барибир, ундаги исрофгарчилик ва худбинлик иллатларини асло рағбатлантира олмасдим.

Менинг бошқарувчига қарши қаратилган айбловларимга унинг хизмат жойидан фойдаланиш мақсадида “Мерседес” ва “Волво” машиналарини сотиб олиб, аслида улардан ўз манфаати учун фойдаланаётгани, меҳмонлар учун мўлжалланиб ижарага олинган данғиллама уй, қолаверса, ўзи Энугуда яшаса ҳам, бизда фақат қўшимча вазифада ишлаши, яна шунингдек, ўз котибаси учун нархи ниҳоятда қиммат янги уйни ижарага олиб бергани киритилган эди. Мен бошқарувчини ўз ҳамтовоқлари офисларини компания иши учун мутлақо кераксиз совутгичлар ва мебел гарнитурлари каби қиммат турувчи буюмлар билан жиҳозлаганликда айбладим. Буларнинг ҳаммаси компаниянинг молиявий инқирозга учраган пайтида амалга оширилганини айтиб бердим.

Комиссия аъзоларидан фақат бир киши компанияга тегишли сармояларнинг бошқарувчи томонидан аҳмоқона тарзда сарфлангани тўғрисида келтирган далилларимга қизиқиб қолгандай кўринди. Қолган аъзоларнинг менга берган саволлари, кейинроқ ўйлаб кўрсам, уларнинг мени айбдор деб ҳисоблашга аллақачон қарор қилиб қўйганларидан далолат берарди.

Комиссия мажлисида сўроқ қилинганимдан кейин сал вақт ўтар-ўтмас, Ама компания ҳисобига ижарага олинган ва жиҳозланган алоҳида уйга кўчиб ўтди. У одамларга зарҳалланган таклифномалар юбориб (лекин, турган гапки,

менга тегмади бундай таклифнома), зўр дабдаба билан ҳовли тўйи ўтказди. Менинг ишдан четлатилишимга, асосан, Ама сабабчи бўлган эдики, буни исботлаш учун бир дунё далил-исбот бор эди менда. Лекин, барибир, унга ёмонлик қилишни истамасдим.

Бу чекаётган ташвишларим гўё камлик қилгандек, мени Оничага, қаллигимнинг ота-онаси кўргани бориб, у ерда икки кун туриб қайтганимда билсам, Нвеке йўқолиб қолибди. Вероника ҳам унинг қаёққа кетганини билмасди. Бу боланинг ўзидан-ўзи уйдан чиқиб кетадиган одати йўқ эди, фақат бозорга бориш ва мен буюрган ишни қилиш учунгина кўчага чиқарди. Эртаси куни туш пайтигача ҳам Нвекедан дом-дарак бўлмагач, мен безовта бўлиб, бу ҳақда полицияга маълум қилдим. Шундан кейин газеталарда, радио ва телевизорда Нвекенинг йўқолгани ҳақида хабарлар эълон қилинди. Кунлар ўтиб борар, бироқ Нвекедан ҳануз ҳеч қандай дарак бўлмаганидан қандай қайғуга ботиб, изтироб чекганимни таърифлашга тилим лол.

Бир куни кечкурун мен, Нвеке ҳақида бирон гап эшитмадимикин, деган ўй билан Анига қўнғироқ қилмоқчи бўлдим. Лекин Улоко билан гаплашишни истамасдим, шу боис, агар телефонга у келса, гўшакни қўйиб қўймоқчи эдим. Аммо бахтимга, гўшакни Ани кўтарди, чунки Улоко, ҳар доимгидай, уйда йўқ экан. Мен янгамга Нвеке ҳақида сўзлаб бердим ва ундан, мабодо сиз уни кўрмадингизми, деб сўрадим. Ани, ўзи ҳам, Улоко ҳам Нвекенинг ғойиб бўлгани ҳақида эшитишгани, лекин бунинг тафсилотини билишни хоҳласа ҳам, Улокодан кўрққанидан менга телефон қилолмаганини айтди.

Эртаси куни компаниядан менинг “ўта манфур интизомсизлигим” ва ходимларни раҳбариятга итоат этмасликка даъват этганим учун бош бухгалтер лавозимидан бўшатиладиганим ҳақида хабарнома олдим. Бу ноҳақ айблов мени руҳий изтиробга солди.

Назаримда, бутун жумлаи жаҳон менга қарши тиш қайраётгандек бўлиб турган бу пайтда, тасодифан Кенве деган одам билан танишиб қолганим эҳсушимни йўқотишдан қутқариб қолди. Бир куни кечкурун мен гап-ташвишларимни бошимдан соқит қилиш учун, Энуғудаги “Президентш” отелида ўтказилаётган симпозиумга боришга қарор қилдим. Шу куни симпозиумда таниқли адиб, Нигериянинг миллий мустақиллиги учун курашувчи жамоат арбоби Кенве нутқ сўзлаши керак эди. У менга бир кўришдаёқ ёқиб қолди. Эгнига оддий, аммо башанг оқ жемпер ва шим кийган бу одам қимматбаҳо ағбадалар ва оврупоча костюмлар билан безанган кишилардан мутлақо ажралиб турарди. Унинг нутқи мени қойил қолдирди, ўткир заковати ва ҳозиржавоблиги, айниқса, анжуман аҳли томонидан ёғдириб ташланган саволларга берган жавобларида аниқ намоён бўлди.

Лекциядан кейин мен юрак ютиб Кенвенинг олдига бордим ва ўзимни танитдим. У ғоятда хушмуомала одам эди, шу боис, орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмай, юрагимдаги бутун дарду ҳасратларимни унга тўкиб солдим. У билан суҳбатим кўнглимни анча тинчитди, кейин у менга уй манзилени бериб, хоҳлаган пайтимда боришим мумкинлигини айтганида кўнглим тоғдек кўтарилди. У ҳатто мени ўзининг анча уриниб қолган машинасида уйимга ҳам олиб бориб қўйди. Бизнинг мамлакатимизда ҳашаматли лимузинлар кишининг жамиятдаги мавқеи рамзига айланган бир пайтда, Кенведек машҳур инсоннинг шалағи чиққан машинада юриши мени ҳайрон қолдирган эди.

Мен вақтни пайсалга солмай Кенвенинг таклифидан фойдаланмоқчи бўлдим. Симпозиумдан кейин икки кун ўтгач — Нвекедан ҳали ҳам ҳеч қандай дарак йўқ эди ва бу ҳол тамоман руҳимни тушириб юборганди — мен Кенвеникига йўл олдим. У шаҳарнинг марказида мўъжазгина бир хонадонда яшаркан. Мен қўнғироқ тугмасини босган эдим, эшикни ўн тўрт ёшлардаги бир бола очди.

— Ёзувчи Кенве шу ерда турадими? — деб сўрадим ундан.

— Ҳа; — деб жавоб қилди бола ва мени кўп қисмини китоб рафлари эгаллаган меҳмонхонага бошлаб кирди. Бу ердаги китобларнинг кўплиги мени ҳайратга солди. Мен ўтирдим. Шу пайт қўшни хонадан кимнингдир ёзув машинкасини чиқиллатаётгани эшитилди.

— Отингиз нима? — деб сўради бола. Мен айтдим. Шунда у қўшни хонага кириб кетди.

Бола салдан кейин қайтиб чиқиб деди:

— Дадамлар, ҳозир чиқаман, деб айтдилар.

У мендан нима ичишимни сўраб, муздек ичимлик қўйиб берди, сўнг мени ёлғиз қолдириб чиқиб кетди. Мен атрофни кўздан кечира бошладим. Нигерияга қайтиб келганимдан кейин анча-мунча хонадонлардаги меҳмонхоналарни кўрганман: улар шу қадар шинам қилиб безатилган ва жиҳозланган эдиларки, у ерга, тахминмча, болаларни киритмасалар керак, албатта. Бироқ Кенве уйдаги меҳмонхона мен кўрган бадавлат меҳмонхоналардан бутунлай фарқ қиларди: кичкинагина гилам устида болалар учун ёзилган китоблар сочилиб ётар, битта оромкурсида бир қанча газета, яна биттасида — кўғирчоқ, учинчисида эса — ўйинчоқ паровоз ётарди. Хона ўртасида бир пой ботинка, берироқда, мен ўтирган стул тагида ботинканинг иккинчи пойи ағанаб ётарди.

Деворга осилган рамка ичида қандайдир матн бор эди. Мен уни қўлимга олиб ўқий бошладим. Бу — дунёда энг машҳур тўққизта пулдор одам ҳақидаги ҳикоя бўлиб, унда ўша сармоядорларнинг қандай ўлим толгани баён қилинган эди. Уларнинг иккитаси банкрот бўлиб ўлибди, учтаси ўз жонига қасд қилибди, иккитасининг умри қамоқда чирибди, биттаси ақлдан озибди ва ниҳоят, охириги одил суд таъқибидан қочаётганда нобуд бўлибди. Бу ҳикояга “Мулоҳаза учун туртки” деб сарлавҳа қўйилганди. Дарҳақиқат, мулоҳаза қилишга арзийдиган воқеа.

Хонага Кенве кириб келди. Куттириб қўйгани учун узр сўради. Шундоқ машҳур ёзувчи ва жамоат арбоби мени куттириб қўйгани учун узр сўраганидан теримга сизмай қувониб кетдим.

— Кутубхонангиз зўр экан! — деб уни мақташдан ўзимни тия олмадим. — Сизда барча масалаларга доир китоблар борга ўхшайди.

— Мен китоб мутолаа қилишни яхши кўраман, — деди у жилмайиб. — Ақлий лаёқатни ривожлантиришда ва бизнинг бу телба дунёмизда соғлом фикрни имкон борича сақлаб қолишда энг тўғри йўл китоб ўқишдир.

— Мен жуда кам китоб ўқиганман, — дедим уялинқираб.

— Ҳалиям кеч эмас — кўп мутолаа қилиш учун имконингиз бор, — деди у мулойимлик билан.

Кейин биз эски қадрдонлардек суҳбатлаша бошладик. У менга ўзи ҳақида сўзлаб берди — у қинғир фикрли кишилар билан ҳеч қачон келишувчанлик қилмаган экан. Кенве давлат раҳбарларининг хатолари нимадан иборат эканлиги ҳақида менга ўз фикрини баён қилди. Мамлакатимизда ҳокимиятни эгаллаб олган лаёқати заиф одамлар ҳақида у ғазабланмай, аммо қаттиқ алам билан гапирди ва илм аҳлини ҳам, илмсизларни ҳам ўзига ром қилиб ола бошлаган “наирага ўчлик” балосини жидду жаҳд билан қоралади. Кўринишидан, у бадавлат хонадон фарзанди эмас эди, лекин бу унинг мен билган кўпчилик одамлардан кўра донороқ ва саодатлироқ бўлишига халақит қилмаган эди.

Мен унга Нигерияга қайтгач, бошимга тушган барча мушкулотлар ҳақида сўзлаб бердим ва энди бундан буён қандай иш тутай, бойликни ҳалолликдан афзал кўрадиган, кишининг мавқеи унинг ҳамёнидаги пул билан аниқланадиган бу мамлакатда қандай қилиб руҳий ором олай, деб ундан маслаҳат сўрадим. Машҳур адиб менга у билан тез-тез учрашиб туришимни маслаҳат берди. Мен икки соатлардан кейин руҳим енгил тортиб, кўчага чиқдим. Энди фақат Нвекенинг йўқолиб қолгани оғир юк бўлиб юрагимни эзарди.

Мен уйга кетаётиб, темир йўл ўтган чорраҳада бир гала одамларнинг тўпланиб турганини кўрдим. Аёллар ваҳимага тушиб йиғлашар, эркалар ғамгин бош чайқаб турардилар. Мен темир йўл изидан бир неча қадам нарида ўн беш ёшлар чамасидаги ўғил боланинг абжағи чиққан жасадини кўриб, аъзои бадаимни совуқ тер қоплади. Жасад ёнида формали кийим, “Ҳаёт емирилмоқда” деган китоб ва боланинг мактаб ўқувчиси бўлганлигини билдирувчи гувоҳнома ётарди. Шубҳасиз, у дин йўлида қилинган қотиллик қурбони эди.

Мен яна йўлга тушдим. Йўл-йўлакай йўқолган одамлар ва энг овлоқ ерларда топилган тилка-пора қилинган жасадлар ҳақида газеталарда ўқиганим хабарларни эсладим. Шунда эсимга одам жисмини бурдалаб, унинг айрим аъзоларини афсунгарларга дори-дармон тайёрлаш учун сотадиган одамлар ҳақида эшитганларим эсимга тушди — бунақа дорини ичган одам бир зумда бойиб

кетармиш. Темир йўл ёқасида ётган боланинг қиймаланган жасади газеталардаги хабарларнинг тўғри эканлигидан далолат берарди.

Мен машинада уйимга кетиб борарканман, кўз олдимда нукул Нвеке гавдаланарди: у куюқ ўрмоннинг пастқам бир ерида ётарди. Ҳар гал бу манзарани тасаввур қилганимда бутун вужудим совуқ терга чўмиб, қақшаб оғрий бошларди. Кўнглим сезарди: бу ҳиссиёт энди ҳар кеча мени безовта қилиши аниқ. Нвекенинг йўқолганига анча-мунча кун бўлганида, бир куни уйимга кутилмаганда Ани кириб келди.

— Акангизнинг тоби қочиб қолди, ҳозир у касалхонада, — деди у эшикни очишим билан.

— Қайси касалхонада? — деб сўрадим. У айтди.

Мен янгамни меҳмонхонамга бошлаб кириб, жой таклиф қилдим.

— Нима бўлибди унга?

— Билмайман. Врачлар, одатда, беморлари дардини сир сақлашади — буни ўзингиз ҳам биласиз. Мен бир учини эшитиб қолдим: бир врач унинг қон босими жуда баланд деб айтди.

— Нима, акам кейинги пайт кўп безовта бўлармиди, койинармиди?

— Ҳа. У қарзга ботиб кетдим, деб кўп зорланарди. Дўстлари ундан юз ўгиришди, чунки Улоко улардан олган қарзини узолмаётган эди. Ҳатто Ёш миллионер ҳам уни эсдан чиқариб юборди. — Ани нигоҳини бир четга қаратганча, жим бўлиб қолди, салдан кейин яна гапида давом этди: — Яна энг ёмони шундаки, молиявий мажбуриятини бажара олмагани учун, уни клуб аъзоллигидан ўчиришибди. Наҳотки, улар шунчали бешафқат бўлишса, ҳайронман.

— Ҳозир аҳволи қалай унинг?

— Баъзи-баъзида ўзи билан ўзи гаплашади. Назаримда, нимадандир безовта-ю, лекин айтмаяпти. У уйқусида икки марта сизни бақариб чақирди. У сизни кўрмоқчи.

— Болалар қалай?

— Ёмон эмас. Улоко касалхонага ётганидан кейин мен уларни оймникига олиб бориб қўйганман. Ҳозир болаларимга тузукроқ қарай олмайман, сабаби, ҳар куни бир неча марталаб Улоконинг илтимосини бажариш учун касалхонага қатнаб ётибман.

— Акамнинг мени кўрмоқчи эканлигига аниқ ишонасизми? — деб сўрадим мен. — У менга, иккинчи қорангни кўрмай, деб айтганди. Шунинг учун, ҳозир олдига борганимни кўрса, тагин асаби бузилиб, дарди оғирлашмасмикин, деб кўрқаман.

— Бу аниқ: у сизни кўрмоқчи, Чиго. У менга, Чигодан илтимос қил, мени келиб кўрсин, деб айтди.

— Яхши, — деб рози бўлдим мен. — Қачон бормоқчисиз касалхонага?

— Ҳозир кетяпман. Унга флягада иссиқ сув ва яна овқат олиб кетяпман. Нвекедан бирон дарак борми?

— Йўқ, — дедим мен ғамгин оҳангда.

— Менинг уй ходимам уни уйимиз олдида кўргандай бўлганини айтди. Лекин аниқ кўрганлигига гумон қияпти.

— Қачон кўрган экан? — сўрадим сабрсизлик билан.

Ани ўйлаб туриб, уй ходимаси Нвекени кўрган кунни айтди. Ўша куни мен Оничадан қайтиб келган эдим.

— Унга нима бор экан сизларнинг уйингиз олдида? — сўрадим ҳайрон бўлиб. — Улоко билан аразлашиб қолганимизни биларди-ку.

— Шунинг учун ҳам, ходимамиз янглишган бўлса керак, деб ўйлайман, — деди Ани. — Эҳтимол, у Нвекега ўхшаб кетувчи бошқа бир болани кўргандир.

— Унга нима бўлганини ҳеч тасаввур қилолмаёпман. Ишқилиб, бирон фалокатга учрамаган бўлсин-да.

— Яхши ният қилинг, — деб Ани менга таскин бермоқчи бўлди.

Ани икковимиз Улокони кўргани касалхонага жўнадик. Кирсак, у ухлаб ётган экан, ҳамшира уни уйғотишимизга йўл қўймади. Биз Улоко ётган бўлимнинг айвонига чиқдик ва унинг уйғонишини кутиб, шу ерда гаплашиб ўтирдик.

Ниҳоят, у уйғонди ва биз унинг олдиға, палатаға кирдик. Акам мени кўриб суюниб кетди. Унинг авзойи ташвишли ва хавотирли кўринар, гаплари ҳам анча дудмол эди. У менға совуқ муносабатда бўлгани учун кечирим сўради, отам билан менинг айтганларимизға кулоқ солмагани учун, яна, ҳаммадан ҳам кўпроқ, бошиға шунча кўп бало-офатларни ёғдирган ўз турмуш тарзи учун ўзини ўзи қоралади. “Шоямки яна ўзини ўнглаб олса”, деб ўзимча умид қилдим мен ва бор кучим билан уни юпатишға ҳаракат қилдим, лекин у борган сари қаттиқроқ безовталанар, гапираётган гаплари тобора мужмаллашиб борарди. Мен палатадан чиқдим.

Бир неча дақиқадан кейин палатаға яна қайтиб кирганимда, Ани эрини ўзи тайёрлаб келган шифобахш ичимликни ичишға ундаётган эди — одатда, она касал боласиға ялиниб, шу тарзда дори ичиради. Касалларни кўриш вақти тугаб, биздан чиқиб кетишни илтимос қилишди.

Биз машиналар турган жойға борарканмиз, бирдан Ани қадамни секинлатиб менға ўгирилди.

— Нима дейсиз, Улоко тузалиб кетармикин? — деб сўради у.

— Бўлмасам-чи. Назаримда, аҳволи унча ёмон эмас.

— Унда, нега у менға, агар ўлсам, кўмиш маросимини дабдабали қилиб ўтказманглар, деб айтди?

Мен бу саволдан эсанкираб қолганимни Аниға сездирмасликка зўрға уриндим.

— У шунақа дедими? — деб сўрадим иложим борича бамайлихотир гапиришға ҳаракат қиларканман.

— Ҳа. Хайрлашиб, чиқиб келаётганимда.

— Эътибор берманг. У касал бўлишдан қўрқади, холос, — дедим мен ва гапни бошқа ёққа буриб юбордим.

Ўн олтинчи боб

Орадан икки кун ўтиб, гарчи томоғимдан ҳеч нима ўтмаётган бўлса ҳам, тушлик қилгани ўтирганимда, бирдан эшик кўнғироғи жиринглади. Мен ҳамма таниш-билиш, ёр-дўстларимдан айирилган эдим, Нвеке ҳақида бирон янгилик борми деб сўрагани келадиган Вероникадан (у Нвекени қидириб, бир неча марта қишлоғиға ҳам бориб келган эди) ва Улоконинг аҳволи ҳақида мендан маслаҳат сўрагани келиб турадиган Анидан бошқа ҳеч ким уйимға келмай қўйган эди. Мен, ҳозир остонада Вероникани ё Анини кўраман, деган тахмин билан ўрнимдан туриб, эшикни очгани бордим.

— Нвеке! — деб чинқириб юбордим севинганимдан, эшикни очарканман. — Қаёқларға йўқолиб кетдинг? — дея уни койишдан ўзимни тўхтата олмадим, лекин алҳол уни ҳаммаёғи исқирт, кир-чир, чўпдай озиб кетган бир аҳволда кўрдим-у, маломат қилганимдан афсусландим. — Қани, кир!

Бола хонаға аста-аста юриб кириб, ерга ўтирди. У энтикиб-энтикиб нафас олар ва ўзини босишға уринган сари бадтар ҳаяжонланарди. Кейин бирдан хўнграб йиғлаб юборди.

— Нима бўлди, Нвеке? Илтимос, гапирсанг-чи! Дея чинқириб юбордим мен.

Уни гапиртириш осон бўлмади.

— Бир куни акангиз Улоко мени чақиртирди, — деб гап бошлади у. — Мен олдиға бордим. У менға тўртта одамни кўрсатиб, улар билан бирға ариққа тикилиб қолган юк машинасидаги юкни туширишға боришимни буюрди. — Нвеке бир дақиқача жим бўлиб қолди, сўнг яна гапира бошлади: — Мен унға сизнинг уйда йўқлигингизни, рухсатингизсиз ҳеч қаёққа бора олмаслигимни айтдим. У мени боришға мажбур қилди. Биз пикап машинасиға ўтириб жўнадик — қаёққалигини билмайман. Ўша тўртта одамни мен илгари ҳеч кўрмаган эдим. — Шундай деб туриб, у дағ-дағ титрай бошлади.

— Кейин нима бўлди? — деб шоша-пиша сўрадим.

— Бизлар узоқ йўл юрдик. Ахири тўхтадик. Ҳаммаёқ ўрмон эди. Ҳеч ерда биронта ҳам уй йўқ, фақат йўл ўтган, холос. Менга айтишди: юк машинаси ўрмон ичкарасида экан, биз у ерга бориб, устидаги юкни пикап машинасига ортишимиз керак экан. — Нвеке гапдан тутилиб қолди.

— Ҳўш, кейин нима бўлди? — сўрадим мен.

— Ўша одамларнинг иккитасида ўткир мачете¹ бор эди, — деб гапини давом эттирди у. — Мен улардан, нимага керак бу мачетелар, деб сўровдим, улар, шох-шаббаларни кесгани, деб айтишди. — У яна жим бўлиб қолди.

— Топдингларми ўша юк машинасини? — сўрадим мен.

— Йўқ. Ўрмоннинг энг қуюқ жойига борганимизда, улар оёқ-қўлларимни чандиб боғлашди.

Менинг баданим жимирлаб кетди. Бечора Нвеке яна йиғлай бошлади. Мен уни юпатим ва у ҳикоясини давом эттирди:

— Ўша эркаклар, бу болани ким ўлдирди-ю, ким унинг кўкрагини ёриб, юрагини Улокога олиб бориб беради, деб бир-бирлари билан тортиша бошлашди. — Нвеке шу гапни айтarkan яна даг-даг қалтирай бошлади.

— Улокога, дедингми? — Мен қулоқларимга ишонмадим. Шунда раҳматли отамнинг, Улоко пул топиш учун ҳеч нарсадан қайтмайди, деган гапи эсимга тушди. Шунга қарамай, Нвеке айтган гапга — гарчи унинг виждонли ва тўғри сўз бола эканлигига шубҳа қилмасам ҳам, — ишонишим жуда қийин эди.

— Ҳа, ўша одамлар шундай дейишди, — деб тасдиқлади гапини Нвеке. — Онт ичаман. Аниқ эшитдим ҳамма гапларини. Улар бақиршиб, можаро талашиб туришганда, шу яқин орадан одамларнинг говур-гувур овози эшитилди. Шунда мени ўлдирмоқчи бўлганлар тирақайлаб қочиб кетишди.

— Ундан кейин-чи? — деб сўрадим ҳаяжонимни боса олмай.

— Олдинига, ёрдам беринглар, деб бақирмоқчи бўлдим. Лекин ўйлаб кўриб, жим туравердим, чунки қандай одамлар келаётганини аввал билишим керак эди. Улар овчилар экан. Ёнларида иккита бола ҳам бор эди. Бир бола — отиб ўлдирилган тоғ такасини, иккинчи бола — кийик танасини кўтариб олгандилар. Кейин аллақандай бегона тилда гапиришарди.

— Улар нима қилишди сени? — сўрадим мен.

— Мен бақириб юбордим. Улар югуриб келишиб, мен боғланган арқонларни кесиб юборишди. Болалардан биттаси инглизчани мендан ҳам яхшироқ тушунаркан. Мен унга бир амаллаб, мени боғлаган одамлар ҳақида гапириб бердим. Улар мени ўзлари билан олиб кетишди, овқат беришди.

Нвеке яна йиғлай бошлади. Унинг ҳикояси жуда узун ва ҳаяжонли эди. Шу боис, унинг яна нималарни айта олмаганини кўз олдимга келтирдим.

Мен унга ваннада чўмилиб, кийимларини алмаштиришни буюрдим. Ювиниб чиққач, унга тушликка тайёрлаган овқатимни едирдим. Ўзим овқатга қўл ҳам теккизмаган эдим, чунки иштаҳам тамомила бўғилган эди. Энди нима қилай? Полицияга бориб Нвекенинг топилганини айтайми? Агар полициядагилар, у қаерда экан, деб сўрашса, нима деб жавоб қиламан? Акамни чақаманми? Унда, акам балога қолади-ю.

Мен ошхонага ўтдим. У ерда Нвеке овқатланиб ўтирарди. Мен ундан, бу бўлган воқеани бирон кишига айтдингми, деб сўрадим. У, йўқ, деб жавоб қилди. Ўша ўрмондан у тўғри меникига келибди.

— Энди менинг гапимни яхшилаб эшитиб ол, — дедим унга. — Бу ҳақда ҳеч кимга, ҳатто Вероникага ҳам гапирма.

У менга тикилганча, сукут сақлаб ўйланиб қолди.

— Биласанми, — деб унга тушунтирмоқчи бўлдим. — Акам Улоко ҳозир жуда огир касал бўлиб касалхонада ётибди. Агар бошингдан кечган воқеа унинг қулоғига етиб борса, ўлиб қолиши мумкин. Гапимга тушуняпсанми?

У, ҳа, дегандек бош ирғади.

¹ М а ч е т е — шакар қамишни кесишга мўлжалланган катта пичоқ.

– Лекин Вероника хафа бўлади-да, мендан. Ҳали у мендан, қаердайдинг, деб сўраса, нима деб айтаман?

– Ҳеч нима демайсан. Ўзим унга тушунтираман: акам сенга иш буюриб бир ерга юборган-у, кейин эсидан чиқиб кетган иш буюргани.

Мен бу баҳонани айтарканман, ўзимни гуноҳкор одамдай ҳис қилдим: акамни фалокатдан қутқариб қолиш учун, бегуноҳ болани ёлгон сўзлашга ўргатаётган эдим. Бинобарин, бу билан жиноятга шерик бўлаётган эдим. Лекин ахир акамни чақиб бера олармидим? Уйимга Ани кириб келганда ҳам, мен хануз шубҳа оғушида эдим.

– Вой, Нвеке! – деб суюниб кетди янгам йўқолган болага кўзи тушиши билан. – Қачон келдинг? Қаёқларда юрувдинг?

– У эндигина кириб келди, – деб боланинг ўрнига жавоб қилдим.

– Қаёқда экан шунча кундан бери?

Мен усталик билан бу саволни жавобсиз қолдирдим.

– Сизга буни кейин гапириб бераман, – дея пичирладим Анига. – Унинг олдида айтсам уялиб кетади.

Мен ҳозир ўзим ўзимни ҳайрон қолдираётгандим. Бундан бир йил олдин ҳақиқатни яшириб, ёлгон гапириш хаёлимга ҳам келмаган бўларди. Мунча тез ўзгаряпман-а, деб ваҳимага тушдим. Бунақада, агар Нигерияда яшайдиган бўлсам, яқин ўртада ўзгача қолипга тушишимга тўғри келади-ку.

– Менга озгина пул қарз бериб туролмайсизми? – деб сўради Ани Нвеке нариги хонага чиқиб кетганидан кейин. – Отам билан онамдан пул сўрашга ийманаман. Бизнинг пулсиз қолганимизни билишмагани тузук.

Ани Улокнинг отамни дафн этиш маросимига қанча пул сарфлаганини ва қулоғига қарзга ботганини айтиб берди.

– Сизга қанча керак? – сўрадим мен.

У айтди. Яхшиямки, уйимда бироз пул сақлаб қўйган эдим. Мен янгам айтган миқдордаги пулни конвертга солиб, унга узатдим: қолган пулим, шукрки, агар Танзанияга учадиган бўлсам, авиапаттага ҳам старди. Мен охири ёзган хатимга Ирукадан жавоб олганим ҳамоно Нигериядан бошқа ҳеч қайтмайдиган бўлиб учиб кетаман.

– Кўп раҳмат сизга, Чиго, – деди Ани конвертни сумкасига соларкан. – Энди қизим Канайога егулик харид қилишим мумкин. У ойимникида. Кейин у ердан тўғри Улокнинг олдига, касалхонага бораман.

– Мен ҳам сал кечроқ бораман уни кўргани, – деб ваъда қилдим.

Ани кетгач, мен Верониканикига бориб, унга Нвекенинг топилганини айтдим. Мен Нвекенинг қандай йўқолиб қолгани ҳақидаги ўз ривоятимни тилим айланмай тутила-тутила гапирарканман, бу ўйлаб топган баҳонам унча ишончли эмаслигини ўзим ҳам сезиб турардим. Лекин Вероника билан унинг эри Нвекенинг соғ-саломат қайтиб келганини эшитиб, хурсанд бўлишганидан менинг дудуқланганимни пайқашмади ҳам. Улар ҳикоямнинг ҳаққонийлигига тўла-тўқис ишонишган эди.

Мен Верониканинг уйдан чиқиб, Нвекенинг топилганини хабар қилгани полиция маҳкамасига йўл олдим. У ерда, Нвекени мен хипчин билан савалаган эдим, шунинг учун қочиб кетган экан, деб ёлгон гапирарканман, ўзимни жуда ноқулай ҳис қилдим. Мен рост гапиролмасдим, агар гапирсам, Улокни одам ўлдиришда айбашлари мумкин эди.

Полиция маҳкамасидан чиқиб, тўғри касалхонага жўнадим. Анини мен Улоко ётган палата ёнидаги айвондан топдим. У юм-юм йиғлаб ўтирарди.

Мен унинг ёнига ўтирдим.

– Нима бўлди, Ани? – сўрадим ундан. – Улокнинг дарди оғирлашибдими? Ани бош ирғади.

– Ҳозир олдига кираман.

– Сизни киритишмайди, – деб пичирлади у йиғи аралаш.

– Нега?

– У беҳуш ётибди.

— Ишонмайман! — деб чинқириб юбораёздим. — Ахир кеча у ўзини яхши хис қилаётган эди-ку.

— Тўғри. Ҳали бугун келганимдаям аҳволи ёмон эмас эди. У фақат боши қаттиқ оғриётганидан шикоят қилувди менга. Икковимиз бироз гаплашиб ўтирдик. Кейин Нвекенинг қайтиб келганини эслаб, буни унга айтиб бердим. У негадир жуда қаттиқ ранжигандай бўлди ва болани қаердан топишибди, деб сўради. — Ани рўмолчаси билан кўзёшларини артди.

— Сиз нима дедингиз?

— Мен унга, сизнинг бутун бўлган воқеани кейин сўзлаб бермоқчи бўлганингизни айтдим. Шунда у тўсатдан бир нималар деб гўлдираб, ўзини жуда ғалати тута бошлади. Мен ҳамширани чақирдим. Ҳамшира, сиз доим келиб эрингизнинг кўнглини бесаранжом қиласиз, деб мени палатадан чиқариб юборди. Кейин докторларнинг ўзаро гапидан, Улоконинг беҳуш ётганини эшитдим. Ҳайронман, нима деб уни хафа қилдим экан?

— Сиз парво қилманг ҳамширанинг гапига, — деб янгамни юпатишга уриндим, ҳолбуки, Нвекенинг қайтиб келганини эшитган Улоконинг хафа бўлгани сабаби менга маълум эди. — Нега энди сиз уни бесаранжом қиларкансиз? Ҳамширалар ҳам баъзида, айниқса, чарчаган пайтларида, шунақа тутуруқсиз гаплар айтиб юборишади.

— Балки Нвекедир бунинг сабабчиси? — дея Ани ўз фикрини изҳор қилди. У жуда доно аёл эди, кўпинча мен унинг мантиқий мулоҳазаларига қойил қолардим.

— Бе, қўйсангиз-чи! Бўлмаган гап! — деб ўзимни ҳеч нима билмагандай кўрсатдим. Агар Ани ҳақиқатни билса, юраги тарс ёрилиб кетиши аниқ эди. Қаранг, дарров ёлғончига чиқиб қолдим-а! Шуниси ҳам борки, менинг ёлғончилигим агар жинойт қилган одамни эмас, бегуноҳ кишини жазодан кутқариб қолиш учун ишлатилса, ҳеч ҳам виждоним қийналмасди.

Мен Анининг ёнидан туриб, Улокони кўришим мумкинми, деб сўрагани катта ҳамшира ҳузурига бордим.

— Ҳатто рухсат берганимда ҳам, сиз акангиз билан гаплаша олмайсиз, — деб жавоб қилди катта ҳамшира. — У беҳуш ётибди, безовта қилмаганингиз маъқул.

Анини уйга кетишга зўрға кўндирдим. Ҳамонки, палатага кириш мумкин эмас экан, нима қилади бу ерда ўтириб?

Уни машина олдига худди зўрлагандай кузатиб бордим.

— Уйга бормаيمان, — деди у. — Уй хувиллаб ётибди. Ота-онамникига бораман.

— Мен орқангиздан машинамда кузатиб бораман, тагин бирон қор-қол юз бермасин.

Мен янгамни то ота-онасининг уйигача кузатиб бордим, кейин уйимга қайтдим. Эшикни Нвеке очди. Энди у анча ўзига келган, пича хотиржам кўринарди. Унинг юрагини эзган руҳий жароҳат аста-секин бита бошлаган эди. Лекин Улоко нима бўларкин? Тузалиб кетармикин?

Ўн еттинчи боб

Улоко ҳамон беҳуш эди. Мен ундан хабар олгани ҳар қуни кечкурун касалхонага бориб турдим. Ҳар гал борганимда Анини ўша ерда кўрардим. Баъзида мен уни уйига бориб, бир оз дам олишга зўрға кўндирардим. Шу кунларда у бирданига кўзлари киртайиб, ўзини олдириб қўйган эди. Унинг отаси билан онасининг ҳам касалхонага бир неча марта келишганини кўрдим. Улоконинг аҳволи уларни ҳам қаттиқ ташвишга солган эди.

— Сиз нима дейсиз, врачнинг уйига бориб келсак қандоқ бўларкин? — деб сўради мендан бир қуни кечкурун Анининг отаси.

— Қайси врачнинг уйига? — деб сўрадим мен саволга тушунмай.

— Улокони даволаётган врачникига-да.

- Нима қиламиз унинг уйига бориб? – деб ҳайрон бўлдим.
- Пул берамиз унга, Улокога тузукроқ қараши учун. Пул берсак яхшироқ даволайди. Мен жуда хавотирдаман Улоконинг аҳволидан.
- Менимча, бундай қилмаслигимиз керак, – дедим мен. – Ўша доктор нима мақсадда борганимизни билса, шу заҳоти уйдан қувиб чиқаради бизни. Анининг отаси маъёс жилмайиб қўйди.
- Ҳеч ҳам-де. Ишончим комил, у анчадан бери бизнинг боришимизни кутиб ётибди. Бир пайтлар бу касалхонада хотиним ётган эди, ўшанда уни даволовчи врач палатага деярли кирмай қўйганди. Лекин мен унга пул олиб бориб берган эдим, шундан кейин у хотинимга бошқача қараб, унинг олдига ҳар куни бир неча мартадан кирадиган бўлганди.
- Мен виждонимга қарши иш тутмаслик учун Анининг отасига пул ваъда қилдим-у, аммо уни врачникига кузатиб боришга рози бўлмадим.
- Орадан икки кун ўтди. Мен касалхонага келиб Анининг ҳар галгидай, Улоко ётган палата ёнидаги айвонда ўтирганини кўрдим. Унинг чеҳрасига кўз ташлаб, Улоконинг аҳволи заррача ҳам яхшиланмаганини, билъакс, баттар оғирлашганини пайқадим.
- Менга қаранг, Ани, – дедим унинг ёнига ўтирарканман, – агар кун-узукун вақтингизни касалхонада ўтказаверсангиз, ўзингиз ҳам касал бўлиб қолишингиз муқаррар.
- Бугун мени ҳатто унинг олдига қўйишмади ҳам, – деди у.
- Сабабини айтишдими?
- Йўқ. Мен катта ҳамширадан, Улоконинг олдига киришимга рухсат сўраган эдим, у, ҳозир эрингиз олдида врачлар бор, деб айтди.
- Қани, кўрайлик-чи, менга рухсат беришармикин, – дедим мен ва оёқ учида аста юриб, палатага кирдим. Улоконинг каравоти парда билан тўсиб қўйилган эди, лекин парда ортида қандайдир шарпалар ҳаракат қиларди. Ҳамшира шошганча парда ортига кислотод ёстиғини олиб ўтди.
- Мени катта ҳамшира кўриб қолди.
- Кечирасиз, ҳозир унинг олдига кириш мумкин эмас, – деди у.
- Аҳволи қалай? – сўрадим мен.
- Унча яхшимас. Лекин биз қўлимиздан келганча ҳаракат қиляпмиз.
- Мен айвонга чиқиб, Анининг ёнига ўтирдим.
- Кўрдингизми уни? – деб сўради у жиққа ёш кўзларини менга тикиб.
- Йўқ. Докторлар ҳозир у ерда бир нималар қилишяпти, биздан халақит бермасликни сўрашди.
- Нима деб ўйлайсиз, тузалиб кетармикин?
- Бўлмасам-чи. Одамлар ойлаб беҳуш ётишади, шундан кейин ҳам ҳеч дард кўрмагандай тузалиб кетишган.
- Орадан чорак соатча вақт ўтганида катта ҳамшира мени чақириб қолди. Мен олдига бордим.
- Уни кўрсам бўладими? – деб сўрадим.
- Катта ҳамшира анча тарадудланиб туриб, кейин жавоб қилди:
- Мен қаттиқ ачинаман, акангиз ўлди.
- Мен икки қўлим билан бошимни чангаллаганча бир неча дақиқагача тошдек қотиб қолдим. Қалбим ларзага келган эди. Кейин бор кучимни йиғиб, ўзимни босдим ва бу ўта қайғули хабарни Анига қандай етказиш тўғрисида ўйлай бошладим. Мен кўзларимга қалққан ёшни артиб, янгам олдига чиқдим.
- Кўрдингизми уни? – деб сўради Ани.
- Ҳа, – деб ёлғон сўзладим. – Ҳамшира Улоко учун тоза пижама сўраяпти.
- Мен Анини уйига олиб кетишга ва ўша ерда ҳамма гапни очиқ айтишга қарор қилгандим.
- Олдин уни кўрсам бўлмасмикин?
- Йўқ. Менга айтишди: қайтиб келганингиздан кейин сизни олдига киритишармиш. Менинг машинамда борамиз. Фақат олдин отангизнинг олдига ўтайлик, унга айтадиган зарур гапим бор эди.

Ани бугун йўл давомида чурқ этиб оғиз очмади. Биз унинг ота-онаси уйига етиб борганимизда, қарасак, улар касалхонага бориш учун машинага ўтиришаётган экан.

— Сизга айтадиган гапим бор эди, — дедим мен Анининг отасига, сўнг икковимиз уйга кирдик. Ани билан онаси кўчада қолишди.

— Улоко қазо қилди, — дедим мен.

— Э худойим! — деб чинқириб юборди ота стулга ўтираркан.

Бироздан сўнг у тақдирнинг бу бешафқат зарбасидан сал ўзига келди ва биз бу машғум хабарни Ани билан унинг онасига қандай етказиш ҳақида мулоҳаза қила бошладик. Бу вазифани ота ўз зиммасига олди.

Ани эри ўлганини эшитиб, хўнграб йиғлаб юборди. Онасининг дарду аламини сўз билан таърифлаб бўлмасди. Мен Анига қараб, унинг теран қайғуга ботганини кўрдим-у, ўзимни айбдор ҳис қила бошладим. Улокони бевақт ўлимдан асраб қола олмадим ва отамнинг орзу-истагини унинг ўлимидан олдин ҳам, кейин ҳам бажара олмадим.

Оғир мусибатдан боши хам Анига назар ташлар эканман, йўқ, бу шўрлик аёлнинг ўз ёғига ўзи қовурилишига зинҳор йўл қўймайман, Танзанияга қайтиб кетмайман, деган қарорга келдим. Мен қулоғи йўқлар мамлакатада қулоқни асраб қолиш осон бўлмаслигини яхши билардим, лекин агар Анини шундай оғир дамда назаримдан четда қолдирсам, ҳеч қачон ўзимни кечира олмаган бўлардим.

Тамом.

*Рус тилидан
Қодир МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси.*

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

Ал-Аъроф

Икки парда, етти кўринишли фожиа

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Эдгар	— ёзувчи, шоир. 40 ёш.
Виржиния	— хотини, 24—26 ёш.
Клемм хоним	— аммаси ва қайнонаси.
Жон Аллан	— ўғай отаси.
Фрэнсис	— ўғай онаси.
1 - қиёфа.	
2 - қиёфа.	
3 - қиёфа.	
4 - қиёфа.	
Аёл - қиёфа.	
Грисвольд	— танқидчи, 27—28 ёш.
1 - ҳамкасб.	
2 - ҳамкасб.	
3 - ҳамкасб.	
ва бош қалар.	

Воқеа 1849 йил куз кунларининг бирида АҚШнинг Балтимор шаҳрида, машҳур адиб, шоир ва журналист Эдгар Аллан Понинг хонадонида содир бўлади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Хона жиҳозлари эски-туски: сим каравот, стол, учта стул. Оёқ остида кичкина қизил гилам. Деворга қоқилган тахта тагликда қадимги юнон худоси Палладанинг оқ бюсти турибди.

Эдгар. (Ёзиб, хаёл суриб ўтирибди. Стол устида, тагида узун-узун кўлёмалар бетартиб сочилиб ётибди. Виржиния унинг оёғига бош қўйиб, ёнбошлаган. Эдгар сокин товушида шеър ўқийди.)

Кўз ёш тутар ҳар ённи дуддай,
Ойлар эрир ва ўсиб борар,
Ерга сигмай борар улкан шар,
Кўкни ойлар қоплар булутдай.
Туннинг ҳар лаҳзаси ойдино-ойдин...

“Одам бирдан эмас, аста-секин аблахлашиб боради” деб ёзган эди жаҳон адабиётининг фавкулотда намоёндаларидан бири Эдгар Аллан По (1809—1849). Бу гапни айтганда у нимани назарда тутган деб ўйлай бошласак, Понинг қисқагина ҳаёт йўли бошдан-охир гурбату надоматлар ичра ўтгани ёдга тушади. У отасини кўрмаган, онасидан уч ёшлик чоғида етим қолган, ўз даврининг анчайин топармон-тутармонларидан бўлмиш Жон Аллан исмли кишининг хонадонида улғайган. Эдгар умр бўйи ўғай отаси билан чиқишолмаган, ўғай онаси эса... “Фрэнсис хонимдек маъсума аёл туфайли мен у хонадонни тарк этмадим, тарк этган кезларимда ҳам очимдан ўлиб кетмадим”, деб эслайди адиб.

Ўзаро муносабат қандай эканидан қатъи назар, Понинг шу даражага етишганида Аллан жанобларининг оиласидаги шарт-шароит мислсиз аҳамиятга эга бўлганини эътироф этиш адолатдан бўлур эди. Тўқ-тўкис яшаш ўз йўлига, лекин Аллан жаноблари ўзи кўпда кўлига олмаса-да, уйини ниҳоятда бой кутубхонага айлантириб юборган. Эдгар болалик чоғларидаёқ ўқиб чиққан адабиётлар рўйхатига кўз югуртириб, ҳайратга тушмасликнинг иложи йўқ. Ёш Эдгар юзлаб мисра шеърларни ёд олган, расм чизган, флейта чалган, шеърлар машқ қила бошлаган. “Темурбек” дос-

Ҳар ким ёт жой излар, хулласи,
Ҳам ўчирар юлдуз шуъласин,
Унда ҳаёт йўқлиги чиндир...¹

Виржиния оҳиста ўрнидан туради. Эдгарнинг бошини силаб, ўпади.
Хонада юра бошлайди.
Деразадан тунги осмонни кузатади.

Э д г а р. (*Шеър ўқиб туриб, Виржиниядан кўз узмайди.*)

Хў, ўша олис соялар ичра,
Ухлайди Ой, қалблар осуда...

Виржиния! Менга қара, жоним, оппогим! Кўзларингни мендан узмагин!
Менга қараб турсанг, биласанми, нима қиламан?.. Ўлай агар, эрталабгача,
эртага кечгача бирор дақиқа ҳам тўхтамай гапираман! Гўзал кўзларингни
таърифлашдан сира чарчамайман! Минг марта, миллион марта таърифлайман-у,
биласанми, бирорта сўзни икки бора такрорламайман!

Виржиния кулади. Эркаланиб, Эдгарнинг елкасига юзини қўяди.

Э д г а р. Фақат сен-чи!.. Сен... Елена хонимни айтгандим-а. Эсингдами?
В и р ж и н и я. Эсимда. Минг марта айтгансан.
Э д г а р. Яна айтсам майлими?.. Рашк қилмайсанми?
В и р ж и н и я. Рашк қилиш учун ҳолим қолмади... Қаерларда юргандинг,
Эдди, мени адои тамом қилдинг-ку, жоним.
Э д г а р. Ўзинг тузукмисан, Виржин?
В и р ж и н и я. Қара, бир ҳолатда бўлиб қолибсан. Шу-унча кун оч-
наҳор, юпун...
Э д г а р. Нью-Йоркка бордим. У ердан паромга чиқиб, Жерсига ўтдим.
В и р ж и н и я. Жерсига?! Нима қилдинг у ерда, Эдди?!
Э д г а р. Мэрини излаб бордим.
В и р ж и н и я. Яна қайси Мэри?
Э д г а р. Уни айтмаганмидим, сенга?
В и р ж и н и я. Ҳозиргина Жейн хонимни эслаб тургандинг, энди Мэри
деялсан...
Э д г а р. Балтиморда Мэри деган қизга ошиқу беқарор бўлиб қолгандим.
Ўзиям ўлгудай севарди, мени.
В и р ж и н и я. ...
Э д г а р. Ўша қиз турмуш қургач, эри билан Жерси шаҳрига кўчиб
кетибди деб эшитиб қолдим.
В и р ж и н и я. Хўш...

тонини 13—14 ёшида ёзиб, китоб қилиб чиқарган! Сал кейинроқ “Ал-Аъроф” шеъ-
рини қоғозга туширган. Булар ҳам ёш Понинг ашаддий “китобхўрлиги” меваси эди.

Турган гап, у Амир Темур шахсини мукаммал билмаган, фақат унинг фавкулод-
да бир зот, саркарда эканлигидан келиб чиқиб, Темурдек инсоннинг кўнгил кечин-
малари дунёсини ўзича тасаввур қилиб, шунини шеърга солган. “Объект”га шундай
муносабатнинг ўзи По истеедодининг фавкулоддалигидан бир далолат эди. “Ал-
Аъроф” шеъри эълон қилинганда уни Мильтон, Шелли ҳамда айрим араб шоир-
ларига тақлид қилганликда айблашади. Мен бу ўринда “тақлид ё тақлид эмас” де-
ган баҳсга кириша олмайман, албатта, лекин гап 15-16 ёшдаги ҳаваскор шоир ҳақида
бораётганини назарда тутсақ, қолаверса, у шу ёшида Куръони карим билан, Шайх
Саъдий шеърияти билан танишлигини, Байрон, Мильтон, Шелли сингари ўнлаб
шоирлар ижодини мукаммал билганлигини инobatга олсак, ёш ва бошловчи шоир-
ни тақлидчиларнинг айбашлари унчалик ҳам асосли эмаслигини кўрсатади.

Бир нарса аниқки, Эдгар По “Ал-Аъроф”ни умр бўйи ёзиб тугатолмаган. Тўғри-
роғи, ундан сира кўнгли тўлмаган, шу боис ҳажман каттагина шеърни тинимсиз
қайта ёзаверган.

Э.По журнал таҳририятида бош кўтармай ишлаган. Биттагина далилни келтирсак,
у ўзи муҳаррирлик қилган “Мессенжер” журналида 1835 йилнинг ўзида унинг 37

¹ Эдгар Понинг шеърий мисраларини шоир Фаҳриёр ўзбекчалаштирди.

Э д г а р. Ўшани излаб бордим.

В и р ж и н и я. Ахир у оила қурган бўлса, не мақсадда бординг? Яшаш жойини, манзилни қаердан топдинг?

Э д г а р. Виржин, азизим, биласанми, у мени жон-жонидан севарди. Шуни эсладим-у, чидолмадим!.. Нью-Йорк билан Жерси ўртасида қатнайдиغان паромда етти марта у ёқдан бу ёққа бориб келавердим, бориб келавердим.

В и р ж и н и я. *(Ҳайратдан ёқасини тутлади.)* Тавба-а-а!.. Эсингни едингми, Эдди? Мени бирон марта ўйламай...

Э д г а р. Паромга чиққан йўловчи зоти борки, Девро жанобларини танийдиган одам борми деб, битта қўймай сўрайвердим, суриштиравердим. Еттинчи марта паромга чиққанимда...

В и р ж и н и я. Йўловчилар сени жиннига чиқаришгандир, ўзиям?

Э д г а р. *(Кулади.)* Топдинг! Жиннигаям, девонагаям чиқаришди. Мен эса суриштиришдан толмадим. Охири еттинчи марта паромга чиққанимда, буни қара-чи, Девро жанобларининг ўзлари Жерсига қайтаётган эканлар. Матрослардан бири у кишига, “Бир овсар йигит беш-олти кундан бери сизни излаб юрибди” деб хабар етказибди. Хуллас, танишдим: *(Кесатиқ оҳангида.)* Девро деганлари бўйчан, гўдайган киши экан. Лекин кўрдим-у, турқи ёқмади. “Эссиз, Мэри!” деб юбордим... ичимда айтдим. Хуллас, Девро жаноблари билан танишдим-у, мени уйингизда меҳмон қилинг, деб туриб олдим.

В и р ж и н и я. Қандай анойи экан, у жаноб? Бир огиз гапингни эшитиб, уйига бошлаб боравердимми?

Э д г а р. Кўнмаганига қўймадим. Сизнинг рафиқангиз Мэри хоним менинг яқин дўстим бўладилар, дедим. Шундан сўнг ишонди.

В и р ж и н и я. Ва олиб борди дегин...

Э д г а р. Олиб борди. Ҳашаматли уй-жойлар, оқсочлар хизматда. Мэрини айтмайсанми! Бирам очилиб кетибдики!.. Кибор, аслзода!.. Биринчи бўлиб унинг садафдек оппоқ бўйнига кўзим тушди!.. *(Тантанали оҳангда.)* Тонг танг қолар унинг кўксин кўрганда!.. Хуллас, хурмат бажо айлаб, унинг қўлини олиб лабимга босдим. Ана шунда кўзининг туб-тубида, биласанми, киши билмас мунг ва маъюслик яширинганини сездим!.. *(Пауза.)* Нима қилиб шу-унча кун овораи сарсон бўлганимнинг сабабини ўзим ҳам шунда билдим: Мэрининг тилларанг кўзойнаклари ортидаги шаҳло кўзлари тубидаги пинҳон изтиробни кўрдим-у, ҳолдан тойиб қолдим. *(Пауза.)* Увол бўлибди, Мэри, увол-л!.. *(Пауза.)* Меҳмон қилишди... Чурқ этмай ўтиравердим. Овқат келтиришди, бутун аламини овқатдан олдим. Бош кўтармай, паққос туширдим.

В и р ж и н и я. Вой, шўрим!.. Уялмай-нетмай-а?! Нима деб ўйлашди экан, улар?

Э д г а р. *(Ўйчан.)* Биласан-ку, Виржин, мен ҳаётда бировлар мен ҳақимда нима деб ўйлашди экан деган мулоҳазага борган эмасман. Қорним очлигидан ёки овқати ниҳоятда хуштаъмлигидан эмас, аламимдан паққос туширдим. Тушунясанми мени, ортиқча суҳбатлашмаслик учун, ўзимни чалғитиш учун шундай қилишдан ўзга чора тополмадим. Гапира бошласам борми, тилимни тия олмайман. Шундан чўчидим.

та тақризи, 9 та ҳикояси, 4 та шеърый, драмасидан парчалар эълон қилинган! Шунинг ўзи унинг ижодга қанчалик муккадан кетганлигини кўрсатиб турибди.

Понинг ҳаёти жуда нотекис кечди. У 18 ёшга тўлган кунни ўгай отасига, “Шу бугундан мен мустақилман!” дея ўз озодлигини эълон қилади ва умр бўйи ҳеч кимга бўйсунмайди, ҳар қандай расм-русуму одат ва меъёрларга ўзини дахлсиз деб билади. Мутлақ эркин ҳаёт йўлини танлаган Понинг бизнинг тушунчаларимиз қолипига мутлақо сигмайдиган бир “саргузашти”ни айтадиган бўлсак, у 15 ёшлигида мактабдош дўстининг онаси Жейн Стенардга ошику бекарор бўлиб қолади. Жейн хоним ҳам бу ўтли муҳаббатни жиддий қарши олади...

Э.По аммасининг қизи — соҳибжамол ва бемор Виржинияга уйланади. Фарзанд кўрмайди. Ҳаётда ночор яшайди, лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам зинҳор-базинҳор ижодни тарк этмайди, балки ўзини, ҳаётни ижоддан ташқарида тасаввур этолмайди. Янаям аниқроғи, у ҳаёт ҳақиқатини реал ҳаётда эмас, ўзини мафтун этган ўз ижод дунёсида деб билади. “Ҳаёт тушга эмас, тушимдаги тушга ўхшайди” дейди у. Ҳамиша ҳаёл одами бўлиб қолганининг, битта Понинг ичида бир неча ўнлаб Полар яшаганининг, улар сира бир-бирлари билан тил топиша олмаганининг, келиша олмаганининг туб сабаби ҳам шунда бўлса, эҳтимол...

Муаллиф

В и р ж и н и я. Хайрият...

Э д г а р. Хайрият, дейсан-у, кейин барибир, бўлмади. Ўзимни тутиб ўтиролмадим. Ортиқ бардошим етмади.

В и р ж и н и я. (*Хавотирда.*) Нима дединг?! Наҳотки, сени иззат-икром билан уйида меҳмон қилган мезбонларни ранжитган бўлсанг?

Э д г а р. Ранжитдим. Мэри хоним, сиз мана шу турқи совуқ билан кўриб-билиб турмуш қурдингизми, деб сўрадим. Чиндан ҳам севиб қолдингизми ёки номигагина, манави ҳашаматларга учиб хотин бўлиб юрибсизми, дедим.

В и р ж и н и я. Даҳша-ат! Эдди, бу — бориб турган безорилик!.. Эри индамадими?

Э д г а р. Сапчиб ўрнидан туриб кетди. Шу ернинг ўзида отиб ташлайман деди. Лекин гўзал Мэри босиқлик қилди. Бир пайтлар мен тўйиб-тўйиб бўса олган ипадек нозик лабларини қимтиб ўтирди-ўтирди-да, бизнинг оилавий ишларимизга аралашманг, деди-қўйди. Ортиқ гапирмади.

В и р ж и н и я. Кечирим сўрамадингми?

Э д г а р. Кечирим сўраш хаёлимга ҳам келмади. Мэри шўрликнинг рангида ранг қолмади. Ундан нигоҳларимни олиб қочиш учун, нима қилишимни билмай, ликобчада турган редискани босиб, устма-уст оғзимга тиқиб, карсиллатиб чайнашга тушдим. Оғзим, тилим, тишларимгача ловуллаб ачишди!..

В и р ж и н и я. Бечора, Мэри...

Э д г а р. Мэри ўрнидан турди-да, виқор билан қадам ташлаб... (*Бирдан ёдига тушиб.*) Боя Жейн хонимни, яъниким, соҳибжамол Еленамни қаддини ғоз тутиб, виқор билан қадам ташлашини айтаётган эдим, сенга!..

В и р ж и н и я. Айт, айтавер...

Э д г а р. (*Қаддини ғоз тутиб, тавозе билан қадам ташлайди.*) Жейн самбитулнинг навдасидек қоматини ғоз тутиб юрса сокин сув сатҳида сузиб бораётган оққушга ўхшарди!.. Ҳар бир сўзи, нигоҳи, қўл ҳаракатлари... қадам олишигача илоҳий бир гўзаллик оламига фарқ этар эди, одамни!.. (*Энтикиб.*) Самодан тушган фаришта эди!..

В и р ж и н и я. Ҳар бир одам ўзини самодан тушган ҳисоблайверса, ким паст келади. Камтар-камсуқумлик ҳам фазилат.

Э д г а р. (*Сапчиб туради. Таққа тўхтаб, бир нуқтага тикилганича хаёлга толади.*) Мен — камтар-камсуқум... На кибр, на ҳавони билдим, на...

В и р ж и н и я. Ўзингни оқламасанг ҳам биламан, Эдди. Болалик чоғларингни айтиб бергансан-ку, ўзинг!..

Э д г а р. Жим!.. Келишяпти. Мени соғинишганга ўхшаяпти!.. Кўнглим сезяпти!.. Ота-она бўлгач, соғинади-да!..

Иккинчи кўриниш

Э д г а р столда мутолаага берилиб ўтирибди.

Бадавлат Ж о н А л л а н ва унинг рафиқаси Ф р э н с и с х о н и м кириб келишади.

Ж о н А л л а н. (*Эдгарга, кесатиб.*) Бекорчиликдан бошни урарга жой тополмай юрибдиларми?

Э д г а р. Бекорчиликка вақт йўқ.

Ж о н А л л а н. Эс-ҳуши бутун тирик жон борки, пул топиш, молдавлат орттириш илинжида ўзини ўтга-чўққа уриб юрган бир пайтда жаноблари кун бўйи қироату сафсатабозликдан бўшамаяптилар чоғи?..

Ф р э н с и с х о н и м. Жон, дарров бошлама. Қўйгин...

Э д г а р. (*Жон Алланга, жиддий.*) Гўдаклигимдан қулоғимга қуйиб келаётган шундай танбеҳларингизни, ниҳоят, инobatта олиб кўпчиликнинг ақлини лол қолдирадиган бир иш топдим. Кўпчилик эмас, ҳаммани — бутун инсониятни қизиқтиради, аҳли башар учун ғоятда муҳим!.. Бутун рўзгор ташвишлари сизнинг зиммангизда бўлган оиламиз аъзоларига эса кони фойда!..

Жон Аллан. (*Жиддий тортади.*) Йўғ-э?.. Нечук?

Эдгар. Мўлжалимдаги шу иш юришиб кетса, мен ҳам еганим — олдимда, емаганим...

Жон Аллан. (*Истеҳзо билан кулади.*) Ҳозир ким кўп — хом хаёлга берилиб, тасавурида бойиб кетаётган кўп. Кўлидан ҳемири келмайди-да, “емаганим — кетимда”га тушади!..

Эдгар. Тўппа-тўғри! Мен ана ўшандай хомхаёллар кунига тушмаслик учун ҳам сизнинг хонадонингизда олган тарбиям, ўқиган китобларимдан тўплаган гиж-гиж ақлимни нақд бойликка айлантириш йўлини топдим! Жарақ-жарақ пулга айланмайдиган илмни бошшимга ураманми? Тўғри эмасми?! Эссиз, шу пайтгача китобдан бош кўтармай уйга қамалиб ўтираверибман-у, бойлик орттиришни хаёлимга келтирмабман. Қараб тулинг, шу ишни бошлаб олай, мўмай даромад сувдек оқиб кела бошлагач, шон-шуҳрат ҳам, мол-давлат ҳам садоқатли лайчадек тилини осилтириб изимдан эргаше-еб юради!..

Жон Аллан. Тушунмаяпман. Бирдан... Қандай қилиб?!

Эдгар. Кечалари мижжа қоқмадим, ўйлай-ўйлай каллам тарс этиб ёрилай деди. Сўнг шундай қатъий қарорга келдим. Яъни, айтаверайми?..

(Пауза.)

Буруншунос бўламан!.. Қани, айтинглари-чи, кимда бурун йўқ? Онасидан бурунсиз туғилган биронтасини кўрганмисизлар? Ана, қаранг (*залга*), кексаю ёш, эркагу аёл, шоҳу гадо қатор-қатор — бурни бор. Паррандаю даррандининг, чўчкаю суваракнинг, курт-қумурсқанинг... вой, вў-ў-ў, ҳисоблаб чиқилса, бу ёруғ дунёда озмунча бурун борми?!

Жон Аллан билан Фрэнсис хоним бир муддат анг-танг бўлиб, анграйиб қолишади.

Фрэнсис хоним. (*Бўшашиб.*) Тўғри-и...

Жон Аллан. Уйлаб кўрмаган эканман...

Эдгар. Фақат сизлар эмас, ҳеч ким ўйлаб кўрмаган. Тумшугининг учидидаги бурнини хаёлига ҳам келтирмаган. Бурним бўлмасаям, у таг-тугидан узилиб тушсаям яшайвераман деб ўйлашади. Чунки бурун башаранинг қоқ марказида жойлашганига қарамай, одамнинг танасидаги энг хокисор аъзо. Аҳён-аҳёнда бир артиб-суртиб қўймасак, ортиқча эътибор ҳам қилмаймиз. Хокисорда, ёзда кўшдан, қишда совуқдан асрамаймиз ҳам, шўртумшукни. Ваҳоланки, бурун ўз бурчинини — вазифасини адо этишдан воз кечиб (*тик турган кўйи бармоғининг учлари билан бурнини қисади*) икки дақиқа нафас олмай қўйсин, нима бўлади? Нақ қиёмат кўпади-я!.. Киссасидаги эмас, чангалидаги ақчасини санашга чоғи келмай қолади-я, одам!.. (*Шилқ этиб ўзини стулга ташлайди.*)

Жон Аллан. Кейин-чи?

Эдгар. Нима, кейин?

Жон Аллан. Турган-битгани жарақ-жарақ фойда дединг-ку?..

Эдгар. (*Кулимсирайди.*) Мендек буюк буруншуноснинг ҳаммадан бурун яратган буруншуносликка доир ноёбу-нодир асарлари бутун инсониятнинг бурни олдида...

Жон Аллан. Инсониятни қўй, Эдгар, ўзингга, ўзимизга қандай фойда келишдан гапир.

Эдгар. Ҳа, шуни айтинг! Ана ўшанда сиз дўкон-пўконингизни менга ўхшаш етим-есирларга эҳсон қилиб юборасиз. Чунки сиз бурун ва буруншунослик орқасида ёғилиб келаётган пулларни санашдан бурнингиз... э, кечирадилар, кўлингиз бўшамай қолади. Ахир сиздек бадавлат ва аслзода инсон бурнингиздан сўнгги нафасингиз чиқиб кетгунича пул санамасангиз нақ қиёмат қойим бўлади-ку, шундай эмасми?! Қаердан, қай йўсинда келишинг нима фарқи бор, сиз учун?

Фрэнсис хоним. (*Эдгар майнабозчилик қилаётганини пайқайди.*) Эдди! Уғлим! Нима қиласан, жиғига тегиб?..

Ж о н А л л а н. (*У ҳам боядан бери калака бўлаётганини тўсатдан сезади. Сир бой бермасликка уриниб, Эдгарга пичинг қилади.*) Ж-жудаям ноёб-б машғулот топибсан-н!.. Ха, энди, ўқишни эплломадинг, ҳарбийга қочиб қутулмоқчи бўлдинг — уддасидан чиқмадинг. Қалампирдан ясалган бу тилинг биронта одам билан муросага йўл қўймаса... Буруншунос бўласанми, сафсатабозми, мен айтган гапни унутма: шу кетишда умринг ҳасратда ўтади, бола!..

Э д г а р шартга ўрнидан туради, Фрэнсис хонимга таъзим бажо келтиради-да, шахдам қадамлар билан хонадан чиқади.

Учинчи кўриниш

Э д г а р В и р ж и н и я билан.

Э д г а р. Тушуняпсанми, Виржиния. Ҳар бир аёл ўзини фариштадек тутиши, фариштадек яшаши керак! Худо ҳар бир аёлга ўзгача гўзаллик, ўзгача тароват ато этган — шуларни энг аввало ҳар бир аёлнинг ўзи ҳис қилсин... Мен биронтаям аёлнинг қора меҳнатдан эгилиб-букилганини, эзилиб-нетганини кўришни истамайман! Сен ҳам... Қани, асалим, мен айтгандек юриб кўргин.

В и р ж и н и я. (*Эдгар ўргатгандек қилиб юради. Кулади.*) Энди ёқдими?..

Э д г а р. (*Жиддий.*) Қақдингни букма! Шошма! Иягингни сал кўтар, тўғрига қара. Ха-а, мана шундай!.. Шуниям унутма — сен оқсоч ёки хизматкор эмассан, эртаю кеч куймаланишавермай, дамнингни ол. Китоб ўқи. Тошойнага қараб, ўзингни томоша қил. Умр бўйи ўзини ойнага солиб томоша қилмаган аёллар бор.

В и р ж и н и я. Қўйсанг-чи, Эдди! Сен қаердан биласан?

Э д г а р. Гапимни бўлма, жоним. Тошойнага қарагин-да, “Мен дунёдаги э-энг гўзал аёлман!” дегин. (*Залга қарата.*) Ана, ҳар битта аёл — кексадир-ёшдир айтсин: “Мен дунёдаги энг гўзал аёлман!” десин!.. Айтинглар, нега бўзрасизлар?! (*Виржинияга.*) Сен айт, жоним. Айтгин-да, сўнг пианино чал. Товушингни эҳтиёт қил, хўпми, ёлғизим! Малол келса, авжини астароқ айт.

Хонага К л е м м х о н и м киради. Қизи билан куёвининг суҳбатига мамнуният билан қулоқ солади.

К л е м м х о н и м. Рўзғор юмушлари ўзимдан ортмайди, болам...

Эдгар ҳамон рафиқасидан хаёлини узмай қайнонасининг рўпарасига келади, тавозе ва виқор билан энгашиб, унинг қўлини лабига келтириб, ўпади. “Сиздан ортмагани учун ҳам мен айбдор!..”

В и р ж и н и я. (*Ҳамон у ёқдан-бу ёққа юради.*) Елена хонимга ўхшатиб юряпманми?.. (*Тўсатдан йўтал тутади. Энгашиб қолади.*)

Э д г а р. Жудаям зўриқма. Қоматингни ўз ҳолига қўйиб, э-эркин юргин-да, жоним!.. Киборларча яшаш виқор билан юришга одатланишдан бошланади. Пилдир-пилдир қилиб, алпанг-талпанглаб юрадиганлар бор-ку, ўшалар бирор юмшоқроқ курсига ўтириб қолса бирдан қадам олишлари ўзгариб, босайми-босмайми қабалида... таманно қилган, кўз қарашлари сузилган... саломлашса бош ирғаш билан чекланган... э, курсингни юмшоғига урай!.. Киборлик аёлларга ярашади.

В и р ж и н и я. Эдди! Жуда ошириб юборасан-да!.. Елена, яъни Жейн хоним билан танишганинда, бор-йўғи ўн беш ёшда бўлгансан. Ёш бола бошингга қаёқдан шунчалик кузатувчан бўлиб қолгансан, тавба!..

Э д г а р. (*Уйчан.*) Мен бола бўлмаганман... Онамдан бола бўлиб туғилсам туғилгандирман-у, ўгай отамнинг қўлида катта одамлардек яшаганман... У ердаги ҳар битта муомала, ҳар битта кўз қараш мени улфайтирибгина қолмай,

кексайтириб ҳам юборган... Ўттиз ёшли Жейн хонимга ошиқу беқарор бўлиб қолганимда, ҳа, тўғри айтдинг, эндигина ўн беш ёшли... кал-катта эркак эдим!.. Елена менга худди ўзига тенгдош эркакларга қарагандек муомалада бўларди. У хоҳлаганидек эркак бўлиб вояга етиш орзуси мени янаям улғайтириб юборган...

В и р ж и н и я. Орзуинг рўёбга чиқдими?

Э д г а р. (*Хаёлчан.*) О, Елена, сенинг тароватинг олдида мен...

Кутурган денгизларни кездим сар-сари,
Лекин дилни орзиқтирган илоҳий жамолингга,
Кўрк бағишлар эрди сумбул сочларинг шалоласи...

Орзуим?.. Нега мендан сўраяпсан? Орзуимни бошқалар билмаса-да, сен билишинг керак.

В и р ж и н и я. (*Кулимсираб.*) Ҳар куни минг битта орзу, қай бирини билиб улгурай?

Э д г а р. Ўша минг битта орзуни бугун биттага жамлаяпман.

В и р ж и н и я. Қанақасига?

Э д г а р. Мени туғиб дунёга келтирганича ҳаётдан видолашган онамдан тортиб, гўдаклигимдан кафтида кўтариб катта қилган, тарбия берган Фрэнсис хонимгача, бир бурда нонни минг миннат билан раво кўрган Аллан жанобларидан, соҳибжамол Еленадан тортиб... ҳамма-ҳамма яқинларимни бугун уйимга — шу ерга чорлайман. Улар мени жудаям соғинишганини юрак-юрагимдан ҳис қиляпман. Марҳамат, уйим тор эса-да, аввал сизлар келинглр, кўнглим — хаёлларим бепоемлигини кўриб қўйинглр, дейман!.. Сўнг мен ўзим сизлар чорлаётган ёқларга бораман... Кўрасан, шундай дейман, уларга, жоним!..

В и р ж и н и я. (*Хавотирда.*) Мен-ку, қарши эмасман... Нималар деяпсан, Эдди?..

К л е м м х о н и м. Мен ҳам... Кутиб олавераман... Қўлимдан келганича... Лекин, жон болам, қўйгин, шундай хаёлларни...

В и р ж и н и я. Толиқиб қоласан, Эдди. Бироз қувватга кирсанг, кейин чорлар эдикми, ҳаммаларини?.. Мен ҳам ёнингда тураман, уларни кучоқ очиб кутиб оламыз.

Э д г а р. Жим. Сен оғзингга олма, бу гапни!.. Мен эса... Вақт зиқ. Келаверишсин, ахир мен чақириб қўйдим ҳаммаларини. Чақириб қўйиб, энди лафзимдан қайтолмайман, жоним!..

Тўртинчи кўриниш

Эдгар каравотда ёнбошлаганича ўқиб ётибди. Г р и с в о л ь д в а и к к и
ҳ а м к а с б и киришади.

Э д г а р. Қани, қани, келинглр. Марҳабо!

1-ҳ а м к а с б. Келмасак, ётаверасанми? Тузукмисан, ўзи?

Э д г а р. (*Кулимсираб.*) Бетоблигим ҳам ёдимда йўқ. Ҳар куни тонгда уйғониб, ишга отланаман-у, қувватим етмай...

Г р и с в о л ь д. Қувватим етмай, дейди-ю, кечагинда Клемм хонимдан бир талай мақола, шеър, тақриз ёзиб жўнатибди. Ёзадиган машинанг борми, дейман, нима бало?!

Э д г а р. Бор, бор! Ёзадиган машина ичимда. Ўзиям роса ёзадиган пайти келди-да!

Г р и с в о л ь д. (*Истеҳзоли кулади.*) Ол-а! Кимнинг нияти нима, ким нима қилмоқчи — билиб бўлмай қолди-ю!..

1-ҳ а м к а с б. Нега билиб бўлмас экан?! Ҳамманинг дарди тайин, — пул топиш! Жарақ-жарақ топса, топганини каламушга ўхшаб кавагига тиқаверса. Кавагига тахлагани оз кўриниб, яна босар-тусарини унутса...

Э д г а р. Яша! Босар-тусарини унутган ҳар бир одам — битта поэма! Битта драма!

2-ҳ а м к а с б. Жа, оширворасан-да, Эдди!

Э д г а р. Мутлақо! Нима учун шундайлигини айтайми?

2-ҳ а м к а с б. Айт-айт.

Э д г а р. Босар-тусарини унутган, талвасага тушган одамнинг бутун феъл-атвори — фазилатиям, қусуриям юзага қалқиб чиқиб, беш қўлдай кўриниб қолади. Америка ҳам шу: ўз йўлини топиб олгунича жамият ҳам шундай одамнинг аҳволига тушади. Бу эса сизу биз — қалам аҳлига кони фойда. Ҳар қаламда бири-биридан ажойиб мавзу “Мени ёз!” деб тарикқдек сочилиб ётибди. Тўғри эмасми, жаноблар? (*Залга қарайди.*) Тўғри эмасми, хонимлар? Ҳар биттангизни, қўйиб берсак, гапирадиган, тўкиб соладиган дард-ҳасратингиз озми? Ичингизда йиғилиб ётган зардоб йўқми? (*Дўстлариға.*) Нега шуларни ёзмайсизлар?

2-ҳ а м к а с б. Тўғри гапиряпсан, Эдди. Ёзиш керак. Фақат сенга ўхшаб бунчалик бош кўтармай ишлаш одамни синдириб ташлайди-да, ошна.

1-ҳ а м к а с б. Синдириш ҳам гапми?! Кунпаякун қилади!

Э д г а р. Кунпаякун қилганга ҳам ўхшаяпти... Қалам тутишга ҳолим қолмаяпти... Ўрнимга Грисвольд жаноблари иш бошлабди. Маъқул...

1-ҳ а м к а с б. Кўйсанг-чи, Эдди, тезроқ соғайиб кетсанг, ҳеч ким сени журналдан ҳайдаётгани йўқ. Қаёққа ғойиб бўлдинг, ўзи, тўсатдан?

Э д г а р. Нью-Йоркка бордим. У ердан Жерсига ўтдим. Эски кадрдонлар билан отамлашдик...

1-ҳ а м к а с б. Шуни бир оғиз огоҳлантирсанг бўларди-ку. Тартиб-интизом деган нарсалар бор, ахир.

Э д г а р. (*Кулимсирайди, жиддийлашади.*) Тартиб-интизом дейсан-а!.. Виржиния оғир касал. Бир йўтал тутиб қолса, жонимни берворгим келади, лекин бефойда. Тепасида туришга эса юрагим чидамайди. Менинг рафиқамга, Балтимор шаҳрига эмас, бутун Америкага ҳаво етишмаётгандек туюлади. Чидолмайман. Чора тополмаётганим алам қилади, ўзимга. Сўнг, қочаман, бош олиб кетаман... .. Грисвольдни анча тартиб-интизомли деб эшитдим...

1-ҳ а м к а с б. Кўйсанг-чи, Эдди. Грисвольд ҳам ҳамкорлик қилаверди... Биров сенинг қўлингдан ишингни тортиб олаяптими?..

Э д г а р. Мен ишлаш ё меҳнатдан эмас, ишсизлик ва бекорчиликдан толиқаман. Бекор қолсам ваҳим босаверади, ўзимни қўярга жой тополмайман. Мен ҳаёлимни ўз ҳолига қолдирмаслик учун ҳам тинимсиз банд бўлишим шарт. Ўзим ҳам, хаёлларим ҳам банд бўлиши керак... Мен...

2-ҳ а м к а с б. (*Эдгарни атайин чалғитиш мақсадида.*) Сизлар ҳали Эдгарнинг хат ёзиш жинниси эканини билмайсизлар!

1-ҳ а м к а с б. Қандай хат жинниси?

Г р и с в о л ь д. (*Истеҳзо билан.*) Америкада По жанобларининг хатини олмаган инсон қолмайди, яқинда.

2-ҳ а м к а с б. (*Беғараз кулиб.*) Кўйиб берсанг, жанобимиз Ойгаям хат йўллашдан тоймадилар!

Э д г а р. Жефферсондек улуғ зот умри бўйи ўттиз мингта хат ёзган! Мен ҳам кўлим бўшади дегунча, хат ёзгим келади. Хат ёзсам роҳатланаман. Мен ҳаммангиздан ёлбориб-ўтиниб сўраган бўлур эдим: хат ёзинглар. Тўкилиб-тўкилиб ёзинглар, шундай е-енгил тортасизларки!..

Г р и с в о л ь д. (*Кесатиб.*) Бу кетишда Жефферсонни доғда қолдирадилар, чоғи?..

Э д г а р. (*Тушқун.*) Қолдиришга қолдирардим-у, умрим етмайди-да, бунча хат ёзишга...

Орага жимлик чўқади. К л е м м х о н и м киради.

К л е м м х о н и м. Хуш келибсизлар! Ўтиринглар. Кимга қаҳва келтирай? Кимга — чой?

Г р и с в о л ь д. Соҳибжамол Виржиния бекамиз дурустмилар?

Э д г а р. (*Грисвольдга.*) Дуруст, дуруст. Айниқса, “Америка шоирлари”ни ўқиганимиздан буён анча дуруст!

1-ҳ а м к а с б. Кўйсанг-чи, шоир. Ҳалиям ўша гина-кудуратни

сақлаб юрибсанми? “Америка шоирлари” китоби чиққанига қанча бўлиб кетди!.. Ундан буён Грисвольднинг танқидчи сифатида сенинг ижодингга муносабати яхши томонга анча ўзгарган.

Э д г а р. Ўзгармаганда-чи?! Жон Китсдек нозиктаб шоирни танқид қилавериб, ҳоли-жонига қўйишмади. Шўрлик ўттизга чиқмай ўлиб кутулди. Мен шоир сифатида Грисвольдга ёқмаган бўлсам, осмон узилиб ерга тушмас?! (*У саҳна чеккасига келиб, залга мурожаят қилади.*) Менинг шоирлигим танқидчига ёқиши муҳимми ёки сиз — мухлисларгами? А, айтинглар, азизлар!.. Ёки Грисвольд исмли танқидчи жанобимга ёқмади деб сочимни битталаб юлайми?! Айтинглар!

Г р и с в о л ь д. Шоирнинг танқидчига ёқиш-ёқмаслиги алоҳида мавзу, По жаноблари, мен сизнинг ўзимизда шу-унча мавзу қалашиб ётган, миллатимиз шаъни-шавкати ҳақида қайғуриш керак бўлган бир пайтда аллақаяқдаги кимсага бағишлаб шунчалик завқ билан поэма ёзганингизни... шу-унча эҳтиросни ҳавога совурганингизни тушунолмаганим, холос. Тагин, китобингизни ўша инсон номи билан атабсиз-а!.. (*Елка қисади.*)

2 - х а м к а с б. “Темур ва бошқа шеърлар” китобини айтяпсизми?

Г р и с в о л ь д. Ҳа-да!..

Э д г а р. Биринчидан, Темур аллақаяқдаги кимса эмас, дунёнинг сал кам ярмини забт этган саркарда! Иккинчидан, мен мана шундай жаҳонгир ҳам оддий одамлар сингари изтироб чекиши, ўйларга толишини, унинг э-энг инсоний туйғуларини таҳлил этишга уринганман.

(“Темурбек” достонидан парча ўқий бошлайди.)

Ҳавойи кибрдан шарафсизликка
Инган руҳ сирини турарсан билиб.
Шайдо дил, увада шухратингнинг ва
Тахт тошлари аро жилвалар қилиб...

Г р и с в о л ь д. (*Кесатиқ оҳангида.*) Ўқиганми-из...

2-х а м к а с б. Қўйинг, ўқийверсин. Эдгар, ўқи, оғайни.

Э д г а р. (*Ҳамон шеър таъсирида.*)

Афсуски, муҳаббат сирини очмоқ
Учун керак сўзнинг бариси пучмоқ!

Шеър ўқишдан тўхтади. Бошқалар унга қарайди.

Э д г а р. (*Пичинг аралаш давом этади.*) Учунчидан эса, буни қарангки, (*ҳамкасбларига*) рўпарангизда турган жаноби танқидчимиз мен ўн уч ёшимда шу поэмани ёзган йилим дунёга келганлар!..

3-х а м к а с б. Яша, Эдди, ўзиям сен билан баҳслашган одамни жиғини эзмагунча тинчимайсан-да!..

Г р и с в о л ь д. Кечирасизлар, муҳтарам ҳамкасб жаноблар! Мен журналга янгигина келган ходимман, қолаверса, биз эски гина-кудуратларга оидинлик киритиш учун эмас, бемор дўстимизнинг ҳолидан хабар олиш ниятида келганмиз. Шунинг учун даъват этаман, сизларни!

Э д г а р. Мен ҳам шу фикрдаман, Грисвольд. Омон бўлсак, шеърият, умуман, адабиёт майдонида кў-ўп олишармиз. Бугун, ҳозир эса... Мен ўзимдан эмас, Виржиниядан кўпроқ хавотирдаман... (*Овозини пасайтиради*) ... Бир нарса бўлиб қолади деган шум ҳаёлда кечалари уйкум ўчиб кетяпти. Шўрлик...

2-х а м к а с б. Ниятингни яхши қил, Эдди! Америка қирғинбарот урушлардан қутулиб, энди мустақил яшай бошлаганида, қимирлаган жон борки, ишласам, топсам деб елиб-югуриб юрганида ўлимни ўйлаш бемаънилик.

Э д г а р. Нимасини айтасан, дўстим! Бизга қолса ўладиган анойи йўқ. Айтдим-ку, айна бош кўтармай ишлайдиган замон келди. Фақат ишлаш бошқа, талваса, жазава бошқа... Мамлакат оёққа туриб, ҳаётни изга солиб улгурмаганидан фойдаланиб, бойлик орттириш талвасасида ҳеч бир

номаъкулчиликдан, тубанлик ва разолатдан ҳазар қилмайдиганларнинг уруғи ёмон урчиди. Бунинг касофати...

Г р и с в о л ь д. Ҳар қандай сув тинишидан бурун, яхшилаб лойқаланади, шунинг учун бу жуда табиий ҳол.

Э д г а р. Муҳтарам танқидчимиз шунинг унутмасинларким, одамлар сув эмас, лойқа ҳам эмас. Тўғри, мамлакат йил сайин йўлини топаяпти, фақат шу аснода аксарият бетоқатлар йўлсизликдан саросимага тушиб қоляпти. Кўряпсизлар, кўпчилик эртанги кунга ишонишнинг бирдан-бир чораси — бойлик, фақат бойлик орттириш деб ўйлаяпти. Аслида бу йўл, охир-оқибат, жарга обориб қулатишини тушунтириб қўйиш бизнинг вазифамиз, бурчимиз!

Г р и с в о л ь д. (*Хаҳолаб кулади.*) Муҳтарам шоиримизга ошқора айтишга мажбур бўляпмиз, яъни, уччига чиққан хаёлпарастсиз! Гапим учун асло газабланманг, Эдгар Аллан По жаноблари, сиздан ўн уч ёш кичик бўлсам-да, дилимдагини айтишга ижозат берасиз деган умиддаман. Бошқалар билмаса айб эмасдир, лекин сиз билан биз жудаям тушуниб олишимиз шарт бўлган бир аччиқ ҳақиқат бор: пул ҳукмронлик қилган жойда ҳақиқат тилини қисиб ўтиради. Ҳозиргина айтган гапингизни қаранг, эшитган одам сизни истаганича мазах қилиши муқаррар! Сиздек мантиқ илмининг билимдони бундо-оқ ўйлаб кўринг, ахир: қоп-қоп пул йиғиб, қалъаю қаср қураётган қайси ҳамюртингиз бунақанги сафсаталарга қулоқ солади?! Улар сиз билан биздақа шўртумшуқларнинг маслаҳатига қараб қолган жойи йўқ! Очиғи, улар биз сингари шоиру қаламкашдан кўра анчагина ақллидирки, кўпчиликка қараганда яхшироқ, фаровонроқ яшашяпти!.. (*Пауза.*) Ночор-нотавонлар эса сизнинг бундай доно маслаҳатларингиз битилган газета-журналингизни сотиб ҳам ололмайдилар!.. Кўлига тушиб қолган тақдирда эса, сизнинг сўзларингизни ўқиш юрагига сиғмайди. (*Кулимсирайди.*) Турмуш ташвишларидан гангиб, юрагига қил сиғмаётган қашшоқ одам газета ўқирмиди!.. Тағин шу жойларда осмонўпар уй-жойлар қурилади деб ёзганингизга ўлайми?! Қорнини эплаб тўйдиролмаётган одам осмонўпар уй қуришни ўйлайдими?! Шоирлик ҳам эви билан-да!..

1-ҳ а м к а с б. Осмонўпар уй?! Америкадами?!

Э д г а р. Манхеттенда!

1 - ҳ а м к а с б. Манхеттенда?! Вой, до-од-д, худойим-м!..

Э д г а р. Кимда-ким шу гапимга ишонмаса, ён дафтарини олиб, ёзиб қўйсин: шундай замонлар келадики, Манхеттенда камида йигирма қаватли уйлар қурилади!.. Ҳозир устимдан кулаверинглар, вақти келиб, эҳтимол... мenden кейин ўқиб юрасизлар. (*Ҳолсизланиб ўтириб қолади.*)

К л е м м х о н и м тўртта чашкада чой, қаҳва кўтариб киради.

Э д г а р. (*Кўлига қоғоз олиб, ўқийди.*)

Бир кун ярим кечаси мен оғир хаёллар ичра
Кўҳна китобларни уйқу элтиб варақларкан
Ва ғалати тушлар кўриб ётарканман қўққисдан
Кимдир уни қоққанидай эшигим тарақлади.
“Ярим туннинг сукунатин бузиб менинг гўшамга
Кимдир меҳмон бўлиб келди”. дея ўйладим...

1-ҳ а м к а с б. Эдгар!..

2-ҳ а м к а с б. Қачон ёздинг, Эдгар?

3-ҳ а м к а с б. Охиригача ёздингми?..

В и р ж и н и я кириб келади. Қаддини тик тутиб, виқор билан юради. Меҳмонлар “Ў-ў!” „Ана, ниҳоят!” деб уни қарши олишади. Бирма-бир келиб, унинг қўлини ўпишади.

Г р и с в о л ь д. Виржиниядек малаксиймо яшаётган хонадонда бу каби хуноб шеърлар битилишига шахсан мен бағоят ҳайронман!.. Ахир Виржиния-

я!.. Қаранг, бу кўзлар, бу қадди-қомат!.. Бу сўлим ва бокира, парқу-булут мисол фаришта!..

В и р ж и н и я. Тунда келган меҳмон — мен...

Э д г а р. Виржиния! Ундай дема!..

В и р ж и н и я. Эшик қоқаётган меҳмон — мен, Эдди, азизим!..

Э д г а р. (*Зўраки кулади.*) Ахир шеърнинг давоми ҳали қоғозга тушгани йўқ. Унинг маъноси сен тушунгандек эмас. Уни қандай тугаллашимни ўзим ҳам билмай юрибман...

1-ҳ а м к а с б. Тан олиш керак, ажойиб шеър бўлиши сезилиб турибди! Оҳанги жудаям таъсирли!

Г р и с в о л ь д. Сиз хавотирланманг, Виржиния. Ҳар бир шоирнинг изтиробидан эзилаверсангиз, бу дунёда яшаб бўлмайди.

3-ҳамкасб Виржиниянинг елкасидан кучиб, унга сўзсиз тасалли беради.

К л е м м х о н и м п о ч т а ч и н и бошлаб киради.

П о ч т а ч и. Ҳамманинг оғзида Гатлиннинг ўлими!

3-ҳ а м к а с б. Нима деб ёзишибди?

П о ч т а ч и. Ақл бовар қилмаган ёвузлик дейишяпти. Қотилларга ўлим жазосини талаб қилишяпти.

Ҳамма битта-битта газета олиб, кўз югуртиришга тушади.

3-ҳ а м к а с б. Тўғри-да! Гатлиндек истеъдодли шоир ўлиб кетаверади-ю, ҳеч ким жазоланмайдими?!

2-ҳ а м к а с б. (*Уқийди.*) “Миллат душманларини халқнинг кўз ўнгида осиш керак!..”

1-ҳ а м к а с б. (*Уқийди.*) “Гатлиндек шоирни азоблаб ўлдирганларнинг ўзлари азоб-уқубатга гирифтор этилиши керак!..”

Г р и с в о л ь д. Ия, ия! Жанобимизга таъна тошлари отилибдими?

Бошқалар унга, унинг қўлидаги газетага қарайдилар.

Г р и с в о л ь д. (*Уқийди.*) “Ҳар қандай бошқотирма-ю, чигал жиноятлар счимини топишга сўз берган Эдгар Аллан По жаноблари нега сукут сақлаяпти? Наҳотки, Гатлиндек қаламкаш ҳамкасбига у кишининг жони ачимаса?!”

Э д г а р. (*Кулади. Жиддийлашади.*) Нега ачимас экан?.. Бироқ, Гатлиннинг ўлимида жиноят йўқ.

3-ҳ а м к а с б. Нима-а?!

Г р и с в о л ь д. Ана, холос!.. Мана, сизларга яна битта янги фикр!.. Билиб қўйинглар, қачон ва қаерда ном чиқармоқчи, шуҳрат қозонмоқчи бўлсанглар, энг осони — ҳамма “тўғри” деб турган нарсани “нотўғри” деб овоза қилинглари!.. Борди-ю, бутун Америка “қотиллик” деб бир овоздан ўз нафратини изҳор этаётган бўлса, мана, жанобларига ўхшаб “йўқ, қотиллик эмас” десанглар, қарабсизки, доврўгингиз дунёга таралиб турибди-да!

Э д г а р. (*Босиқлик билан.*) Жиноят йўқ...

Г р и с в о л ь д. Полиция маҳкамалари, қилни қирқ ёрадиган изқуварлар нима деб турибди-ю, бу кишим...

Э д г а р. Яна такрорлайман: жиноят йўқ!

2-ҳ а м к а с б. Ахир қамоққа олинган икки эркак ва бир аёл тун бўйи Гатлинга тан азоби берганини бўйнига олди-ку?!

1-ҳ а м к а с б. Бобой ҳам!..

Э д г а р. Уларнинг тўртгови суд қилинади, қамалади ҳам. Бизга ўхшаш журналистлар газеталарни тўлдириб ёзамиз, одамлар адолатли жазо берилганини ўқиб, кўнгиллари жойига тушади.

3-ҳ а м к а с б. Кейин-чи?

Э д г а р. Кейин, йиллар ўтиб, мана шу тўрт кишига асоссиз жазо берилгани тасдиқланади.

Г р и с в о л ь д. Қандай қилиб? Башорат қилсинлар-чи!..

2-ҳ а м к а с б. Кўнглинг сезаётганини айт, бизлар ҳам билайлик.

Э д г а р. Айтсам қуласизлар, айтмасам... ҳа, майли...

Мантиқ илмининг бир сири бор: ҳақиқатни ҳадеб қудуқ тубидан излайвермай, тоғу тошнинг чўққисига ҳам, ён-атрофга ҳам қараш керак... Чунки одамлар ҳеч кимсага ёрмаган кўнгилдаги ҳасратларини фақат қудуқ тубига эмас, кимсасиз тоғларга ҳам раво кўрадилар...

2-ҳ а м к а с б. Эдди, илтимос, майнавозчилик қилмагин!..

Э д г а р. Майнавозчилик?! Бор ҳақиқатни очиқ-ошкор айтсанг ҳам майнавозчиликка йўйишади-я!.. Газета-журналларни қаёқдаги бошқотирмалар босиб кетганини ҳам енгилтаклик, бемазагарчилик деб аюҳаннос солиб юришибди!.. Аслида ундай эмас!.. Арзон-гаров алдам-қалдам дея камситилаётган ўша бошқотирмалар чинг-минглаб, миллионлаб оддий одамларни турмуш қийинчиликларидан чалғитувчи эрмаклик вазифасини ўтамоқда. Майли-да, ҳориган кўнгилларга ором бағишламоқда.

Г р и с в о л ь д. Матбуотнинг вазифаси одамларни турмуш қийинчиликларидан чалғитишми? Ундан кўра, одамларни сафарбар этиш маъқул эмасми?

Э д г а р. Сафарбар бўлгани билан амалда бирор ишнинг удасидан чиқолмаслик қўрқуви... боши берк кўчага кириб қолган ва ўзини ожизу нотавон ҳис этаётган одам лоақал нафас ростлаш умидида энг оддий, энг ибтидоий машғулотдан ҳам таскин, тасалли топади. Ўзини чалғитади.

1-ҳ а м к а с б. Бу гапларни Гатлиннинг ўлимига нима дахли бор?

Э д г а р. Жудаям дахли бор-да! Жамият ҳали-вери йўлини тополмай, қийинчилик устига қийинчилик қалашиб келавергач, бошини қай деворга уришини билмайдиганлар чунонам кўпаядики!.. Бир қисм одамлар яхшилик қилади, яратади, қуради, бунёд этади, бошқалари бузади, вайрон қилади. Орада яна қанчадан-қанча ғалати-ғалати тоифа одамлар болалайди. Худодик даъвосидагилар кўпаяди, кўз кўриб-қулоқ эшитмаган хосиятли одамлар пайдо бўлади. Гатлиннинг жонини суғуриб олганлар ҳам мана шундай — ўзларидаги ноёб хосиятни кўз-кўз қилиб қўймоқчи бўлган замонамизнинг қўлбола сеҳргарлари!.. Бири — ўқитувчи, иккитаси — рассом. Бирортаси жиноятчи, каллакесар ёки босқинчи эмас. Бобой эса шоирга ҳатто қўлининг учини ҳам теккизмаган. Шоирни тўнаш мақсади эса мутлақо тасдиқланмади...

Г р и с в о л ь д. Шоирнинг нимасини тўнайди?!

Э д г а р. Ҳа, баракалла! Энг қизиғи, Гатлин бирор марта қаршилик кўрсатмаган!.. *(Жим бўлади, суҳбатдошларига бирма-бир кўз ташлайди.)* Шунисини ҳеч ўйлаб кўрдингларми?.. Бирон марта қарши қўл кўтармаган, ҳатто ўзини ҳимоя ҳам қилмаган. Ваҳоланки, истаса, қаршилик кўрсатишга бемалол кучи етарди. Лоақал ўзини ҳимоя эта оларди.

3-ҳ а м к а с б. Улардай маст бўлган деб ёзишди-ку?

Э д г а р. Мутлақо бўҳтон! Ўша хонадонга йиғилганларнинг ҳеч бири оғзига бир қултум ҳам ичкилик олган эмас. Оғзига олмаган-н!.. Бундай ажабтовур ишлар билан шуғулланадиган одамлар, одатда, ичкиликдан ҳазар қиладилар. Ичкилик бор жойда, одатда, ундай тажрибага қўл урилмайди.

2-ҳ а м к а с б. Қандай тажриба?

Э д г а р. Одамнинг жонини танасидан суғуриб олиб, уни қайта жойига жойлаш тажрибаси!..

(Пауза.)

Г р и с в о л ь д. Эдгар, азизим, шеърларингизга ўхшатиб жумбоқ қилмай, очикроқ гапиринг.

Э д г а р. Фаросатли киши учун ҳеч қандай жумбоқлик жойи йўқ. Бобойни яхши биласизлар: у ҳар турли ғайритабиий ҳолатларда инсонни, унга қўшиб жонини бошқара оламан деган даъволар билан авом халқни озмунча лақиллатиб юрдими?! Авомни авом десак, Гатлинга ўхшаш, ўша муаллиму рассомга ўхшаш туппа-тузук одамлар ҳам унинг гумаштасига айланиб кетишди. Бобой одамга азоб-укубат бериш йўли билан унинг вужудидаги жонни қувиб чиқариш ва

истаган лаҳзада жонни жойига қайтариб қўйишга қодирлигини кўрсатиб қўйиш мақсадида тажриба ўтказган. Гатлин эса тажриба ўзида ўтказилишига розилик билдирган. Шунинг учун ҳам у мутлақо қаршилиқ кўрсатмаган. Мана, гап нимада!..

(Пауза.)

Гатлиннинг ўлими — жамиятда мутлақо кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қабилдаги жиноят турлари етилиб келаётганидан бир далолат! Полицайларимиз, изқуварларимиз жиноятга муносабатни ўзгартирмас эканлар, бундан кейин ҳам доғда қолаверадилар, чунки жамиятда ҳаёт тарзи ўзгаргани сайин жиноятлар ҳам ўзгара боради... Шеърларимнинг мураккаблигини яхши эслатдингиз, Грисвольд, боягина ўқий бошлаган шеъримдаги қарға бор-ку, эшикни қоқаётган, Гатлин — ўша!.. Гатлин — қарға!.. Эшикни тақиллатаётган, темир панжарали деразадан мўралаётган қарға!..

Серпанжара ромни очган заҳотим
 Ғўдайган ва кексайиб қолган бир қарға
 Чиқиб келди унинг ортидан аста
 Лапанглаб, аланглаб минг қўйли бойдай.
 Лекин келтирмади у таъзим бажо,
 Лордлардай кириб келди, димоғи осмон.
 Эриниб қанотин силкиди-да, у
 Семизликнинг кибри билан эшигим —
 Теппасида турган илоҳ Паллада
 Бюстига бориб қўниб олди-ку.

Э д г а р. Афсуски, қарғанинг даракларидан маъно топишга ҳамманинг ҳам фаҳми етавермайди...

Г р и с в о л ь д. Келинг, гўзал Виржиния! Бу қалби дағал эркакларнинг жиноят ва жазо ҳақидаги тортишувларига чёк қўйиб, гўзаллик ва нафосат мавзудан сўз очинг.

Э д г а р. Виржиния сиздек азиз меҳмонларни ёқимли хонишлари билан хушнуд этиши мумкин.

В и р ж и н и я. Эдди, мени хижолат қилма, жоним!..

Э д г а р. Айт, жоним, юракдан чиқариб куйлагин. Меҳмонларга манзур бўладиган кўшиқларингдан куйла.

Виржиния пианино ёнига ўтиради. Оҳиста чалади. Хирғойи қила бошлайди. Ҳамма жим. Кўшиқ авжига чиқади. Эдгар тўсатдан хавотирга тушиб, Виржиниянинг ёнига боради, унинг рўпарасига ўтади. “Астароқ!” деб улгурмай, Виржинияни йўтал тутати. Стулдан туради, қаддини ростлашга улгурмай букчайиб қолади. Эдгар уни бағрига босиб, бошини кучади. Шунда йўтал зўрайиб, Виржиниянинг оғзидан қон отилади. Эдгарнинг оппоқ кўйлагига қон сачрайди.

Э д г а р. (Жонҳолатда.) Жоним!.. Тинчлан, бечорагинам! Ҳозир! Оҳ, танграм!.. Мана, мана бу ерга ётгин. (Виржинияни каравот томон етаклайди.) Ёрдам беринглар! Клемм, Клемм хоним!.. Аммажон!..

К л е м м х о н и м югуриб киради. Меҳмонлар шошиб қолишади.

1-ҳ а м к а с б. Доктор чақириш керак!

2-ҳ а м к а с б. Чақириш керак! Зудлик билан!

Г р и с в о л ь д. Доктор нима қилиб берарди! Келгани билан ҳеч вақоси бўлмайди!..

Э д г а р. Майли, ҳеч вақоси бўлмасаям, ўзи келади-ку! (3-ҳамкасбига) илтимос, сиз югуринг! Докторга хабар қилинг!.. Аҳволи ниҳоятда хавотирли, денг!..

3-ҳ а м к а с б. Тушундим, ҳозир чақираман! (Югуриб чиқиб кетади.)

Парда.

ИККИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

К л е м м х о н и м мотам либосида, хомуш ўй суриб ўтирибди. Товуш чиқармай йиғлайди. Э д г а р киради. Ширакайф.

Э д г а р. Аммажон, йиғлаяпсизми?..

К л е м м х о н и м. *(Шошилиб кўзини артади.)* Йўқ, йўқ! Келдингми? Қаёқларга гойиб бўлдинг, Эдди?! Юрак-бағрим адо бўлди-ку, Эдди!..

Э д г а р. Мендан хавотир бўлманг, амма. Сиздек муштипар ва беозор инсон олдида мен — ҳеч кимман. Ҳеч ким-м...

К л е м м х о н и м. Ундай дема, айланай. Сени бутун Америка танийди.

Э д г а р. Бутун Америка танийди-ю, ўзим на Америкага, на... дунёга сизмаяпман...

К л е м м х о н и м. Феълингни кенгроқ қил, Эдди. Ахир бу ёғи...

Э д г а р. Тўғри айтасиз, бу ёғи нима ҳам қолди?.. Шу пайтгача кенг қилолмаган феълимни умрим поёнига етганида ўзгартиришга қурбим етармиди?!

К л е м м х о н и м. Эдди, кўрқитма мени, ўғлим. Таниқли ёзувчисан, шоирсан. Ўзингни ўйламансанг, мени ўйла, ўғлим!.. Сен ҳам куйдирма, Эдди!..

Э д г а р. *(Клемм хонимни қучоқлайди, елкасини, кўлларини силайди.)* Сиз жаннати одамсиз, аммажон!.. Сиздек қалби дарё — бағри дунё одамни ўйламансам, кимни ўйлай?! Сизни, сиздек инсонларнинг дардини ўйламансам, мендақа зўр ва таниқли ёзувчининг нима кераги бор, бу дунёга?!

К л е м м х о н и м. Умрим поёни деган сўзингни қайтиб оғзингга олма!

Э д г а р. Ў-ў-ў, аммажон-а!.. Оғзимга олмаганимда-чи!.. Оғзимга олмасам узоқроқ яшаб қоламанми? Худо умримга умр қўшиб берармиди?! Атрофингиздаги бўрилар сизга, менга ўхшаганларни ғажиб тўймаса, тўйганини билмаса, худо нима қилиб бера олади? Айтинг, амма!.. Отам, акам, онам ўттизга чиқар-чиқмас силдан қирилиб кетди-ку!.. Мен эса ҳаммаларидан узоқ яшадим, аслида қирққа тўламан деб ўйламан ҳам эдим... Бевақтдан-бевақт ўтиб кетганларга биров ачиндими? Жонига ора кирдими?! Виржиния-чи?! Шундай фаришта, мусичадек беозор, соҳибжамол рафиқам гўдак эди-ку, гўдак!.. Анави бойваччалар нима қилиб берди? Мен нима қилиб бера олдим?..

Қалам учуда топганим қорнини тўйғазишга етмаса, унга зарур доридармонни опкелиб беролмадим-ку! Катта ёзувчимиш!.. Таниқли шоир, журналистмиш-ш!.. Ақли балога етадиган башоратчимиш!.. Ўргилдим, бундай мирқуруқдан!.. Тагин мен шўрпешона Виржинияга виқор билан яшашни ўргатиб ўтирибман, аҳмоқ-қ! Киборларча яшагин деб, қоматингни адл тутгин деб қадам олишни машқ қилдирибман!.. Қорни овқатга ёлчимаган аёл-қиз қаддини ғоз тута оладими?! Менга хотинлик қилиб, қатор-қатор ўғил-қиз туғиб берадими?! Хомкалла!.. Ахир улар ҳам, Виржиния ҳам яшашга ҳақли эди... На фарзанд, на рўшнолик кўрди... Жаннатга равона бўлди...

К л е м м х о н и м. Бандасининг у дунёдаги жойи ёлғиз эгамга аён...

Э д г а р. Нега бизга эмас?! Нега раҳмдил худо буни бандасига аён қилмайди?! Бир тутам умримизни ҳасратда ўтказгани етмагандай, у дунёда борар манзилимизни билмасак!

К л е м м х о н и м. Кўй, Эдди, оғир бўл. Худога шак келтирма.

Э д г а р. Асло... *(Шошиб киссасидан қоғоз олади. Ўқийди.)*

Рух! Тубсиз ва мовий кўкдаги
Кимникидир ибодатхона?
Гўзаллик ва ваҳшийлик унда
Бир-бири-ла ҳусн талашар.

Борлигимиз сўздан иборат,
 “Сукут” деймиз сукунатни биз.
 Дунёдаги жамики сўзнинг
 Энг соддаси “сукут” бўлади.

К л е м м х о н и м. Янги ёздингми?
 Э д г а р. *(Қулоқ солмай давомини узук-юлуқ ўқишда давом этади.)*

Ҳар юракка тўсиқ бўл ҳамда тиловат бўлгин,
 Бандасин гуноҳидан юлдузлар тўкилмагай.

Бош қашишга қўл тегмаган ҳаётнинг сўнгги завқи —
 Ўлим деган сўз ортида мангуликлар абасдир —
 Лекин теран уйқу бордир, “турмуш” дегани йўқдир —
 Ҳорғин руҳим ором олсин ўшал жойда илоҳий —
 Абодият ва жаҳаннам азобидан олисда.

К л е м м х о н и м. Дўзахни гапирмагин, дедим, Эдди. Бир ҳафта дайдиб юриб, ёзиб келганинг шуми? Шу ёшингда ўлиму дўзахни тилга олаверишинг ҳам худога хуш кемайди...

Э д г а р. Ун беш ёшимда ёза бошлаганман. “Ал-Аъроф” деган шеърим.

К л е м м х о н и м. Ун беш ёшингда?!

Э д г а р. *(Қулади.)* Шелли ва Байрон таъсирида ёзган деб калака қилишди. Мильтонга тақлидчиликда айблашди. Данте, Вальтер Скоттгача олиб бориб тирпаганларига ўламанми?!

К л е м м х о н и м. Ун беш ёшингда шуларнинг барини ўқиганмисан?!

Э д г а р. Ўқиганман. Падаримиз Аллан жанобларининг уйи тўла китоб эди. Умрида бир варақ китоб ўқимасаям киборлар орасида ўзини кўз-кўз қилиш учун беармон китоб йиғарди. Китобнинг хузурини мен кўрганман!.. Гўдаклигимдан қўлимга тушган китобни қашқирдек гажиб, мириқиб ўқирдим. Ман-ман деган ёзувчидан ўзиб кетаман ва дунёга донг таратаман, деган ният би-ир лаҳза бўлса-да, хаёлимни тарк этмаган!.. Лекин, нариги дунёдаги аросат Шелли ё Байроннинг, Данте ё Мильтоннинг маҳрига тушмаган-ку! Умри бу дунёнинг аросатида ўтаётган мен биламанми ёки уларми?!

К л е м м х о н и м. Нега ундай дейсан, Эдди? Аросат нима дегани, ўзи?

Э д г а р. *(Сукут сақлаб.)* Одам вафот этгач, жаннатга ёки дўзахга тушади. Шундайми?

К л е м м х о н и м. Ҳм-м...

Э д г а р. Муқаддас китобларда ёзилишича, худо томонидан жаннатга ҳам, дўзахга ҳам раво кўрилмайдиган бандалар бўлади. Ўшандай тоифа одамлар Арофат дея аталмиш аросат девори устида қолиб кетадилар.

К л е м м х о н и м. Тавба-а-а!..

Э д г а р. Дастлаб ўқиганимда ақлдан озиб қолаёзганман!.. Мусулмонларнинг Куръон китобида Арофат — аросат девори деб ёзилган. Уни ўқидим. Форсларнинг Саъдий деган шоири ўтган. Унинг “Гулистон” асарини топиб ўқиганман... Хаёлларим тўзиб кетган!.. Ўша кезларда ёза бошладим-у, ҳали-ҳануз тугатолганим йўқ... Шеър ҳам, ўзим ҳам аросатда қолгандай...

К л е м м х о н и м. Ундай дема, Эдди. Тугаллаб қўя қол, ўша савилни.

Э д г а р. Виржиния вафот этганидан буён шу шеъримнинг руҳидан чиқиб кетолмаяпман... Умрим, ўтаётган ҳар бир куним тушга, йўқ, тушдаги тушга ўхшайди. Шу кайфиятда ўша узундан-узун шеъримни қайта бошдан ёзгим келяпти...

К л е м м х о н и м. Виржиния қизимнинг жойи...

Э д г а р. Ошиқ-маъшуклар висолнинг ширин суҳбатидан маст

Тунни бедор ўтказдилар, лекин тонг отмас эди.

Қурбон бўлди икков, чунки тангри умид бермагай

Ўз юрагин уришини тинглолмаган кишига...

Тушуняпсизми? Одамнинг қандай инсон эканлигини билиш учун унинг сиз, биз кўриб турган ҳаётдаги аъмолидан келиб чиқиш жуда-жуда озлик қилади. Одам жамият, табиат, Ой, Куёш билан... бутун коинот билан уйғунлашиб кета оладими-йўқми?.. Унинг жаннатга ё дўзахга тушишини ана шулар белгилайди. Икковигаям тушмаса, аросатда қолади... Аросат, ҳасрат...

Эдгар кафтларини бетига босганича чўк тушиб, ўтириб қолади. Узун оқ ридо кийган эркак ва аёл ёнма-ён суҳбатлашиб ўтади. Уларнинг афти кўринмаса-да,
Жон Аллан ва Френсис хоним эканлиги сезилади.

Жон Аллан. Сен ҳамиша унинг ёнини олгансан. Гўё мен золим-у, сен — раҳмдил фариштасан.

Френсис хоним. Ахир нима қилганда ҳам у ўғлимиз.

Жон Аллан. Асранди ўғил... Мен уни асраб олмаганимда, ош-нон бериб, кийинтириб... сен ўз фарзандингдек ювиб-тарамаганингда гўдаклигида ўлиб кетарди.

Френсис хоним. Жон, барака топгур!.. Бизнинг, сенинг тарбиянг туфайли ёзувчи бўлди, дунёга танилди. Худо берган феъли шу экан. Ахир шу-ундай машҳур шоирнинг отаси эканингдан фахрлансанг-чи!

Жон Аллан. Машҳурлиги менга нима қилиб берди? Сенга нима каромат кўрсатди? Бизни боқиш, давлатимизга давлат қўшиш у ёқда турсин, ўзини эпломлади. Унга ишонган одам... ана, хотиниям ўлди, ўзиям узоққа бормайди... Айтгандим-а!..

Френсис хоним. Нима дегандинг?

Жон Аллан. Умри ҳасратда ўтади дегандим... Ўшанда ҳам оғзимга ургансан. Мен эса ўз гағимда қолганман!..

Жон Аллан билан Френсис хоним чиқиб кетишади.

Эдгар. *(Аста бошини кўтаради, қўлларини туширади.)* Мен ҳам ўз гағимда қоламан!.. Умрим ҳасратда ўтадим, руҳим сарсон кезадими... айганимдан қайтмайман!..

Мен шунинг учун туғилганман!..

Иккинчи кўришиш

Ўша хона. Хира ёритилган. Эдгар ёлғиз. Хаёлга ғарқ бўлиб ўтирибди.

Эдгар. Грэхемнинг журналидан кетаман. Тўғри, у бутун мамлакат миқёсида чиқадиغان биринчи журналга асос солди. Лекин одамлар газет-журналдан ихлоси қолган бир пайтда... *(Залга.)* Айтинглар, қайси газетни ёки қайси журнални битта қўймай ўқийсизлар?.. Қани, нега жим бўлиб қолдингиз? Ҳой, биродар? Ҳой, онахон? Айтинглар, ҳой, бойвачча, нега кўзингизни олиб қочяпсиз?.. Ҳа-а, ўқимайсизлар! Мен худди шундай пайтда Грэхемнинг журналини машҳур қилиб юбордим! Биров билиб, биров билмаган беш минг адад қаерда-ю, қирқ минг қаерда! Бир йилда-я!..

Ўзиям итдек тиним билмадим, ҳўкиздек ишладим. Ман-ман деган шоир-ёзувчилар, қалами ўткир журналистлар газетадан нари кетмай қолди. Уларнинг бари мен туфайли келишди!

Ҳали ишга ёлланмасимдан бурун ниятимни очиқ айтдим: ўзим мустақил журнал чиқариш орзуим борлигини тушунтирдим. Грэхем жаноблари ваъдани катта қилди: “Бу журналнинг ишини йўлга қўйиб беринг, сўнг сизга маблағ бераман”, деди... Ваъдабоз!.. Субутсиз!.. Ёки яна пича сабр қилсаммикан? Ярим йилча ишлаб берақолайми?..

Тагин ярим йил яшайманми-йўқми?..

Грэхем пайдо бўлади.

Грэхем. Яна ярим йил ишлаб бер, журналнинг адади эллик мингга кўтарилсин, сўнг...

Э д г а р. Ярим йиллик умрим қолмаган бўлса-чи?..
 Г р э х е м. Ҳар ким насиб этганича яшайди, ишлайди..
 Э д г а р. Ўзим учун қачон ишлайман?.. Ҳозирнинг ўзида адои тамом бўлдим... Сенинг ваъдаларинг тамом қилди, мени..

Саҳна ортидан йўтал товуши эшитилади. Эдгар гапдан тўхтади, кулоқ солади.
 Виржиниянинг овози келади.

В и р ж и н и я. Эдга-ар!.. Эд-ди-и!..
 Э д г а р. Виржиния! Ҳамон йўталаяпти. (Пауза.) Ахир уни совуқ ер қаърига топшириб келгандим-ку!.. Ёки, мени ёнига чорлаяптими?.. У энди йўталмайди. Йўтал азобидан кутулди у. Бечора... Йўтал уруғимизни қуритди. Уруғимиз, оиламиз йўталга бас келолмади. Эс-эс ёдимда... онам шўрлик йўтала-йўтала нафас ололмай қоларди. Икки букчайиб қон қусгани-қусган эди. Охири йўтал опкетди...

Эҳтимол, отам ҳам қашшоқ ва ночор оиламиздан эмас, мана шу касаллик дастидан қочиб кетгандир?.. Бош олиб кетсам, бу бахти қароликлардан қутуламан деб ўйлагандир? Лекин қаерга қочмасин, шафқатсиз ўлим уни қувиб етгани муқаррар... Синглим Розалини айтмайсизми!..

Йигирмадан ошганда ҳам ўн икки ёшли қизалоқдай эди... Ўзим эса наҳотки, ўғай отамнинг қарғишига қолдим?! “Умринг ҳасратда ўтсин” деб қарғанди, мана, ҳасратда ўтаяпти... Йўқ, у қарғамаганди, “ҳасратда ўтсин” эмас, “ҳасратда ўтади” деб башорат қилган, мен эса ўзим мутлақо жиним суймаган инсоннинг башоратини рўёбга чиқариш учун яшабман-да?! Ё, тақдир!.. Инсон ҳам шу қадар ожиз ва нотавон бўладими!..

Энди-чи? Жаноб Грэхемнинг номини машҳур қилиш учун яшайман, куну тун демай ишляпман... Ақлимни, истеъдодимни Грэхем-м жанобларининг ёлгон мактовларини эшитиб ялтоқланиш ва қўл учиде бераётган қалам ҳақи эвазига сотаяпман!.. Совурияпман!.. Қора қарға-а!.. Қора қарға-а!..

Агар ўғай отамнинг бетига, “Мен сиз истаган йўлдан юрмайман! Мен ўзимни сиздан мустақил деб эълон қиламан!” деб исён кўтармаганимда... Оч-наҳор, ишсиз ва бошпанасиз, сарсонун саргардон юриб Клемм амманинг хонадониде кўним топмаганимда, амманинг бахтиқаро қизи Виржинияга уйланмаганимда... Амма, аммажон!.. Клемм хоним!..

К л е м м х о н и м югургилаб киради. Эдгарнинг рўпарасига келиб тўхтади.
 Эдгар Клемм хонимни кўради-ю, ҳушёр тортмайди. Ўзи билан ўзи гаплашишда давом этади.

Э д г а р. Аммажон... Беозор ва бечора аёл... Бошида эри йўқ, иккита қуп-қуруқ қўлидан бўлак ҳе-еч вақоси бўлмаган шўрпешона кампир ўғил-қиз улғайтирди, ўғли ичкиликдан қаро ер бўлди. Қизи эса... Мен ҳам олиб қололмадим, қизини... Мен ношуд, мен ҳам икки қўли ва қаламидан бўлак ҳеч вақоси йўқ нотавон... Нима, бизнинг, аммамнинг оиласи, насл-насаби мана шундай тубан шароитда очликдан, бедаво хасталикдан қирилиб кетаверсинми?! Суваракдан баттар қирилдик!.. Оҳ, худо! Наҳот, биз бечораларда қасдинг бўлса?!

Қаранглар, инсоф билан айтинлар, бизнинг оиладан ким қолди?.. Ҳеч ким!.. Ёлғиз ўзим!.. Розали қани?.. Виржиния қани?.. Мен уни гулдек асраб-авайлайман, гулдек эъзозлайман деган ниятда унга уйландим ва... уни асрай олмадим...

Навбат ўзимга етди...

Элас-элас йўтал товуши эшитилади.

Э д г а р. Қора қарға!.. Ҳа, ҳа, ўша! Вақт зиклигидан, умрнинг ғаниматлигидан дарак бераяпти!.. Уни эшитаётган биронта зот бормикан?..

К л е м м х о н и м. (Ёлбориб.) Эдди, жоним, пича дамнингни олгин. Кўрқиб кетаяпман, жон болам. Ётақолгин.

Эдгар қулоқ солмайди. К л е м м х о н и м чиқади.

Э д г а р. Ҳа, афсуски, вақт зиқ. Қарға тинмай қулоғимга қағилляпти... Умрим қисқа эканини кўнглим сезарди. (*Шивирлаб: Ҳойнаҳой, кўнглим сезгани учун ҳам бугун барча қадрдонларимни уйимга чорляётгандирман?..*) Шунинг учун ҳам шошилиб яшадим. Бирон дақиқани беҳуда исроф қилгим келмасди. Шундай яшадим!.. Чунки бетоқат бўлиб туғилганман...

Бир-бир қадам босиб саҳна чеккасига боради.

Э д г а р. Жаноб Грэхем субутлими-субутсизми деб ўйлаб ўтирган вақтим зое. Бошқалардан гина-кудурат қилиб ўтирган фурсатларим зое. Бунга тоқатим етмайди. Тезроқ яшаб қолишим, тезроқ ишлаб қолишим керак.

Рўпарасида ўзига ўхшаш 2 - қ и ё ф а пайдо бўлади.

2-қ и ё ф а. Грэхемда нима айб? Нега уни субутсизга чиқаряпсан?

Э д г а р. Айтдим-ку, у менга берган ваъдасининг устидан чиқмади. Чиқадиганга ўхшамаяпти ҳам. Менинг эса умрим тугаб боряпти!..

2-қ и ё ф а. Сен бетоқат бўлсанг бошқаларда нима гуноҳ? Ҳар кимнинг ўзига яраша орзу-ният, режаси...

Э д г а р. Ҳа-а, яш-ша! Мен бошқаларнинг кўксидаги орзу-ниятларнинг қурбонига айланишни, уларнинг қўлида ўйинчоқ бўлишни истамайман. Мен...

2-қ и ё ф а. Ҳамиша хуноб бўлиб юрганинг-юрган! Ҳамиша бошқалардан норозисан! Бунда-ай, бошқаларни тушунишга ҳам ҳаракат қилгин-да!..

Э д г а р. Бошқаларни тушуна билмаслик — аблаҳлик! Ҳисоблашмаслик — ундан беш баттар разиллик!

2-қ и ё ф а. Ҳа, ана энди ўзингга келяпсан. Ҳар нарсага етган ақлинг...

Э д г а р. Лекин мен бирдан аблаҳ бўлиб қолган эмасман, мен болалик чоғларимдан аста-секин аблаҳлаша бошлаганман.

2-қ и ё ф а. (*Саҳна чеккасига яқинлашади.*) Сен ўлгудай китобийсан.

2-қиёфа ёнида 3-қ и ё ф а пайдо бўлади.

3-қ и ё ф а. (*2-қиёфага.*) Китобийлик айб эмас. Айб бўлганида Жон Аллан жанобларидек нуфузли инсон уйини китобга тўлдириб ташламас эди.

Э д г а р. (*Хахалаб кулади.*) Жон Аллан нуфузли инсон бўлдими?! “Нуфуз” сўзининг уйи куйде-е!.. Уйи куйде-е!.. Чиндан-да нуфузли одамларнинг уйи куйде-е, уйи куйде-е!.. (*Бошини қўллари билан буркаб, мук тушиб ётиб қолади.*)

3-қ и ё ф а. Олтин жазавасидаги одам китоб ўқирмиди?! Аллан жанобларининг уйидаги китобларни биринчи бўлиб Эдгар ўқиган.

1-қ и ё ф а. Фрэнсис хоним китобга ошно қилган.

2-қ и ё ф а. Мажбур қилиб ўқитган.

3-қ и ё ф а. Мажбур қилган?! Қандай қилиб? (*Залга қарата.*) Марҳамат, биронтангиз ўғлингиз ё қизингизни мажбуран китобга қизиқтириб қўя оласизми? Уриб, сўкиб, қўрқитиб... Худо юқтирмаса, бошидан зар сочсангиз ҳам ўқимайди! ... Бу ёруғ дунёда инсонга ато этилган э-энг буюк мўъжизадан бебахра яшаб ўтади!.. Мен эса Фрэнсис онамдан...

1-қ и ё ф а. Фрэнсис онамизга тил теккизма!

3-қ и ё ф а. Фрэнсис онам Аллан жаноблари тўплаган ва ҳеч кимсани йўлатмайдиган кутубхонага киришга рухсат берганида мен ўн ёшга ҳам тўлмаган эдим. Энг ноёб китобларни ўша ерда ўқиганман. Ўн уч ёшимда ёзган “Темурбек” дostonимни кўриб қувонгани ҳануз кўз ўнгимда...

Э д г а р. (*“Темурбек” дostonидан эслаб-эслаб, узук-юлуқ ўқийди.*)

Замин маликаси, дилбар Самарқанд
Жаҳон тақдирига эгалик қилар.
Барча шаҳарлардан мағрур ва баланд,
Шухратда у билан беллаша олар...

Тунлари порлаган соҳибжамол ой
Гўзаллик тахтига чиқолмас кундуз.
Унинг хира тортиб қолган чиройи
Нур соча олмайди, табассуми — муз...

1-қ и ё ф а. Хотирангга балли!
Э д г а р. Фрэнсис онам... Савдогар Аллан... Бош кўтармай ёзган шеърларим...
Ҳаммаси хотира... Уларнинг ҳаммаси шу ерда бугун...
2-қ и ё ф а. Жон Аллан етим қолган Эдгарга раҳм-шафқат қилиб эмас,
ўзи тирноққа зор бўлгани сабабли уни асранди қилиб олган.
1-қ и ё ф а. “Ўзинг фарзандли бўлсанг, бу шўр етимдан воз кечамиз!”
дея хотинининг миясини қоқиб кўлига берган!
3-қ и ё ф а. Қўйсанг-чи! Қаёқдаги гапларни нима қиласан, кўзгаб?..
Э д г а р. (1-қийфага.) Ўчир-р... Ёлғо-он...н...
1-қ и ё ф а. Ёлғо-он?.. Ўзингни овсарликка солма. Ўғай отангинг бу гапини
ўз қулоғинг билан эшитгансан. Бир марта эмас, ўн марта, юз марталаб
эшитгансан.

А ё л - қ и ё ф а пайдо бўлади.

А ё л - қ и ё ф а. Фрэнсис сени астойдил ювиб-тараганди, Эдди.
1-қ и ё ф а. Ювиб-тараса тарагандир, лекин ҳамиша ҳомиладор бўлиш
орзусида яшаган! Сенинг бахтинга у бефарзанд ўтган.
2-қ и ё ф а. Қайси аёл фарзанд кўришни орзу қилмайди?
3-қ и ё ф а. Фрэнсисга тил теккизма.
А ё л - қ и ё ф а. Эдди бирон марта Фрэнсисга тил теккизмаган,
ранжитмаган ҳам.
Э д г а р. Ранжитмаганман-н... Уйдан узоқлашиб кетган кезларимда ҳам
унга тинимсиз хат жўнатганман...
1-қ и ё ф а. Хатларни Фрэнсис хонимни соғинганинг учун эмас, жаноб
Алландан пул сўраб ёзгансан.
2-қ и ё ф а. (Худди ўқ теккандек букчайиб қолади.) Их-х!.. Единг, аблаҳ!..
Болалигим Алланнинг кўлига қараб абгор бўлди!.. Эсимни танибманки, тўрт
центга зорман!.. Кечаю-кундуз тиним билмадим, бош кўтармай ёздим, ёздим,
яна ёздим!.. Бирим икки бўлмади!.. Меҳнат...
1-қ и ё ф а. Меҳнат қилиб бойимоқчи бўлдинг-а?..
2-қ и ё ф а. Ҳа!
1-қ и ё ф а. Меҳнат билан-а?!
2-қ и ё ф а. Ҳа, дедим!
1-қ и ё ф а. Меҳнат билан бой бўлса, дунёда эш-шакдан бадавлатроқ
жондор бўлмасди!.. Тушундингми, овсар, сўтак!..
3-қ и ё ф а. Ким сўтак?! Ким овсар?!
1-қ и ё ф а. Сен! Сен! Сен! Ҳаммаларинг!..
2-қ и ё ф а. Ўзинг-чи, заҳар?! Ўзинг четда қолмоқчимисан, илон?!
3-қ и ё ф а. Тилинг аччиқлиги деб бошимизга озмунча балолар ёғдими?!
Сенинг касофатинга қолиб...
1-қ и ё ф а. Мени аблаҳ қилиб вояга етказган, оғзимни заҳардонга
айлантирган ҳам шу ҳаёт... Шу Аллан... Унинг қурумсоқлиги... Ўшанинг
зиқналиги туфайли Жефферсон университетини битиролмадим... Ўшанинг
бетини кўрмай деб ҳарбий хизматга ёлландим...
2 - қ и ё ф а. Кейин-чи?.. Кейин ҳам...
1 - қ и ё ф а. Кейин ҳам... муҳтожлик қоп-қора булут янглиғ ҳозиргача
бошимнинг тепасидан кетмади... Қора меҳнат билан одамнинг бири икки
бўлмаслигини, мана, энди тушунапман...

2-қ и ё ф а. Алланнинг хонадонидан бош олиб чиқиб кетдингми, бас, қайтиб у ерга бормаслигинг керак эди.

1-қ и ё ф а. Елкамнинг чуқури кўрсин деб кетгандим...

Э д г а р. Фрэнсис хонимнинг вафотини эшитгач, чидолмадим.

2-қ и ё ф а. Кейинги сафар-чи? Нега босқинчилик қилдинг?

1-қ и ё ф а. Босқинчилик?!

2-қ и ё ф а. Алланнинг кейинги хотини юраги ёрилиб ўлай деди-ку! Ўгай отангни дўкондан чақириб келишди. Сени дайди лайчадек қувиб солишди.

1-қ и ё ф а. Ҳаддингдан ошма, ошна! Овозингни ўчир!..

2-қ и ё ф а. Нега ўчирай?! Узингдан чўчиёпсанми?.. Қилмишларингни эшашдан кўрқяпсанми?..

1-қиёфа 2-қиёфанинг устига ташланади. Муштлаша кетади. 2-қиёфа ўтириб қолади.

Э д г а р. (*Ҳолсиз.*) Нимадан кўрқаётганимни сен қаердан била қолдинг?.. Дайди итлигимни бетимга солдингми?.. Бутун умр дайди лайчадек яшадим...

2-қ и ё ф а. Бошинг гангиб борганинг ёдингда-ку!..

Э д г а р. Ўгай онамнинг...

2-қ и ё ф а. Ўгай онангни қўй, Алландан пул ундириш илинжида боргансан. Чунки... наҳотки, унутган бўлсанг?! Очингдан ўлар ҳолатга тушдинг, ўша курумсоққа умид боғлашдан бошқа чоранг қолмади. Бош уриб бординг...

1-қ и ё ф а. Аллан эса...

3-қ и ё ф а. Тўполонни эшитиб, қўшни Лигея хоним чиқиб келди-ю, унга кўзинг тушган заҳоти зумда ўзгардинг-қолдинг.

Эдгар ирғиб ўрнидан туради. Хотирасини жамлайди. Чехрасига табассум югуради. Афти бужмаяди.

А ё л - қ и ё ф а. Бошқаларнинг ўтакасини ёрганинг етмагандай, Лигея хонимнинг дилини вайрон қилдинг...

Э д г а р. Вайрон қилдим?! Лигеянинг дилини вайрон қилдимми?! Мен аблаҳ, мен ярамас, мен малъун...

Қ и ё ф а л а р бирин-сирин ғойиб бўлишади.

Э д г а р. Ўзим оч-наҳор, тўрт центга зор қашшоқ!.. Мирқурук, ёзувчи!.. Фрэнсис хонимнинг... онамнинг тўшакдаги ўрнини эгаллаган аёлни ҳақоратлаганим, ҳаллослаб етиб келган Аллан курумсоқнинг афтига тупурганим етмагандай, Лигеядек фариштамнинг дилини оғритдимми?!

А ё л - қ и ё ф а — Шўрлик тарашадек қотиб қолди. Қочгани жой тополмади. Сенинг заҳар-заққум сўзларинг...

Э д г а р. Ҳа-а-а, айтдим!.. Айтганда ҳам Жерсига атай излаб бориб, Мэрига айтганларимдан баттарроқ, аччиқроқ қилиб айтдим. Игнадек санчиладиган қилиб, сутдек оппоқ баданларини илма-тешик қилиб ташлайдиган қилиб айтдим. Эрингни севмайсан-ку, дедим. Ўша таъвияга ўзингни раво кўрдингми, дедим! Ўшанга эрқаланиб, ўшанинг кучоғида тўлғониб бола орттирдингми... (*Йўтал тутуди. Уқчийди. Хона бўйлаб зир югуради. Чўк тушиб ерни муштлайди. Ниҳоят, йўтали босилгач.*) Мен унинг оёқларини ўпишга зор эдим. Сўқим эри эса ғўдайган, кеккайган ғознинг ўзгинаси!.. Кўзинг тешилгур, совуқ! На севги, на муҳаббатни билишини турқи айтиб турибди, мараз!..

2-қ и ё ф а. Ким мараз?

Э д г а р. (*Аёл-қиёфанинг олдида тиз чўкади*) Мен — мараз!.. Лигеяни ўша турқи совуқнинг қўйнига солиб қўйиб, ў-ў-ў! Ёниб кетяпман!.. Лигея оппоғимнинг ўша тарашанинг тўшагида ўтказган ҳар лаҳзасида мен минг дўзахнинг азобида қовриламман!.. Куйиб, кулга айланаман!.. Шоирман деб оламга жар солиб юрган мен ярамас-с!.. Лигея!.. Мен ҳайвонни, мен бағри тошни, мен безори аблаҳни кечир!.. Кечир, жоним, Лигея-я!!!

4-қ и ё ф а ва Г р и с в о л ь д кириб келади.

4-қ и ё ф а. (*Киборларча қадам ташлайди, кийимлари бадавлат.*) Умр бўйи киборларча ҳаёт кечириш орзусида яшадинг, лекин безориликдан воз кечолмадинг.

Г р и с в о л ь д. Безорилик — қашшоқликнинг ошнаси...

4-қ и ё ф а. Аёл кишига шундай муомала қилишни ўзига эп кўрган эркакка киборлар даврасига йўл бўлсин!

Г р и с в о л ь д. Ўзи кирадиган эшикларни очилмайдиган қилиб беркитиш По жанобларининг ҳаётий маслақларига айланиб кетган... Кибор бўлиб кибор эмас, бой бўлиб бой эмас, бир кун кўча безори, бир кун оламга татийдиган шоир!.. Бир кун муҳаррир, бир кун гўзал хонимчаларнинг қулбаччаси!.. Шу эмасми...

Э д г а р. Аросат!!!

А ё л - қ и ё ф а. Лигея ҳўнграб юборди ўшанда. Унинг изидан югуриб чиққан ўғли билан қизининг аҳволини кўрмадинг ҳам!

Э д г а р. Аросат!!! Э, Худо, Арофат деворингдан дўзахга қулатиб кўя қол, мен гуноҳкор бандангни!.. Одамларнинг дилини вайрон қилган ҳақиқатларга ўт қўй, парвардигор!.. (*Хўнграб юборади, бирдан хўшёр тортиб, алам билан гапирди.*) Севмасанг, нега суйкаланасан, Лигея?.. Севмасанг, нега эркаланасан, жоним?! Сен ҳам аросатда...

3-қ и ё ф а пайдо бўлади.

3-қ и ё ф а. Китоб яккаю ягона бошпана эди... Хаёли, вужуди китобда, жисми ҳаётда ўтди...

Э д г а р. Аросат-т!!! Билардим, Лигеянинг ичи зардобга тўла эди. Шунга чидолмасдим мен. Жигарим эзилиб кетарди. Кўзимга кўринган ҳақиқатларни айтиб тилимни куйдиришдан кўра, атайин, энг гаройиб китобларни топиб ўқиб, ўзимни чалғитишга уринардим. Турмуш машмашалари тушга ўхшар, ундаги укубатлардан жонимни асрайдиган бирдан-бир бошпана эса китоб эди... Бораман! Ҳозироқ поездга ўтириб жўнайман-у, Лигеяни топиб, унинг оёғига бош ураман!..

А ё л - қ и ё ф а. Нима қиласан, бориб? Мен-ку, Лигея! Азизим!.. Бунчалик жонинг ўртанмаса?!

Эдгар унинг оёқларига юзини босади.

Э д г а р. Лигея! Лигея-я! Наҳотки, сен шу ердасан?!

А ё л - қ и ё ф а. Мен сенинг ичингдаман, Эдди!.. Эримнинг, фарзандларимнинг кучоғида эмас, сенинг қалбингда яшайман, Эдди!..

Йўтал эшитилади. Эдгар қулоғини динг қилади.

Э д г а р — Тўхта! Тўхтанглар! Жим!.. Ким йўталапти?! Ахир Виржиния... Клемм хоним соппа-соғ... Ҳа, орамизда соппа-соғ одамлар ҳам бор!.. Онаммикан?.. Уч ёшимда эшитгандим, онамнинг йўталини. Уша йўтал садоси ҳамон қулоғимдан кетмайди. Худди ўзи!.. Бечора, муштипар онам... Атак-чечак қадам ташлаган кезларим йўтала-йўтала, қон қуса-қуса, жон таслим қилган онам... Онажонимнинг йўтали...

А ё л - қ и ё ф а. Кўзингни оч, Эдди!

3-қ и ё ф а. Кўзингни оч, Эдди!..

4-қ и ё ф а. Биз сенга бегона эмасмиз, Эдди!..

Қ и ё ф а л а р ғойиб бўлади. Эдгар Аёл-қиёфанинг олдига югуриб келади.

Э д г а р. Сен кетма!.. Сен ташлаб кетмай тур, мени, Лигея! Ҳадемай мен ўзим... мен ўзим... Мендан қутуласан, юмшоғим!..

А ё л - қ и ё ф а. Бемаъни гапларни қўй, Эдди. Айтдим-ку, мен — ичингдаман, Эдди. Мен сени ташлаб кетмайман, кетолмайман, жоним!

Э д г а р. Жонгинам! Оппоғим!.. Ўзинг халос эт мени!

А ё л - қ и ё ф а. Эшитяпсанми, Эдди? Онангинг йўтали бежиз эшитилмаяпти...

Э д г а р. Биламан, бежиз эмас. Бу дунёда ҳеч нарса бежиз эмас! Сал кам қирқ йил бурун вафот этган онаминг йўтал садоси ҳам бекаромат эмас...

Эсимда... Кутишлар... Аччиқ кўзёшлари кеч кузнинг...
Каминда кул тортиб қолган кўмир ҳил олар зўрға...
О, мен тонгни бунчалар кутдим! Жавобсиз эҳтиросга,
Ул ҳақдаги саволларга жавоб кутдим. Бефойда.
У Леонора эди, ҳусну малоҳатда тенги йўқ,
Ўтган кунларимни ёритган юлдуз...
Онам — қарға... Йўтал — қарганинг қағиллаши...

Қарға қағиллайди: “Ҳеч қачон”

Қарға қағиллайди: “Ҳеч қачон”

Ҳеч замон...

Саҳна қоронғилашади.

Э д г а р. Жоним-м!.. (Эдгар Аёл-қиёфани бағрига босади.)

А ё л - қ и ё ф а. Биронтаси кириб қолади, Эдди.

Э д г а р. Бутун дунё кириб келмайдими, ёлғизим!.. Ёруғ оламнинг, бани башарнинг кўз ўнгида бағримга босаман, Лигея!.. Ахир, биз бир одаммиз, икки вужуддаги бир одам!..

Иккови чирмашиб кетади.

Учинчи кўриниш

Эдгарнинг соғлиғи ёмонлашган. Каравотда ётади, туради. Ҳолсизланади. Ёзишга тутинади. Ўтиролмайти. Туролмайти. Бетоқат.

Э д г а р. (Каравотда ётибди.) Чўзилиб ётадиган пайтми, ҳозир?! Нима, ётсанг соғайиб қолармидинг?! Ёстиқдан бош узмай ётаверса ўлмайдими, одам?!

Ирғиб ўрнидан туради. Ёзув столи ёнига бориб ўтиради.

“Ал-Аъроф”ни тугатишим керак. Умр бўйи... Эсимни таниганимдан буён ёзаман-а, уни!.. Аросатда ўтаётган умр, “Аросат” шеъри, аросатда қолаётган шеър... Лигея, қаердасан, азизим!.. Асалим, оппоғим, яғонам!.. Мен ҳеч кимсага заррача каромат кўрсатолмадим, на мени боқиб олган ота-онамга, на Виржинияга, на аммажонимга... Сенга нима қила олдим, Лигея?.. Мен сени дунёдаги э-энг бахтиёр аёлга айлантирмоқчи эдим, лекин ўзи бахтиқаро одам ўзгага бахтни қаердан ҳам олиб берарди?! Қадамингга гуллар сочолмадим... Мен... Мен...

Аланглайди. Гулзорга тушади. Очилиб турган гулларни чўк тушиб, силайдисийпалайди. Ҳидлайди. К л е м м хоним киради.

К л е м м х о н и м. Эдди, нега турдинг? Ахир доктор айтди-ку, қимирламай ётгин деди-ку!.. Нима қияпсан, шу топда?

Э д г а р. Гуллардан хабар оляпман. Ҳадемай доктор келади, ҳамширалар келади. Улар ёнимда, тепамда мижжа қоқмай ўтиришади, шунда уларга гулдасталар ҳада этаман.

К л е м м х о н и м. Майли, ҳозирча ётгин, бор, жойингга. Пича ухлагин.

Э д г а р. Меҳрибоним. Мунисгинам!.. Пича эмас, ҳадемай узо-оқ ухлайман. Сени ортиқ гапиртирмайман. Доктор келсаям, тепамдан нари кетмасаям қимир этмай ётавераман. Ушанда-чи... ҳамширалар тугул, ман-ман деган доктор ҳам уйғотолмайди *(кулади)*.

К л е м м х о н и м. Юрагим ўйнаб кетяпти, Эдди! Жоним, бунчалик тушкунликка тушма, айланай. Доктор айтди-ку, аҳволинг дуруст...

Э д г а р. “Тушкунлик” дедингизми?! Ҳаётнинг шу-унча заҳар-заққумини кўрган сиздек муштипар аёл... менинг аммажоним, қайнонам, мени тушкунликка тушди деб ўйлаясизми?! Мен тушкунликка тушаманми?.. Шуни билиб қўйинг! Мен сиртимдан роса тушкунликка тушгандек кўринган пайтларимда ҳам ич-ичимда ҳеч кимга, ҳе-еч нарсага бирон лаҳза бўйсунган эмасман!.. Очимдан сулайиб пул сўраган, қалам ҳаққимни тезроқ беришларини сўраб ёлборган кезларимда сиртимдаги Эдгар чор-ночор кўринса-кўрингандир, лекин зинҳор-базинҳор ичимдаги Эдгар асло паст кетган эмас!.. Тушкунлик — ожизлик, ожизлик эса мен учун ҳақорат!.. Мен ожиз эмасман, шунинг учун ҳақоратланиб яшамайман! Бунга йўл қўймайман!..

Менинг майин-мулойим муомаламга қараб озмунча оёқости қилишдими, индамас экан деб бадном этиш учун озмунча ҳийла-найранг ўйлаб топишдими, лекин, шуни унутманг, онажоним, қалбини қурум босган ўша қашқирлар менинг устимдан кулишолмади!.. Мен эса кулдим, қаҳ-қаҳ отиб, мириқиб кулдим!..

(Пауза.)

Мени фақат Лигея тушунган...

А ё л - қ и ё ф а пайдо бўлади.

А ё л - қ и ё ф а. Сен Лигеяни ҳақорат қилгансан... Эри, ўгли, қизи билан тинчгина яшаётган аёлнинг дилини вайрон қилгансан... Сен — иблиссан!..

Э д г а р. Иблис?! Ким мени иблис деганди?.. *(Ўйлайди.)*

Л и г е я югуриб киради.

Л и г е я. *(Аёл-қиёфага.)* Ундай деманг! Зинҳор бу сўзни тилга олманглар, ўтинаман!..

Э д г а р. *(Лигея пайдо бўлганидан бехабар.)* Ҳа-а, эсладим! Диккенс, Чарльз Диккенс жаноблари айтган! “Эдгар Понинг қаҳрамонлари эмас, унинг ўзи иблис!” деган!.. *(Кулади.)* Мана, сен ҳам тасдиқладинг, ўша ҳақиқатни... Аслида мени иблисга айлантирган ҳам Лигеянинг ўзи, Лигеянинг муҳаббати...

Л и г е я. Эдди-и!!

Э д г а р. *(Лигеяни кўради.)* Лигея-я-я!!! Кўзларимга ишонмаяпман, Лигея! Наҳотки шу дақиқаларда ҳам менга ёрдамга етиб келдинг, жоним?! Сени безовта қилдимми? Айт, оромингни буздимми, Лиге-ея-я?.. *(У Лигея томон талпинади, Лигея ўзини нари олиб қочади.)*

Л и г е я. Йўқ, асло... Сен, тинчлан, Эдди... Мени деб изтироб чекишингни асло истамайман, дегандим-ку, сенга, Эдди...

Э д г а р. Нима? Нима дединг? Изтироб? Изтироб дедингми?.. *(Асабий сукутга чўмади.)* Топди-инг... Мени умр бўйи азобга қўйган, йўқ, азобга қўймаган, балки умримнинг йўлчиросини топдинг, жоним!.. Умрим изтироб истаб ўтди... Изтиробсиз ўтган кунларимни менинг ҳаётимдан ўчириб ташла, уқдингми?! Ўғай отамга, жиним суймаган касбдошларимга, шоир-ёзувчиларга — бошқа-бошқа ҳаммасига аччиқ-аччиқ гапларимни айтган ва уларнинг нозик қалбини вайрон қилган бўлсам — барчаси изтироб истагида, изтироб истаги

жазавасида юз берган. Жерсига болалигида суйган бир қизни излаб борганларим... Сени — Лигея, эринг ва ўғил-қизинг олдида беҳурмат қилганларим... Виржиниядек худо бахти қаро қилиб қўйган гўдакни бахтиёр қилишга уринганларим... Ҳамма-ҳаммаси бир шоир — кўнгил банданинг изтироб бандаси эканининг касофати эди... *(Залга қарата.)* Бир ношуд, нотавон ўғлингизнинг гуноҳидан ўтинг, азизлар.

Начора, мен ўзим шундай инсон бўлай дебманми?! Парвардигор менга шу тақдир, шу қисматни раво кўрган бўлса қандоқ қилай?.. Мен сизларнинг хузурингизда бошимни эгиб, тиз чўкишим мумкин... Тиз... тиз чўкаманми? Нима учун тиз чўкишим керак? Ҳой, инсонлар, нега яна сукут сақлаяпсизлар?! Яна оғзингизга талқон солиб олдингизларми?! Ахир қандай инсонсизлар? Бирон гапимга, бир оғиз сўзимга қарши рад жавобини берсангизлар-чи?! Ахир мен шўртумшуқ шоирвачча сизлардан ҳам бир изтироб топай!.. *(Ха-холоб кулади.)* Мен изтироб топмаган онларимда уни ўзим кашф этдим — “Ал-Аъроф”ни ёзишга киришдим. Ёзавердим, ёзавердим. Тугатолмадим. Тугатолмайман ҳам. Тугамайди ҳам. Чунки чинакам Арофат девори устида тик турган кўйимда ҳам Арофат изтиробини ёзаётган бўламан...

Уқдингми, оппоғим Миля?! “Изтироб чекишингни истамайман” деган гапингни?! Жуда кўп такрорлагансан бу гапингни, Лигея. Лекин мени иблисга айлантирган ҳам сен ўзинг... Ҳа, сен!.. Мен сени шунчалик севмаганимда, сени деб адои тамом бўлмаганимда, сенинг ял-ял ясаниб эрингни қўлтиқлаб кетаётганингни кўриб рашк ўтида ақлдан озиб қолмаганимда зинҳор иблисга айланмасдим!.. Ваҳоланки, менинг... бизнинг муҳаббатимиз ҳар қандай оилавий садоқатдан юксакроқ, илоҳийроқ... покизароқ эди!.. Мен — беғубор иблис...

Клемм хоним уни етаклаб каравотга олиб келади. А ё л-қ и ё ф а, Л и г е я
гойиб бўлади.

Э д г а р. Йўқ, ёзишим керак! Мен ҳеч қачон тушкунликка тушмаганман. Шеър ёзаман, шоир бўламан деган ниятда қўлимга қалам тугганимга ўттиз йил бўляпти. Ўша қарорим қатъий! Танлаган йўлимдан зинҳор қайтмадим. Биринчи китобим “Темур ва бошқа шоирлар” деган номда чиққанди. *(Хотирасини жамлаб узук-юлуқ ўқийди.)*

Замин маликаси... дилбар Самарқанд
Жаҳон тақдирига эгалик қилар...

Эҳ-ҳ!..
Тунлари порлаган соҳибжамол ой
Гўзаллик тахтига чиқолмас кундуз.
Унинг хира тортиб қолган чиройи
Нур соча олмайди, табассуми — муз...

Яна ёза оламанми, шундай шеърларни?.. Куч-қудрат топа оламанми? Умрим етармикан, бунга?..

Қирқ йилдирки, қарға эшикни қоқиб мени огоҳ этади. Қағ-қағ, қар-қар-р. деганда... Қар-қар... қаррқ, қа-ар-рқ деганда қирқ дегандек эшитилади назаримда.

Мен қирқ ёшгача... ниҳоят, шу кунгача... Гапларим тушкунликка ўхшаётган бўлса, аммажон, сиз билиб қўйинг. Мен кўпроқ ёзай, ўйларимни қогозга тушириб қолай деб яшадим. Шундан бошқа орзу-ниятим бўлмади.

Неча бора айтганман: одамнинг умри — туш, йўқ, тушдаги туш! Тушдагидек яшаб ўтиш, тушда кўрганларингни ёзиб ўтиш қанчалар роҳат!.. Фақат турмуш ташвишлари тушингни бузиб, тўзғитиб юборади. Хотиржам туш кўришга қўймайди. Тушларим бузилавергач, ҳаддан ташқари тоқатсиз одамга айландим.

Жуда шошдим. Бетоқатлигим боис, одамлар билан ҳам, гина-кудуратлар билан ҳам, гийбату ҳасадлар, мунофиқликлар... хасталигу кўз ёшлари билан ҳам ҳисоблашмадим...

Мен улгурмаган ишларим, орзуларим олдида тушкунман, холос, амма...
(*Ҳолсизланиб каравотга чўзилади.*)

К л е м м х о н и м. (*Ясама кўтаринки оҳангда.*) Эдди, ўғлим, ҳали узоқ яшайсан. Ёзганингча ёзасан, ўз журналингни ҳам чиқарасан. Ҳеч ким сенга душманлик ҳам қилмайди. Сенинг душманинг йўқ, айланай.

Э д г а р. Менинг душманим — ўзим. Мен, ўзгалар билан эмас, сира ўзим билан чиқишолмадим. Ўзимни қўярга жой тополмадим сира. Нима ишга қўл урсам, ичимда тўс-тўполон қўзиди. Бир кўнглим бир томонга, иккинчиси — бошқа ёққа тортди, яна ким билсин, аллақанчаси ҳуши келган томонга тортқилайвериб абгор қилди, абгор... “Ал-Аъроф” да тасвирамоччи бўлган аросат болалигимдан ичимга кириб олганча қайтиб чиқмади, ундан қутулолмадим... Умрим аросатдан қочиш билан ўтди. Қоча-қоча, мана, аросатга тушай деб турибман... Ўзим ичимга сиғмаганим-сиғмаган, Америкагаям, дунёгаям сиғмадим!.. Душман ташқарида эмас, ичимда, амма...

К л е м м х о н и м. Мана, шу-унча хатлар ёғилиб кеп турганда, бундай гапларни қўйгин, Эдди. Улар сенга куч-қувват бағишлайди, жоним.

Почтани беради. Эдгар хатларга бирин-кетин кўз югуртириб, чала-ярим ўқиб, итқитиб ташлайверади.

Э д г а р. Майн Рид... Филадельфияда танишгандим. Дилкаш йигит. Ў, Чарльз Диккенс... машҳур адиб. Романига тақриз ёзгандим...

Грисвольд ҳам ёзибди. Хат ёзгунча ўзи келақолмайдими!.. Ёки докторлар ёнимга киритишмаганмикан?.. Бундан чиқди, аҳволим чатоқ экан-да?..
(*Ўқийди.*) “Эдгар! Сен ҳеч кимга ўхшамаган одамсан. Сенинг адабиёт, санъат ҳақидаги билганларинг, ўқиганларинг олдида менинг билим ва тушунчам қанчалар ғариблигини тан оламан. Ўтинаман, эски гиналарни унутайлик...”

Гина?.. (*Кулади.*) Қандай гина? Гинага вақт қайда, Грисвольд?! Гина-кудурат ва аҳмоқона кек сақлагунча яшаб, ишлаб, ўқиб, ёзиб қолайлик, оғайни!.. Яшашга вақт етишмаяпти-ю, кек сақлаш-у, гинага фурсат қайда?! Кеннеди... Жон, устоз! Ўн етти йил бурун Балтимордаги танловда мени қўллаб-қувватлаган, ҳикояларимга юқори баҳо берган... Менга устозлик қилган дарёдил инсон!.. Мен, ярамас, Жон Кеннедидек инсонга ҳам оқибат кўрсатолмадим. Пулга муҳтож бўлганимдагина унга хат ёздим.

Марҳаматини дариф тутмади. Мана, энди ҳол-аҳвол сўраб хат йўллабди. “Сендан умидим катта, Эдди. Бардам бўл. Албатта соғайиб кетасан!.. Бир оз оёққа туриб олгин, албатта бораман!.. Сени севиб ва соғиниб, Жон Кеннеди”...

(*Пауза.*)

Албатта соғайиб кетасан, деб ёзибдими?.. Демак, ҳозир аҳволим чатоқ. Устоз шундай деб эшитган. “Бир оз оёққа туриб олгин...” Демак, оёққа турулмаяпти деб айтишган. Мен эса... мана, оёққа турганда-чи! Югуриб юрибман-ку!..

У ирғиб қад ростлайди. Ёнбошига қулайди. Аранг каравотга тармашади. Оқ халатли йигит-қиз шитоб билан кириб, уни қайта ётқизишди. Олис-олисан йўтал эшитилади.

Э д г а р. (*Турмоқчи бўлади. Ҳамишралар тутиб қолишади.*) Онам йўталапти!.. Клемм, Клемм хоним. Аммажон!.. Тез келинг!

К л е м м х о н и м йўл-йўлакай кўз ёшини арта-арта киради. Эдгарнинг тепасига келади.

К л е м м х о н и м. Эдди, жонгинам, тинчлан. Бардам бўл, ўғлим. Мен шу ердман. Ҳеч ёққа кетмайман, айланай.

Э д г а р. Мен ишлаб топган барча пулни онамга беринг. Онам шўрлик азобда, рўшнолик кўрмай, қашшоқликда ўлиб кетди. Онамга сариқ чақалик нафим тегмади, амма!.. Хўп, денг...

К л е м м х о н и м. Хўп, хўп бўлади, жоним. Сен тинчлангин.

Кета бошлайди.

Э д г а р. Амма! Тўхтанг, кетмай туринг. Ҳали сизга айтадиган гапларим кўп. Бугуноқ, ҳозироқ бориб Грэхемга учрашинг. Айтинг. Лонгфеллонинг шеърлари, Фенимор Купернинг икки пулга қиммат романига қалам ҳақи берганида мен норози бўлгандим. Менинг барча қалам ҳақларимни ҳам уларга кўшиб берсин. Мен розиман. Тушундингизми? Манавилар қўйиб юборса (*У турмоқчи бўлади, чиранади.*) Ўзим бориб айтардим!..

Менинг эс-хушим жойида, қўйиб юбор-р!.. Шундайми, ҳали?! Лоақал бирорта игна суқ! Доринг йўқми?! Игнанг йўқми?! Бир чимдим пахтанг ҳам топилмас, ҳойнаҳой?! (*Пичинг қилиб кулади.*) Бечора, бахти қаро Виржиниядан қолган дори-дармон бориди, аммажон, ўшаларни олиб чиқ. Уша дорилар мени ҳам Виржиниянинг изидан олиб кетсин... (*Талваса аралаш хаҳолайди.*) Қаранглар, қарға дарвозани қоқаяпти!.. Деразадан мўралаяпти!..

Клемм хоним, ҳамширалар аланглашади.

Э д г а р. Қаёққа аланглаяпсизлар?! Қарға, бу — менман-ку!.. Мен қаргаман. Эртага сенларнинг ҳам оёқ-қўлларингдан бошқалар босиб туради. Одам борки, жончиқар талвасасида сенларга ўхшаш бераҳм-бешафқат кўмакчиларга куни қолади. Бу кунга тушмайдиган инсон йўқ, шуни унутмаларинг!.. Шафқат қил...

Ҳамширалардан бири Клемм хонимни ташқарига етаклайди. “Чиқиб туринг, хоним, сизни кўрса безовта бўляпти”. К л е м м х о н и м, “Хўп, хўп” деганча чиқади.

Э д г а р. Амма!.. Клемм хоним!.. Кетманг!.. Буларнинг қўлига ташлаб кетманг!.. Лигея!.. Қаердасан, жоним!.. Виржиния!.. Лигеяни чақиринглар!.. Ҳозироқ етиб келсин!.. Мен барча қалам ҳақларимни Лигеяга мерос қолдираман, мерос-с!.. Қалам, қоғоз беринглар... Ёзгим келяпти... Қалам... “Ал-Аъроф”ни қайта ёзаман... Алам...

(Пауза.)

Рейнольдс!.. Ҳамма мендан юз ўгирди-ку, Рейнольдс! Сен ўзинг кела қол. Лоақал сен жонимга ора киргин, Рейнольдс!..

Ҳ а м ш и р а. (*Кўрқиб.*) Клемм хоним, Рейнольдс ким? Қариндошингларми ёки?.. У киши қаердалар?..

К л е м м х о н и м югуриб киради.

К л е м м х о н и м. Ким? Ким?.. Рейнольдс?.. Эшитмаганман... Эрмак ҳамшира — (*Иккала аёлга қарата оҳиста.*) Ҳеч ким эмас, аллақайси ҳикоясининг қаҳрамони...

Э д г а р. Демак, мана ва ниҳоят...
Ҳамиша ҳақ, сенинг нафратинг,
О, Исрофил, нафратинг бешак...
Исрофил... Исроф...

Давом эттиролмайди. 3-қ и ё ф а кириди.

3-қ и ё ф а. ...Оҳангларга — беҳис, ғафлатли.
Шоир учун эҳтирос — бешик.
Комил бир шахс, кўркам савлатли,
О, донишманд ҳофиз, бўл омон,
Кўшаверсин шухратингга шон!

А ё л - қ и ё ф а. Ишқ завқидан пориллайди Ой,
Муҳаббати лаззат бағишлар...

2-қ и ё ф а. Кўк сеники, жами лаззат ҳам.
Бизнинг дунё — шодлик ва кулфат.
Тонгимиз-чи, тонг эрур фақат.
Ҳуснинг сояси у, бири кам.
Кўзни қамаштирар бешафқат.

3-қ и ё ф а. Товушлар ҳам дадилроқ бундан,
Каломуллоҳ каби гулдираб
Порласайди нур бўлиб кунда
Илоҳий бир салтанат узра...

Доктор шошилмай кириб келади. Саҳна қоронғилашади. Қанотларини тапиллатиб
учган қарға қаттиқ қағиллайди. Товуши узоқлашади ва сўнади...

Парда.

Хотиралар манзили

ТУФРУЛ ТАНЁЛ

Биз булбул-и сўзон дам-и гулзор-и фироқмиз,
Оташ кесилур кечса сабо гулшанимиздан.

Салим II

СУВДАГИ АНҚО

Соғинчининг совуқ қиши ирмоққа қоришган орзу
бутоқларда тўнган қанотларидан ечинмиш
сувдаги биллурни ўйлаган анқо
овозлар овозларимизни излайди узоқларда
ортимизда узанган йўлларда унутганимиз
қайиқлар тўла олтин қўшиқ мужавҳар ақиқ
ва қаҳрабо ирмоқнинг аста юздиргани
эски бир шаробни тоширган маст хотиралар
боғлардан оқарди неча бир қонун рангида
гуллар ва гулларга суртиниб тутинган шамол
дарахт ёмғирнинг бичимини оларди узоқдан боқсак адашардик
кунларнинг қорага чиққан ерида турардик
иссиқ фолинг-ла изларинг ва қуминг
бир садо бир садога акс эттирарди порлоқлигини
бир тоғ бир тоғга соя соларди ва бошсиз сурувнинг
чанглари тарқалгач бошлар эди кун
узайиб кетарди йўллар оша
дарахтнинг дарахтга пичирлагани сургун

замон овозин юксалтмоқда сийраклашмиш ўтлар орасидан
соҳилга ёндашган қайиқлардан тушади

ТУРК ПОСТМОДЕРН ШЕЪРИЯТИ

Ўтган асрнинг 80-йилларидаги турк постмодерн шеърияти, умуман XX аср турк шеърияти хусусида гап кетганда ўта мураккаб ва зиддиятли ҳаёт йўлини босиб ўтган Нозим Ҳикмат ҳақида тўхталмай илож йўқ. Зеро, Нозим Ҳикмат яратган сарбаст шеър мактаби фақат ўз даври учун эмас, кейинги шоирлар учун ҳам у ёки бу даражада намуна вазифасини ўтаб келган ва ўтамоқда.

Туркий тилларнинг ўзаро яқинлигини эътиборга олсак, Нозим Ҳикмат, наинки, XX аср боши турк адабиёти, балки кўплаб туркий халқлар шеъриятида сарбаст шеър турининг шаклланишида туртки вазифасини ўтади десак, хато бўлмайди. Шу маънода турк шеъриятида халқ жонли тилида ижод қилиш, тилдан маҳорат билан фойдаланиш, реаллик – ҳаёт ҳақиқатини поэтик идрок этиш каби масалаларнинг ҳал этилишида Нозим Ҳикматнинг алоҳида ўрни бор. Бошқача қилиб айтганда, турк адабиётида ўтган асрнинг биринчи чорагида Нозим Ҳикмат шеърияти орқали кираб келган сарбаст шеър тури шеърдан шеърга, даврдан даврга томон ўсиб, такомиллашиб, кейинги давр шоирлари ижодидида янгича мазмун ва моҳият касб этиб борганини кўрамиз.

XX асрнинг 80-йилларидаги турк постмодерн шеъриятининг ўзига хос асосий мезонлари нималарда кўринади, деган саволга жавоб беришдан олдин бундай шеъриятнинг пайдо бўлишидаги омилларга тўхталиб ўтсак.

Маълумки, ўтган асрнинг бошларига келиб, заифлашган Усмонли давлати ўрнига мамлакатда жумҳурият эълон қилинганга қарамай, Туркия 60-йиллардагина кўппартиялилик тизимига ўта олди ва бу ҳол жамиятнинг турли қатламлари бўйлаб демократиянинг кенг ёйилишига олиб келди. Ана шундай пайтда турли партиялар ичида кимдир “алатурка” – турк миллатчилигини ёқловчилар, кимдир “алафранга” – Фарб

издиҳом кўланкасини ортида қолдириб аста бир ишорага айланади
ирмоқнинг музлари эриркан олисларда
сўнгги бор қайрилиб боқ ортда қолдирган изларинг тўплайди болалар
эски бир уйдан зумрад минорадан
севган ва унутганимиз санамларнинг сўзларин учирмоқда шамол

ҳаёт укубати ўтмиш бу ердан бир из каби суриб тупроқни
ўтдик биз ҳам қўйнида мунгли садолар жаранглаган у басир кечадан
қаршиламоқ учун сени: билинмаганини

энди сукут сақламоқ керак гапирсак ҳатто
бизнинг аламимизни Ким англай олар
сен сувдаги аксига қулини совурган анқо
ирмоқ оқиб кетди кўпдан
қўлларимиз қўлларимизни излайди мудом.

МУРОТХОН МУНГАН

БИР ЙИЛНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

I

Битмоқда яна бир йил
мана, шу қадар сокин, шу қадар шаффоф
шу қадар қўл теккан
навбатдаги бир ҳақиқати тагин
қўллари боғлиқ ҳаётимизнинг
бир шеърга қандай дохил этилар бир йилнинг сўнг кунлари
ҳар охир, ҳар бошда ва ҳар гал
бўлар каби ўзга биров-ла юзма-юз

маданиятининг тарафдорлари, яна кимдир диний ёки бўлмаса, коммунистик парти-яни қўлловчилар қаторидан жой олди. Худди шундай тафовут туфайли турк ада-биётида ҳам, муайян бир партияга алоқадор турли адабий оқимлар вужудга келган-ини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда, 80-йиллар турк постмодерн шеър-ияти ўзидан олдинги салафларидан фарқли ўлароқ, ҳеч қандай Фарб адабий оқимларига тобе бўлмаган, аксинча, ҳар қандай синфий ва сиёсий қарашлардан холи соф шеър тарафдорларининг шеър-иятидир. Бундай шеър-иятнинг постмодерн деб номланишининг ўзи ҳам моҳият эътибори билан маълум бир давр ёки мафкурага боғланиб қолмай, замонлар оша ўз жозибасини ва ахамиятини йўқотмайдиган, шу билан бирга ўзи дахлдор маконнинг шонли тарихий-маданий ва мумтоз адабий анъа-наларига янгича шакл ва мазмун олиб киришни кўзловчи шеър-ият ҳисобланади.

Туркия адабий жамоатчилиги ўртасида постмодерн шеър-ияти ҳақида гап кетган-да, кўпинча “шоироналикдан қочиш” иборасини қўллашади. Яъни постмодерн шеър-иятида анъанавий назмдан фарқли ўлароқ, бадиийлик, образли ифода, сўзга сайқал беришдан кўра кўпроқ туйғу ва тушунча ўртасидаги уйғунликни яшириш устун эканлиги, аниқроқ қилиб айтганда мавҳумлик етакчилик қилиши қайд этилади. Утган асрнинг сўнгги чорагида ўртага чиққан постмодерн шеър-ияти авлодини асосан, 50-йилларда туғилиб, 80-йилларда ўзлигини намён қила олган шоирлар ташкил қилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ушбу авлодга мансуб шоирлар бир даврда яшаб ижод этганига қарамай, уларнинг ҳаётга, воқеа-ҳодисаларга, шунингдек, ижодга бўлган муносабатлари турличадир. Яъни шоирларнинг бир-биридан фарқланиб ту-рувчи, ўзига хос услубий йўналишлари мавжудки, бу ҳол уларнинг шеър-иятда ўз овозига эга эканлигидан далолат беради.

Чунончи, турк постмодерн шеър-иятидаги бу ўзига хос ранг-барангликни шарт-ли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи турдаги шеърларда кўпроқ шакл-да ҳам, мазмунда ҳам тилнинг грамматик қонун-қоидаларига зидликни, номутано-сибликни, бир сўз билан айтганда, парадоксал ифода устунлик қилганини кўра-миз. Иккинчи турдаги шеърлар қаторига эса, нисбатан тушунарли, халқ жонли тилига яқин бўлган ижод намуналарини киритиш мумкин.

парда тортиб, ўчириб чироқ
 ёлғиз қолиб ётоқда
 сўроқламоқ ўзини
 ўрганмоқ қўшалокнинг она тилини, иккинчи хотирамизни
 ўрганмоқ ўзимиз-ла ҳисоблашишни музди
 бир ойнанинг даҳлизида кезарканмиз кўрамиз
 қоронғу кунлар безагин
 биттаркан йилнинг сўнгги кунлари
 биламиз тақвимлар англатмас ўзгариш мавсумларин
 ёшлик шомларин
 қарғалган бир бола эдик улғайганимиздан бери.

II

Битмоқда яна бир йил
 тушларим, орзуларим, ярим қолди қанча-қанчаси
 ҳар йил яна-да бироз қисқарар олдингисидан
 менгами шундай туюлар
 ё вақт тез одимламоқда
 кексайган сари инсон?

III

Инжитдимми ё ранжитдим бирин
 орттирганим ким-у йўқотганим ким?
 ўзимни янгиладимми ёзганларимда?
 қайта ўйлашим керак
 дўст-у ёрлигим
 ётоғим тит, бахтим паришон
 бутладимми бир камларимни?
 болалик суратларида қолдими кўзларим
 йўқотдимми ё маъсумиятимни?
 қарзларимни тўладимми?
 тўғри танладимми сўроқ феълларин?

Мазкур йўналишнинг кўзга кўринган вакили Туғрул Танёл ўзининг чиқишлари-дан бирида кейинги 50 йил ичидаги шеърятни баҳолар экан, постмодерн шеърятига шундай баҳо беради:

“...80-йилларда тақлид нихоясига етди. Чунки Турк шеърятини модерн маънода ўз анъаналарини қайта яратади. Бизнинг муваффақиятимиз ва кашфиётимиз ҳам шу. Буни (Ғарб адабий оқимларига тақлидни – Ш.С.) елкамиздан отганимиз учундирки, мумтоз шеърят анъаналаримизга яна қайта олдик.

Менимча, 80-йиллардаги ортга қайтишнинг умумий кўриниши эди бу. 80-йиллар шеърятини тақлидий шеърга чек қўйди”.¹

Муаллиф бунда мумтоз шеърятда етакчи ҳисобланган арузга қайтишни эмас, балки анъанавий шеърятда кенг қўлланилган образли ифода, сўзга кўчма маънолар юклаш, ички оҳангдорлик, қайтариқ каби бадиий санъат воситаларидан самарали фойдаланиш баробарида маданий мерос ва қадриятларни жонлантириш, шонли тарихий мавзуларга янгича ёндашишга даъват этиб, миллий шеърятга қайтиш лозимлигига урғу бермоқда.

Турк постмодерн шеърятини маълум бир воқелик ёки тушунчани айнан шундайлигича қабул қилиш эмас, аксинча, унинг турли қирраларини ёритиш майли яққол кўзга ташланади. Яъни медалнинг иккинчи томони бўлганидек, ҳар бир ҳодиса ёки сўзнинг ранг-баранг қирраларини кутилмаган тимсоллар воситасида очиб бериш, унинг инсон қалби ва шууридаги таъсир кучини хилма-хил ҳолатларда тасвир этиш етакчилик қилади:

Соғинчнинг совуқ қиши, ирмоққа қоришган орзу
 бутокларда тўнган қанотларидан ечинмиш
 сувдаги биллурни ўйлаган анқо
 овозимиз овозимизни излайди узоқларда
 ортимизда узанган йўлларда унутганимиз
 қайиқлар тўла олтин кўшиқ, мужавхар ақиқ.

¹ Хурият-Кўрсатув газетаси, 1990-112.

тирноқлар кесик, тишлар тоза, сочлар таралган
 кийимим дазмолланган, хонам тартиблими?
 олган китобларни қайтиб бердимми?
 қайтиб бердимми олганларимни:
 ишқ, дўстлик, севги, ишонч ришталарин
 китоб саҳифалари, сатрларга қарзим бердимми?
 йўқладимми туйғуларимни
 ҳали ҳам сева оламанми инсонларни?
 ўймоқ керак кумуш-у мисларимни: жило бермоқ керак
 ёғочларимга
 ўймогим керак умидларимни
 сир тутмоқ керак келажак ишончини, эртани
 ўтириб энди узун бир армонли хат ёзишим керак Явуз¹ га
 сўнгра кўча бошидан бир даста гул олиб шундай бошлашим керак кечага
 янги бир йилга...

РАФИҚ ДУРБОШ

ТЎҒРИ БИР ИШҚ ШЕЪРИ

Сени илк кўрганам кун
 каби турар кўк юзи
 икки қошинг орасида
 Аён эмасми?

Сўз учини йўқотган кўрқувлар
 кундуз билан кечанинг сояси
 сочларингни совурган шамол
 бир-да кўлингнинг кўлимга тегиши
 икки қошинг орасида
 қанчалар тез ва кўп унутардинг

Юқорида номи зикр этилган шоир Туғрул Танёлнинг шеърхонга ўтмиш мероси ва миллий қадриятларга нисбатан ҳам меҳр-муҳаббат, ҳам ҳазин кайфият бахш этувчи “Сувдаги Анқо” номли шеърига 16 асрда яшаган Усмонли султони ва шоири Салим II нинг қуйидаги байтини эпиграф қилиб олгани диққатга сазовор:

Биз булбул-и сўзон дам-и гулзор-и фироқмиз,
 Оташ кесилур кечса сабо гулшанимиздан.

Маълум бўладики, постмодерн шеъриятида сўзнинг асл маъносига зидликни, яъни шеърга рамзий маъно ва моҳият юклаш тамойили кучли. Шу билан бирга шаклда ҳам орфографик қонун-қоидаларни четлаб ўтиб, хилма-хил шаклий ўйинлар орқали оригиналликка, ўзига хосликка интилиш хусусияти етакчилик қилади.

Таникли турк адабиётшунос олими Аҳмад Кабоқли ўзи тартиб берган 8 жилдлик “Турк адабиёти” мажмуасида юқоридаги шоир ижоди ҳақида қуйидагича фикр билдиради:

“Туғрул Танёл шеърларида ҳикоядан (баён қилишдан, дейилмоқчи – Ш.С.) ва айниқса, ҳақиқий табиатдан (реалликдан) қочиб, ўзи яратган хаёл дунёси ва хаёл билан узвий боғлиқликларни ёзганини кўриш мумкин. Шеърлари бироз тушкун, ҳазин ҳавоси бор. Тили гўзал, мисралари оҳангли ва ўзига хосдир”.

Худди шунингдек, шеърлари парадоксга асосланган, бироқ ўз жозибасини халқ жонли тили ва ишқий туйғулардан олган бошқа бир шоир – Кичик Искандарнинг қуйидаги мисралари ҳам эътиборимизни беихтиёр ўзига жалб қилади:

у оқшом қиш эди ўпганимда у насоро қизни
 кўллари анор доналаридан ёниқ
 кўллари эшик орқалари каби сеҳрли
 билдикки, ишқ кўп қизил

¹ Я в у з – XVI аср турк султони Явуз Султон Салим.

Юрганинг йўл ичганинг сув
тушларингга урган ой нури
сен учун улгайтганим заққум
кўз-кўзга тушишнинг ғамзаси
икки қошинг орасида
Аён эмасми?

Сени илк кўрганим кун
каби турар кўк юзи
икки қошинг орасида
Аён эмасми?

Хотирланмас бўласан сен ҳатто
икки қошинг орасида

жавоби йўқ-са
на ишқ на ишқнинг шеъри

Шеърми?

ҚОРА ЁЗ

Умримнинг эрта дамида савдоли
Кеч пайтида ёшлигимнинг: Унутма

Севсайдим сени севардим севгилим.

МАНЗИЛ

Куннинг қуёши урсин юзингга
бундай бўйни эгик турма: Ҳижрон

фақат сендами айрилиқнинг манзили.

ишқ доим қизил
кучоқ очдик ўрталиқда бир-биримизга
ошно этдик барчага
шароби ишқимизни.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, турк постмодерн шеърятининг иккинчи бир палласини парадокс шеърга муқобил равишда тушунилиши бироз осон шеърлар ташкил қилади. Уларда ҳам ҳаёт ҳақиқати шунчаки баён этилиб қолмай, шоирнинг ижодий мақсади туйғу ва тушунчалар уйғунлигида шеърга тўла сингдириб юборилади.

Фаол ижодкор, қатор шеърӣ тўпламлари ва драматик асарлари билан кўплаб мухлислар эътиборини қозонган Муротхон Мунганнинг шеърларидан бирида қуйидаги манзарага дуч келамиз:

бозор ёнидаги уй
тахтали, икки қаватли
устки қават деразасида бир аёл
кекса, бироқ кексалик ювмиш юзининг маъносини

бир гул тувак бордир ён томонида
аёнки ёлғизлигини безамиш унинг-ла, ҳамроҳ этмиш ҳаётига
деразаларда ранги ўчмиш босма пардалар

Ўзига хос ранг-баранг қирраларга эга бўлган турк постмодерн шеърятининг умумий муштарак хусусиятларига тўхталсак, бу шеърларнинг ҳаммаси кичик ҳарфлар билан ҳамда нуқта ва вергулсиз ёзилади. Мазмуни чуқур бўлса-да, анча мураккаб. Бир шеърнинг ўзида ҳам ишқ-муҳаббат, ҳам ижтимоий-сиёсий мавзу, тарихий шахс ва воқеалар, борингки, бутун бир жонли ҳаётнинг қувончию қайғулари бор бўйи басти билан ўз аксини топади.

ЖИМ БЎЛГАНИ

Бу кўшиқ ҳам унутилар: Отим каби
Кеча айланар бўйнимда: Отим каби

Жим бўлгани қаерда кўрилган шеърнинг?

1

Олиб бошин кетмоқдадир ой
тоғ-ла юлдузлар ҳам
ой нури бирга

Ҳар не мумкин бу кеча

2

Исми шарифи етар
манзили керакмас хотираларнинг

3

Бу сўнггиси бўлсин кетганим айрилиқ

КИЧИК ИСКАНДАР

БИРИНЧИ КЕЧ...

Тонггача Сайрар бойкуш Кўкси, қўлларимда;
вақт мужавҳари каби юз йилнинг порлоқ Тонги
бир бутунга одам дамла ҳаво ҳаволарни тортдик
соғинчга интилдик
бурж суратли Аполлон боқишли ётоқларда:
танҳоликнинг черков қўнғироқлари остида ўпишдик
замон айб маросимларида
бир шам ёқсанг сўнади узоқликда...
кутилмаган чақмоқларда қолди ойдинлик; айтмадик!
айтилмаган кўшиқларда завққа тўлсин дея инсонлик
эгов ҳорғинликлар-ла чархланди юракларимиз
қарич-қарич... бўлак-бўлак...

Постмодерн шеър баъзан бир саҳифани, баъзан эса уч-тўрт бўлимдан иборат етти-саккиз саҳифани ташкил қилади. Шеърнинг шакл жиҳатидан бундай кенг кўлам касб этиши асарнинг бир мавзу доирасида чекланиб қолмай, турлича мазмундаги туйғу ва тушунчаларни акс эттиришда қўл келади, фикр эркин оқади. Бироқ бу ҳар қандай воқеа-ҳодисани қандай бўлса, шундайлигича тасвирлаш дегани эмас, албатта. Аксинча, воқеликни адабий муомалага тортиб, уни бадий акс эттиришга катта эътибор берилади. Шеърлар гарчи ҳажм жиҳатидан кўпроқ эпик асарга ўхшаб кетса-да, уларда ягона композицион қурилишга эга бўлган яхлит бир сюжет бутунлигини кўрмаймиз. Бинобарин, улар ҳар турли мавзу ва моҳиятдаги ранг-баранг воқеликдан таркиб топган ҳамда ўзига хос мураккаб қурилмадан иборат поэма ёки дoston қисмларига ўхшаб кетади.

Айтиш жоизки, постмодерн шеър шакли, эпик кенглиги қанчалик чексиз бўлмасин, баъзан бир, баъзан эса икки ёки ундан ортиқ сатрдан таркиб топган алоҳида-алоҳида мавзу ва маъно қисмларини ифодалаш қисқалик ва ихчамликни талаб қилади. Яъни ҳар бир сўз маълум бир бадий восита вазифасини ўтайди. Шу маънода мозаика санъатида синиқ тош ва шиша парчаларининг маълум бир тартибда жойлаштириш орқали муайян бир тасвир бутунлигига эришилганидек, постмодерн шеъриятида ҳам шакл ва мазмун уйғунлигини шеърнинг яхлит бир умумий моҳиятидан излаш тўғри бўлади.

Метафора – ўхшатиш, жонлантириш каби бадий восита ва рамзий ифодалар акс этган куйидаги парчада гап денгиз ҳақида эканлигини пайқаш қийин эмас. Тўғрироғи, майин эсаётган шабададан соҳилга урилиб ёқимли товуш чиқараётган денгизни шоир шўх бир қизнинг кулгусига ўхшатаётган бўлса не ажаб:

Бармоқларинг сир тўла
 темир йўллар гўё узун ва салқин
 Зевснинг маҳублари сокин йўловчи
 кондукторлар каби кекса ва безгин Сўзларинг:
 – “Хато бу! Хато бу!”
 у н у т м а ...

нафас-нафас очилар ҳазрат гуллар бемаврид
 тож япроқларда акс этади куннинг сир жонлари
 – толалари

ва у ерда
 бир қўл отишда букилган қора бўйни ила
 бир гул қиёссиз, бир тахт қуёшсиз!
 нурлар эгизак туғди буғди мени икки келин дудоқ
 – бу мисра Шекспир номи билан эсланади –
 – тутун ҳужуми, мингларча оч ўликни ортмоқдаб
 қисматга ташиди

сув сиртлон сачради, қошларининг
 гурбат камалакларига тегди
 бошида турганимиз шаршаралар кичраймоқда
 – етиша оламинг
 беғубор қиз – баҳорларнинг роҳатига эриша оламинг
 Ёз бироз-да ел ўқисин балоғатини одатнинг
 Ёз бироз-да тахта қуруғи жасадлари қурисин
 қуролли кечаларда
 тилимга келган ҳар бемаврид ҳижжаларда
 бир урғу ҳам Сен
 бир маъно ҳам Сен
 ёлғиз бошингга!...

1

Сочларингдан бўронларга соғинган
 у лайлак қорлари остидан сен
 ҳорғин бир юз-ла кўп унутилган
 бир эртак қаҳрамони каби келдинг!

2

Мен ёлғиз ва хунук бир бола экан
 узун бир мақолга ўхшатардим умримни
 ва яна
 жуда кулгили бир латифа деб билардим ўлимни
 туш манзилимда қовушган

эритилган олтин қуриди тола-тола
 шамолнинг темир панжаларида
 Кўзларида ноасил муждалар ётар
 шайтон ҳурар
 қизил дудоқларида фазилат денгизининг!
 талош фарёдига ўхшайди
 тангрларнинг ёнида ечиниши
 олмос ҳовучларида симфоник завқлар қутиси
 ва бир муқаддас йиқилишнинг уйқуси...

Турк постмодерн шеърояти гоҳ ўзига тортувчи, гоҳ ўзидан узоқлаштирувчи ва шуни билан жозибали бўлган ажиб шеърый оламдир. У турк миллий шеъроятининг янги ҳалқасини ташкил этади. Эҳтимол, бу тур шеърлар кишида алаҳсираётган, туш кураётган кимсанинг узук-юлуқ, мантиқий боғланмаган сўзларидек таассурот қолдириши мумкин. Чунончи, бундай шеърлар бизнинг тасаввуримиздаги ва тушунчамиздаги ижод намуналаридан жиддий фарқ қилади. Шунинг учун уларни дабдурустдан қабул қилиш қийин. Бирок, инкор этишга ҳам ҳаққимиз йўқ. Зеро, улар инсон аталмиш хилқатнинг туйғую тушунчаларини қай бир жиҳатдан таҳлилу, тадқиқ этиш йўлидаги кашфиётга ўхшайди.

МЕ
 ЭВ

Шермурод СУБХОН,
 Тошкент Шарқшунослик
 институти тадқиқотчиси.

3

Сени севиш албатта бир иш қазосидир
қилинган жуда ёмон бир ҳазилдир юзим
истардим-ки бирга ўлайлик, бирга ўлайлик
сени жуда соғиндим шунинг учун хафаман!

4

Хато бурилиш
ишқ ила коммунизм тўқнашди
ишқ қўшув коммунизм
баробар ўз жонига қасд
имзо: Маяковский

5

Ўлсам бу дам ихтилол бўласан
имон кундаси, қатл кундаси
ўртада гуноҳ шишаси

6

Қўли синган бир бола кўрдим
гипсида на бир от на бир имзо

7

Янглишма
кеча эртанинг туғилган куни!

8

“Бир ярим”
сени ўпишга келаяпман манглайингдан
ёқангга бир мойчечак тақ!

9

Лир — қандай шоир бўлдингиз?
Кичик Искандар — бу бир тасҳиҳ хатоси!

СУНАЙ ОҚИН

БИРЛИК

Тенг бўлмагани
айтилар инсонларнинг
ҳеч баробар бўлмаган
беш бармоғи каби бир қўлнинг

Ҳолбуки узанар
неча ҳорғин
кимсаларнинг дудоғи
сув тўла
ҳовучимга

қўлимнинг
тенг бўлмаган
беш бармоғин учин
келтиришим билан
бир орага.

ШОХ ВА ҚУШ

Биргина гуноҳим
соп бўлмаганим
болтанинг
қонли ўйинига.
Аммо янада
умид тўла қалбим
балки бирор қуш
ташир мени дея
дарахтдаги инига.

ЧУМЧУҚ

Оёқ излари
ки кўринмайди
қор калимаси
бор бўлган шеърда
егулик излаган чумчуқнинг.

ЧУМЧУҚ ВА МУШУК

Биргина шамол келар
ўлган бир чумчуқнинг
жанозасига
ва астагина
қимирлатар патларин
мушукдан олдин.

ЧЎПОН

Бир овоз билан қўйлар
эчкини сайлар
ўзлари учун бошлиқ
ҳолбуки сурув бошига
бўрининг қариндоши
кўппакни қўяр
чўпон.

ТАКСИ

Боқиб қолдим
сени олиб кетган
такси ортидан
улар-ки ҳар мавсум
кузнинг сариқ япроқларидир
тарк этганинг шаҳар кўчаларида
елда соврулган.

*Туркчадан
Шермурод СУБҲОН
таржималари.*

В. ПЕСКОВ, Б. СТРЕЛЬНИКОВ

Колумбнинг топгани

“Колумбнинг топгани” публицистик асари ёзилгани ва эълон қилинганига 30 йил бўлди. Лекин энг муҳим жиҳати шундаки, асарда кўтарилган муаммолар у ёзилган давридагидан кўра ҳозир кўпроқ аҳамият касб этмоқда.

Асар инсониятни атроф муҳит софлиги учун курашга чорлайди, дунё аҳли эътиборини Америка мисолида экология муаммоларига қаратади, мазкур масалани дунё адабиётида биринчилардан бўлиб кўтариб чиқади. Башарият тақдирига куюнчаклик билан қараш руҳида ёзилган ушбу публицистик рисола журналхонларимизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

БОКИРА ЕР

Ер юзида Америка йўқ, бўлган эмас деб тасаввур этиш ғоят ғалати бўларди. Европа, Африка, Осиё... Америка йўқ. Улуғ Рим гуллаб-яшнади ва таназзул топди. Хитойда жуда кўп салтанатлар ўрин алмашди. Ҳиндистондаги улуғвор ибодатхоналар эскириб улгурди. Москва шаҳрининг пайдо бўлганидан бери неча аср ўтяпти. Куликов ва Грюнвальд жанглари ортда қолди. Афанасий Никитин Ҳиндистонга бориб, жонажон Тверь шаҳрига қайтиб келди... Америка йўқ эди! Ҳеч ким унинг борлигини билмасди.

Эҳтимол, норманлар бу ерга сузиб кетишаётгандир, балки Тур Хейердал ҳисоблаганидек, арабларнинг тўқима қайиқлари бу жойларга аллақачон етгандир. Лекин барибир бу топилма Колумб номи билан боғлиқ. Ҳа, баайни шундай: топилма. Лекин Колумб нима топганини ўзи ҳам билмасди. Денгизчи кўришни орзу қилган Ҳиндистонга Фарб томондан кириб келдим деб ишонган. Европага мана шундай қувончли хабар билан қайтиб келган Колумб яна уч маротаба Фарбга томон сузган ва топгани Ҳиндистон эканлигига ишонган ҳолда оламдан ўтиб кетди!

Денгизчи-савдогар Америго Веспуччи биринчи бўлиб топилманинг фаҳмига етган: “Бу Осиё эмас, балки номаълум катта қуруқлик...” “Америго ери” – картографлар дастлаб бу қуруқликни шундай аташган (1506 йил). Кейинроқ “Америка” деб атай бошлашган. Инсон зоти ер юзида яшай бошлаганидан бери бундан кўра улуғроқ топилмани топмаган эди, албатта, кейинроқ топиш ҳам амримаҳол. Унинг оқибатлари ниҳоятда улкан ва мислсиз. Шунинг учун ҳам ўша, 1492 йилнинг 12 октябрини тасаввур этиш ғоят қизиқарлидир. Бахтга қарши ўша кун тўғрисидаги янги тафсилотларнинг ҳатто урвоғини ҳам топиб бўлмайди. Барчага маълум тафсилотларни яна бир бор эслаб кўрайлик... Бу уммонда сузиш бошланганининг етмишинчи куни эди. Агар яна бирор ҳафта соҳил кўринмағудай бўлса, Янги Дунёнинг кашф этилиши эҳтимол орқага сурилган бўлармиди. Уч елканли кема (“Нинь”, “Пинти”, “Санта-Мария”)даги командалар “Орқага, уя қайтамиз!”, деб ҳайқириш, исён кўтариш арафасида эдилар. Океан ўша вақтларда одамлар учун ҳозирги космосдай бир гап эди. Устига-устак, Колумб экипажи таркибини тузаётганда ўзи истаган одамларни тўплай олмаган, фарбда Осиёни қидиришга фақат қамоқхонадаги жиноятчиларгина рози бўлишганди. Қайсар адмирал кўзига эндигина ўзи осилиши эҳтимол бўлган дор арқонининг сояси туша бошлаган бир паллада қуруқликнинг аломатлари пайдо бўла бошлади: сувда қандайдир майда, мевали шохчани кўриб қолишди-да, уни дарҳол кема бортига тортиб олишди...” Лекин энг муҳими қушлар! Қуз маҳали эди. Қушларнинг жуда катта галалари жануби-фарбга

қараб учишаётганди. Шубҳасиз, улар қуруқлик томон учиб боришарди. Колумб қушларга ишонди ва кемалар йўлини қушлар учган томонга қараб кескин ўзгартирди.

Ўша куни навбатчилик қилган матрос (ўша пайтда энг олдинда бўлган “Пинти” кемаси экипажининг аъзоси Родриго де Триана) биринчи бўлиб “Қуруқлик!” деб қичқариб юборди. “Пинти” кемаси энг катта замбарагининг гумбурлашидан ҳаммаёқ ларзага келди. Замбаракнинг баҳайбат тош ядроси шалоплаб сувга тушди. Американинг кашф этилиши шундай рўй берди.

Колумб ўз топилмасининг миқёси ва қиммати тўғрисида тасаввурга эга эмасди. У биринчи бор номаълум қуруқликка сузиб борганда ҳозирги Куба ва унга қўшни Гаитининг океан соҳилига яқин ерларинигина кўрганди, холос. “Ҳиндистондан совға” тарзида кемаларга ортилган нарсалар орасида бир неча қизилтанли одамлар ҳам бор эди. Уларни ҳинди (индеец)лар деб аташарди (ҳозиргача Американинг туб аҳолисига бошқача ном топиша олмаган). Шунингдек, кемаларга Европада кўришмаган қушлардан ва жўхори, картошка, тамаки сингари ўсимлик турларидан ортишди. Қуруқликнинг кашф этганларни ҳаммадан кўра тамаки ва уни истеъмол қилишнинг фалати йўллари ажаблантирди. “Улар (ҳиндилар) бу ўсимликни кукун ҳолига келгунгача янчишарди-да, ёғочдан ясалган найсимон асбобнинг бир томонига тикишарди. Унинг устига кўмир чўғни солишарди. Шундан кейин кукун тиқилган найсимон ёғочнинг бошқа томонидан тутунни обдон ичларига тортишарди. Бу тутун ичларини тўлдириб то оғиз ва бурунларидан худди тош мўридан чиққандай бурқсиб туради”. Бу факрлар кейинроқ қайд этилган. Лекин Колумб матрослари ҳиндиларнинг тутунини синаб кўришни пайсалга солишмаган, шекилли, ичишни илгарироқ ўрганган европаликлар энди уйларига чекишни ҳам ўрганиб қайтишди.

Лекин тамакининг тутуни ҳам, пиширилган картошканинг ҳиди ҳам европаликларнинг ҳавасини келтиргани йўқ. Денгизчилар ўзлари билан ҳаммага яхши маълум бўлган сариқ металл олиб келишганди... Ҳозирги кунларгача дунёдаги жуда кўп нарсаларнинг қиммати шу металл оғирлиги билан ўлчанади. Шу туфайли ҳам ўша вақтлардаёқ анча кўҳна ҳисобланган Европани бу металл жунбушга келтира бошлади. Ғарбга томон денгиз йўли уларга бойлик ваъда қилаётганди. Шамол, шухрат, бойлик саргузашт талабларни Колумбнинг изидан ғарбга тортаётганди.

Лекин масалага жиддийроқ ёндошилгудай бўлса, Американи Колумб, норманлар ёхуд папирус кемаларидаги денгизчилар кашф этишмади. Бу қуруқликка биринчи бўлиб Осиёдан келган мусофир овчи одамлар оёқ қўйишди. Бу қитъанинг очилиши эди. Мазкур қитъада одамлар улуг музлик чекингандан кейин (Колумбдан 20 минг йил аввал) пайдо бўлишган. Йиртқич шаклидаги музлик сурилиши билан бирга овчилар Сибирь бўйлаб шимол томон аста-секин кириб борганликларини тасаввур қилиш мумкин. Осиё ва Аляскани ажратиб турган тор кўрфаз одамларнинг бу жойларга жойлашишларига монелик қила олмаган. Бунинг устига ҳар иккала қитъадан бир-бирига ўтиш қулайроқ жой бўлганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Кўчиб келаётганлар ҳозирги Канада ва Қўшма Штатларнинг кенгликларини жануб ва жануби-шарққа томон эгаллаш ва шу жойларга ўрнашишга тушдилар, ўз йўлларини давом эттириб, янада ичкарироқ кира бошладилар. Бутун қитъа ҳудудлари одамлар билан қоплангунгача орадан мингларча йиллар ўтди.

“Пинти” кемасидаги замбаракдан “рангпар” кишиларнинг бу ерга келганликларидан хабар берувчи ўқ отилган соатларда бепоён бу кенгликларда нималар бўлганикин?.. Жанубий Америкада бу даврда ҳиндиларнинг улуг тамаддуни рўй берганди, қатор шаҳарлар, ибодатхоналар қад кўтарган, санъат ривожланган, деҳқончилик ишлари яхши йўлга қўйилганди. Хотиржамлик ва фаровонлик ҳукм суриб турган бу уй Европадан келганлар томонидан талон-тарож қилинди. Талон-тарож қилинмиши эмас, бутунлай вайронага айлантирилди. Асрлар мобайнида барпо этилган маданият болта туфайли ағанаб тушган кўм-кўк дарахтдай қулади-қўйди. Биз бугун рангли суратларда акс этиб турган тошлар уюмини кўришимиз, катта майдонларни эгаллаган астрономик қурилмаларнинг қандай мақсадларни кўзда тутганини тахмин қилишимиз, омилкорлик билан олиб борилган деҳқончиликнинг сирларини тушунишга уриниб кўришимиз, кемалардан тушиб келган ваҳшийликларни қораламоғимизгина мумкин.

Кемаларда келганлар бир ҳовучгина одамлар эди. Уларнинг Америкада пайдо бўлишларини ҳозирги кунларда қандайдир ўта электронли, ўқ ўтмайдиган, очкўз, ўзларига бино қўйган “марсликлар”нинг фантастик равишда Ерга тўсатдан бостириб келишларига ўхшатиш мумкин. Ўшанда ҳиндилар келгинди одамлар билан уларнинг отларини бир вужуд сифатида қабул қилишганди. Пилта милтиқлар билан

қуролланган, улардан ўт очиб ҳаммаёқни даҳшатга солаётган совут кийган келгиндилар маҳаллий инклар ва майялар учун ўзга сайёрадан келганга ўшар ва бутунлай тушунарсиз эди.

Уларнинг олтинларга бу қадар очкўзларча ёпирилишларини ҳам ҳиндилар тушунишмасди. “Ҳамма нарсани олаверинг, фақат болаларга тегманг”, – дейишарди ярим тунда уйларига бостириб кирган талончиларга. Ацтеклар, инклар ва майялар баайни ўзларини шундай тутишарди. Испан истилочилари қимматлироқ туюлган ҳамма нарсани олишарди, лекин бу билан чекланмай ўлдириш, ёқиш ва йўллариди учраган нарсаларнинг қулини кўкка совуришдек лаззатлардан ҳам ўзларини тия олишмасди. Мактабда ўқиб юрган вақтимиздаёқ номи хотирамизда муҳрланиб қолган Кортес қароқчиликни авж олдирганларнинг ягона раҳнамоси эди. Мана улардан яна биттасининг номи: Эрнандо де Сото. У Перудан Испанияга роса бадавлат бўлиб қайтди – “ҳатто қирол оиласининг аъзолари ундан қарзга пул сўрашдек исноддан ўзларини тийиша олмади”. Лекин бой одам янада бадавлатроқ бўлишни истайди. Обдон таланган Мексика ва Перудан шимолроқда ҳали кўлга киритилмаган “олтин империялари” бор деб ҳисоблаган Сото иккинчи маротаба Америкага қайтиб келади. У кемаларга 600 аскар, 230 та от, бир-бирига маташтирилган итлар галаси (маҳаллий аҳолидан қаршилик кўрсатган ўжарларини итлар орасига ташлаб бурда-бурда қилинади) ва бир гала чўққаларни орттирганди.

“Олтин! Қани олтин?” Испан тилидаги бу сўзларни жуда кўп элатларнинг бир неча авлоди эҳтимол ҳеч қачон эсдан чиқармагандир. Улар келгиндиларга ҳамма нарсалари – озиқ-овқат, кийим-кечак, хотинлари, қизларини беришарди. Ишқилиб, бу ерлардан тезроқ даф бўлишса бас. Лекин шимолда олтин йўқ эди, ҳиндилар оқ танлиларга ўзлари эшитишни истаган сўзларни айтишарди. Сото отряди бир неча минг километрлик бениҳоя қийин йўлларни босиб ўтди. Отряд аъзолари ўзларини ҳам аяшмади, йўллариди дуч келганларга ҳам омонлик беришмади. Ҳозирги Алабамага яқин жойда ҳиндиларнинг крик қабиласи келгиндиларга зарба беришга уриниб кўрди. Ўртада қизғин жанг авжига чиқди. Уруш испанлардан 18 аскар, ҳиндилардан 2500 кишининг ҳалокати билан тугади. Лекин Сото аскарлари ўзларини жуда катта талафот кўрган деб ҳисоблашди – “дори-дармон бўлмаганлиги туфайли, аскарларнинг яраларига ўлган ҳиндиларнинг ёғидан сурилди”.

Ҳозирги хариталар бўйича Сото экспедициясининг босиб ўтган йўли кузатилгудек бўлса, улар ниҳоятда гўзал ва ҳосилдор жойлардан ўтишган. Лекин улар на табиат гўзалликларини ва на бошқа ажойиботларни пайқашган. Кўллар ва дарёларни йилтиллаб кўринаётган мақсадлари йўлидаги говлар деб билишган. Олтин, қани олтин!..

Отряд одамларининг ярми, шу жумладан, Сотонинг ўзи ҳам қадам босилмаган ерларнинг чангалзорларида йўқ бўлиб кетишди. Ҳолдан тойган ва ҳалокатга маҳкум экспедиция аъзоларининг қолган-қутгани флот тузишди-да (отларнинг темир тепкилари, узанги ва турли темирларни эритиб лангар ясашди), Мисисипи бўйлаб ўзлари келган томонга сузиб кетишди. Олтиннинг урвоғини ҳам топиша олмади. Ҳақиқий олтин ер ва унинг устида яшаб турган барча нарсалар у вақтларда қайдрланмасди. Узун, тор қайиқларга фақатгина майизлар ортиб олинганди.

Ҳозирги АҚШ ва Канада чегаралари ўртасидаги ерлар у вақтларда сокинликда мудраб ётарди. Ҳиндиларнинг ўтовсимон кулбаларидан чиқаётган тутунлар, қушларнинг чағ-чуғлари, сувлардаги балиқларнинг шалоплаши, минглаб ҳайвонларнинг чопаетгандаги дупур-дупури, бепоён сахро ва улуғвор тоғларнинг сокинлиги... Колумб замбарагининг овози бу жойларга етиб бормаганди. Жуда катта майдонларда ирокез, навах, пуэбло, гурон, оттава, сиу, чироклар, эри, ожубуэ, аппачи, небраска, денот сингари ўнлаб ҳинди қабилалари истиқомат қилишарди... Ҳар бир қabila сахий ерларида баҳамжихатлик билан ўз турмуш тарзларига яраша ҳаёт кечиришарди. Улар орасида ягона машғулот иввойи қорамолларни овлаб тирикчилик ўтказадиган овчи ҳиндилар ҳам, буғу, кийик, сув қундузини тутиб тирикчилик ўтказувчи ўрмон ҳиндилари ҳам бор эди. Дарё ва кўл бўйларида яшовчи ҳиндиларни сув боқарди. Жанубий томонларда эса ўтроқ ҳиндилар истиқомат қилишар, жўхори, картошка, тамаки, нўхот, қовоқ, ловия, бодринг, олхўри экишарди. Жануби-ғарбий томонларда даштга мослашган ҳиндилар ўрнашиб олишганди. Буларнинг барчаси ерга ўрганган одамлар бўлиб, овчилик, ёмғир, жўхори худоларига сиғинишарди. Улар табиат сирларини ғоятда яхши билишар, зеро, ҳаётлари табиат инжиқлиғиyo сахийлиги билан чамбарчас боғлиқ эди. Ҳозирги биология тили билан айтганда, бу макондаги ҳар бир қabila ўзининг “экологик тахмони”га эга эди (қалдирғочлар ўз ўлжаларини ҳаводан, олмахон билан

қизилиштон дарахт тепасидан қидиришарди, қундузлар сувда яшашар, ёввойи қорамоллар эса даштларда юришарди).

Ҳиндилар ҳали гилдирак ва темир нималигини билишмасди. Юк ҳайвонлари ҳам йўқ эди. Бир жойдан иккинчи жойга кўчганларида юкларини ўзлари кўтариб юришар ёхуд итларга тортиришарди. Йўл нималигини ҳам ҳали билишмасди. Одамларни фақатгина сўқмоқлар, кўл ва дарё сувларигина бирлаштирди. Лекин асрлар мобайнида шаклланиб, сайқал топиб келаётган одамлар орасида ўзаро муносабат, ўзларининг турмуш кечириш маданиятлари бор эди. Ҳаммадан ҳам табиат билан уйғунлик, унинг сир-симоатини тушуниш, заруриятсиз унга озор бермаслик қадрланарди. Ер ҳам бунинг учун саҳийлик билан жавоб берарди. “Ҳиндини поёнсиз, ўтиб бўлмас чангалзорга обориб ташлаб, қўлига пичоқ ва кичкинагина болтача бериб қўйсангиз бас. Бўрилар ҳам очликдан ўладиган жойларда ҳаммавақт қорни тўқ юришига шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади”, — деб ёзган эди бу ерга келиб қолган оқ танлилардан бири. Табиат билан уйғунликда яшаш одмигина, лекин вазминлик, ҳаловат, донолик ва нафисликни талаб этади. Ҳиндилар томонидан асир олинган оқ танлиларнинг болалари кейинчалик ўз уйларига истар-истамас қайтишган, — ўрмон ҳаётининг ўзига хос жозибаси болаларга ёқиб қолган.

Табийки, ҳиндиларнинг ҳаёти роҳат ва фароғатда кечмаган. Бутун қишни очнаҳор ўтказишган пайтлар бўлган, ўзаро низолар уларнинг силласини қуритган. Душманларнинг бош терисини сочлари билан шилиб олиш ҳолатлари ҳам бор гап.

Қабилаларнинг улуг дохийлари (Гайавата шулардан бири эди) иноқликда яшашнинг афзаллигини тушуниб етганлар. Улуг кўллар атрофидаги бешта йирик қабила доимо аҳилликда ҳаёт кечиришган. Тарихчиларнинг ҳисоблашларича, Шимолий Америкадаги ҳиндиларга ўз тамадунларига эришиб, ўзга жойлардан бостириб келганларга қаршилик кўрсатиш ва ер юзидан йўқ бўлиб кетмайдиган даражага эришишларига бир неча аср етмай қолган.

Флоридадан Канаданинг совуқ кўрфазларигача бўлган кенгликларга туширилган “оқ десант” Колумб бу ерга келиб-кетиши биланоқ ёхуд икки-уч йил ичида туширилмаган. Аввалига разведкачилар келишган. Улар сувнинг паст жойига тикилиб қолмаслик ёхуд сув остидаги қояларга урилиб кетмаслик учун ёғоч кемаларида (узунлиги бор-йўғи 20 метр) жойлашиб олишлари учун кўрқа-писа қўлтиқ қидиришарди. Энди фақат испанларигина эмас, шунингдек, инглизлар, французлар, голландлар янги ерларни ўзлаштиришга шошилишарди. Уларнинг ҳаммалари ҳам ўзларини бир хил тутишарди — энгил ҳаётни излашарди.

Шарқий соҳилдан олтин топиша олмади, лекин унга деярли тенг келадиган мўйна кўп эди. Мўйна Янги Дунёдан Европага олиб келинадиган асосий товарга айланди. Бу олтинни қаерлардадир қидириб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Унинг ўзи кемаларга қараб оқиб келарди. Бир жуфт қундуз терисини пичоқ ва кўзгуга алмаштирган ҳинди оқ танлига ҳаётий қадриятларнинг фаҳмига етмайдиган телбага қарагандай тикиларди. Савдо-сотик баъзида авжига миниб кетар, ҳиндилар бозорга келтиришган териларни сотиб бўлгач, “эгнидаги кийимларини ҳам ечиб, керакли нарсага айирбошлаб, бутунлай яланғоч қайтиб кетган вақтлари ҳам бўлган”.

Дастлабки учрашувлар ўзаро ишонч ва аҳилликда ўтарди, оқ танлиларни меҳмоннавозлик билан қарши олишар, рақс тушишар, найсимон мусиқа асбобларида куйлашарди. Зиёфат ҳам қойилмақом эди — “қабила дохийси қуён, каклик гўштлари, зоғора нон ва қовурилган куркаларни 2000 юк ташувчи орқали юборган эди”. Лекин тез орада ерли аҳоли келгиндиларнинг қандай халқ эканлигини тушуниб қолди. Алдаш, хоинлик, зиқналик, ўғирлик, бир неча қундуз териси учун қотиллик қилиш келгиндиларнинг касби бўлиб қолганлигини англашди. Ҳиндилар, улар билан савдо-сотик қилишаётганди, лекин энди европаликларнинг характерларини ҳисобга олган ҳолда бу ишни эҳтиёткорлик билан амалга оширишарди. Француз қироллигининг фуқароси Веррацано 1524 йилда шундай ёзганди: “Маҳаллий аҳоли келгиндилардан узоқроқда туриб муомала қилишга интилишарди. Қишлоқларга киришимизни очикдан-очиқ исташмасди. Савдо қилишга рози бўлишарди, лекин ўзлари албатта қоя тошларининг тепасида турган ҳолда сотаётган молларини арқон билан кема ичига туширишарди. Шунда ҳам қичқириб, кемаларни жуда ҳам яқинга олиб бормасликни огоҳлантиришарди. Моллари эвазига пичоқ ва балиқ тутадиган илмоқдан бошқа нарса олишмасди... Савдо-сотик тугагач, қизил танлилар ўз нафратларини имо-ишоралар билан ифодалашар ва буни улар жуда хунук шаклларда билдиришарди...”

Лекин орадан юз йиллар ўтгач, “темир савдоси” туфайли кемаларнинг юкхоналари терилар билан тўладиган бўлди. Ҳиндилар шу вақтларга келиб меҳмонлар

бу жойлардан бутунлай кетмоқчи эмасликларини тушуниб қолишди: келгиндилар бу мамлакатда бутунлай яшаб қолиш учун келишганди. Ана шу ерда сочлари билан бош терисини шилишлар бошланди. Ҳали у вақтларда “оқ десант” тушалиган майдон океан соҳилидаги минглаб километрга чўзилган кенгликларга солиштирганда қандайдир нуқтадай гап эди. Бегоналарнинг бу ерларга кириб келишига қарши курашадиган ягона фронт ҳам йўқ эди. Колумбнинг матроси Родриго “Қуруқлик!” деб қичқирган ондаёқ ҳиндилар урушни бой беришганди.

Қирғоқдаги европаликлар келиб тушаётган майдон зудлик билан тобора кенгайиб борди. Оқ танли одамлар ўрнашиб олган жойлардаги ҳиндилар янги келганларга гов бўла бошлади. Шу туфайли уларни исканжага олишар, ҳайдашар, ўлдиришарди. Баъзида ҳиндиларнинг ерлари “олижаноб йўл билан сотиб олинарди”. Манхэттен ороли (Нью-Йоркнинг ҳозирги маркази) “қиммати 24 доллар турадиган безак буюмларига сотиб олинган”. Юриб ўлчаш орқали ер сотишлар ҳам амалиётда учраб турарди. Ҳали орқаларида одам қадами тегмаган бепоён ерлар борлиги туфайли, оқкўнгил ҳиндилар бундай савдога ҳам рози бўлишарди. Ернинг эвазига аввалгидай пичоқ, кўзгу, шунингдек, қурол, чойшаб, от олишарди. Оқ танли кундузи, кечаси ва яна кундузи қанчалик ерни пиёда юриб ўтолса, шунча ерни олаверарди. Лекин европаликлар мана шундай очиқдан-очиқ алдашга асосланган савдо-сотикда ҳам ҳийла-найранг ишлатишарди. Харидор чангалзорлар орасидан аввалдан сўқмоқ йўлларни белгилаб, махсус “марофончи”ни ёлларди. Ҳатто жуда чидамли ҳиндилар (ахир улар бундай жойларда юришнинг ҳақдини олишган бўлади) ер ўлчанаётган вақтда ёлланаётган юрувчидан орқада қолиб кетарди. Натижада оқ танли харидор ўзига сотилмоқчи бўлган ерга қараганда анча кенг майдонни қўлга киритарди.

Кейинроқ эса ҳиндиларни ўз ерларидан ҳали ўзлашмаган жойларга тўғридан-тўғри ҳайдаб юборишадиган бўлишди. Оқларнинг мўътабар кишилари, шу жумладан, президентлари ҳам қизилтанлиларнинг доҳийлари билан “ер битими” тузишар, маросим гулханлари атрофида ўтириб “тинчлик чилимлари”ни сўришарди... Пировард- натижада эса ҳиндиларни турли йўл ва воситалар орқали қиришарди... “Ёввойи қорамолларни қириб ташланг! Қизилтанлилар оч қолиб ўлиб кетишади”. Бу оқ генералнинг буйруғи эди. (Ҳақиқатан ҳам мазкур кўрсатма маҳаллий аҳолига қирон келтиришнинг энг тўғри йўли эди.) Шунингдек, уларни сочма ўқ билан, чечак тарқатадиган чойшабларни сотиш орқали ҳам ўлдиришарди. Ҳиндиларнинг қолган-қутганларини фарба томон, ҳали эгалланмаган ерларга қувиб боришарди. Оқ мустамлакачилар Европадан Америкага асалари келтиришганди. Инсон ҳали бузиб улгурмаган ерларда асаларилар тез кўпайиб кетишди ва европаликлар ҳали эгаллаб улгурмаган жойларга улардан олдинроқ бориб ўрнашиб олишарди. Асаларилар эгаларидан юз километрга яқин масофага илгарилаб кетишганди. Ҳиндилар “оқ одамларнинг пашшаси”ни хавотир билан кутиб олишарди. Асалариларнинг пайдо бўлиши европаликларнинг яқинлашаётганликларидан белги эди: “Келишяпти! Улар жуда яқинлашиб қолишди...” Ҳиндилар жасур жангчилардай ўз ерларини сақлаб қолиш учун мардонавор қаршилик кўрсатишарди. Лекин табиат фарзандлари бўлган бу ҳиндилар ўзларидан тараққиётда минг йилларча илгарилаб кетганларга қарши нима ҳам қила олишарди.

XIX асрнинг ўрталарида Қўшма Штатларнинг шарқи ва фарби ўртасида темир йўлнинг қурилиши оқ танли одамларга Америка олдинги хўжайинларининг энг охириги масканларига ҳам кириб бориш имконини берди. Ҳиндиларнинг ўз ерларини сақлаб қолиш учун олиб борган ибтидоий ҳаракатларини ўқиб, одам беихтиёр кулади. Сиу қабиласининг доҳийлари паровозни катта от деб тушунишган ва “уни асир олиш учун” ёш жангчилар отрядини юборишган.

Ҳаммаси ерли аҳолини махсус жойларга мажбурлаб олиб бориб қўйиш билан тугади. Ҳиндилар яшайдиган жойлар Нью-Мексико, Аризона, Жанубий Дакота штатларининг “ёмон ерлари”. Пуэблос ва сиу қабилаларининг қолдиқларини биз Дакотанинг тақир тепаликларида, Аризонанинг қизғиш тошли жойларида учратдик. Фоят ачинарли манзара! Бир жойда тўртта ғамгузор одам ўз фарзандини дафн этарди, худди шу дақиқаларда оқ танли одамларнинг бу ерда пайдо бўлишлари уларнинг ғазабини келтирди. Бошқа жойда эса ўзларини турфа хил рангдаги патлар билан бегаган учта ҳинди қора терга ботиб саёҳатчиларнинг кўнглини овлаш мақсадида қандайдир “жанговар рақс”ни ижро этишарди.

Американинг чинакам софкўнгилли кишилари ҳиндиларнинг қисмати учун виждон азобида эдилар, буни ўзлари эътироф этишади. Машҳур киноактёр Марлон Брандо журналистларга шундай деган эди: “Биз ҳиндилар билан тўрт юзта битим тuzганмиз. Улардан бирортасини бажармадик. Кунлардан бир кун шундай дақиқа

келдики, биз ҳиндиларни жисман, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан маҳв этишни бошлаб юбордик. Одамга обрў келтирмайдиган бу ишни обдон ўринлатиб бажардик.” Брандо “Оскар” (АҚШ кинематографларининг олий мукофоти)ни олишдан расман воз кечди. “Мен ҳиндиларнинг таҳқирланиши, уларнинг ачинарли аҳволига қарши норозилик билдираман. Мен ҳиндиларни кинода доимо ёвуз одамлар сифатида кўрсатилишига қаршиман.” Машҳур актёрнинг норозилиги Жанубий Дакота штатининг Пайн-Риж деган жойида яшовчи сиу қабиласининг исёни билан бир вақтга тўғри келди. Катта актёр ва виждонли одамнинг нуқтаи назари кўпгина америкаликларнинг фикрлари билан уйғундир.

Биз истилочилар қўлида ҳалок бўлган ҳиндилар хотирасига ўрнатилган ёдгорликни кўрдик. Мазкур ёдгорлик ерли аҳолининг кейинги йирик қирғин қилиниши муносабати билан ҳиндилар томонидан ўрнатилган. (Яқинда бўлиб ўтган исён худди шу ерда рўй берган эди.) Бу ёдгорлик ҳалок бўлган ҳиндилар хотирасига ўрнатилган жуда оз ҳайкаллардан бири ҳисобланади. Лекин она-Ер ҳалок бўлган ҳиндиларнинг ёдини ўзида сақлайди. Миссисипи, Миссури, Ниагара, Потомак, Огойо, Гурон, Мичиган, Небраска, Дакота, Аппалачи, Сускаиханна номларига эътибор беринг. Булар дарё, кўл, водий, тоғ тизмаларининг ҳиндча номларидир. Уларнинг шарафига қўйилган бу номлар абадийдир. Ўзига хос жарангдор сўзларни ўқир экансиз, бу жойлар Колумб янглиш равишда ҳиндилар деб атаган одамларнинг ери эканлигини ёдингиздан чиқарманг.

Қандай ерлар ўзи бу жойлар? Колумб бундан беш юз йил муқаддам топган жойлар ўзгарганмикин ёхуд ҳамон ўша вақтлардаги ҳолатдами?

Ўзгарган! Ўзгарганда ҳам жуда ўзгарган. Яқин-яқин вақтгача бу ўзгаришлар барчани хурсанд қиларди. Эндиликда эса ўзгаришлар кўпчиликни ғамга ботиради. Бунинг сабаби эндиликда ернинг “азалий ҳолати”га қизиқиш кучли. У қандай бўлган? Мазкур масала фақат америкаликларнигина қизиқтириб қолмайди. Қисматнинг ҳукми билан бўлса керак. Янги Дунё одамга асл ҳолатда тўхфа этилганди. Инсоннинг ҳар бир қадами бу ерда аниқ сезилиб туради. Беш юз йил Ернинг умрига қараганда бир сония, холос.

Сўнги йилларда Америкада ернинг асл ҳолатига бағишланган жуда кўп китоблар нашр этилди. Буларнинг ичида энг яхшиси сифатида Жон Бейклеснинг “Америка кашф этувчиларнинг нигоҳи билан” номли йирик асарини кўрсатиш мумкин. Хужжатлар асосида жуда жиддий ёзилган мазкур асарни худди болалигинда Фенимор Куперни ўқиганингдак мароқлиниб мутолаа қиласан. Муаллиф санъатшунос, файласуф, тарихчи, журналист истеъодларини ўзида мужассам этганлиги китобнинг фазилатларини белгилаган асосий омилдир. Китоб бизда ҳам нашр этилган. (“Прогресс”, 1969 йил.) Бизнинг мақоламиз бир китобдан олинган таассуротлар эмас. Лекин қўштирноқ ичида берилган кўпгина фикрлар Бейклес асари, унда келтирилган манбаларга мурожаатдир.

Шундай қилиб бундан уч юз-тўрт юз йил олдинги даврлар... Манзил томон ошиқаётган кемалар карвони аввалига қуруқлик яқинлашаётганини ҳис этишди, сўнгра уни кўришди. Океан ичида сузиб келишаётганда анча километрлар узоқданоқ дов-дарахтлар, яшнаб турган ўт-ўланлар, ертут, гулханларга ёқилаётган шох-шаббаларнинг ҳиллари димоққа уриларди. “Ҳиллар шу қадар кучли эдики, қирғоқ яқинлашиб қолганига қатъий ишонардик”. Европадан келган дастлабки кишиларни Америка тупроғи шундай кутиб олган эди.

Эҳтимол, ҳозирги вақтда ҳам одамлар яшамайдиган қирғоқ яқинидан (бундай жойни топиб кўринг!) ёзнинг бошларида ўтғудай бўлинса, ернинг ҳидини сезишингиз мумкин. Лекин ҳозирги вақтда энг кўп тарқалган ҳид бензин ҳидидир. Ерларидан “сенек ёғи” (нефть) оқадиган сенек қабиласининг аъзолари ёниши мумкин бўлган нарсаларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишган. Ерларини бошқаларга сотсалар-да, ирмоқларини ўз ихтиёрларида қолдирганлар. Лекин ўша вақтларда бу ирмоқларнинг суви одамлар учун қорамол галалари, сон-саноқсиз қуркалар, ўтлоқзорлар, ўрмонлардан қадрлироқ эканлигини “сенек ёғи” тўлдирилган “Боинг” ёки “Ил-62” Колумбни Европадан Америкага ўша вақтдагидек етмиш кунда эмас, етти соатда элтишини ҳеч ким ҳали билмасди. Бензин ҳиди Америкадаги асосий ҳиддир. Лекин ҳаммаси “ер юзидаги энг ёқимли ҳид” деб аталган гуллар ва дарахтларнинг ҳидидан бошланган эди.

Қадам босилмаган бокира ер! Буни унга қадам қўйган ҳар қандай одам ҳам кўрарди. Инглизларнинг биринчи экспедицияси Лондонга қайтиб келгач (1584 йил), Вилгандакоа номли ерга қозик қоқиб, белги қўйиб келганликларини эълон қилишди. (Кейинчалик маълум бўлишича, ерли халқ ўзидан нима сўраётганларига тушунмай,

мулойимлик билан “вингандакоа!” – “кийимларингиз мунча чиройли” деб жавоб берган экан”). Шухратпараст қиролича Елизавета ўзининг шарафига “Виргиния” (“Бокира қиз”) деб аташга буйруқ берган экан. Бундай ном бутун Америкага ҳам муносиб эканлиги қироличанинг хаёлига ҳам келмаган экан.

Бокира ер дегани нима дегани ўзи? У вақтларда Европанинг аҳолиси зич эмас эди, ернинг етишмаслигидан ҳеч ким шикоят қилмасди. Лондоннинг марказида шундоққина кўприкда туриб лосос балиқларини тутса бўларди. Турли хил ҳайвонларга у вақтларда ҳали қирон келмаганди, Литва ўрмонларида Америка ёввойи қорамоллари (бизон)нинг уруғдошлари зубрлар ўтлаб юришарди (Грюнвальд жангидан олдин қўшин уларнинг гўшти билан боқилган). Ҳозирги Москванинг шундоққина атрофларида айиқлар ва қарқурлар бор эди. Иван Грознийнинг қўшинлари Қозонни эгаллаш учун кетаётганларида лось гўшти билан овқатланишган. Шундай бўлса-да, янги ерлар “худо қандай яратган бўлса ўшандайлигича сақлангани” билан европаликларни лол қолдирди. Маҳаллий халқ билан савдо-сотикчи тобора кенгайтириб, океан соҳилидан тобора ичкарироққа кириб борган европаликлар барча дарё, қўл ва ботқоқликлар қундузлар билан тўлиб-тошиб ётганини аниқладилар. Қундузларни тутадиган мослама бир кечада ўттизтача қундузни тутиши мумкин эди”. Денгизчилар ҳали қирғоққа тушмаслариданоқ бемалол юрган оқ айиқларни, “отга ўхшаган жуда кўп балиқ (морж)ларни кўришарди”. Улар одамлардан қўрқишмасди. Оролчаларда катталиги ғоздай келадиган сон-саноқсиз қушларга дуч келишди. Уларнинг бирортаси ҳам учиб кетмади. Учишни билишмасди улар. Одамни билишмасди, бу ерда бошқа душманлари йўқ эди. Инсон мана шу жойларга ҳам етиб келди ва калтаклар билан қушларни ўлдира бошлади. “Бир соат ичида 30 та катта кемани шундай қушлар билан тўлдириб ташлаш мумкин эди”. Қанотсиз гагаркаларга қирон келтириш ана шундай бошланди. Йигирманчи асрнинг бошларига келиб ер юзиде бундай қушларнинг бирортаси қолмади. Қачонлардир эса улар “океан соҳилидаги тошлар устида бир-бирларига суянганча тўп-тўп бўлиб ўтиришарди”.

Бу ерларга биринчи келганларнинг орқасидан соҳилнинг ичкарироғига кирамиз. Қўллардаги ғозлар, ўрдаклар, қарқаралар осмонни тўсиб қўйгудек сон-саноқсиз. Ўрдаклар ва қарғалар безовталаниб, гала-гала бўлиб, у ёқдан-бу ёққа учишади. Ёввойи каптарлар тунаш учун дарахтларга қўнганида уларнинг азбаройи кўплигидан шохлар синиб тушарди. Уларни ушлаш учун тўр қўйилса бирваракайинга юзлаб, минглаб каптарлар илинади. Ғозлар ва ўрдаклар одамлардан бутунлай ҳайқишмас, мажбур қилмагунча сувга тушгилари ҳам келмасди.

Нью-Йоркнинг ҳозирги осмонўпар бинолари қад кўтарган жойларидан 1609 йилда (Минин ва Пожарский даври) одамлар у ёқдан-бу ёққа зўрға ўтишар, эринмаган одамлар қарийб меҳнат сарфламай қушларни тутиб олишарди”.

Лекин европаликлар худди ҳиндилар сингари сўйиб ейишга йирикроқ буғуларни тутишарди. “Буғулар гала-гала бўлиб у ёқдан-бу ёққа югуришар, бир галада олтмишталаб буғу бўларди. Улар жуда ишонувчан бўлиб, европаликларнинг моллари билан биргаликда ўтлаб юришарди”. “Кийиклар шу қадар кўп эдики, одамлар унинг гўшти билан тирикчилик ўтказиш учун эмас, эрмакка ҳам ўлдиришарди”.

Қушлар ва ҳайвонларнинг ниҳоятда кўп ва турли-туманлиги одамларнинг овқатланишларидаги инжиқликларига олиб келди. Одамлар тез орада энг лаззатли нарса қундузнинг думи, кундалик истеъмол этиш учун эса курка гўшти эканлигини англадилар. Ўрмонларнинг ичи куркаларга тўлиб-тошиб ётарди. “Ўрмон уларнинг овозидан жумбушга келарди... Болалар эрмак учун уларга тош отиб ўйнашарди”.

Курка келгиндилар дастурхонидаги асосий овқатга айланди ва ҳозиргача ҳам у Америка ери маъмурчилигининг тимсоли бўлиб қолаётир. Ҳозирда ҳам америкаликларнинг энг яхши кўрган байрамларидан бири Шукрона куни учун фермаларда кўп минглаб курка боқишади.

Бўри, тулки, енот, скуссларни Америкага дастлаб келганлар унчалик қадрлашмасди. Уша даврлардан жуда кам сақланиб қолган қўлёмалардан бирида “улар ҳаддан ташқари кўп эди” дейилади. Қизил ва қора тулкилар худди итлардек бемалол юришар, қоринлари ҳам тўқ эди.

Биологиядан унча-бунча хабардор одам ҳайвонлар кўплиги, ўсимликлар оламининг ранг-баранглиги ва бойлигига боғлиқлигини яхши тушунади. Худди шундай бўлган ҳам. Бу қитъага биринчи борганлар шундай ёзишади... “Бу ҳолат янги очилган жойларни: Вино ери, Вино қирғоғи деб аталишига олиб келди”. “Ертут ҳам ниҳоятда кўп эди. Июнь ойида бу ер қизил гилам ташлаб қўйилганга ўхшайди”. Ёввойи олхўри, малина, хурмо, черника, қорағат, клюква, крижовник, ширин каштанлар (эндиликда каштанлар касаллик туфайли қуриб битди), ёнғоқ, терновник, дўлана

жуда кўп ўсарди. Буларнинг барчасини табиатнинг ўзи, ер бунёд этган. Ҳатто дарёнинг пасткамроқ жойларида ёввойи шоллар ҳам ўсган. Инсон кўли билан экилмаган бўлса-да, бу ерлардаги жавдари бугдой ҳам худди Европадагига ўхшайди. “Каноп ҳам ўз-ўзидан ўсиб ётади”. Ўзлаштирилаётган ерларни табиатнинг улкан ғалла хирмони дейсиз. Фақат ялқовлик қилмай қўлингни чўзсанг бас!

Бу жойларнинг суви тўғрисида европаликларнинг фикрини келтирмасак, Америка табиатининг ўша вақтдаги манзараси тўлиқ бўлмайди. Эри кўли тўғрисида шундай ёзишганди: “Санчқини сувга тиксанг балиққа тўғри келади” “Балиқларнинг кўплигидан дарёлар вақиллайди... Балиқларни ҳатто чўмич ёки пўстлоқ билан қирғоққа чиқариб ташласа бўлади. Осетра балиқлари елкаларини чиқариб олганча сувда мудрашади. Баъзи дарёларда осетра балиқлари шу қадар кўпайиб кетганки, қайиқ ва кичик кемаларнинг уларда сузиши анча хавфли”. Қўрқмас қизил танлилардан баъзилари каттароқ осетра балиғининг думига сиртмоқ солиб орқасидан сузишлари ҳеч гап эмасди. Фақат арқон қўлдан чиқиб кетмаса бас. Ҳиндилар бундай пайтда аҳён-аҳёнда сувдан бошларини чиқариб нафас олишарди. Қизил танли бундай пайтда балиқнинг тезлашиб кетишига эътибор ҳам бермасди. Пировард-натихада, осетра балиғининг силласи қуриб, ҳиндига таслим бўларди. Аксар ҳолларда ўзи ҳам ҳолдан тойган ҳинди балиқни арқон билан қирғоққа тортиб оларди. Улуғ кўлларда эса эшкакчилар лососларни калтак билан уриб сулайтиришарди.

Ҳиндилар сувдаги мўл-кўлчиликка унчалик салбий таъсир кўрсатиша олишмасди. Уларнинг кўпчилиги балиққа нисбатан ўзларида унчалик рағбат сезишмасди. Балиқ тутишни аксарият ҳолатларда болаларга топширишарди. Болалар қайиқда ўтирганларича балиқларга найза санчиб овлашарди. Одамлар, ҳайвонлар, қушлар балиқ билан овқатланишарди. Ҳаммага етиб ортарди. Балиқ тутишнинг устаси бўлиб кетган қушлар ҳам кўп эди. Оттава (Канададаги дарё) бўйлаб сузган француз Радиссон шундай ёзган эди: “Назаримда улар бизнинг сузишимизга атайин халақит бериш учун бу ерда тўплангандай туюларди. Сувбургут, қарқара, қорабузов ва табиийки, эндиликда қарийб йўқолиб бораётган балиқхўрлар дарёдан ов қилишарди. Кемада балиқ овлаётган инглизларга қушлар ғаласи халақит бергудай кўп бўлса, уларнинг сонини тасаввур қилиш қийин эмас”.

Қитъанинг боқира ери тўғрисида гаплар фақат хотиралардагина сақланиб қолган. Бу жойларга Колумбдан кейин (ва орадан 200 йил ўтгандан кейин ҳам) келганларга Америка буткул ўрмонлардан иборатдай туюларди. “Дарахтларнинг нариёғидаги мамлакат кўринмайди”. Бу ерларда кенглик йўқ... Ўрмонлар ҳаддан ташқари кўп, агар баланд қоянинг энг тепасига чиқиб олиб узоқ-узоқларга тикилгудай бўлсангиз, тебраниб турган дарахт шохларининг учларига кўзингиз тушади”. Шундоққина океан қирғоғидан қарагай, дуб, қора қайин, каштан, шумтол, жўка, тол, ёнғоқ, заранг, оққарағай, арча, тоғтерак ўрмонзорлари бошланади. Америка ўрмонларидаги дарахтларнинг кўпчилиги европаликларга таниш эди. Лекин булар қандай дарахтлар денг! Ниҳоятда баланд ўсган. “Европаликлар чинорларнинг қавакларига чўққалар учун уя ясаган. Ёмғир ёққан пайтларда эса бу уяларда йигирма-ўттиз кишилаб беркиннишган. Ҳиндилар ўзларининг тошболталари билан ўрмонларга ҳеч қандай зарар келтиришмаган. Тол ва теракдан, шунингдек, пўстлоқдан кулбалар ва кемалар ясаган. Ўрмонлар оқ танли одамлар болтасининг зарбидан ларзага келди.

Европадан келганлар ўрмонни хуш кўришмасди. Бу ерларга янги келганларда қандайдир хавотир, хавф-хатар туйғуси уйғонарди. Бунинг сабаби чор атрофнинг доимо ярим қоронғилиги ва манзаранинг чекланганлигидир. Аввалига одамлар қитъага ҳиндилар очган сўқмоқлар, дарёлар ва кўллар орқали тарқалишди. “Америка болта билан чопилган” — буни ҳар бир америкалик биледи. Биз машҳур киноактёр Грегори Пек ўйнаган фильмни томоша қилдик. Унда киноактёр оталарча салобатли овоз билан одамларни миллат фахри бўлган ўрмонларни асрашга чақиради. Грегори Пекнинг аждодлари ўрмон тимсолида ўз йўлларидаги тўсиқни кўргандек бўлиб, уни шафқатсиз равишда кесишган, уни йўқотиб, экин майдонлари очишгаётганидан мағрурланишган, дарахтларга раҳм-шафқат қилиб ўтиришмаган, кўпораверишган. (Баъзи жамоаларда ичкиликбозликда айбланган одам жазо сифатида битта тўнкани кўпориб ташлашга мажбур этилган). Ҳосили камайган жойларни ташлаб, яна янги жойларни очаверишган... Ўша вақтларда америкаликлар дарахтларни фарбага томон кесиб боришгач, орқасидан худди ўрмонлардек бепоён даштлар чиқишини билишмаган. Минг йиллар мобайнида ёввойи ўт-ўланлар ўсиб ётган, ёввойи қорамолларнинг ахлати ва суякларидан кучайиб ётган айни мана шу жойлар — “ер юзидаги энг яхши қоратупроқли майдонлар” — бутун мамлакатни боқадиган бўлди. Дастлабки икки юз йил мобайнида Америка ўзига керакли ғаллани дарахтлардан тозаланган ерларда етиштирди.

Ўрмонга қирон келтириш табиийки, дарҳол ўзининг салбий оқибатларини кўрсатди. Пенсильванияда яшаган қандайдир Эванс исмли одамнинг 1753 йилда урган бонги бизгача етиб келган. “Биздаги ирмоқлар жуда тез қуриятти. Илгарилари мовут-кигиз ишлаб чиқарадиган машиналарни айлантираётган сув эндиликда фермерларнинг эҳтиёжига зўрга етятти. Жуда кўп дарёларда кемалар юролмай қолди”. “Миришкор Америка” шундай бошланганди.

Колумб топган нон бир четидан қоғиб бораётганди. Американинг кашф этилиши яна узоқ йиллар давом этди. Янги келаётганларни ҳамма жойда ҳали тегилмаган ерлар қарши оларди. Оқ танли одамлар ёввойи қорамоллар ўтлаб юрган жойларнинг миқёсини аниқлашлари зарур эди. “Кечгача отда юрсангиз ҳам қорамол галаси тугамайди”. Одамларнинг истиқболидан янги тоғлар, ёввойи ўрмонзорлар ва яна тоғлар чиқиб қоларди. Фақат бундан юз йилдан ошиқроқ вақт олдингина америкаликлар, ниҳоят, ерларининг чегараси океандан океангача эканлиги тўғрисидаги тасаввурга эга бўлдилар.

Жон Бейклесс ишонч билан айтишича (бунга далиллар ҳам келтиради), “оқ танлиларнинг бу ерга келгунларича, ҳатто 1600 йилларгача Америкада мамонтлар яшаган... Европаликлар қитъанинг ичкарироғига киришганда уларни кўрган бўлишарди”. Ишонч билан айтилган бу гапга шубҳа билдириш мумкин, албатта. Лекин бир нарса аниқки, Колумбнинг топгани тўла маънода ҳали инсон қадами топмаган бокира ерлар эди.

Бу ерларни очган адмиралнинг вафотидан кейин асалга интилган пашшалардек янги жойларга ёпирилган одамлар кашфиётнинг чинакам баҳосини билишдимикин? Билишган, аммо дастлабки юз йил ичида олтинга эгалик қилиш жазаваси бу жойларнинг ҳақиқий бойлигига разм солиб қарашга тўсқинлик қилган. Фақат кейинроқ бу ерларнинг қадрини англай бошлашган.

Француз Картъе: “Бу жойлар тасаввур қила олиш мумкин бўлган даражада бебаҳодир”, — дейди.

Яна бир француз Радиссон (XVII асрнинг ўрталари) эса “Бу мулкларнинг об-ҳавоси ғоят мўътадил, ҳар хил бойликларга сероб, ери йилига икки мартаба ҳосил беради”.

Инглиз Генри Гудсон (1609): “Бу ерлар инсон қадами этган барча ерлардан аълороқ ва ишлашга ғоятда қулай”.

Инглиз капитани Смит (1614 йил): “Шундай жойларда ош-нонини топиб ея олиш қобилиятига эга бўлмаган одам оч-наҳор ўлиб кетишга маҳқум бўлиши керак”.

“Мамлакат шу қадар гаройиб, шу қадар ёқимтой ва ҳосилдорки, афсуски ҳаммамиз ҳам сигмаймиз-да. Лекин, барибир, бу жойларга анча одам сигади. Бугун Қўшма Штатларда 210 миллион одам яшайди. Шундан эмигрантлар ҳаммаси бўлиб 44 миллион, қолганлари шу ерда туғилишган.

Биринчи бўлиб кўчиб келганларни яхши билмаймиз. Улар турфа хил одамлар эди. Булар орасида жасур тадқиқотчилар ҳам, шон-шуҳрат кетидан қувувчилар ҳам, таваккалчилар ҳам, романтиклар ҳам, Европада ҳеч вақоси йўқ дайдилар ҳам, бойликка ҳирс қўйганлар ҳам бор эди. Бойишга иштиёқ, мол-мулкка ҳирс туйғуси буларнинг барчаси учун ҳам муштарак хусусият эди. Ўша қадим даврларда, ҳали бу жойларни ўзлаштираётганлар жуда озчиликни ташкил этган вақтлардаёқ “териларни бўлиш” ўзаро қиргинларга айланиб кетарди. “Йўлбошловчи Сотонинг ўлимини бутун отряд қарийб хушнудлик билан кутиб олди”. Муқаддас Лаврентий дарёси мансабидан Улуғ кўлларгача ва Миссисипидан Мексика кўрфазигача бўлган йўлни биринчи бўлиб очган Ла Сални ҳам ўз сафдошлари Техасда ўлдиришди. Генри Гудзонни эса бутун сафар машаққатларини бирга тортишган ҳамроҳлари пировард-натихада кемачага ўтказишиб, тўлқинлар ихтиёрига қўйиб юборишди. Бу билан машҳур капитаннинг ҳам куни битди. Янги ерларни дастлаб ўзлаштирувчиларнинг аксарияти тарихда ном-нишонсиз кетди. Улар орасида қаллоблар, шуҳратпараслар, таъмагирлар бор эди, лекин буларнинг орасида олижаноб одамлар йўқ эмасди. Бундай одамлар учун ҳалол меҳнат, шунингдек, алдаш йўли билан топилган қундуз терилари, ваъда қилинган унвон ва мукофотлардан ташқари, чексиз-чегарасиз ўрмонлар овози; кўнгилга хуш ёқадиган эркин ҳаёт, илгари ҳеч кўрилмаган ёввойинамо қабилалар, дастлаб кашф этганлик қувончи, истаганингни қилиш лаззати, кўлларнинг эрта тонгдаги живир-живири, тамомила номаълум ўсимликлар, ҳайвонлар, баланд ўсган дарахларнинг жимгина эгилиб турган шохлари, ҳар дақиқада хавф-хатарни кутиб энтикиб яшаш ҳам бор эди. Улар ўзлари аташганидек, “ўрмон дайдилари” эдилар. Уларнинг орқаларидан эса тери харидорлари, фермерлар, дурадгорлар, темирчилар, чорвадорлар, кончилар изма-из боришарди. Бу меҳнаткаш одамлар чангалзорларни ёриб ўтишди, табиат билан уйғунлашиб кетишди, янги ерларда илдиз отишди.

Янги жойлар энди ўзлаштирилаётган ўша даврлардаёқ қадимги Европада ҳали бу ерларга келтирилмаган кундуз териларини, қолаверса, худудлари энди аниқлашиб бораётган янги ернинг улкан терисини тақсимлаш бошланган эди. Юксак қироллик тахтларида ўтирганлар ҳам Америкада ўзлаштираётганларнинг ҳаракатини, тобора ичкари кириб боришаётганини ҳасад билан кучатишар, энг яхши ерларни ўзларига ажратиб қолдиришларини таъкидлашдан чарчашмасди. “Оқ танлилар” лагерида ур-йиқит, ўзаро тўқнашувлар, бир-бирларининг истеҳкомларини ёқиш, кемаларни чўктириб юборишлар бошланди, таҳдидлар кучайди. Янги Дунёнинг асосий даввогарлари Испания, Англия ва Франция эдилар. Англия янги ерларни босиб олишга бошқаларга қараганда кечроқ киришди. Лекин иш ўзаро тўқнашувларга келиб тақалгач, жуда тез фурсатда рақибларининг суробини тўғри қилди, энг яхши ерларни қўлга киритди.

Англия босиб олган ерларда хўжалик ривожланиб кетди. Янги Дунё мустамлакаси Британия империясининг энг бой жойларига айланиб қолди. Лекин обдон юкка тўлдирилган вагон ўз йўлида ҳаракат қилишни истарди. Тез орада кутилмаганда бу вагоннинг мотори ва мўрилари пайдо бўлди. Англия бу вагон ҳаракат қилмаслиги учун қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Ҳарбий куч ишга тушди. Бу ҳам ёрдам бермади! Вагон ҳаракатга келиб ўз йўлидан юра бошлади. Шундай қилиб, 1776 йилда Америка Қўшма Штатлари давлати барпо бўлди. Америка харитаси ҳозирги ҳолатига аста-секинлик билан келган. Тўғри бурчакли ва квадрат шаклидаги шарқий “асосий штатлар”га узоқ Фарбдаги штатлар туташган. Бунга ерларнинг расман тадқиқ этилиши сабаб бўлди. (Америкада Льюис ва Кларк сингарни сайёҳларни биз Пржевальскийни қадрлаганимиздек қадрлашади.) Лекин давлат фақат янги ерлар ҳисобигагина кенгаймади. Балки кучсизлар янгидан кучга кириб келаётганларга ўз ерларини беришга мажбур бўлишарди. Баъзида “ер йиғиш” тайёр жойларни сотиб олиш орқали ҳам рўй берарди. 1803 йилда Наполеон Штатларга Луизианани – Миссисипидан қояли тоғларгача, улуғ қўллардан Мексика қирғоқларигача бўлган ерларни (ҳозирги АҚШ худудларининг қарийб учдан бирини) сотади. Сотганда ҳам бор-йўғи 15 миллион долларга сотади. (Америкаликлар “гектари олти центдан бўлди!” деб кулишарди.) Россия Аляскани 1867 йилда Қўшма Штатларга 7.250.000 долларга сотади. (Ёзишларига қараганда, конгресс ўша вақтда “муз солинган яшик”ни сотиб олаяпмиз деб айюханнос солган. Маълум бўлишича, яшчик ичида дуру жавоҳирлар бор экан. Фақат олтин қазиб олишдангина 150 миллион фойда кўришди.) Бошқа ерларни эса Америка куч билан тортиб олди. Мексика билан уруш натижасида Америка Техас, Янги Мексико штатларини, Аризона ва Калифорниянинг бир қисмини қўлга киритди. Сотиб олишлар ва урушлар (1776 йилдан 1900 йилгача бундай урушлардан бир юз ўн тўрттаси бўлиб ўтган) туфайли Қўшма Штатлар ўз худудини ўн маротаба кенгайтди.

Қитъани билиш, давлатнинг барпо бўлиши, ерларнинг юлдузли йўл-йўл байроқ остига бирилаштирилиши тўғрисидаги қисқача маълумот шулардан иборатдир. Лекин унча катта бўлмаган тадқиқотларимиздан мақсад АҚШ сиёсий харитасини чизиш эмас. Американинг Америка бўлишига нима ёрдам берди? Шубҳасиз, бунга биринчи навбатда одамларнинг меҳнатсеварлиги сабаб бўлди. Америкаликларнинг лаёқатига, меҳнатга иштиёқларига таъзим бажо келтирмоқ керак. Бунинг илдизи биринчи кўчиб келганларга бориб тақалади. Ёввойи ерлардаги меҳнат улар учун ҳаёт-мамонт масаласи эди. Лекин унумсиз ерларда тўкилган тер ҳам яхши самара бермаслиги эҳтимолдан холи эмасди. Американинг бойлиги инсонга истаган нарсасини бериши мумкин бўлган ерлардир. Бу тупроқнинг бойлигига “ҳатто қушларнинг тумшуғи ҳам тегмаганди”. Одамлар ақл-фаросатларини ишлатиб жуда оз фурсат ичида бойиб кета бошлашди. Дастлаб кўчиб келган оқ танлилар Америка ерларига худди шу ўлчовлар асосида ёндошишди. Дастлаб келганлар ўз фермалари учун кўриқ ерларни, чорвалари учун майсазорлар ва ўрмонзорларни, қазилма конларини қарийб текинга олишлари мумкин эди. Табиат тўкинчиликлари ичида яшаётган одамлар бу бойликлар қачонлардир барҳам топиши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмадилар. Ерлар ҳосил бермай кўйгач, фермерлар янги ерларга кўчиб ўта бошладилар. Ёши каттароқлар ёшларга қарата: “Ўғилгинам, мен сенинг ёшингда уч жойдаги ер-мулкнинг бошига етиб улгурганим” деб мақтанишни одат қила бошладилар.

Ер одамлар ҳали пиёда ёхуд буқалар устида юрган, қўлида болта, белкурак ушлаган пайтларда, от ва ўзининг билак кучидан фойдаланган пайтларда буларнинг барчасига чидаш берди. Лекин орадан йиллар ўтиб, трактор, бульдозер, портлатувчи модда, бургуловчи машина, экскаватор, параход, самолёт, юк машинаси сингарилар пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси ҳам одамларнинг кўпроқ бойишига,

рақибдан иложи борича тезроқ вақт ичида ўтиб кетишига, табиатдан кўпроқ юлиб қолишга имкон яратди. “Мўл-кўлчилик исрофгарчиликка олиб келди. Мамлакатимиз сўнггида юз йилда ўрмон, майсазор, сув ресурслари, ҳайвонот дунёсидан шу даражада нотўғри йўллар билан фойдаландики, инсоният маданийлашганидан бери бу қадар тажовузкорликни кўрмаган эди”. (Эколог Фэрфилд Осборн) Бойликка ружу қўйишни ўзларига шиор қилиб олганлар бунга қаршилик кўрсата олишмасди ҳам, қаршилик кўрсатишни исташмасди ҳам. Мана энди замонлар келиб, ер нола қила бошлади... Бу муаммо, албатта, фақат Американинг муаммоси эмас, лекин бу сабоқнинг муҳим томони шундаки, айна мана шу ердан, яқин-яқинларгача инсон қадами етмаган жойдан бошқа маконлардан кўра олдинроқ “Оғайнилар, ёнапмиз!” деган ҳайқирик эшитилди.

БЕЗОВТАЛИК

1969 йилда Қўшма Штатларда одатий бўлмаган ёнғин рўй берди — дарё ёнди. Газета хабарларида бу воқеанинг тафсилотлари сақланиб қолган: “Ёнғин иккита темир йўл кўпригини вайрон қилди...”. Огайо штатидаги Кайахога дарёси ёнаётганди. Биз Эри кўлига оқадиган бу дарёдан ўтгандик ва шу боис ҳам ёниб кетиш хавфи ҳамон сақланиб қолаётганига гувоҳлик берамиз.

Кайахога бошқа дарёларга ўхшаган дарё эди. У ажойиб ўтлоқлар ва ўрмонзорлар оралаб минг йиллардан бери оқаётган мусаффо сувли дарё эди. “1835 йилда дарёнинг мансаби ҳали забт этилмаганди”. Бундан юз йиллар олдин айна шу жойдан “бир тўр билан бир кечада ўттизта кундузни тутиш мумкин эди”. Эндиликда Кайахога ўлик дарё ҳолатига келди. Ҳатто ёниши ҳам мумкин. Эндиликда дарёга ўрмон ирмоқчалари ва сувости булоқларигина эмас, турли қувурлар, зовурлар, новлардан оқава сувлар ҳам тушади. Кайахога ўта ифлосланиб кетган дарёларга мисол бўла олади. Унда рўй берган ёнғин Американинг жуда кўп жойларини эгаллаган ёнғиннинг драматик тимсоли, холос. Табиат билан зиддият туфайли келиб чиққан тутун бугунги кунда жуда кўп жойларда бурқсимокда.

Бу ёнғинни олдиндан аниқлаш мумкинми? 1907 йилда Америка қитъани ўзлаштиришнинг юбилейини нишонлади. Қандайдир Аллан Невинс мамлакатни “энг гуллаган, энг кучли” сифатида таърифлаб, ютуқларнинг асосий сабабини куйидагича таърифлади: “1607 йилдан 1907 йилгача ўтган уч аср мобайнида америкаликлар атроф-табиатни музаффарона ўзлаштирдилар...” Орадан ярим аср ўтгач, америкаликлар ўзларининг бу асосий ютуқларига тамомила бошқача кўз билан қарай бошладилар. Табиат устидан қозонилган ғалаба билан эндиликда жуда камдан-кам одамларгина мақтанишлари мумкин.

Ёнғин тутунларини узоқни кўрадиган одамлар анча илгарироқ пайқашганди. Улар орасида президентнинг шахсан ўзи — Теодор Рузвельт ҳам бор эди. Бу сиёсатчи овчи ҳам эди, табиатни яхши кўрарди, унинг кўпгина қонунларини тушунарди. Рузвельт пероси билан қўл қўйилган давлат ҳужжатлари туфайли ёввойи ҳайвонларни муҳофаза қиладиган табиатнинг айрим зоналари ҳалокатдан сақлаб қолинди. Лекин “қушлар ҳақидаги безовталиқ” кўпларга қўнғироқнинг безовта овози эмас, шақилдоқнинг беозор сасидай эшитилди. Саноатнинг оғир, тизгинсиз таркиби ҳеч нарсани назар-писанд қилмай пастликка томон тезлашиб борарди.

Биринчи ларза 1934 йилнинг баҳорида рўй берди. 11 ва 12 май кунлари Американинг қоқ марказида Оклахома, Небраска, Канзас текисликлари устида кучли чанг бўрони кўтарилди. Орқа-кетига қарамай ҳайдаб қўйилган бепоён даштлардаги тупроқ осмонга кўтарилиб, бутун Америка устидан ўтиб, шарқий қирғоқларгача етиб келди. Талафот ғоят улкан ва даҳшатли эди. “Одамлар оёғи остидаги ер анча пастга тушиб кетди”, ҳаммаёқни қалин чанг қатлами қоплади. Улуғ текисликларда рўй берган фалокат иқтисоддаги таназзул билан бир вақтга тўғри келди. Америкаликлар шу йили чамаси ўз тарихларида биринчи мартаба ҳеч қачон қарамай фойдаланишаётган табиий бойликлар қудуги тубсиз эмаслигини англаб етдилар.

Адолат юзасидан айтиш керакки, 1934 йилдаги ёнғин жуда уддабуронлик билан ва тез ўчирилди. Янги ўрмонзорлар барпо этиш учун кўплаб дарахтлар экилиши, ер эгаларига бадал тўлаш шарти билан экин экишни маълум муддатларга тўхтатиб туриш кутилган самарани берди, аста-секин “чанг қозони”ни унутта бошладилар.

Лекин энди мана бу катта ёнғин оёқ остидан чиқди: ер, сув, ҳаво, жонли табиат, инсоннинг ўзи ҳам хавф-хатар остида қолди. Американи боқиб турган, гуллаб-

яшнашнинг асоси бўлган нарсалар бамисоли чириб кетган кийимдай ҳаммаёғидан тўкила бошлади. Ёнгин тўғрисидаги кўнгироқ Кеннеди вақтидаёқ жиринглаган эди. Безовталиқ Жонсон вақтида ҳам тўхтамади. Аввалига хавф-хатар ҳақидаги ҳайқириқларга унчалик қулоқ солмаган президент Никсоннинг ўзи “Ҳозир, ёхуд ҳеч қачон!” деб бонг ура бошлади. Президентнинг нидоси табиатни ифлослантириш, унинг бойликларини талон-тарож қилиш, таназзулга юз тутишига қарши курашга даъват этди. “Агар биз яшаб қолишни истасак, фалокатдан қутулиш йўлларини излашимиз учун ихтиёримизда яна битта ўн йиллик бор”, — дейди “бу муаммоларни икир-чикиригача биладиган” эътиборли олим — эколог Барри Коммонер.

Эҳтимол, олим ва президент ҳолатни ҳаддан ташқари бўрттиришгаётгандир? Йўқ. Хавф-хатарни ҳар бир америкалик ҳис этиб турибди. Ёзнинг иссиқ кунида торф қонида ёнгин чиқиб кетганлиги содир бўлаётган ҳодисаларнинг аниқ тимсоли деса бўлади. Тутун қатлами, қий-чув, қарабсизки, ҳаммаёқ ёнапти. Ҳеч кутмаган жойингдан ҳам тўсатдан ёнгин манбаи пайдо бўлади, ичидан ёна бошлайди. Фалокатнинг сабабларини шунчаки кузатиб билиб бўлмайди. Бизга айтиб беришларига қараганда, “фалокатни ҳамма биледи”. Беш мингга яқин эколог мутахассислар нима қаерда ёнаётганини билишади, фақат бир неча юз одамгина “барча нарсани ва унинг оқибатларини аниқ билишади”. Учта асосий табиий бойликни, инсоният қадим-қадимдан ҳаётига асос бўлган уч бирлик — ҳаво, сув ва ерни ажратиб кўрсатамиз-да, уларнинг аҳволига разм соламиз.

ҲАВО. Инсон овқатсиз 5 ҳафта, сувсиз 5 кун, ҳавосиз 5 дақиқа яшаши мумкин. Ер юзиде қачонлар кислород мутлақо бўлмаган. Кислород кейинчалик ўсимликлар ва ўрмонзорлар туйфайли пайдо бўлган. Эндиликда ер атмосферасининг бешдан бир қисмини кислород ташкил этади. Кислород барча организмлардаги ҳаётни таъминлаб туради. Ҳар бир одам суткасига 13,5-16 килограмм ҳавони ишлатади. (Шунинг бешдан бир қисми кислороддир.) “Боинг” русумидаги самолёт Париж—Нью-Йорк маршрути бўйича учганда атмосферадаги 35 тонна кислородни ишлатади. Автомобиль соатига 40 километр тезлик билан юрганда, ўн минглаб кишилар нафас олиши мумкин бўлган кислородни ёндириб юборади. АҚШда 100 миллиондан ортиқ автомобиль тоғтераклар, заранг дарахтлари, қарағайлар, океанлардаги ўт-ўланлар ишлаб чиқарган қанча кислородни ютиб юборишини ҳисоблаш қийин эмас. Аҳволнинг мушкуллашиб бораётганлиги шундаки, кислород ҳосили йиғиб олинган ерлар тобора қисқариб бормоқда — ўрмонлар кесилмоқда, океанлар тобора ифлослашиб бормоқда. Шу билан биргаликда Моторлар сони тобора ортиб бормоқда. Олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, Америка ҳозирнинг ўзидаёқ “бошқаларнинг ўпкаси” билан нафас олаётган экан. Мамлакат кислороди ўзига етмай қолди, агар океан, Канада, Жанубий Америка ва бошқа қитъаларнинг ўрмонлари бўлмаганда Америка ҳаво етмай димиқиб қолган бўларди.

Лекин “кислороднинг етишмаслиги” муаммонинг бир томони, холос. Иккинчи фалокат атмосферанинг ифлосланиши. Шу билан бир вақтда автомобиллар, электростанциялар, завод ва фабрикаларнинг қувурлари, чиқиндиларни ёқадиған печлар йилига 200 миллион тонна ёниш маҳсулотларини (АҚШ аҳолисининг жон бошига деярли бир тоннадан) чиқаради. Ҳаво ис гази, азот оксиди, олтингугурт, кўрғошин газлари билан тўйинмоқда. Атмосфера ифлосланишининг ярмидан кўпроғига автомобиллар сабабчи. Ҳар бир мотор фақат кўрғошин газининг ўзидан аҳоли жон бошига ярим килодан чиқаради. Бу “кимёвий тўшама” АҚШнинг жуда катта ҳудудларини қоплаган. У одамлар зич яшаган жойларда, айниқса, кўпроқ миқдорда бўлади. Ҳозирча кислород ниқобларини кўпроқ ҳавони ифлослантиришга қарши уоштириладиган намоишларда тутишмоқда. Лекин Токиода кашф этилган тоза ҳаводан нафас олиш учун мосланган автоматлардаги пулли ниқобни тутиш эҳтиёжи ҳозирнинг ўзидаёқ кўп жойларда сезила бошлади.

Американи кесиб ўтар эканмиз, ажойиб об-ҳаволи Небраска, Дакота, Вайоминг, Нью-Мексико, Аризона штатларида бўлди. Одамлар сийракроқ бу даштнамо жойларда Ернинг кўпгина касалликларини вақтинча унутиш мумкин. Бу жойларда юргангнда Мичиган кўли жануби-ғарбий қирғоғи, Калифорниядаги шоссе, Ғарбий Вержиниянинг тутун қатламлари сингари даҳшатли ҳолатлар беихтиёр ёдингга тушади. Балтимор яқинида биз ер юзидаги энг узун туннеллардан биридан ўтдик. Худди дудбўроннинг ичидан ўтиб кетаётгандай ҳис этаркансан ўзингни. Одамлари қаёққадир шошаётган улкан Лос-Анжелосда юргангнда ҳам худди шундай туйғуни бошдан кечирасан. Ҳаво очиқ кунларида сен нафас олаётган мудҳиш қориншма нимшаффоф қизгиш кўринади. “Аполлон-10” экипажининг сўзларига қараганда 40 минг километр юқоридан Американинг қиёфаси аниқ ажралиб тураркан, аммо

Лос-Анжелос жойлашган жойда фақатгина кулранг рангли доғ кўринаркан, холос. Йўловчи ташийдиган самолётларнинг ҳайдовчилари Американинг ҳар бир шаҳари устидаги тутун қатламани юз километр наридан кўришаркан. Вашингтон энг яхши жойга жойлашган экан, унда саноат ишлаб чиқариш йўқ, ҳаммаёқ кўм-кўк. Лекин автомобиллардан чиқаётган газлар ва кўниш учун шундоққина шаҳар тепасидан пастлашаётган самолётларнинг орқасида қолаётган тутун излари одамларнинг кўзини ёшлантиради, йўталтиради. Шу ерлардан олинган ҳавони текшириб кўриш маҳаллий журналистнинг образли ифодаси бўйича айтганда Линкольннинг мармар ҳайкали ҳаводаги кимёвий моддалар таъсирида сода таблеткасига айланиб кетиши мумкин экан. Инсоннинг ўпкиси-чи? Заҳарли ҳаво ҳам ўз ишини қилмоқда. Нафас йўлларининг хасталаниши, кўксов, бронхит, саратон, эмфизема туфайли ўлим Кўшма Штатларда тобора кўпаймоқда. Узоқ вақт мобайнида заҳарли ҳаводан нафас олиш натижасида ёппасига ўлиш ҳоллари ҳам учрамоқда. 1952 йилда Лондонда декабр ойининг тўрт кунда тўрт минг одам ўлган эди. Бу ҳолиса 1966 йилда Нью-Йоркда қайтарилди, 168 одамнинг ёстиғи қуриди. АҚШнинг кўпгина шаҳарларида эндиликда об-ҳаво маълумоти билан бирга заҳарли ҳаво миқдори ҳам махсус айтиб ўтилади. Узоқ тахминлар тўғрисида шуни айтиш мумкинки, агар чора кўрилмайдиган бўлса 2000 йилда ҳавонинг ифлосланиши беш-олти маротаба ёмонлашар экан.

Энг керакли ҳавонинг ҳолати ана шундай. Ҳолбуки, одам ҳавосиз беш дақиқадан ортиқ яшай олмайди.

СУВ... Сув табиат мўъжизаси, энг кўп тарқалган, ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайдиган, энг арзон ва энг қимматли хом ашё. Ичида балиқлар гужғон ўйнаётган, чеккаларида гуллар ўсиб турган, устида ниначилар учиб юрган, булутларнинг акси тушиб турган мусаффо сувни кўриш одамга нақадар қувонч бағишлайди. Лойқа, заҳарланган сувни кўришдан аянчлироқ нарса йўқ.

Американи айланиб юрарканмиз, кўпроқ ана шундай ўлик сувларга дуч келдик. Миссисипи дарёсининг юқорида жойларида бошқаларга хайрихоҳона руҳдаги бир одам ёнимизга келиб огоҳлантирди: “Сизлар бошқа жойлардан келганга ўхшайсизлар. Бу жойларда чўмилиш хатарли!” Гринвилл шаҳри (Миссисипи штати) яқинидаги дарёнинг куйи қисмида эса огоҳлантиришга ўрин қолмади, куйқасимон бўтана оқарди. Улуғ дарёни эндиликда кўпроқ “Оқава сувлар оқадиган зовур”, “Американинг тўғри ичаги” деб аташади. Соҳилида Нью-Йорк жойлашган Гудзон дарёси ҳақидаги фикрлар бундан ҳам аянчлироқ: “Бу сувдан бир културм ичиб юборган одам омон қолганига шукур қилмоғи керак”. Мархум Роберт Кеннедининг “Гудзонга йиқилиб тушган одамнинг чўкиб кетишидан кўра эриб кетиши осонроқ” образли ибораси кўпчилик орасида машҳур. “Колорадода балиқларни шундоққина пиво идишлари орасидан тутишади”. Эри кўлини “ўлик кўл” деб таърифлашади. Соҳилига Вашингтон жойлашган Потомак дарёсининг қирғоқларида “Сув хатарли даражада ифлосланган” деган ёзувлар осиб кўйилган. Президент Жонсон Потомак дарёсини тоза сувли дарёга айлантириш миллатнинг вазифаси деб уқтирган эди. Собиқ президент пойтахт дарёсининг сувини “зарур даражада тоза”лигини кўролмай оламдан ўтиб кетди. Американинг қарийб барча дарёлари тўғрисида ҳам шундай гапларни айтиш мумкин. Ҳазиллашишга мойил одамлар: “Бизнинг сувларда бетон тўсинни ювиш ҳам хайф” деб кулишади. Жиддийроқ айтиладиган бўлса “Мамлакатимиздаги барча дарёлар, ҳатто ирмоқлар ифлосланган”, — дейди эколог Жон Берд. Журналист сувларни нима ифлослантираётганини шундай ёзади: “Биз дарёларни чиқинди, нефть, кўмир куқунлари, қатронлар, турли бўёқлар, кимёвий моддалар, заҳар, кул, пластика бўлаклари, синтетик кўпиклар билан тўлдириб юбордик. Дарёларнинг соҳилларини эса темир-терсақлар, матраслар, пластикли лаш-луш, автомобил кузовлари билан бежаб ташладик. Америкаликлар эндиликда хлорли ҳовуларда чўмилмоқдалар, чамаси, энди улар дарёларда чўмилиш қувончидан бутунлай маҳрум бўлдилар, шекилли. Бунга-ку, чидаса бўлар. Лекин ичимлик суви мусаласи анча мураккаброқ.

Ичимлик суви сайёра сув заҳираларининг атиги икки фоизини ташкил этади. “Бир кўза ичимлик суви шўр сувли дарёдан қимматлироқ”, — дейилади шарқ донишмандлигида. Бор-йўғи икки фоиз... Инсонга яшаш учун суткасига икки литр ичимлик суви керак бўлишини эътиборга олсак бу катта рақамдир. Эҳтимол, Африкадаги кўчманчи шунча миқдорда сув ишлатар, америкалик эса кунига 5 минг литр сувни “ичади”. Сув истисносиз барча ишлаб чиқариш соҳаларида ишлатилади — кийим-кечақларни ювишдан бошлаб, машиналарни ювишгача, ахлат тозалашдан тортиб, дори-дармон ишлаб чиқаришгача, пўлат қуйишдан ғаллазорларни суғоришгача — ҳаммасига сув керак. Сув канализация қувурларидан ўтгач, саноат эҳтиёжларини бажаргач, табиийки ўлик ҳолатига келади. Америка аҳолисининг ярми

(100 миллион киши) камида бир мартаба канализация қувурларидан ўтган сувни истеъмол қилади. Қўшма Штатларда сувни тозалаш технологияси яхши йўлга қўйилган. Ўзига тўқроқ одамлар шишаларга солинган оддий сувни сотиб олишни афзал кўрадилар. Оддий сув савдоси эндиликда катта фойда келтирадиган соҳа бўлиб қолди.

Сувга чанқоқлик эса тобора ўсиб бормоқда. 1900 йилда АҚШда сув бугунгига нисбатан 10 мартаба кам сарфланган. Юз йилликнинг охирига бориб сув сарфлаш яна тахминан тўрт мартаба ортади. Ичимлик сувининг барча заҳиралари етмай қолади. Гренландия ва Антарктида айсбергларининг порт шаҳарларига буксирларда олиб келиш фаназига эмас, реал ҳақиқатга айланиши мумкин — ахир ҳар бир кишининг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган икки литр тоза сувни қаердан бўлса ҳам барибир топиш керак-ку!

ЕР... Одамлар океандан океангача бўлган Американинг бутун ҳудудини босиб ўтунарларигача уч аср вақт ўтди. Бир неча авлод Американинг чеки-чегараси йўқ деган фикр билан ўтиб кетди. Эндиликда ҳамма нарса ўзгариб кетди. Лекин улкан давлатнинг харитаси ўзгаришсиз қолди. Миссисипи ўз мансабига¹ тупроқ қатламларини оқизиб келавериб АҚШ ҳудудларини маълум миқдорда катталаштирди. “Лекин ҳозир бизда АҚШ тобора торайиб бораётгандай таассурот уйғотмоқда. Бир неча мартаба торайгандай туюлади. Шунингдек, бойиганимиз сари камбағаллашиб бораётганга ўхшаймиз”. Сўхбатлашган одамларимиздан бирининг бу шикоятни бир қараганда ғалатиноқ туюлади. Лекин бу ташвишда маълум асослар бор. Фикрловчи Америка кенчалик оғир бўлмасин, ўз қадриятларини қайтадан баҳолаш жараёнини бошдан кечирмоқда. Кечагина роҳат-фароғат бағишлаган жуда кўп нарсалар бугун одамларни ташвишга солмоқда. Биргина мисол. Йўллар — Қўшма Штатларнинг ифтихори... Тажрибасизроқ одамга йўл қанча кўп бўлса шунчалик яхшига ўхшайди. “Йўқ, — дейди бизнинг сўхбатдошимиз, — биз шундай паллага етиб келдикки, энди ҳар бир қарич ҳосилдор ерни кўз нуридай авайламоғимиз керак. Ҳозирнинг ўзидаёқ Виржиния штатининг ҳудудига тенг келадиган жуда катта майдон йўл бетонлари билан қопланди”. Бунга қуйидагича изоҳ бериш мумкин. Йўллар фермаларни, аҳоли яшайдиган жойларни, тарихий обидаларни барбод этмоқда, мамлакатдаги гўзал манзарали жойларнинг бузилиши ҳисобига меҳмонхоналар, бензин қуйиш шохобчалари, тамадихоналар билан тўлдирилмоқда, ўрмонлар сийракланмоқда, дарё ва ирмоқлар ифлосланмоқда. “Булар еримиз танасидаги чандиқлар. Тўхташ ва тўхтатиш керак!” “Биласизми, бизнинг Америкада чопиб кетаётганда тўхташдан кўра, ўриндан қўзғалиш осонроқ”. Қурилиш — бу одамларнинг иш билан таъминланиши, кучли йўл машиналарини ишлаб чиқариш, автомобиль, бензин, резина сотиш, нефть, металл ишлаб чиқариш, фойда устига фойда олиш. Тўхтатиш керак! Бу тўғрисида газеталар бонг урмоқда, конгрессга таклифлар ёзилмоқда, ҳамма шу ҳақида гапирмоқда. Лекин бетон ерни ейишда давом этмоқда. Йилига тўрт юз минг гектарлаб ерни...

Буларнинг барчаси ер майдонларидан жудо бўлаётганимизнинг бир томони, холос. Яна бир фалокатни бу ерда “қизил хавф” дейишади. Эскирган сиёсий термин бу ерда янги маъно касб этган. “Қизил хавф” — ерларнинг ўлиб бориши (йилига олти миш минг гектар) қазилма бойликларнинг очиқ йўл билан олиниши туфайли рўй беради. Кун сайин кенгайиб ва катталашиб бораётган шаҳарлар ва sanoat қурилишлари ҳам жуда кўп ерларни ютиб юбормоқда. Ҳаммаёқни эгаллаб бораётган техника, одамларнинг лоқайдлиги туфайли талай ерлар яроқсиз ҳолга келмоқда. Океандан океангача бўлган ҳудудлар ниҳоятда катта. Лекин унинг асосий бойлиги — барча тирик мавжудотлар, жумладан, одамларни боқиш мумкин бўлган моддий неъматлар — кун сайин хатарли даражада камайиб борапти.

Америкада олинанидан юқори ҳосил ерлардан максимал даражада фойдаланиш натижасидир. Фермерлар дастлабки пайтларда ерлардан обдон фойдаланиб бўлишгач, ташлаб кетишган ва янги ерларни ўзлаштиришган. Кейинроқ янги ерларни ўзлаштиришнинг иложи қолмагач, фермер ерга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга, ҳосилдорликни оширишга ёрдам берадиган кимёвий моддалар ва ўғитлар билан парваришлаб туришга мажбур бўлган. Қишлоқ хўжалигини кимёвийлаштириш тобора авж олди. АҚШ ерларига ҳозирги вақтда 42 миллион тонна кимёвий моддалар сочилмоқда, ярим миллион кимёвий аппаратлар ёввойи ўтлар ва ҳашаротлар билан кураш учун ишлатилмоқда. “Ҳаддан ташқари кимёлаштириш ернинг ҳосилдорлигига бутунлай путур етказмайдими?” деган савол туғилади. Бу ғоят ташвишли саволдир.

¹ М а н с а б и — қуйилиш жойи.

Лекин бундан ўзини тийишнинг ҳам асло иложи йўқ. Ердан иложи борича максимал даражада фойдаланишга ҳаракат қилинмоқда. Бундан юз йил муқаддам америкалик ерни текинга оларди — ўрнашиб ол-да, хўжалигининг юритавер. Эндиликда экин майдонларини фақат сотиб олиш мумкин, холос. Сўнгги ўн йил мобайнида ернинг баҳоси икки маротаба кўтарилиб кетди.

Ер ости бойликлари тўғрисида бир неча оғиз сўз. Илгарилари Американинг бу жавоҳирлар сандиғи тубсиз деб ҳисобланарди. Ким қанча олишни эплаштира, шунча олаверарди. Фаровонлик ва куч-қувват мана шу асосга қурилганди. Меҳнат, тиришқоқлик ва ишбилармонлик сингари америка халқига хос эътиборга молик хусусиятлар ҳосилдор ва сахий тупроқда янада ривож топди. Ўша пайтларда шахтага тушган вагончалар куруқ қайтиб келадиган кунлар келишини ҳеч ким ўйлагани ҳам йўқ. Эндиликда шундай кунлар кўрина бошлади. “Энергетик хомашё — нефть, кўмир, уран тугамоқда. Қўрғошин, кумуш, қалай хатарли даражада камайиб бормоқда”... Саноатнинг иштаҳаси эса тобора карнай бўлиб бормоқда. Бу улкан тегирмоннинг ишини тўхтатиш ёхуд лоақал секинлаштириш мислсиз талафотларга олиб келиши мумкин. Тегирмонни айлантириб турмоқ учун унга нимадир ташлаб турмоқ керак.

Ўз бойликларини охиригача ишлатиб қўйишни истамаётган Америка бошқа мамлакатлар хазина бойликлари калитини ҳам ўз чўнтағида сақлашга уринмоқда. АҚШ ер юзи аҳолисининг 6 фоизини ташкил этгани ҳолда минерал бойликларнинг 30 фоизига эгаллик қилади. Аммо ҳамма жойда ҳам хазина бойликларининг тағи кўриниб қолган. Бунинг устига ўзга юртлардаги бойликларни ўз эгалари ихтиёрларича ишлатишни хоҳлайдилар. “Қачонлардир кам тараққий этган мамлакатлар ўз ҳудудларидаги нефть захираларидан фойдаланганликлари учун даромаднинг бор-йўғи 10 фоизини олишлари одатий ҳол бўлган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин нефть эгалари бўлган мамлакатларнинг оладиган фойдаси кўпгина ҳолатларда даромаднинг 50 фоизига кўтарилган. Кейинги вақтларда тузилаётган шартномаларда эса нефть эгаси бўлган мамлакатлар умумий даромаднинг 70 ва ундан ортиқроқ фоизини олиши кўзда тутилмоқда”, — деб шикоят қилади. “Ю.С.Ньюс энд Уорлд рипорт”. (Шуни кўшимча қилишимиз мумкинки, баъзи мамлакатлар ўз ҳудудларидаги табиий бойликларнинг назоратини бутунлай ўз қўлларига олдилар.)

Биз Американи ҳали энергетик таназзул сўзлари урф бўлмаган вақтларда айланиб чиқдик. Ўша йилнинг қишида “баъзи жойлардагина ёнилғи етишмади” деган сўзлар тилга олинди. Шу туфайли Огайо, Индиана, Иллинойс штатларидаги қорхоналар вақтинча ишламай турди. Баъзи жойларда мактаблар ёпилди. Бир йилдан кейин авж олган таназзул Американи нефтдан бошқа нарсалар тўғрисида ҳам ўйлашга мажбур этди. Ҳисоб-китобларга қараганда, Қўшма Штатлар 1940 йилдан 1970 йилгача (30 йил!) бўлган давр мобайнида бутун Ер юзи аҳолиси ўз тарихи мобайнида ишлатган минерал хомашёдан кўпроқ хомашё ишлатган. Яқин 25 йил мобайнида эса минерал хомашёга бўлган эҳтиёж 5 маротаба ортади. Давлат ҳозир ва яқин келажакда нималарга эҳтиёж сезиши ҳам тахминан ҳисоб-китоб қилиб чиқилган. Бу ҳисоб-китоблар худди маст одамнинг ўзига келишидай кўпчиликнинг кўзини очди; шу вақтгача хомашёларни тўғри ишлатдикми, йўқми? — деган саволни кун тартибига кўндаланг қўйди. Бу масала юзасидан бир неча характерли фикрларни келтирайлик. “Нью Йорк тайм мэгэзин” журнали: “Биз дунёдаги энг бой ўлкани хароб қилдик”. Президент Никсон: “Биз ўз еримиз билан хомашёлари худди битмас-туғунмасдай муносабатда бўлдик”. Собиқ савдо министри Питерсон: “Бутун тарихимиз мобайнида биз ўз энергетик ва хомашё захираларимизни худди маст матрослардек талон-тарож қилдик. Эндиликда чўнтагимиз тешиклиги маълум бўлиб қолди. Ер ва ундаги бойликларга ҳам шундай муносабатда бўлинди. Инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган уч асосий манба — Ҳаво, Сув, Ернинг аҳволи жаҳон учун ибратли бўлган Америкадаги катта ёнғиннинг ҳолати ана шундай.

Колумбни яна бир маротаба эслайлик. 1492 йилнинг 11 октябрида кема бортига темир билан силлиқланган мевали шохчани тортиб олишди. Шубҳаларга ўрин қолмаганди. Шу яқин атрофда ер борлиги аниқ бўлиб қолганди. Темир билан силлиқланган... Денгизчилар ўзлари кашф этаётган ерларда одамлар ҳали темирни кўришмаганини билишмасди. Шохча тош асбоб билан силлиқланган эди. Океандан топилган таёқча билан Кайахога дарёсидаги ёнғин ўртасида 477 йил фарқ бор. Ернинг умрига нисбатан арзимас бир дақиқа. Лекин бу вақт одамларнинг ўзлари қиздирган тованинг устига худди балиқдек рақс тушишлари учун етарли бўлди. Шу нарсани таъкиллаш жойки, табиатнинг хатарли даражада ифлосланиши энг охириги даврга тўғри келади. Урушдан кейинги 25 йил мобайнида табиат ўн маротабадан кўпроқ ифлосланди. Тегирмон борган сари тезроқ айланишда давом этмоқда.

ОЛОВ ОЛДИДА

Ёнгинни қандай ўчирмоқ керак деган савол, табиийки, ҳаммадан кўпроқ қизиқтиради.

Авалло хавф-хатардан дарак бераётган кўнғироққа қиё боқайлик. Нью-Йоркдаги китоб дўконининг пештахтаси. Бизга керакли бўлимдаги китобларнинг номига эътибор беринг. “Сокин баҳор”, “Олтин штат (Калифорния)ни қандай ўлдиarmoқ керак?”, “Сўнги раунд”, “Жарлик олдида”, “Йўқолаётган Америка”. “Бизнинг ўлик сувларимиз”, “Ўсиш чегаралари”, “Американинг кафангадо бўлишини қандай тўхтатмоқ керак?” Муқовалардаги суратлар бундан ҳам ифодалироқ. Суратларнинг бирида чиқиндилар орасидан осмонўпар бинонинг тепасигина кўриниб турипти, бошқасида Америка харитасининг ўртасига қонли пичоқ қадалган, учинчисида Ер шағам шаклида ифодаланиб, икки қутбдан ёниб келаётгани кўрсатилган. Асар муаллифларининг баъзилари ёнгин оловида исинишяпти ёхуд эсларини йўқотиб қўйиб нима қилишларини билишмаяпти. Китоблар орасида анча жиддийлари ҳам бор. Бу мавзудаги мақолалар газета ва журналларнинг саҳифаларида сурункали равишда кетма-кет босилмоқда. Мақолаларнинг чек-чегараси йўқ. Телевизорни бурадингми — кекса эколог “1-рақамли муаммо” тўғрисида гапираётган бўлади. Конгрессменнинг нутқида ҳам муҳит муаммолари тўғрисида сўз боради. Ёшларнинг кўчадаги митингида ҳам, президентнинг нутқида ҳам, оила аъзоларининг ўзаро суҳбатда ҳам эндиликда энг кўп ишлатиладиган бўлиб қолган ифлосланиш сўзини эшитасиз. Муҳитни муҳофаза қилиш бўйича президент маслаҳатчиси билан кўришганимизда эҳтиёткорлик билан: бундай сўзларнинг тўхтовсиз такрорланавериши жонга тегмайди деб сўраймиз. “Йўқ. Бундай эмас. Мазкур муаммо шу қадар масъулиятли ва мураккабки, уни фақат тўла ошкоралик шароитида, бу ишларнинг муҳиятини ҳар бир киши тушунганда ва жон койитгандагина ечиш мумкин”, — деб жавоб берди у.

Бу мақсадга эришилди ҳисоб. Босиб келаётган фалокатни эндиликда ҳамма биледи. Кўнғироқ эса кечагина чалингани йўқ. Чор атрофга ўт кетаётгани янгиликмиди? Биринчидан, маҳобатли ҳар қандай мамлакат аҳолиси сингари хотиржам уйқудан америкаликлар уйғонишди. Америкада ҳамма нарса етарли, ҳамма нарса мўл деган қатъий ишонч барҳам топди. Бу ҳолатни гарчи кечикилган бўлса-да, ғалаба деб баҳолаш мумкин. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича давлат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ошди, таъсири кучайди. Америкаликлар ҳаммавақт ҳам ўзларининг миллий боғлари ва кўриқхоналарини севиб ва ардоқлаб келишган.

Анъанавий америка қадриятларига муносабатлар ўзгара бошлади. Техникага илгари худди бутга сиғингандай сиғинишарди. Эҳтимол, шу пайтларгача ҳар бир америкаликнинг муқаддас деб билган муҳаббат қўйган нараси автомобиль эди. У аллақачонлардан бери лаззат, куч ва фаровонлик тимсолига айланиб қолган. Америка автомобилларининг ҳашамдор ва маҳобатли бўлиши ҳаммага маълум. Америкалик айни мана шундай машинани, айниқса, янги русумдагини сотиб олишга интилган (бутун ҳаёт тарзи уни шунга даъват этган). Қимматбаҳо машина туфайли қарзга ботиб қолиш, бу ишларни қўшилари ва дўсларига айтиб мақтаниб юриш бегона ҳодиса эмас. Мана энди автомобиль билан боғлиқ кўп йиллик роман ниҳоясига етди. Бунга автомобиль ҳавонинг ифлосланиши, бензин ичавериб тўймайдиган юҳо, ҳаракатсизлик туфайли келиб чиқадиган турли касалликлар, кўчаларни тикилинч бўлишига олиб келадиган асосий тўсиқ сингари сабаблардир. Америкада бутунлай қутилмаган: “Йўқолсин, автомобиль!” деган шиор ўртага ташланди. Америка ўз “Форд”лари ва “Шевреле”ларидан воз кечиб, автобус, темир йўл вагонлари, велосипедларга ёхуд буқа қўшилган араваларга бутунлай кўчиб ўтишмади. Лекин анча сезиларли даражада ўзгаришлар содир бўлди. Темир йўл тармоқлари кенгайди, қарийб йўқ бўлиб кетган шаҳар жамоат транспорти кучайди, саноат одамларнинг велосипедга бўлган эҳтиёжини қондиришга улгура олмаяпти. Эҳтимол, энг диққатга сазовор нарса шу бўлдики, эндиликда америкаликлар майса устида оёқяланг юриш ялтироқ машинанинг юмшоқ креслосида рўлда ўтиришдан кам лаззат бағишламаслигини тушуниб етишди. Табиийки, автомобиль истеъмолдан бутунлай чиқиб кетгани йўқ, яқин йиллар орасида чиқиб кетмайди ҳам. Америка “аравача”ларга ҳаддан ташқари ўрганиб қолган. Бу шунчаки бир жойдан иккинчи жойга юриш воситасигина эмас, балки ҳаёт тарзи, АҚШ бутун саноатининг катта қисмини ҳам ташкил этади. Лекин автомобилдан бутунлай воз кечилмаган тақдирда ҳам бензинни кўп сарфлайдиган маҳобатли машиналардан воз кечиш мумкин-ку. Кеча ҳамма яхши кўрган улкан машиналарни “бронтозавр”, “мастодонт”лар деб аташмоқда, унинг

ўрнига ихчам, тошбақасимон “Фольксваген” ёки японларнинг “Тоёга”сини афзал кўрмоқдалар. АҚШ автомобиль саноати ўз ишини тез суратда ўзгартиришга, давр талабига мослашишга мажбур бўлмоқда. Автомобиль содир бўлаётган ўзгаришларнинг тимсолига айланиб қолди. Илгарилари америкалик саноатнинг тараққиётидан, “саноат мўрилари қанча кўпайса, ҳаётимиз шунчалик фаровон кечади” деган ақидага асосланиб хурсанд бўларди. Бугун эса мўрилар энди хурсандчиликка сабаб бўлмай қолди. “Агар бу сигирни боғлаб қўймасак бутун Американи пайҳон қилиб ташлайди” деган фикрга келишди”. — деди биз билан суҳбатда вашингтонлик ёш эколог.

Кушларнинг сайраши, сокинлик, чакалакзордан чиқиб қолган бирор ҳайвонни кўриб қолгандаги энтиқиш, қувончни америкаликлар қайтадан кашф қилишмоқда. Одамларда бундай руҳни тарбиялашда маорифнинг аҳамияти катта бўлмоқда. Америкада табиат тўғрисида, унда рўй бераётган жараёнлар, табиатга, омонат дунёга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш ҳақида кўплаб яхши китоблар чоп этилмоқда. Ҳужжатли ва бадиий фильмлар, телевидение, мактаблардаги “экологик дастурлар” одамларнинг табиат бағрида ўзларини тутиш маданиятини тарбияламоқда, инсоннинг жонли нарсалар дунёсидаги ўрнини кўрсатиб бермоқда.

Шенандоа миллий боғида биз вашингтонлик ўқитувчи Хариэл Фелпс билан танишиб қолдик. Гулхан атрофида болалар қуршовида у билан суҳбатлашдик. “Илгарилари фақат табиатни эксплуатация қилишни ўргатардик. Эндиликда табиатни бошқариш, унинг қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда яшаш керак. Бунда фақат билимларнинг ўзигина етарли эмас. Янгича дунёқарашни ҳам шакллантирмоқ лозим. Буларни барча воситаларни ишга солган ҳолда бешикдан бошлаб ўргатмоқ жоиздир. Мен бу нарсани таълимнинг асосий вазифаси деб ҳисоблайман”. Ўқитувчи-эколог шундай фикрляпти. Америкада баён этилаётган бундай фикрларнинг уруғи ҳозирдаёқ ниш урмоқда. Эндиликда одамлар Ойга учиб тўғрисида эмас, кўпроқ тобора камайиб бораётган турналарни сақлаб қолиш юзасидан умумхалқ ҳаракати тўғрисида кучли ҳаяжон ва шавқ билан гапирадиган бўлиб қолишди. Ойга кўнилган кун Американинг миллий байрами сифатида нишонланмайди. Лекин 1970 йилнинг апрелидан бошлаб Она ер кунни бутун мамлакатда кенг нишонланмоқда. (Шу кун мазкур воқеага бағишланган намоийшлар бўлиб ўтади, чор атрофни чиқиндилардан тозалаш юзасидан талай ишлар амалга оширилади, табиий бойликларни беҳуда совуриб юборишга қарши, муҳитни ифлослантираётганларни жавобгарликка тортишга даъват этувчи оммавий чиқишлар уюштирилади.)

Кўпчилик америкаликлар муаммонинг бутун мураккаблигини ҳис этишади, бу масаладаги айбдорларни ҳам билишади, ўзлари ҳам табиатга етказган “зарарлари учун товон тўлашга” тайёрдирлар. Жамоатчилик фикрини ўрганиш натижалари АҚШ аҳолисининг 73 фоизи “сув ва ҳавонинг тозалиги учун” нарх-навонинг оширилишига рози бўлишган. “Атроф-муҳитни ифлослантирадиган фирмада ишлашга борасизми?” деган саволга ёшларнинг 70 фоизи “Йўқ”, “Муҳитни ифлослантирадиган ишбилармонларни жазолайдиган қаттиқ қонун керак деб ҳисоблайсизми?” деган саволга “Ҳа” жавобини беришган.

Ҳаракатга келиб қолган жамоатчиликнинг фикри шундай. Бу билан ҳокимият тепасида турганлар ҳам, унга интилаётганлар ҳам ҳисоблашишлари лозим. Ҳозирги вақтда АҚШда ўз нутқини табиатни озода сақлаш тўғрисидаги ғамхўрлик билан беэмайдиган сиёсатдон қолмади. Уларнинг баъзилари муҳитнинг аҳволи тўғрисида чинакамига куйиб-ёнишмоқда. (Мэн штатидан келган сенатор Эдмунд Маски, Висконсин штатилик сенатор Гейлорд Нелсон), баъзилар эса “яхши кўриниш” учун гапдонлик қилишади. Лекин нима бўлганда ҳам мазкур муаммо Американинг ҳар бир хонадонига кириб борди, Оқ уй ва Капитолияда тез-тез муҳокама қилинадиган масалалардан бирига айланди.

Энг юқори доираларда босиб келаётган фалокатнинг миқёсларига реалистик баҳо беришади. Президент Никсон атроф-муҳитни соғломлаштириш учун курашни энг муҳим миллий вазифа сифатида қўйди. Шунингдек, мазкур масалани бир мамлакат доирасида ҳал этиш мумкин эмаслигини, уни кўплаб мамлакатларнинг биргаликдаги ҳаракатлари орқалигина амалга ошириш мумкинлигини яхши ҳис этишади. “Ўзаро ҳамкорлик, тажриба алмашиш, ҳаракат ва кучларни бирлаштириш зарур”, деди биз билан суҳбатда муҳитни муҳофаза қилиш бўйича президент маслаҳатчиси (илгари журналист бўлган) Роберт Кан.

Мазкур муаммони тушуниш ва уни ҳал этиш масалаларини Америкада ўрганганимизда кўзимизга ташланган нарса билимнинг етишмаслиги бўлди. Эндиликда бу тўсиқ қисман босиб ўтилди. “Элементар экологик билимлар ҳар бир америкаликка” дастури бўйича талай ишлар амалга оширилди. Экологик дастур деярли

барча олий ўқув юртларида, шу жумладан, инженерлик ва ҳуқуқшунослик университетларида ҳам олиб борилмоқда. Бундан ташқари, махсус ўқув-юртларида мураккаб муаммонинг барча қирраларини яхши тушунувчи олий маълумотли эколог-мутахассислар тайёрланмоқда. Экологиянинг ўзи (жонли организмларнинг муҳит билан ўзаро муносабати ҳақидаги фан) ҳозирги пайтда етакчи фанлардан бирига айланди. Биз бир неча экологик марказларда (Висконсин ва Мэриленд штатлари) бўлганимизда яхши таассурот олдик. Бу ерларда ўз ишига берилган ҳалол одамлар ишлашаркан, энг янги ускуналар ва методика билан қуролланишган, ишчанлик вазияти ҳукм суради. Янги касб – экологнинг мавқеи жуда баланд. Мадисон шаҳридаги мактаб ўқувчилари билан суҳбат чоғида икки ўспириндан ўқишни битиргандан кейин қандай касб билан шуғулланишни исташларини сўраганимизда, эколог бўлишларини айтишди.

Масаланинг ниҳоятда долзарблиги кўплаб мутахассислар етишиб чиқишини кутиб ўтиришни тақозо этмайди. Экология муаммолари билан журналистлар, ҳуқуқшунослар, врачлар, биологлар, социологлар шуғулланишмоқда. Муҳитни муҳофаза қилиш муаммолари билан бутун америка фани шуғулланмоқда. Ҳозирги вақтда фанни бутунлай қайта қуриш тўғрисида баҳслар кетмоқда. “Бугунги кунда муҳит ва энергия муаммоларидан кўра муҳимроқ масала йўқ. Санъатшунослик, кибернетика, космонавтика биосфера омон бўлган тақдирдагина фаолият кўрсатиши мумкин”.

Шу билан биргаликда муҳитни муҳофаза қилиш бўйича барча масалаларни фаннинг ўзигина беҳато еча олмайди. Бу ишда кенг жамоатчилик, бутун халқ қатнашмоғи лозим. “Бирорта йирикроқ қурилиш ҳамма нарса обдон синчиклаб ўрганилиб текширилмагунча, унинг ҳамма томонлари ҳисобга олиниб, бутун халқ хабардор қилинмагунча бошланмаслиги керак”. Ижтимоий фикрнинг талабларидан бири шудир.

Мазкур қонданинг амалга оширилиши учун барча асослар бор. Ер юзиде баъзан билимсизлик, баъзан ўз фойдасини ўйлаб, баъзан тор манфаатлардан келиб чиқиб қурилган кўплаб қурилишлар фойдадан кўра зарар келтиради. Барча лойиҳаларни атроф-муҳитга таъсирини синчиклаб муҳокама қилиш тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўймасликнинг гаровидир. Утиш даврида иқтисод ва табиат ўртасидаги мураккаб муносабатлар туфайли инсон муҳитга ён босиши лозим бўлган ҳолатлар пайдо бўлмоғи мумкин. Албатта, хато қилмаслик яхши, лекин хатосини ўз вақтида тан олиб чекина билиш донишмандлик белгисидир. Америкаликлар шундай ишга журъат эта олдилар. Жамоатчилик фикри ва талабларини эътиборга олган ҳолда президент ўн миллионлаб маблағ сарфланиб битай деб қолган қатор қурилишларни тўхтатиб қўйди. Бундай тадбирлар халқ томонидан яхши кутиб олинди, қўлаб-қувватланди.

Табиатни муҳофаза қилиш учун курашда ҳамма жойда дуч келиниши мумкин бўлган сон-санқсиз зиддиятларга тайёр турмоқ керак. Хусусий мулкчилик шароитида бундай зиддиятлар сира тугамайдиган келишмовчиликларга айланиши эҳтимолдан холи эмас. АҚШ ҳуқуқшунослари кейинги йилларда жуда кўплаб бундай ишларни кўришларига тўғри келди. Бунгача эса мамлакатда Инсон ва Табиат муносабатларини бошқарувчи қонунлар дезарли йўқ эди. Эндиликда эса ҳаммасини янгитдан яратишга тўғри келди. Инсон ва табиий муносабатларнинг норма ва қонунлари, уларнинг бажарилиш тартиби ва муҳлатлари ишлаб чиқилмоғи даркор эди. Зеро, бир ҳуқуқшунос айтганидек, “табиат индамайди, шикоят қилмасдан ўлиб кетаверадиган даъвогардир”.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича чиқарилган қонунлар тўғрисидаги қалингина китобни қўлга олар экансан (икки-уч йил ичида АҚШнинг бутун тарихи мобайнидаги даврга қараганда кўпроқ қонунлар чиқарилган), мамлакатда жуда катта ишлар амалга оширилганини, буларнинг аҳамияти миллий доирадан ташқари чиқишини ҳис этасан. Мазкур қонунлар муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий нормаларига алоқадор бўлганлиги учун гоаят муҳимдир.

Лекин ҳаёт қорозга битилган қонун билан унинг бажарилиши ўртасида ҳамма жойда ҳам катта масофа борлигини кўрсатди. Масаланинг бу томонларидан яхши хабардор бўлган доктор Абел Улман шундай ёзади: “Миллий қонунчиликлар тарихи кўплаб жимжимадор қонунлар, декларациялар қабул қилинганига гувоҳ, лекин улар ҳаммавақт ҳам амалга ошавермаган... Қарийб ҳар бир мамлакат атроф-муҳитнинг ифлосланишини қонунлар воситасида тўхтатишга ҳаракат қилиб кўрган. Улар қабул қилинган қонун ўз-ўзидан аҳволни тартибга солишга олиб келади деб ўйлаганлар. Лекин натижа бутун дунёда ҳам ташвишга соладиган аҳволда”. Доктор Улман бунинг сабабларини батафсил таҳлил этиб, “бу нарса ҳукумат сиёсатининг инжиқликлари

ва бюджет билан боғлиқ қийинчиликларга келиб тақалади деган хулосани чиқаради”. Миллий иқтисодий фойдани қўлга киритиш тўғрисидаги мулоҳазалар атроф-муҳитнинг ифлосланишига йўл қўймаслик истагидан устунроқ бўлиб чиқади... Ҳар бир мамлакат ўзининг сиёсий йўналишидан қатъи назар, иқтисодий тараққиётга тезроқ эришиш истагида бўлса-да, атроф-табиатга зарар етказмасликка интиломи керак. Бошқача айтганда, қонунларни бузмаслик учун зўр ҳаракат қилинмаса, улар қоғозда қолиб кетаверади. Иқтисодий фойда кўриш тўғрисида мулоҳазалар кўпинча устун келишини эътиборга олинмаган бўлса, масаланинг унчалик осон эмаслиги равшан бўлади. Ахир табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги барча қонунлар нималардандир воз кечиш ёхуд ҳатто катта ҳаражатларни талаб этади.

Чора-тадбирлар тўғрисида...

“Инсон табиатни енгди, лекин бу шундай ҳолатки, товонни ютган одам тўлайди”. Мағлуб бўлган томон оёғини бутунлай узатиб юбормаслиги учун голиб томон қанча тўлаши керак? Биз ёндафтаримизга кўплаб рақамларни қайд этганмиз. Уларнинг аксарияти бир-бирига қарши. Ўртачароқ олганда бу рақамлар қуйидагича. “Ҳаво” операцияси учун 25 миллиард доллар керак бўлади. Сувларни тозалаш учун эса 38 миллиард. Американи ҳар жиҳатдан тозалаш учун 350 миллиард доллар зарур. Бутун саноатни экология қоидалари асосида қайта куриш эса эколог Барри Коммонернинг ҳисоб-китобларига қараганда, 600 миллиардга тушади. Айтишларича, қовоқнинг катта-кичиклигини билиш учун унинг ёнига туфлини қўйиб кўрмоқ керак. Инсоннинг Ойга кўниши 25 миллиардга тушган эди. Бу “туфли”ни 600 рақамининг ёнига қўйгудек бўлсак, бу рақам жуда бой давлат учун ҳам ниҳоятда катта маблағ эканлиги маълум бўлади! Америка бу миқдордаги маблағни сарфлашга тайёрми? Мазкур ҳолатга мос келадиган, афоризмга айланиб кетган “Шунчалик катта маблағни шу ишга сарфлай оласизми? Лекин бу пулни сарфламасликка ҳаққимиз борми?” Ва яна: “Сарфлаш муқаррар равишда керак. Лекин ҳамма гап уни қаерда, қачон, қандай? сарфлаш керак деган масалада”.

Қаерда? Қачон? Қандай? — жўн саволлар эмас. Бу бирор ҳисоб-китоб рақамига пул ўтказдингми — бўлди, ҳамма иш битди деган маънони англатмайди. Биринчи навбатда қаерга маблағ сарфлаш керак, асосий эътиборни нимага қаратмоқ лозим, энг катта фалокат қаерда пайдо бўлиши мумкинлигини аниқлаш мақсадида махсус комиссия тузилган.

Америкада табиат масалалари билан, одатда, ички ишлар вазирлиги шуғулланади. (Вашингтонда 14 минг хизматчи, мамлакатнинг бошқа жойларида 42 минг хизматчи бу ишга масъул.) Фойдали қазилмаларни қидириб топиш, қазиб чиқариш ва муҳофаза қилиш, сув ресурсларидан фойдаланиш, балиқ овлаш, миллий боғ ва кўриқхоналарни назорат қилиш шу вазирлик зиммасида. 1970 йилгача шундай эди. Фавқулодда ҳолат муҳитни муҳофаза қилиш бўйича шошилинч равишда махсус агентликни тузишни тақозо этди. (Агентлик Вашингтонда жойлашган, хизматчилари тўққиз мингга яқин, бюджет эса йилига 2 миллиард 46 миллион доллардан иборат.) Бундан ташқари муҳитни муҳофаза қилиш бўйича махсус олий кенгаш тузилган — улар бир неча эксперт ва президентнинг уч маслаҳатчисидан ташкил топади. Муҳитни муҳофаза қилиш бўйича махсус хизмат, шунингдек, ҳар бир штатда ҳам бор. Бундан ташқари муҳитни муҳофаза қилиш ишлари билан конгресснинг 13 комиссияси, 26 яримдават ташкилотлари, 14 идораларо кўмиталар, уч ярим минг маҳаллий ташкилот ва кўплаб гуруҳлар шуғулланишади.

Уч асосий ҳукумат муассасалари (вазирлик, кенгаш, агентлик)да бўлди. Агентлик уйи бузилган чумоли уясини эслатади. Бино мазкур муассаса учун шошилинч равишда мослаштирилган. Америкадаги корхоналарга хос бўлмаган олағовур ҳукмрон бу ерда, худди вокзалга ўхшайди. “Жаноб Гриннинг хонаси қаерда?” деган саволимизга қаяққадир шошаётган одамлар елкаларини қисишади — улар ҳали бир-бирлари билан яхшироқ танишиб улгуришмаган, шекилли.

Илгарилари унчалик муваффақиятли бўлмаса-да, сиёсат билан шуғулланган, эндиликда сувларни муҳофаза қилиш бўлимининг бошлиғи бўлиб ишлаётган Фицхью Грин бизни қабул қилганда ўзини сиёсатдонларга хос тарзда тутди. Эҳтиёткорлик билан расмийроқ муомала қилди, “Американинг сирини очгиси келмади”. Суҳбатимиздан кўпроқ эсда қолган нарса ҳассанинг ерга секингина “дўқ-дўқ” урилиши-ю, (жаноб Грин бироз оқсоқланар экан) унчалик қовушмаган гапимиз орасидаги сукунат дамларида енгилгина хўрсиниб қўйишлари бўлди. Ниҳоят, суҳбатимиз тугаганидан енгил тортиб хайрлашдик.

Кенгаш билан вазирликдаги учрашувларимиз дўстона вазиятда ва қизиқарли ўтди. Вазир муовини Рид Натаниэл сахийлик кўрсатди: (Америкада вақт — бойлик!): “Қанча

зарур бўлса шунча гаплашамиз, тез-тез учраша олмаймиз-ку, ахир”. Гапимиз хонага ёш архитекторлар кириб келгандагина бўлинди (улар Натаниэл билан Вашингтон шаҳрининг кўкаламзорлаштириш лойиҳасини муҳокама қилишди). Вазир муовини баъзида меҳмонлар билан бўлаётган суҳбатга қўшиш учун хизматчиларидан айримларини чақиртирарди. Биз мухитни муҳофаза қилишнинг аҳволи, бу йўлдаги қийинчилик ва умидлар тўғрисида ғоятда бағатсил маълумотлар олдик. Рид Натаниэл ўзига юклатилган вазифани ипидан игнасиғача биладиган кенг билимли одамгина эмас, ишига берилган фидойи инсон ҳам экан. Суҳбатимизнинг охирида шундай яқун ясади: “Бундан тўрт йил аввал тузатиб бўлмас фалокатнинг бошланиши деб ўйлагандим. Энди эса умидлар пайдо бўлганини кўриб турибман.

Мухитни муҳофаза қилиш кенгашида ҳам бизни худди шундай дўстона ва эътибор билан кутиб олишди. Бу ерда мазкур муассасага хос улуғвор сокинлик ҳукм сурарди. Биз йиртқич ҳайвонларни муҳофаза қилиш бўйича эксперт доктор Тальботнинг меҳмони бўлдик. У бизни эски қадрдонлардай (Москпада овчиларнинг конгресси вақтида танишган эдик) кутиб олди. Суҳбатимиз доктор Тальбот эндигина муҳим галабани кўлга киритган – конгресс томонидан йиртқич ҳайвонларни ов қилишни тақиқлайдиган қонун қабул қилинишига эришган вақтга тўғри келди. Бу галаба билан уни қизғин қутладик. Доктор Тальбот қатъият кўрсатиб, шу қонуннинг қабул қилинишига эришибди. Энди эса деярли узлуксиз телефон жирингларди, котиба кетма-кет келаётган телеграммаларни. стол устига қўйиб кетарди – ҳайвонларни ҳимоя қилиш учун курашчилар олимни галаба билан табриклаётганди.

Доктор Тальбот билан суҳбатимиз кечқурун унинг уйида давом этди. Стол атрофида Вашингтоннинг кўзга кўринган экологлари, шу жумладан, президент маслаҳатчиларидан бири ҳам йиғилишганди. Суҳбатимиз фақат Америка табиати ҳақидагина эмас, бизнинг мамлакатимиздаги аҳвол, китлар, оқ маймунлар, пингвинлар, “умумий сув ва умумий ҳаво” тўғрисида ҳам кечди. Доктор Тальбот коктейллар тайёрлаб берар, орқамизда, залнинг бурчагида ўғилчаси билан ўтирган хотини эса “эркаклар фақат табиат мавзусидагина гаплашмасликларига ҳаракат қиларди”.

Бу ерда табиат муҳофазаси тўғрисида жуда кўп қизиқарли мулоҳазаларни эшитдик: булар орасида умид уйғотувчи фикрлардан бошлаб умидсизлик руҳида мулоҳазалар ҳам бор эди – “кашф қилиш асри, эксплуатация қилиш асрлари бўлган эди, энди эса мухитни ҳимоя қилиш асрига келдик, яхшиси, қадаҳларни тўлдира қолайлик”, деган фикрлар айтилди.

Агар Катта Ёнгин мавзусига қайтадиган бўлсак, фалокатнинг миқёсларини Америкада яхши тушунишларини, ёнгинга қарши воситалар тайёрлаб қўйилгани (ёхуд тайёрланаётгани), ёнгин вақтида ўзини қандай тутиш аниқланаётганини сезиш қийин эмас. Ҳозирнинг ўзида ёнгинни ўчиришга муяссар бўлишимиз? Бу саволга қайтарилган жавоблардан мисоллар келтирилди. Питсбург АҚШдаги ҳавоси энг ифлос шаҳарлардан бирига айланган экан. Ҳозир бу шаҳарнинг ҳавоси тоза. Уилламет (Орегон штати) илгарилари энг ифлос дарёлардан ҳисобланган бўлса, эндиликда бу дарёда чўмилишяпти, балиқ тутишяпти. Флоридада канал қурилиши тўхтатиб қўйилибди. Атлантика океанига олиб чиқадиган энг яқин йўл бўладиган бу каналдан баржаларда нефть ташиш мўлжалланаётган экан. Худди шу Флоридада аэропорт қурилиши тўхтатилибди. (Канал ва аэропорт маҳаллий ўт-ўланлар ва ҳайвонлар дунёсига катта зарар етказиши мумкин экан.) Калифорнияда майсазорлар устидан ўтказилмоқчи бўлган йўл қурилиши тўхтатилди. Йиртқич ҳайвонларнинг қолганларини сақлаб қолиш тўғрисида қонун қабул қилинди. Атрофни ифлослантириш юзасидан кўзғатилган бир неча суд жараёнларида ютиб чиқилди. Табиатни муҳофаза қилиш юзасидан кўп жойларда бўлган суҳбатларда айнан мазкур мисолларнинг келтирилиши америкаликлар бу муваффақиятлардан фахрланишларини кўрсатади. Масалага бошқа томондан ёндашиладиган бўлса, ҳали бу муваффақиятлар рамзий экани, жиддийроқ ютуқларга эришилмагани маълум бўлади.

Табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ қийинчиликлар ўз-ўзидан аён. Лекин хусусий мулкчилик, эркин бозор ҳукмронлик қилаётган мамлакатда бу қийинчиликлар янада ортади. Бизни меҳмоннавозлик билан кутиб олган одамлар билан бу тўғрисида кўп суҳбатлашдик. Лекин америка матбуотида бу муаммонинг муҳофазаси турфа хил мулоҳазалар билдиришга асос бўлди.

Американи ким ифлослантираяпти? Ким бунинг зарарини тўлайди ва тўлайдиган вақт келдими ўзи? — деган саволлар жуда кўп эҳтиросларга сабаб бўлмоқда. Зарарнинг эвази ҳозирданоқ тўлана бошлади. Ҳатто кўп нарсаларга хасислик қиладиган конгресс бу муаммоларни ҳал этишга пул ажратишнинг кечиктирилиши эртага яна кўпроқ сарфланишига олиб келишини тушунади. Шунинг учун ҳам президент атроф-муҳитни тозалаш ва тадқиқ этиш учун конгрессдан 12 миллиард доллар ажратишни сўраганда конгресс бу суммани икки баробарга оширди (камдан-кам учрайдиган ҳодиса): Бу пулларни қаердан олмақ керак? Ҳисоб-китобларга қараганда, ҳар бир америкалик табиатни тоза сақлаш учун курашга у ёки бу шаклда йилига 65 доллар маблағ тўлар экан (ҳаво ва сув энг ифлос жойларда эса 200 доллар). Жуда кўпчилик муҳитнинг тозалиги учун қўшимча солиқ тўлашга ҳам рози. Кескин чўра сифатида эса тозалаш ишларига сарфланадиган маблағ миқдорига қараб нарх-навони кўтариш (масалан, автомобиллар нархи 300-400 доллар ортиқроқ бўлиши) кўзда тутилади. Ҳаммага маълумки, бундай қилинганда ҳаражатларнинг юки миллионерларнинг елкасига тушмайди. Одам ва табиат ресурсларидан фойдаланиб чўнтақларини тобора қаппайтираётганлардан кўпроқ маблағ ундириш, фойдани тозалаш ишларига сарфланадиган ҳаражатларни ҳисобга олган ҳолда режалаштирмоқ керакка ўхшайди. Лекин бундай чўнтақ эгаларига, табиийки, бу хилдаги ҳаражатлар мақбул эмас. “Муҳитнинг ифлосланишига қарши кураш корпорацияларнинг фаолиятида охириги ўринлардан бирини эгаллайди,” — деб ёзади “Ньюсуик” журнали.

Ижтимоий фикр, қонунчилик ва шахсий манфаат (баъзи жойларда сув ниҳоятда ифлосланиб кетганлиги туфайли, ундан саноат мақсадларида ҳам фойдаланиб бўлмай қолди, ҳавонинг ифлосланиши туфайли аҳолининг кўчиб кетиши кучайди) саноатчиларни мазкур масаланинг муҳокамасида қатнашишга ва қандайдир сарф-ҳаражатларга боришга мажбур қилмоқда. (Улар ўзларининг ҳар бир ҳаракатларини табиийки, кўз-кўз қилишга, реклама орқали ҳаммага кўрсатишга интилишади.) Капиталистнинг иншоотларини тозалаш ёхуд ишлаб чиқариш технологиясини алмаштиришга мажбур қилишнинг ягона йўли атрофни ифлослантираётган ҳар бир кун учун 10 минг жарима солишдир. Бундай тadbирларнинг оқибатини ўйлаган баъзи фирмалар гимирлаб қолишди. Натижада саноатнинг янги соҳаси — ҳаво ва сувни тозалайдиган турли мосламалар ишлаб чиқариш вужудга келди. Мамлакатда уч юзга яқин шундай корхоналар бор. Уларга солиқ тўловчилардан тушган маблағ асқотиб турибди. (Конгресс сув тозаловчи иншоотларни қуриш ишлари учун 10 миллион доллар ажратди.) Хусусий маблағ ажратиш масаласига келганда шунини айтиш керакки, тadbиркорлар муҳит муҳофазасига ўз фойдаларидан иложи борица озроқ қисмини ажратишга, жарималардан усталик билан қутулиб қолишга (табиатнинг ифлосланиши ҳақида нотўғри маълумот тарқатиш, Вашингтондаги таниш-билишлар, ифлосланишга қарши хўжакўрсинга қилинаётган тadbирлар ва шу сингарилар) ҳаракат қиладилар. Энг кўп тарқалган дўқ-пўписа йўли икки ўртада ишчиларнинг гаровга олинган одамлар ҳолатига тушиб қолишидир. “Жарима тўлашим керакми?.. У ҳолда мен ишчиларнинг ярмини ишдан ҳайдашим керак”. Гоҳида корхона бошлиқлари жарима тўғрисидаги қонун тазйиқи остида ишчиларга шикоят қилишади: “Сен балиқ ейишни хоҳлайсанми ёки ишлашни хоҳлайсанми? Қоғоз фабрикаси ёхуд нефтни ҳайдайдиган завод ишчиларининг аҳволи мушкуллашади. Албатта, нафасни бўғадиган ҳаво, чиқиндиларга тўлиб кетган дарё, заҳарланаётган моддий неъматлар уларни ташвишга солади, эртага аҳвол бундан ҳам ёмонлашишини ҳис этишади. Аммо бугун ишдан ажрашни ўзлари учун фожеа деб билишади.

Агар корхонани ёпиш ўзи учун қулайроқ туюлса, бошлиқ уни ёпишга ийманиб ўтирмайди (жиҳозлар эскирган, технологияни янгилаш зарурияти туғилганда). Бундай вазиятда жарима таҳдиди энг яхши баҳона бўлади. Лекин кўпинча пайсалга солиш тактикаси ишга тушади. “Тозалашга киришмаяпмиз, лекин ҳозир қийинроқ аҳволдамиз, бироз вақт керак...” Кўпгина саноатчиларнинг ҳаво ва сувни тозалаш билан жиддий шугулланиш тўғрисидаги ваъдалари шунчаки сафсата бўлиб чиқади. Улар атрофнинг ифлосланишига жамоатчилик шугулланадиган, ўзларига алоқаси йўқ муаммодай қарашади” (Ньюсуик). Барча ҳолатларда ҳам фойда кўриш истаги муҳитни озода сақлашга қараганда устунроқ бўлиб чиқади. Бунинг характерли мисоли Калифорния яқинидаги сувларнинг нефть билан хатарли даражада қопланишидир. (Санта-Барбара тумани.) Нефть сувни заҳарлади, 130 километрлик соҳилни ифлослантирди. Бунинг айбдори “Юнион ойл” кампанияси. Бу ерлардан нефть

қазининг хатарли оқибатлари маълуммиди? Ҳа, маълум эди. Маҳаллий аҳоли бундан ташвишлана бошлади. “Лекин, деб ёзади Мичиган университетининг профессори Жозеф Л. Сэкс, бу масалани ўрганиш юзасидан қилинган ҳар бир ҳаракат рад этилди ёхуд кулги остига олинди. Зеро, бу масала қудратлироқ кучлар томонидан аллақачон ҳал этиб қўйилганди. Бу ҳудудларнинг табиатига жуда катта зарар келтирилгандан кейин “Юнион ойл” миллионларча доллар турадиган жиҳозларни аввалдан тайёрлаб қўйганлиги туфайли ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солишни истамаганлиги ошкор бўлди”. “Америкача дунёқараш шундан иборатки, бугун ҳар қандай йўл билан бўлса-да, бойсанг бас, эртага нима бўлса бўлаверсин”, – деб ёзади АҚШнинг кекса эколог Южин Одун бу вазиятни таҳлил этаркан.

Бу Америкага биринчи маротаба келган одамга катта муаммонинг кўринган қирралари. Эрта тонг. Стрельниковларнинг хонадонидан ноушта қилиб ўтирибмиз. Эшикнинг орқасида худди бир қоп қумнинг ерга тушганига ўхшаш овозда бир нарса “тап” этиб тушди. Бу газета етказиб берувчининг “Нью-Йорк таймс” газетасининг яқшанбада чиқадиган 400 саҳифалик сонини келтириб ерга қўйгандаги товуши экан. Газета ораларига турли-туман рекламалар жойлаштирилган: сиёсат, санъат, бўш вақтларда, молиявий ишлар ва бизнес. янгиликлар обзори, саёҳат ва туризм сингари бўлим-блоклардан иборат экан. Қизиқчилик учун тортиб кўриш маъносидан Юлядан пружинали тарози сўрадим. Икки килограмму эллик грамм чиқди. Бундай газетани ўқиб чиқиш, лоақал синчиклаб варақлаш мумкинми? Албатта, йўқ. Лекин ноширлар ўқувчилардан бундай жасоратни кутиб ҳам ўтиришмайди. Газетанинг Стрельников шарифли обуначиси дўстининг кўз ўнгида унинг орасидан янгиликлар ва сиёсат бўлимларини ажратиб олди-да, қолганини чиқинди саватига ташлади. Бугун газетани олган бошқа ўқувчилар ҳам худди шундай қилишади. Биров “саёҳат” бўлимини, бошқаси эса “бўш вақтда” бўлимини ажратиб олади. Қолгани дарҳол чиқинди саватига улоқтирилади. Газетанинг бешдан тўрт қисми ўқилмасдан ташлаб юборилади. Бунинг оқибати қандай, нарироқда нималар ётибди? Қанчадан-қанча дарахтларнинг кесилгани, қоғоз фабрикасининг меҳнати, кимё саноатининг ишлари, табиий бойликларнинг талон-тарож қилингани, муҳитнинг ифлослангани, улкан таҳририят аппаратининг меҳнати, босмахона цехларидаги ишлар, газетани обуначиларга ўз вақтида етказиб бериш ташвишлари бекорга кетди. Буларнинг барчаси чиқинди саватчаларига улоқтирилди.

Яна бир мисол. Юлянинг илтимосига кўра, дўконга кириб, ҳажми ёнғоқдай нарсани сотиб олишимизга тўғри келди. Лекин бу нима ўзи? Бизга каттагина қутичани тутқизишди. Буюм юмшоқ реклама қоғозига ўралган экан, унинг ичидан картондан қилинган қопама, кейин нарсаларни харид қилишга қақирадиган қоғоз, унинг ичида яна целлофанга обдон ўралган қутича. Қават-қават қутичаларга солинган буюм ялтироқ картонга маҳкамлаб қўйилган. Картонга эса ярим яланғоч қизнинг сурати туширилган. Буларнинг устига-устак, ипақдан қилинган боғичвоқда дўконнинг тамғаси бор. Сотиб олинган кичкинагина буюм шунча ялтироқ, рангли нарсага ўраб ташланган. Буларнинг ҳаммаси нима учун, деган савол туғилади. Буларнинг ҳаммаси рақиб устидан енгиб чиқиш, сен ҳақингда гамхўрлик кўрсатилаётганини кўз-кўз қилиш, яна шу дўкондан нарса сотиб олишга даъват этиш учун қилинади. Чиқиндига ташланадиган қаватма-қават қоғозларга ўралган нарсанинг ўзи эса инсон усиз ҳам яшай оладиган буюм экан.

Биз харид қилаётган нарсани газетага ўраб бериш харидорга нисбатан идеал муносабат намунаси дейиш фикридан узоқмиз. Лекин ишлаб чиқарилаётган буюм ақл доирасида бўлмоғи керак. Бунинг акси бўлган ҳолатларнинг зарарли оқибатлари эндиликда ҳаммага аён бўлиб қолди. Америка исрофгарчиликка ҳаммадан ҳам кўра яхшироқ мисол бўла олади.

Сон-саноқсиз буюмлар ишлаб чиқарилади. Харидорларнинг ҳар бир талабини тезликда бажаришга ҳаракат қилинади. Бу ишда жуда кўпчилик: фан, техника, иқтисодиёт қатнашади, жамият ҳаётидаги бутун тизим – рассом, психолог, савдогар, молиячилар иштирок этади, ҳамма бу буюмдан иложи борича кўпроқ ишлаб чиқаришга, кўпроқ бойишга интилади. Харидорга сунъий равишда тиқиштириладиган нарсаларнинг сон-саноғига етиб бўлмайди. Ҳали чиқинди саватига отилган газетада электр тиш чўткаси реклама қилинган. Унда иккита фото берилган: фотоларнинг биринчисида оддий тиш чўткасига беписанд ва истеҳзо билан қараб турган қиз акс этган. Иккинчи суратда эса шу қизнинг яна ўзи электр чўтка туфайли оғир меҳнатдан қутулганлиги фоят мамнун ва бахтиёр қиёфада намоён бўлади. Мана, телевиденида

қора мўйлабли йигит бамисоли сеҳрли таёқчани ушлагандай томошабинларга санчқини реклама қилмоқда. Бу оддий санчқи эмас, электр санчқи! Макарон ишқибозлари, хурсанд бўлаверинг, энди санчқини биттадан ботириб ўтирмайсиз, бу иш ҳам механизациялашиди. Бундай ғалати нарсаларни кўплаб санаш мумкин. Мана уйга яқинлашаётган турли буюмлар, шу жумладан, учар ликопчалар ҳақида оғохлантирувчи электрон асбоб ҳақидаги эълон. Мана, механик қурилмали матрас. Тугмачани босиб, уни ярим метрга кўтариш мумкин. Мана қўлда тўқилаётган буюмдаги ҳалқалар сонини ўлчайдиган машинка чиққанлиги тўғрисидаги диплом. Бутунлигича қайнатиб пиширилган тухумнинг пўстлогини тозалаб берадиган автоматик қурилма. Бу нарсада бирёқдамалик, ҳаддан ташқари чеккага чиқиб кетишлар борми? Ҳа, бор. Лекин буларнинг барчаси “истеъмол жамияти” учун характерли нарсалар. Бир қадам қўйиб бу доиранинг ўртароғига борсак ҳам шундай исрофгарчиликка дуч келамиз. Улуғворроқ нарсага, Американинг тимсолига айланиб қолган автомобилни олиб кўрайлик. “Автомобиль зеб-зийнат эмас, балки ҳаракат воситаси” деган шиор аллақачон ўзгариб кетди. Автомобиль исрофгарчилик, эътиборни ўзига қаратиш воситасига айланиб кетган — кузов узунлашиди, чироқлари икки баробар кўпайди, машина юкхонаси устига куш қанотларига ўхшаш нарсалар ўрнатилди, моторнинг кучи ошди, демакки, бензинни кўп ейдиган бўлди (350 от кучига эга бўлган машина бир-уч кишини олиб юради), автомобилнинг оғирлиги ортиб борди. Буларнинг ҳаммаси нима учун? Бу саволга Генри Форд-II нинг ўзи соддагина қилиб: “Кичик автомобиллар кам фойда келтиради” деб жавоб берди-қўйди. Мазкур жавоб “истеъмол бозори” жамияти тегирмонининг ишини тушунишда калитлик вазифасини бажаради. Ялтиллаб турган машинага кўпроқ фойда олиш эвазига олдиндан маълум бўлган чиқиндилар ёпиштириб қўйилган деса бўлади. Бунга қўшимча қилиб пухта ишланган, узоқ вақтга мўлжалланган машина ишдан чиқнишига қараганда янги машина ишлаб чиқараётган конвейер тезроқ ҳаракатланишини айтиб ўтиш мумкин. “Тегирмон” буни ҳисобга олади, автомобиль тезроқ ишдан чиқадиган қилиб ишланади. Уч йил ўтгач, машина эгаси уни янгисига алмаштириш тўғрисида ўйлаши керак. Етти миллионлаб автомобиль йилига янги машиналарга ўрин бўшатиб бериш учун ахлатхонага ташланади.

Сотиш ва сотиб олиш мумкин бўлган ҳамма нарсага — машинадан бошлаб шарбатсиққич ва тиш чўткасигача шундай қилинади. “Сотиб олиш — демак, ишлашни давом эттириш, олға қараб юриш демакдир!”, — бу Америкада энг кенг тарқалган шиорлардан бири. Жуда кўп нарсалар одамларга хизмат қилиш учун эмас, ишлаб чиқариш, сотиш, унинг орқасида боийш учунгина тайёрланади.

Табиий бойликларни узлуксиз ишлатавериш мумкинми ахир? Жавоб битта бўлиши мумкин, холос. Бу жараён узлуксиз давом этиши мумкин эмас. Мазкур таёқ — муаммонинг икки учи бор. Иккала учи ҳам исрофгарчиликка йўл қўйган одамнинг адабини беради. Бир томондан эндиликда табиий бойликларнинг чеки-чегараси борлигини ҳамма тушуниб қолди, иккинчи томондан Ер чиқиндилар тоғи ва ифлосланиб кетган дарёлар остида тинқаси қуриб инграмоқда.

Табиий бойликларнинг етишмаслиги билан бирга чиқиндилар масаласи Американинг энг муҳим муаммоларидан бири бўлиб қолди. “Маймунлар сайёраси” фантастик кинофильмида шундай манзара бор. Бир неча киши фазода минг йиллар мобайнидаги сарсон-саргардонликдан кейин номаълум сайёрага тушиб қолишади. Ҳаммаёқни чиқиндилар қоплаган! Шунда бирданига чиқиндилар орасидан аранг кўриниб турган қандайдир нарсага кўзлари тушади. Қоянинг учимики бу? Йўқ! Космонавтлар бу Нью-Йоркдаги машҳур Озодлик ҳайкалининг калласи эканлигини таниб қолишади.

Фантастларнинг хаёллари ҳозирги ҳаётнинг конкрет манзараларидан озиқланган. Бутун Нью-Йорк чиқиндилар ичида нафас олишга қийналяпти. Бу аҳвол фақат Нью-Йоркдагина эмас: Америка шаҳарлари бўрсук уясига ўхшайди — барча шаҳарлар ҳам занглаб кетган автомобиллар ва турли-туман ташландиқ нарсалар билан тўлиб-тошиб кетган. Биз истеъмол қиладиган нарсалар қўлимизга пакет, қутича ва яшикчаларда тақдим этилади. Биз ташлаб юбориб чиқиндилар тоғини ташкил қиладиган нарсалар бевосита ишлатадиган нарсаларимиздан кўпроқдир. Мана шу ҳолат, ортиқча нарсаларнинг ишлаб чиқарилиши исрофгарчиликка, чиқиндиларнинг кўпайишига олиб келади. Бу америкалик Жон Стейнбекнинг мулоҳазаси. Мазкур мулоҳаза ўн тўрт йил илгари айтилган. Чиқиндилар масаласи ўшанда кузатувчан одамни салгина ташвишга солган эди. (Америка бўйлаб саёҳат қилган Стейнбек ўша пайтларда бир маротаба ишлатиладиган идишлардан — “балигингни қовуриб олдингми, бас, товани денгизга улоқтир”дан ҳам таажжубга

тушмаган эди.) Ўн тўрт йил эса тобора авж олаётган муаммо учун каттагина фурсат. (Шуни эслатиб ўтайликки, урушдан кейинги йигирма йилдан ортиқроқ вақт мобайнида Америка ўн маротаба ифлосланди!) Стейнбекни ўша пайтда эндигина ташвишга сола бошлаган нарса эндиликда чинакам ҳалокатга айланди. Етти миллион автомобиль чиқиндилар майдонига ташланмоқда! Бир йилдан кейин яна етти миллион... Агар илгарилари металллар пачоқланиб, эритиш учун олиб кетилган бўлса, эндиликда автомобилларнинг темири қайта ишланмаяпти, фойда келтирмасмиш. Бунинг ўрнига бошқа турдаги ортиқча нарсаларни, “қаттиқ чиқинди” деб юритиладиганларни кўшиб кўрайлик: йилига 20 миллиард шиша, 48 миллиард темир банка, 20 миллион тонна қоғоз, миллионлаб тонна пластик нарсаларни кўшиб кўрайлик. Чиқиндиларнинг умумий сони йилига икки фоизга ортмоқда. Кўрганамиздек, кинофантастчиларнинг гапларида жон бор экан-да...

Демак, муаммонинг томоқдан оладиган икки қўли бор: қаердан олмақ ва қаерга яширмоқ керак? “Тегирмон” эса ҳамон айланишда давом этаёпти. Ҳамма ҳам уни таъминлаш, у ёқ-бу ёғига қараш учун биров фурсатга тўхтатиш нари турсин, салгина секинлатишга ҳаддан ташқари кўрқади. Чорани қаердан топмоқ керак?

Эксплуатация ва муҳитнинг ифлосланиши сингари муҳим муаммоларнинг бирига қоришиб кетиши кенг маънода олганда ер юзидаги ҳаётга, инсонлар ҳаётига таҳдид солмоқда. Бу фалокатнинг асосий сабабчиси “истеъмол жамияти” деб аталган капитализмдир. Лекин мана шу жойда масалага нуқта қўйиш уни гоёта энгиллаштириш бўлар эди. Ер юзининг қайси жойида бўлишидан қатъи назар, саноатнинг юксалиши табиатга зарар етказди. Бу ҳисоблашиш лозим бўлган реал ҳақиқат. Янглишиш, хато қилиш гоёта хатарли. Аҳволдан қутулишнинг энг доно йўли саноатни жойлаштириш, шаҳарларни режалаштиришда табиий қадриятлардан ақл-идрок билан фойдаланиш, бу хоҳ ўрмон, хоҳ сув, хоҳ она замин, хоҳ газ, хоҳ металл, хоҳ табиатнинг гўзал манзаралари бўлсин эҳтиёт қилиш, тежаш зарур. Мазкур муаммо эртага хотиржамроқ яшаш учун ҳозирги ҳузур-ҳаловат ва фойдадан воз кечишни талаб этади. Шундагина табиий бойликлар чиқиндилар тоғига айланиб кетмайди.

Қандай жамият бундай дастурга амал қилади? Америкаликлар ҳозир бу масала юзасидан кўп ўйлашаёпти, бош қотиришаёпти. Узоқроқни кўрадиган одамлар ҳозирдаёқ бу масалага фақат Ер юзида аҳоли сонининг тобора ортиб бораётгани, табиий бойликларнинг чекланганлиги нуқтаи назаридангина ёндошишмаяпти. Ҳақиқий ҳолат муаммонинг ижтимоий томонларини ҳам кўра билишга мажбур этади. “Ҳалол гапни айтадиган бўлсак, — деб ёзади таниқли биолог, — эркин корчалонлик ва инсон эҳтиёжларини узоқ вақтларгача бир-бирига уйғунлаштириб олиб бориш мумкин. Узоқ эволюция нуқтаи назаридан эркин корчалонлик табиатдан фойдаланишда калтабинлик ва кечириб бўлмас даражада ҳашамдорликка ингилишдир”. Шу фикрнинг давоми мана бундай: “Агар биз бу масалани (олим ижтимоий тараққиёт қонунларини тушунишни кўзда тутуди) тушунмасак ва етарли даражада тезкор ҳаракат қилмасак, ўзимиз бошқара олмайдиган ижтимоий ва иқтисодий тизим бизни улоқтириб ташлайди”. (Ж.Форрестер, “Жаҳон динамикалари”).

Ёнғин вақтида одамлар ўзларини ҳар хил тутишади. Анқовлар бор — “булар асримизда етиб ортади”, ваҳимачилар бор — “булар башорат қилинган қиёмат бошланди”, деб жар солишади. Лекин қўлидан келганча, челақлаб бўлса ҳам, ёнғинни ўчиришга кўмаклашувчилар кўпроқ топилади. Американинг оддий одамлари кўкариб турган бир туп дарахтни қандай сақлаб қолишгани, эгаси кесиб ташламоқчи бўлган дарахтзорни сотиб олишгани, нефтга беланган қушларни ўсимлик мойи ва жўхори уни билан боқиб, ўлимдан сақлаб қолишгани тўғрисидаги таъсирли воқеаларни кўплаб келтириш мумкин. Газеталарда кечасилари оқава сувлари қандайдир дарёчага қуйиладиган қувурларни беркитиб кетган сирли одам тўғрисида кўплаб ёзишди. “Жиноятчи”ни ниҳоят топишди. У оққўнгилли касалманд мўйсафид экан. Дарёчанинг тозалиги тўғрисида ғамхўрлик кўрсатиш унга зарурми? Лекин одамлар шундай яратилганки, гарчи ўша кунларни кўра олмасалар ҳам эртанги кун ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Америкада муайян муаммога жамоатчилик фикрини қаратиш мақсадида баъзан ғайриодатий чиқишлар қилинади, норозиликлар билдирилади. Бунга автомобилларни кўпчилик иштирокида дафн этиш, кесиб ташланган дарахтлар тўнкасида ўтириш, давлат идоралари эшиги олдида чиқиндиларни уйиб қўйиш сингари норозиликларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Таниқли киноактёр Марлоу Брандо бу жараёнга ўзининг исёнкорона ҳаракати билан маълум таъсир кўрсатди. У тропик ўрмонларга яқин жойдан инсон қадами етмаган, жажжи оролчани сотиб олди. “Мен жуда оз

энергия ишлатиб, ҳозирги замон қулайликларини назар-писанд қилмай ҳам яшаш мумкинлигини исботламоқчиман. Биз нефть монополиялари, бензин, пўлат ва автомобиль бирлашмаларисиз ҳам яшай оламиз. Бизнинг ҳисобимиздан техникаси ривожланган ҳозирги жамиятнинг қонини қандайдир текинхўрлар сўриб ётишига йўл қўймаймиз”. Топиб айтилган. Лекин тропик жойлардан орол сотиб олишга ҳамманинг ҳам қудрати етавермайди-ку? Фалокатдан қутқариб қолувчи бундай оролчаларнинг ўзи қаерда?

Яшаш учун соғлом муҳитни фақат одамларнинг кучларини бирлаштириш орқалигина яратиш мумкин. Бундай ҳаракатнинг белгилари кўринаяпти. Яшайдиган муҳитнинг тозалигини талаб қилаётган митинглар, намойишлар одатий воқеага айланган. Табиийки, ҳар бир давр бошқаларни қутқариш учун ёнғин вақтида ўзини алангага урадиган қаҳрамонларни яратади. Бундай одамлар Америкада бор. Шулардан бири тўғрисида ҳикоя қилишга уриниб кўрамиз.

ВИЖДОН ОВОЗИ

Эри кўлидаги Путенбей оролида майсазордан кетаётганимизда ўлиб ётган иккита қушга кўзимиз тушди. Қушлар ўлимнинг сабабини фаҳмлаб турган бўлсак-да, ёнимиздан ўтиб кетаётган одамдан: — бунинг сабаби нима бўлдикин? — деб сўрадик.

У қушларга синчиклаб қаради, сўнг кўзини биздан яшириб, хўрсиниб қўйди-да, бор-йўғи бир гап айтди:

— Жаноблар, бу нарса Карсон хоним ҳақ бўлиб чиққанини кўрсатади.

Ёнимиздаги одам биз Карсон хонимни билишимизга, бу қушларнинг ўлиб ётиши билан аёл фамилияси ўртасидаги боғлиқликни тушунишимизга қатъий ишонч билан гапирди. Биз ҳақиқатан уни билардик.

Биз Карсон хоним оламдан ўтганини ҳам билардик. Бу аёл бир неча кун мобайнида бутун мамлакатни жунбушга келтирганини эшитгандик. Баъзилар уни ўта даражада эҳтиром этишса, бошқаларнинг уни кўргани кўзи йўқ эди. Унинг номи тез фурсатда Америкадан ташқарида ҳам машҳур бўлиб кетди. Ҳамма жойда уни билганлар икки гуруҳга бўлинарди. “Карсон хоним ҳақ” деб шунчаки айтилган гап ўн йиллардан бери олиб борилаётган баҳснинг оддий давомигина эмас, балки, шунингдек, одамларга жуда муҳим гапни айтган одамга эҳтиромни ҳам англатарди.

Рейчл Карсон тўғрисидаги ҳикояни 1948 йилда Нобель мукофоти билан тақдирланган бир кашфиёт ҳақидаги гапдан бошламоқ жоиз. Урушдан олдин немис Цейдлер томонидан синтезлаштирилган ва изоҳланган модда устида иш олиб бораётган швейцариялик Пауль Мюллер бу модданинг жуда оз миқдори ҳам ҳашаротларни қириб ташлашини аниқлади. Ҳашаротларга мазкур модда таъсирининг механизми ишлаб чиқилди. Фармацевтик фирма томонидан синаб кўриш учун чиқарилган мазкур модданинг маълум партиясини АҚШга жўнатишади. У ердан қувончли хабар келади. Фавқулудда ажойиб модда ҳашаротларга кучли таъсир этиши хабар этилади.

Уруш кетаётганди, ҳашаротлардан айниқса бит, пашша, чивинлар эпидемияни тарқатувчи сифатида инсониятга хавф солаётганди. Модда кукунлари ўзига белгиланган вазифани аъло даражада бажарганди. Аскарларнинг ички кийимлари шу модда солинган сувларда ювилган, яна у девор оқланадиган оҳакларга қўшилган, ботқоқлик ва ахлатхоналарга солинган. Урушнинг охирига борганда бу модда шу қадар катта хизмат кўрсатдики, натижада уни “аср ихтироси” деб атай бошладилар. Кейинроқ унда маданий ўсимликларга кирон келтирадиган ҳашаротларга қарши курашда фойдаланиб кўрилди. Яна кутилганидан аълороқ натижага эришилди — далаларда бирорта зараркунанда ҳашарот қолмади. Модда унчалик қиммат эмасди, кимёвий моддалар ишлаб чиқарадиган фирмалар юзлаб тонна бундай маҳсулотни тайёрлай бошлади. Мўъжизакор модда бутун дунё бўйлаб тарқалди. Бундай дори кукунлари ошхоналарнинг пештахталаридан жой олди, далалар ва қўлларга сочилди. “Дуст” деб аталган бу модда безгакка қарши курашда қўл келди, галлакор, боғбон, санитарларнинг асосий ёрдамчисига айланди, қўшиқларда тилга олиниб, машҳур бўлиб кетди. Нобель мукофоти билан тақдирланиши уни инсоният томонидан яратилган энг муҳим кашфиётлар қаторига қўшди.

Модданинг аниқ номини бирорта тилда айтиб бўлмайди — дихлордифенилтрихлорметилметен. Лекин унинг қисқартирилган номи “ДДТ”ни

ҳамма билади. Бугунги кунда бу “кимёвий мўъжиза”нинг маккорона характери барчага маълум бўлиб қолди, уй бекалари “ДДТ” куқунларини ишлатмай қўйишди, бутун-бутун мамлакатларда, жуда катта қишлоқ хўжалик майдонларида ундан фойдаланиш таъқиқланади, муҳитни ҳимоя қилиш бўйича Стокгольмда ўтказилган Жаҳон Конгрессида унга қарши ҳукм ўқилди...

Наҳотки, бирор кимса “ДДТ” пайдо бўлган дастлабки йилларда унинг зарарли оқибатларини олдиндан кўра олмади? Эндиликда уларни эслашмоқда. Бундай одамлар кўпчилик эмасди, лекин бор эди. Мичиган университетининг зоологи Ж.Уоллес ўшанда шундай ёзганди: “Яқин ўн йилликлар ичида ҳашаротлар оламига замин тарихида мисли кўрилмаган даражада қирон келишини кўрамыз. Кимёвий заҳарлар ўрмонларни кесишдан, тартибсиз ов қилишдан, қурғоқчиликдан, муҳитнинг sanoat чиқиндилари билан ифлосланишидан ёмонроқдир”. Лекин бу “академик башорат”ни ҳеч ким эшитишни хоҳламасди. “ДДТ”нинг кўриниб турган афзалликлари қаршисида ҳамма унга сажда қилишга, унинг атрофида қувончдан рақс тушишга тайёр эдилар.

Жуда кўп сабабларга кўра янги модда Америкада машҳур бўлиб кетди. Кимё хўжаликларини ҳаракатга айлантирувчи етакчи кучга айланди. Янги модда фақат ҳашаротларни йўқотишдагина эмас, шунингдек, маданий экин майдонларидаги ёввойи ўт-ўланларга қарши курашда, ўсимлик ва дарахтлардаги касалликларга қарши курашда ҳам қўлланила бошлади. Ўрмон хўжаликлари ва фермерлар, уйлар ва боғларга банкачаларда, бочкаларда, қоп, бидон ва цистерналарда келтириладиган бўлди бу модда. Қанча кўп ишлатсанг шунча яхши деган ақида ҳам пайдо бўлган эди, одамларда. Бу модда самолётларда сочилди, ёмғир бўлиб экинзорларга ёғилди. Уни реклама қилувчи ташвиқотларнинг кети узилмасди. Шунда тўсатдан ташвишли овоз янгради.

Анвойи ноз-неъматларга тўла дастурхон безатилган зиёфат вақтида кимдир ўрнидан тўсатдан туриб қатъий, ишонч билан овқатлар заҳарланган дейишини тасаввур қилиб кўринг. Бундай пайтда бўладиган қий-чув, саросима, таажжубни тасаввур этиш мумкин эмас. Рейчл Карсоннинг 1962 йилнинг кузида жаранглаган овозидан кейин Америкада худди шундай ҳолат рўй берди.

Бу аёл ким эди ўзи? Рейчл Карсоннинг таржимаи ҳоли энг майда тафсилотларигача синчиклаб ўрганилган. Буни фақат қизиқувчанликлари туфайлигина эмас, балки Америкада анча кенг тарқалган сабаблар асосида, яъни бизга таҳдид солаётган бу одамнинг номини булғашга асос берадиган бирор баҳона топилармикин деган ниятда батафсил текширилганди. Лекин унинг таржимаи ҳолидан бундай қилишга асос берадиган бирор илгак топиша олмади. Унинг ҳаётида кўзга ярқ этиб ташланадиган ҳодисалар юз бермаган бўлса-да, ниҳоятда покиза ва мазмунли умр кечириб келаётганди.

Рейчл Карсон 1907 йилда Пенсильванияда туғилган. Болалигида ёзувчи бўлишни орзу қилган. Лекин табиатга бўлган чексиз меҳр уни биология фанига бошлаб келди, коллеж, университетда ўқиди. Кейин университетда дарс берди. Бир неча докторлик даражасини олишга муваффақ бўлди. Табиатни муҳофаза қилиш идораларида хизмат қилди. Вашингтонда камтарона, худди таркидунё қилган одамлардай оддийгина ҳаёт кечирди — кундузлари иш билан банд бўлди, кечкурунлари бадийий ижод билан шуғулланди. Карсон “Американинг энг яхши ёзувчиларидан бири” сифатида эътироф этилди. “Шеърят билан фанни уйғунлаштира олди”. Бу унинг китобларига танқидчилик берган баҳо эди.

1951 йилда босилиб чиққан “Атрофимиздаги денгиз” асари унинг номини машҳур қилиб юборди, тез фурсатда дунёнинг 33 тилига таржима қилинди. Танқидчилар ва китобхонларнинг бу асар тўғрисидаги юқори баҳоларига у фавқулодда камтарона жавоб қайтарарди: “Ахир денгиз тўғрисида шоирона ёзмаслик мумкинми?” Рейчл Карсон ёзаётган асарининг ҳар бир мисрасига ўта талабчанлик билан ёндошар, “ғоят секинлик билан қйналиб, баъзида кечалари ёзарди”. У турмушга чиқмаганди — “бунга вақти етишмаганди”. Лекин узоқ қариндошининг онаси вафот этганда болани ўз тарбиясига олди.

Рейчл Карсон табиатни юракдан ва жўшқинлик билан яхши кўрарди. Бошқаларнинг эътиборидан четда қолган нарсаларга ҳам унинг ақли ва шуури етарди. Айниқса, денгиз ва қушларга қаттиқ меҳр қўйганди. Баҳор пайтларида тонг отмасидан анча олдин туриб эски автомобилида Вашингтон атрофларига чиқиб кетар ва қушларнинг учини кизатарди.

“ДДТ” тўғрисида Рейчл Карсон уруш вақтидаёқ эшитган эди ва Уоллеснинг ташвишига тамомила қўшиларди. Ёнғиннинг қўланса тутунини кимёвий модда кенг

қўланаётган пайтлардаёқ ҳис этди. Аёл табиат ҳаракатининг механизмини, уни барча занжирларининг ишини яхши биларди, шу боисдан ҳам ҳали деярли ҳеч ким пайқамаган хавф-хатарларни пайқай оларди. Турфа хил фактлар – балиқларга ўлат келиши, йирик ҳайвонларнинг қирилиши, илгари янги кимёвий моддадан ўлиб кетган жойларда ҳашаротларнинг янгидан пайдо бўлиши сингари ҳодисалар жам бўлган ҳолда унинг кўз ўнгида босиб келаётган хавф-хатарнинг манзарасини яратди. Худди шу даврда Рейчл Карсон табиат эволюцияси тўғрисидаги китоби устида ишлаётганди. Бу китобнинг бир боби тўқималар ҳаётига кимёвий моддаларнинг кириб келишига бағишланган эди. Лекин бу боб учун тўпланган ҳужжатлар папкаси ҳар бир почта келганда тобора қаппайиб борарди. Ёзувчи тез орада аввалги режаларини тўхтатиб туриши, Американинг турли бурчакларидан унинг номига ёғилиб келаётган материалларни мушоҳада ва таҳлил этиши лозимлигини тушунди. Бир мақсадга йўналтирилган материалларни йиғишга тушди. Турли лабораторияларда жуда кўп одамлар билан суҳбатлар олиб борди, қатор мамлакатларнинг олимлари билан мактублар алмашди. Кимёвий моддаларнинг қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжаликлариди, тиббиёт ва озиқ-овқат ишлаб чиқариш соҳаларида ишлатилиши натижасида келиб чиқадиган зарарли оқибатларини кўрсатадиган ташвишли ҳолатларни тафаккур этиш, кунт билан таҳлил этиш бошланди.

Китобнинг асосий мақсади, услуги ва кимларга мўлжаллангани маълум бўлди. Оммабоп бу китоб “Сокин баҳор” деб аталди. Асар устида иш олиб бораётган ҳар бир ой, почтачининг ҳар бир келиши, табиат қўйнига ҳар бир сафарга чиқиш муаллифни иложи борица асарни тезроқ тугатишга ундарди. Лекин китоб устидаги иш тўрт йилга чўзилиб кетди. Янги-янги материалларнинг оқиб келиши, уларни чуқур таҳлил этиш тайёр бобларни ҳам янгидан ёзишга, уларга қўшимчалар ва тузатишлар киритишга мажбур қиларди. Асар устидаги иш яримлаб қолганда Рейчл Карсон саратон касалига мубтало бўлганлигини билиб қолди, бу китоб ўзининг охири асари ва бутун ҳаётининг мазмуни бўлишини фаҳмлади. Янада қатъиятлироқ ишлаш лозимлигини тушунди.

1962 йилнинг 27 сентябрида “Сокин баҳор” дунё юзини кўрди. Бу портлаш билан тенг ҳодиса эди. Бугун Америка тарихида бирорта бир асар бу китобчалик кучли эҳтиросларга сабаб бўлмаган эди. Китобнинг биринчисидан бошлаб барча қайта тиражлари яшин тезлигида сотилиб кетди. Дастлабки икки ҳафта ичидаёқ 70 газета ва 35 журналда китоб тўғрисида тақризлар босилиб чиқди. “Айблаш акти”, “Ғазаб ва маъюслик билан тўла бестселлер”, “Кимёга қарши салиб юриши” – ўша кунлари китоб тўғрисида чиққан мақолаларнинг характерли номларидан эди.

Китобни президент Кеннеди шошилинич суръатда ўқиб чиқди. Китоб тўғрисида ҳукумат аппаратининг барча звеноларида, илмий марказларда ва ҳар бир уйда баҳслашишарди. Дарҳол икки фронт пайдо бўлди. Қишлоқ хўжалиги вазирлигидаги мансабдор шахслар, фермерлар, кимё концернларига хизмат қилувчи олимлар ва табиийки, кимёвий концернларнинг ўзлари бир томонга ўтдилар. Иккинчи томонда эса содир бўлаётган ҳодисалардан безовта барча одамлар тўпланганди, зеро, гап ниҳоятда жиддий нарсалар тўғрисида кетаётганди.

Мазкур китоб ўзларининг савдо манфаатларига зид келувчилар томонидан тўпга тутилди. Лекин айниқса, кимё корпорациялари ва агробизнес ходимлари жазавага келишди. Китобнинг кейинги нашрларини тўхтатишга ҳаракатлар кучайди. Бунинг уддасидан чиқиша олмаган пайтларда эса китоб ва унинг авторини обрўсизлантириш учун барча чораларни кўришди. Кимё корпорацияларининг хизматида бўлган олимларга китобни бошидан-охиригача синчиклаб ўрганиш ва ундан хатолар топиш топширилди. Номаълум кишилар муаллифга кўнғироқ қилишиб, жазолаш тўғрисида таҳдид қилишарди. Матбуотдаги тазйиқлар ва тўхтовсиз кўнғироқлар туфайли телефон рақамини ўзгартиришга мажбур бўлинди. Тазйиқ қилувчиларнинг аксарияти номаълумлигича қолиб кетди. Лекин кейинроқ кўрилган “Ральф Нейдер иши” туфайли бизнес компанияларининг ўз танқидчиларини обрўсизлантиришнинг қандай усулларидан фойдаланганликлари маълум бўлди. “Женерал моторс” автомобил фирмасининг хўжайинлари Америкада машҳур бўлиб кетган “Исталган тезликда ҳам хатарли” китобини ёзган ёш адвокатни яширин равишда таъқибга олишди. Таъқибнинг мақсади таъқибчини бир амаллаб қопқонга илинтириш. Бу иш қудратли

фирманинг шармандаларча муваффақиятсизлиги билан тугаганлигидан оддий америкаликлар ниҳоятда хурсанд бўлишди. Таъқиб ошкор бўлиб қолди. Ральф Найдер судга мурожаат этиб, шахсий ҳаётига аралашиваётганини маълум қилди. Сири ошкор бўлиб қолган “Женерал моторс” фақат ишлаб чиқаришни ўзгартиришга мажбур бўлиб қолмасдан даъвогарга 250.000 доллар “зарар келтиргани учун жарима” тўлашга мажбур бўлди.

Ральф Нейдердан фарқли ўлароқ, Рейчл Карсон матонатли курашчи эмасди. Унинг китоби ҳам фош этувчи ҳужжат эмас. Мазкур асар бостириб келаётган хатар тўғрисидаги илмий-фалсафий асар эди. Ёзувчи қандай ишга қўл ураётганини яхши биларди, лекин китобга бу қадар катта эътибор берилишини билмасди. Китобнинг пайдо бўлиши тасодифан кенг ташвиқот қилинган, аммо унчалик текширилмаган тинчлантирувчи ҳалдори ичганликлари туфайли оналарнинг мажруҳ чақалоқлар туғишаватган вақтига тўғри келди. Шу вақтгача изоҳланмаган жуда кўп нарсалар, ташвишли ҳодисалар ёдга тушди. Кўпчилик огоҳлантириш ўз вақтида бўлганлигини ҳис этди. Айни ана шу нарса “кимёвий фронт”ни ташвишга соларди.

Карсон китобга ҳар томондан уюштирилаётган таъқибларга эътибор бермади, воқеаларни ўз оқимига ташлаб қўйди. Баҳслашиб ўтиришнинг ҳолати ҳам йўқ эди. Ҳужумларга қарши жавоб китобнинг ўзида айтиб қўйилганди. “Мен кимёвий моддаларни ҳашаротларга қарши ишлатишга бутунлай қарши эмасман. Мен фақат захарли ва биологик нуқтани назардан кучли кимёвий моддалар бу нарсаларнинг хатарли оқибатларидан тамомила беҳабар одамлар қўлига топшириб қўйилганига қаршиман. Биз жуда кўп одамларни уларнинг ҳеч қандай розилигисиз ва аксарият ҳолатларда уларга билантирмасдан бу ишларга жалб этдик. Мен ҳатто бу кимёвий моддаларнинг тупроққа, сувга, ёввойи ҳайвонлар ва одамларнинг ўзларига қандай таъсир ўтказишини текшириб ўтирмасдан ишлата бошлаганимизни айтиб ўтмоқчиман, холос”. Лекин ҳаммаёқни кимёлаштиришдан манфаатдор кучлар томонидан ёлланган “Сокин баҳор”нинг муҳолифлари китобдаги бу жойларни кўрмасликка ҳаракат қилдилар. Китоб муаллифини ҳиссиётга берилиб кетганликда, биртомонламаликда, бу ишларнинг моҳиятини яхши тушунмасликда, “оммани кўрқитиб қўйиш”га ҳаракат қилаётганликда айбладилар. Уларнинг фикрича, ўткир журналистик қалам илмий босиқликни босиб кетган эмиш. Карсон кимё фанининг ютуқларини кўра олмасликда, унинг ютуқ ва камчиликларига одилона баҳо бера олмасликда айбланди. “У безгакни қайтадан тирилтирмоқчи, қаёқдаги бургутлар, қораялоқ ва чумқусимон қушларни деб еримизни ғалласиз қолдирмоқчи”.

Мазкур китобга бундан юз йил муқаддам Дарвиннинг “Турларнинг пайдо бўлиши” асарига қилинган даҳшатли ҳужум уюштирилди. Ўша вақтда Дарвин асари тўғрисида шундай сўзлар ёзилганди: “Илмий хато. Китоб фактик жиҳатдан нотўғри, методига кўра ноилмий, тамойилларига кўра зарарли”. “Сокин баҳор” тўғрисида ҳам тахминан шундай гаплар айтилди. Бундай ҳужум бошқа ҳар қандай асарни тилка-пора қилиб юборган бўларди. “Сокин баҳор” эса барча ҳужумларга бардош берди. Шошилиш равишида бу асарга тамомила тескари китоблар ёзилди, улар фақат нашриётлар томонидангина рағбатлантирилмади. Унга қарши яратилган бирорта асар эҳтирос билан ёзилганлиги, ишонтириш кучи, ажойиб бадиий услуби жиҳатидан мазкур китобга тенг келолмасди. Бирёқламалик, кимёнинг хизматлари ва камчиликлари тўғрисидаги фикрларга ҳам китобда жавоб бор. Улар тўғрисида ҳар қуни маърузаларда, маълумотномаларда, ташвиқот рисолаларида, чиройли ёрлиқларда жуда кўп ёзилмоқда. “Одамлар билмайдиган нарсалар тўғрисидагина таъсирчанроқ услубда ёзмоқ керак эди”. Бунга нимани қўшимча қилиш мумкин. Ҳақиқат ҳаммавақт ҳам ўрталикда бўлади. Лекин уни шу жойда қолдириш учун кўпинча чеккароқдан ўрин олиш зарур бўлади. Карсон позицияси худди шу мулоҳазалардан келиб чиққанди. Бу ишдаги барча ижобий ва салбий томонларни ҳисобга олган ҳолда кимёлаштиришнинг хатарли томонларига урғу бермаслик мумкин эмасди. Шу туфайли кеманинг нариги бортига ўтиб олган ҳолда эҳтиросли овоз билан мудраётган ёхуд уйқудаги одамларни ҳаяжонли овоз билан уйғотиш, бу хавфли ўйинни бошлаган одамларни жавобгарликни ҳис қилишга даъват этиш лозим эди. Рейчл Карсон ўз мақсадига эришган эди. Унинг китоби эса Американинг мумтоз асарларидан бири бўлиб қолди. Фрэнк Грэм “Сокин баҳор”дан кейин” номли тадқиқотида: “Бу асар қисман

унга қилинган ҳужумларнинг ғайриилмийлиги ва олимларнинг қўўлаб-қувватлашлари туфайли ҳам мазкур асар машҳур бўлиб кетди”, деб ёзди. Лекин энг асосийси, албатта, реал ҳаётга эътиборни тортганлигидир. Улардан қўў юмиш мумкин эмасди. Ўтаётган ҳар бир кун Карсоннинг ҳақлигини кўрсатарди. Бу фақат Америкада эмас. Китоб дарҳол жуда кўп мамлакатларда босилиб чиқди, Сенадаги балиқлар, Ярославдаги кийиклар, Шотландиядаги какликларнинг қирилиб кетишига нималар сабабчи эканлигини маълум қилди, тиббиётда антибиотикларга ҳаддан ташқари қизиқишнинг хатарли оқибатларини, ўрмонлардаги сукунат тобора кучайиб бораётганлигининг сабабларини кўрсатиб берди.

Рейчл Карсон китоби эълон қилингандан кейин икки йилдан озроқ яшади. 1964 йилнинг 15 апрелида уни дафн этишди. Лекин китоби туфайли бошланган жаҳоний баҳснинг эса, ҳақлигини эътироф этишаётганлигини ҳам ҳаётлигида била олди. Сенаторлар китобнинг интихосига ҳақлиқ чиқишди. Улардан бири Жон Линдсей конгрессга мактуб йўллаб, китобдан парчалар келтирди. “Мен ўша мактубга бутун китобни кирита олганимда жуда хурсанд бўлардим”, – деб ёзди у Карсонга йўллаган хатида. Президент Кеннеди “Сокин баҳор”ни ўқиб чиқиши биланоқ ҳукумат комиссиясини тузди. Комиссия кимёнинг хизматларини эътироф этган ҳолда кўр-кўрона, назоратсиз ва пухта ўрганмасдан туриб ҳаммаёқни кимёлаштириш хатарли оқибатларга олиб келишини таъкидлади.

“Крисчен сайенс монитор” номли эътиборли газета 1963 йилнинг 15 майида “Рейчл Карсон ғалаба қозонди!” мақоласида ҳосил бўлган вазиятни таҳлил қилди. “Бу китобни мазкур асар ердаги бутун ҳаётнинг қабри тепасига ёзиладиган эсдалик ёзувиге айланишини истамаган ҳар бир америкалик ўқиб чиқмоғи керак, – деб ёзди антрополог Лорен Айсли. АҚШ конгрессида “пестицидлар ишини ўрганадиган махсус комиссия тузилди”. “Бош айбловчи” Рейчл Карсон конгрессда махсус маъруза билан чиқишини илтимос қилишди. Сенаторлардан бири баҳсга яқун ясаб “ғоят синчковлик ва сабр-тоқат билан ўрганилиши зарур бўлган муҳим муаммо кун тартибида турганлигини таъкидлади. Бошқа сенатор эса ёзувчига таъзим қилиб: “Бутун мамлакат сизнинг олдингида бурчлидир”, – деди. Бу фикрнинг географиясини кенгайтириб шундай дейиш мумкин: Рейчл Карсон бутун ер юзидаги ҳурмат ва олқишга сазовор кишилар тоифасига киради. Бонг уриш билан ёнғин ўз-ўзидан ўчиб қолмайди. Бунинг учун одамларни уйғотмоқ керак. Карсон иш ишни амалга оширди.

Вашингтондан қирқ километр чеккароқда ёввойи табиатни ўрганувчи машҳур Патеусент тадқиқот маркази жойлашган. Чор атроф металл тўсиқлар билан ўралган. Оғир ва маҳобатли металл дарвоза. Бронза лавҳада қўйма ҳарфлар билан манзилнинг номи ёзилган. Бу ерда ёввойи табиатни кимёвий ҳужумдан асраб қолиш йўллари кидирилади.

Биз бу ерга пешинда етиб келдик. Қурилишлар олдидаги майсазорда ёввойи ғозлар ўтлаб юришарди, ҳовузда эса яна қандайдир қушлар сувни шапиллатиб ўйнашарди. Биз билан доктор Люси Стикл суҳбатлашмоқчи бўлганини эшитиб ўзимизни бироз йўқотиб қўйдик. У – йирик олим. Олимнинг бу ерда, Патуксентеда олиб бораётган тажрибаларини бутун дунёда диққат билан кузатиб боришади. Ўтказилаётган тажрибалар ниҳоятда муҳимдир, бу тажрибаларни ҳафсала билан олиб боришади. Бунинг устига мазкур марказ ўз соҳасидаги ягона илмий жамоа ҳисобланади. Доктор Стикл “Сокин баҳор” пайдо бўлган вақтдан бери талантили ва ғоят синчков тадқиқотчи сифатида катта нуфузга эга. Стикл Америкада ҳаммага таниқли, ҳурматли аёл ҳисобланади, қатор мукофотлар билан тақдирланган. Вашингтонлик ёш биологлардан бири у тўғрисида шундай деганди: “Карсон боланинг хасталигини ҳис этган она эди. Стикл эса беморни таҳлил этаётган ва уни тузатадиган дори кидираётган талантили доктордир”.

Стикл хонимни тинчгина хонада қандайдир жадваллар устида иш олиб бораётган вақтида учратдик. Икки соатлик хотиржам суҳбат бу аёл олималик талантидан ташқари инсонийлиги ҳам ниҳоятда юқорилигини кўрсатди. У билан суҳбатлашиш ниҳоятда ёқимлидир. Сўзингизни эътибор билан эшитади. Масаланинг моҳиятини тўла англаб етмагунча жавоб беришга шошилмайди. Етти ўлчаб бир кесади, ҳар бир

сўзни ўйлаб гапирди. Мулоҳазаларида ишонч, киноя, юмор зуҳур этиб туради, фикрлар ниҳоятда ўйланган, сўзлар лўнда-лўнда. Карсоннинг китоби тўғрисида у шундай деди: “Ҳа, бу ҳаммамизни уйқудан уйғотган бонг эди... Лекин ёввойи табиат масаласига келадиган бўлсак, аҳвол у ўйлагандан кўра ташвишшироқ. Бизнинг қаршимизда лавнати деб аталадиган муаммолардан бири турибди”.

Сўхбатдошимиз Америкадаги кимё ва табиат ўзаро муносабатлари ҳозирги ҳолатининг манзарасини чизиб берди. “Ҳозирча хурсанд бўлишнинг ўрни эмас. “Сокин баҳр” чиққин йили кимёвий корхоналар 300 миллион доллар фойда олишган. Ҳозирги вақтда эса бу рақам миллиардни ташкил этади. Бу нимани англатишини тушунтириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак”.

– Доктор Стикл агроном Берлоугнинг позициясига қандай қарайди? (Савол Нобель мукофоти лауреати агроном Норман Э.Берлоугнинг БМТдаги маълум маърузасини кўзда тутарди) деган саволимизга шундай жавоб берди:

– Берлоуг ўз ишини бажаряпти. Бажарганда ҳам яхши бажаряпти. Лекин у пестицидлар ишлатилишини тақиқлаш ўз ишига зарар етказишдан қўрқади. У “бутун дунё нони” ҳақида гапирар экан, бошқа барча нарсаларга совуққонлик билан чизиқ тортиб юборади. Одамларга фақат нонгина қолдирилади. Нондан бошқа ҳамма нарса адоий тамом бўлса ҳаёт қандай кечади? Соғлиқ, капалакларнинг дераза орқасида париллаб учиб юриши, қушлар нима бўлади... Йўқ! Нон учун ҳам, буларни сақлаб қолиш учун ҳам курашмоқ даркор. Акс ҳолда, биз қорни тўқ, аммо хурсандчилик кўчасидан ўтмайдиган подага айланиб қоламиз.

Патуксентеда олиб борилаётган ишлар тўғрисида шундай дейишди: “Биз заҳарли моддаларнинг тирик организмда тўхтаб қолиши ва йиғилишини йиртқич ҳайвонларда синаб кўрамиз, организм чилаши мумкин бўлган заҳарнинг чегараси ва миқдорини аниқлаймиз. Ҳа, уларга кимёвий моддалар қўшилган овқат берамиз. Айниқса, заҳар таъсир қилишининг механизмини аниқлаш муҳимдир. Ҳозирнинг ўзидаёқ шу нарса маълум бўлиб қолди: табиатдаги қушлар икки сабабга кўра камайиб бормоқда. Биринчи сабаб заҳарлар бўлса, иккинчи сабаби уларда насл қолдириш қобилиятининг йўқолганидир”.

“ДДТ”нинг таъсир механизми бу ерда, Патуксентеда беданаларда синаб кўрилди. Қушларни заҳарланган галла билан боқишади. Кимёвий модда қушнинг ёғ тўқималарида йиғиларди. Кўринишидан беданалар унчалик зарар кўрмайдиганга ўхшаб кўринарди. Лекин уларни оч қолдиришгач (бу қушлар ҳаётида табиатда тез-тез учраб турадиган ҳодиса) навбат қуш организмдаги ёғ ва унинг таркибига кириб кетган ДДТга келди. Натижада қушларнинг асаб тизими шикастланди: уларнинг ўз мувозанатларини сақлашлари, мўлжалга олишлари ўзгарди, нарсаларга муносабатлари ҳам ўзгариб қолди. Далаларда қушларнинг кўплаб ўлиб ётишларининг сабаби шу йўл билан аниқланди.

Қушларнинг қайта ишлаб чиқариш механизмидаги бундай муваффақиятсизликларни қушшунос – орнитологлар анча илгари сезишганди. Жуда кўп уяларда (асосан бургут, қирғий, лочин, балиқхўр, сақоқуш уяларида) тухум ичидан қушчалар ё бутунлай чиқмас, ё тухумнинг ўзи бўлмасди, ё бўлмаса тухум бутунлай эзиб ташланган чиқарди. Тадқиқотчилар бунинг сабабини нимадан эканлигини аниқлашди. Биринчиси, тухум таркибида “ДДТ”нинг бўлиши, иккинчиси эса тухумларнинг қобиғи шу қадар нозик ва юпқа бўлганки, “баъзида паст учаётган самолётларнинг товушидан ҳам синиб кетган”. Гоҳида эса уларнинг тухуми юмшоққина, қобиқсиз бўлган... Орнитологлар тухумларнинг қобиғини эллик йилдан бери ўлчаб келишар экан. Қобиқ қалинлигининг юпқалаша бошлаши ҳозирги кимёвий заҳарларнинг ишлатила бошлаши билан бир вақтга тўғри келар экан. Заҳар таъсирида қушлар организмда кальций алмашинуви бузилиши тўғрисидаги назария шундан келиб чиққан. Ҳозирги вақтда Патуксентеда бу назария тажрибалар асосида синчиклаб текширилмоқда.

Сўхбатимиз охирида доктор Стикл бизни тажрибалар ўтказиладиган ҳайвон ва паррандалар сақланадиган атрофи ўралган майдончага олиб борди. Енотларнинг хужуми эҳтимолидан электр симлари билан иҳота қилинган ўрмон майсазори худди қушлар бозорига ўхшарди – қичқариш, чийиллаш, чуғур-чуғур овозлари ниҳоятда кучли эди. Лекин аянчли синов майдончаси эди. Бу ердаги қушлар ўз ҳаётлари эвазига

озодликдагиларнинг ҳаётларини қутқариб қолишга маҳкум этилганди. Бир ўрам ичида беданалар юришибди. Қирғовулларнинг катта тўдаси ҳам шу ерда. Сувда юрадиган жуда кўп ҳайвон ва паррандалар – ўрдак, гоз, сақоқуш, қарғалар ҳам бор. Икки юзтача лочин, қирқтача бойўғли, йигирма саккизта бургут, беш минг турфа хил майда қушлар йиғилган экан... Бу ердаги баъзи ҳайвон ва қушларнинг омади келипти. Уларни тажриба ўтказилаётганларга солиштириш учунгина сақлашаркан. Бошқаларига эса қағий тартиб асосида заҳар беришаркан. Атрофи ўралган кенг майдончалар. Бу майдончаларга пана жойлар қурилган бўлиб, қушларнинг уялари вазифасини ўтовчи қутилар қўйилган. Қутиларнинг орқа томонидан туйнук қолдирилган. Доктор Стикл туйнукдан қарашимизга рухсат этди. Биринчи гуруҳ: уя охирига етказилмаган. Қушлар уяда кўринишмаяпти, улар ДДТ ва дильдриндан ўлиб қолишган. Бошқа уядаги қуш ўлмаган. Лекин у уяда ўтиргани йўқ. Уяга ташлаб қўйилган тухум оқариб турипти. Биз назорат қилиб туриладиган уячага яқинлашиб, тўсиқчани суриб қўйдик... Қоронғулик ичидан икки жуфт чўчиб кетган кўз – бойўғли ва икки ҳафталик бойўғли боласи бизга тикилиб турарди. Бу ерга заҳарли кимёвий моддалар яқинлаштирилмасди.

Қушларнинг баъзи турлари Америкада жуда кам қолганлиги (оқ бошли бургут ва сапсан) туфайли уларни бу ерга олиб келишга журъат этишмаган. Тажриба учун денгиз чўчқаси ва қирғийлардан ҳам келтиришибди. Улар ҳозирча кўпроқ.

– Мана шундай ишлар, – деди суҳбат ва экскурсияга яқун ясаб Стикл хоним. – Қилаётган ишларимиз бекор кетмас деб ишонишни истардим.

Патүксентедаги тадқиқотлар устида яна йигирма тўрт олим ва ўн бешта техник ходим иш олиб борар экан. Эшиклари лабораторияларга олиб борадиган кенг хонага Рейчл Карсоннинг фотосурати осиб қўйилган. Суратда далабоп қалта камзул кийиб олган ўрта ёшлардаги аёл қўлида дурбин ушлаганча баҳорги ўрмонда нималарнидир кузатиб турипти. Биз портрет олдида туриб қолдик.

– Бу унинг охириги суратларидан бири, – деди Стикл хоним, – у баҳорда қушларнинг учиб келишини кузатишни жуда яхши кўрарди.

*“Наш современник” журналининг
1975 йил 1 ва 2-сонларидан олинди.*

*Рус тилидан
Раҳматилла Иноғомов
таржимаси.*

Юлдуз КАРИМОВА

Эрк ва бурч диалектикаси

“Ўткан кунлар” ва “Эрк” – зиддиятли учлик талқини

Бадиий асар ўз тарх-тузилишини борлиқдан ва инсон турмушидан олиши туфайли турли асарларда ўхшаш оҳанглар, яқин талқинлар учраши табиий. Оддий инсоний муносабатларнинг доим такрорланиши, оила ва никоҳ масалаларининг ҳамма даврлар ва жамият учун бирдай аҳамиятга молик эканлиги ўхшаш вазият ва ҳолатларни вужудга келтиради. Шундай ўхшаш, мудом такрорланиб турадиган ҳодисалардан бири – муҳаббат можаросидаги учлик муаммосидир. Бунда ошиқ ва маъшук ҳаётига маълум ҳаётий тасодифлар туфайли учинчи одам – бегона йигит ёки қиз аралашади. Севишган икки ошиқ ва маъшук (иккилик) тинч ва сокин яшаб, мурод-мақсадига етиши мумкин эди. Аммо учинчи одам аралашгач, бахтиёр турмуш аччиқ можаролар гирдобига қолади, қатор ахлоқий-маънавий муаммолар ўртага чиқади. Бундай учликда кимнингдир эрки инсоний бурч билан тўқнашади, драматик вазиятлар (коллизия) вужудга келади.

Бурч, одатда, одамнинг жамият олдига виждонан бажарадиган ахлоқий мажбурияти ҳисобланади. Қомусий луғатларда “Бурч итоат қилдиришни эмас, шахснинг ўз тақдирини ўзи эркин белгилашни назарда тутати”, деб ёзилган. Кўринадики, бурч доимо эркинлик, эрк тушунчаси билан боғлиқ. Агар бурч эрк билан эмас, ёлғиз мажбурият билан боғлиқ бўлганида унинг диалектик жозибаси йўқолган ва у ахлоқий-этик муаммо сафидан чиқиб, соф ҳуқуқий масалага айланган бўлар эди. Унда бурч билан фақат давлат органлари шуғулланар ва у бадиий ҳодисага айланмаслиги мумкин эди.

Эркинликка алоқадор бўлгани учун бурч теран ва мураккаб ахлоқий муаммолар сирасига киради.

Эрк ва бурч ўзаро туташ ҳолда яхлит диалектик ахлоқий муаммо сифатида ҳамisha бадиий адабиётни қизиқтириб келади. Адабиёт ўз табиатида содиқ қолган ҳолда, яъни инсоний тақдирларнинг ранг-баранг манзараларини бадиий тасвирлаш орқали ушбу муаммога ўз муносабатини билдиради, унинг янги-янги қирраларини кашф этади.

Маълумки, ўзбек романчилигининг илк асари бўлмиш “Ўткан кунлар” XX аср мобайнида яратилган янги ўзбек адабиёти учун бадиий намуна ва адабий маҳорат мактаби ҳисобланади. Зеро, илк ўзбек романида тасвирланган ва кўтарилган маънавий-ахлоқий муаммолар янги тарихий шароитда, янги авлод кишилари тақдирларида ҳам ўзига хос тарзда такрорланиши кўп бор қузатилган. Шундай бўлиши табиий ҳол, чунки чинакам бадиий асар умуммахлоқ ва умумфалсафий масалаларни қайсидир даражада умумлаштириши, намунавий ҳолга келтириши мумкин.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи ва Пиримқул Қодировнинг “Эрк” қиссаси қиёслаб кўрилганда, улар ўртасида адабий таъсир ҳамда типологик бирлик мавжудлиги очиқ сезилади. Пиримқул Қодиров барча ўзбек адиблари қатори Абдулла Қодирий насри, хусусан “Ўткан кунлар” аънаналарини ўзига сингдиргани аниқ. Шунинг учун мазкур ўринда адабий таъсир омилини эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Зеро, адибнинг ўзи ҳам шундай ёзади: “Абдул-

ла Кодирий ва Чўлпонларнинг ҳаётларидаги жасорат ва асарларидаги миллийлик мен учун доимий бир ибрат бўлиб қолган...

Уларнинг энг яхши аънаналарини давом эттириш, улар қилишга улгурмаган ижодий ишларни қилишга интилиш мен учун эзгу мақсадга айланди. Улар халқимизни жаҳолатга қарши маърифат билан қуролланишга даъват этишган, ўзбеклар ичидан чиққан энг жозибали инсонларни ўз асарларининг бош қахрамонлари сифатида тасвирлаган эдилар...

“Қора кўзлар”, “Эрк”, “Мерос”, “Олмос камар” – бу китобларда ҳам халқимиз орасидан етишиб чиққан ва ифтихор қилса арзийдиган жозибали ўзбеклар бош қахрамонлар сифатида тасвирланди”. (“Саодат” журналі, 2002 йил, 3-сон, 13-14-бетлар.)

Лекин, бизнингча, “Эрк”даги зиддиятчилик учлик талқинида адабий таъсир ҳал қилувчи омил эмас. Бу ерда ёзувчини ўзи танлаган ҳаётий материал бошқарган, у воқеа ва образлар мантигига риоя қилган ҳолда муаммонинг бадиий ечимини топишга интиладики, такрор айтаман, асарда адабий таъсир етакчи омил эмас.

Ўқорида таъкидланганидек, ҳаётда ўхшаш ҳодисалар кўплаб учрайди, такрорланади ва табиийки, бадиий адабиёт уларни ўзининг тасвир объектига айлантиради. Улар, яъни ҳар икки асардаги зиддиятчилик учлик ҳаётда кенг тарқалган, мудом учраб турадиган ҳодиса сифатида ҳар икки ҳолатда қатор умумий ва ўзига хос чизгиларга эга. Шунинг учун бу икки ҳодисани типологик бирлик сирасига киритиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда йирик адабиётшунос олим Н.И.Кондраднинг қуйидаги фикри биз учун айтиш мумкин: “Қиёсий-типологик тадқиқотларнинг вазифаси бири-биридан мустақил равишда пайдо бўлган ҳодисаларнинг типологик муштараклигини кашф этиш бўлиши ҳам мумкин”¹.

Аввало “зиддиятчилик” атамаси ҳақида. Маълумки, ишқ-муҳаббатда, одатда, икки киши иштирок этади: йигит ва қиз, яъни ошиқ ва маъшуканинг севги можаросига учинчи одам (эркак ёки аёл) аралашадики, бу ҳол жаҳон адабиётидаги кўплаб мумтоз асарларда юксак бадиий ифодаланган. Хуллас, шу тариқа севги-муҳаббатда учлик пайдо бўлади ва у тур-

ли ҳаётчилик зиддиятларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли биз буни “зиддиятчилик” деб атадик.

“Ўткан кунлар” ва “Эрк”да юз кўрсатган зиддиятчилик учликка келсак, у ҳар икки асар, роман ва қисса композициясида муҳим рол ўйнайди. Ота-она, айниқса, она тазйиқи, Кумушнинг Тошкентга келолмаслиги (ёлғиз қиз!) оқибатида Отабек ўзи истамаган ва севмаган ҳолда иккинчи бор уйланишга мажбур бўлади. Шу тариқа Зайнаб ўз эркидан ташқари ушбу учликка “аъзо” бўлиб қолади. Икки севишган қалб – Отабек ва Кумуш, тақдир тақозоси билан уларнинг ёнида – Зайнаб. Бу жиҳатдан “Эрк”да манзара бошқачароқ. Касалманд ота қистови билан эрта уйланган Саттор Ойшахон билан қонуний эр-хотин, Розия эса тақдир тақозоси билан бу учликка қўшилиб қолган. Учликка кириш муддати жиҳатидан қарайдиган бўлсак, Розия романдаги Зайнаб билан бир қаторда туради. Лекин Розияни бу учликда ҳимоя қиладиган бошқа омил бор – бу муҳаббат. Саттор билан Розия бири-бирини севади, уларнинг севгиси икки томонлама. Айтиш мумкин, шу жиҳатдан Розия Кумуш қаторига ўтади, айтиш мумкин, шу қаторда муқим қолади.

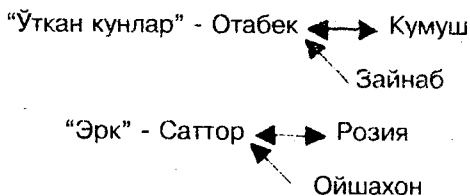
“Ўткан кунлар”даги учликка қонуний никоҳ тарафидан қарайдиган бўлсак, Отабек Кумуш билан ҳам, Зайнаб билан ҳам бирдай боғланган. Лекин бу ерда Зайнабни қоралайдиган омил ва куч – бу яна муҳаббат. Зайнаб Отабекни севгани билан, Отабек уни севмайди, – бир томонда муҳаббат йўқ. Агар биз расмий никоҳни асос қилиб оладиган бўлсак, – Ойшахон қонуний, Розия ноқонуний, муҳаббатни асос қилиб олсак, – Ойшахон ноқонуний, Розия қонунийга айланади.

Лекин бадиий адабиёт ҳаммаша чин муҳаббат тарафида туриши сабабли “Эрк”даги қонуний хотин Ойшахон, “Ўткан кунлар”даги Зайнаб билан, ҳали қонуний ҳуқуқи бўлмаган Розия романдаги Кумуш билан ўхшаш типологик образга айланади.

Ушбу учликни чизма орқали кўрсатиб, Ойшахонни ҳуқуқий омил – никоҳга биноан Саттор билан ёнма-ён қўйсак хато қилган бўламиз. Аниқроғи, бунда юзаки шаклий мантиқ устун келиб, асл моҳият четда қолади. Аввал айтилганидек, ҳар икки асардаги зиддиятчилик учлик учун таянч омил – бу муҳаббат.

¹ Кондрад Н.И. Запад и Восток. М., 1972, с.295.

Юқоридагиларга суянадиган бўлсак, роман ва қиссадаги зиддиятли учликнинг шаклий чизмаси қуйидагича бўлади:

Мазкур ўринда Отабек ва Кумуш ҳамда Саттор ва Розия бир қаторда туришидан ташқари улар орасидаги чизикнинг йўналиш белгиси икки томонламалигига (←→), Отабек ва Зайнаб, Саттор ва Ойшахон орасидаги белги эса бир томонлама (←---) эканлигига эътибор қаратиш зарур. Бу асар қаҳрамонлари ўртасидаги севгининг тўла (икки томонлама) ва чала (бир томонлама) эканлигини кўрсатувчи белгилардир.

Одатда, икки асардаги муайян ҳолатларни солиштирганда бу асарлар жанрини эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Чунки асарнинг қамров доираси, воқеа ва образлар ўрамининг ялпи мавқеини кўп жиҳатдан қайси жанрга мансублиги белгилайди. “Ўткан кунлар” кенг қамровли, мураккаб ғоявий-бадиий юк ташийдиган асар бўлгани туфайли биз кўриб ўтаётганимиз зиддиятли учлик ва ундаги тўқнашувларнинг бадиий-инсоний ечими романдаги бир неча маъно қатламларига куч ва туртки бериб туради. Эрк ва бурч “Ўткан кунлар”даги талай маъно қатламларидан бири, холос. “Эрк”да эса бу муаммо ҳамда унга жо этилган маъно деярли ягона бўлиб, қисса ушбу муаммонинг бадиий инкишофига йўналтирилган. Бу “Эрк”нинг қисса жанрига мансублигидан, ушбу жанрга мансуб асар бирикки муаммо атрофида сўз юритиши талабидан келиб чиқади.

Ҳақиқатдан ҳам “Эрк” қиссаси, номидан кўриниб турганидек, оила ва жамиятдаги эрк муаммосининг бадиий талқинига бағишланган. Охир-оқибатда эса ушбу талқин қиссада маънавий – этик масала даражасига ча юксалган.

“Ўткан кунлар”да Отабекнинг иккинчи марта, бу гал Тошкентда уйланиши роман сюжетининг фожеий тарзда олға силжишига имкон беради.

Чиркин мақсадига тўхмат ва чақув орқали эриша олмаган Ҳомид икки ёш ҳаётига учинчи одам – кундош (романдаги боблардан бири “Кундош-кундошдир” деб аталишида ҳам қанчалик теран маънолар бор) кириб келишидан фойдаланиб, сохта талоқ хатлар ёзишни бошлаб юборади. Вақтинча мақсадига эришади ҳам, лекин ўз гуноҳи бўйнида, Отабек кўлида ҳалок бўлади. Аммо Ҳомиднинг ёвуз қирдикори икки севишган қалб ҳаётида машъум рол ўйнашда давом этади. Кумуш Тошкентга келади, онаси Офтоб ойимнинг оҳ-зорига қарамай, Тошкентда, Отабек ёнида қолади. Айни шундан кейингина асарда зиддиятли учлик пайдо бўлади, аникрофи, ҳаракатга келади. Кўринадики, зиддиятли учлик вужудга келиши ва ўз вазифасини тўла бажариши учун макон бирлиги зарур. Учлик аъзолари бир хонадонда ёки “Эрк”дагидек, ҳеч бўлмаса, бир шаҳарда бўлиши талаб қилинади. Мана шу ўринда яна бир қизиқ қонуният чиқади: макон қанча тор бўлса, драматизм шу қадар кескин юз беради. “Ўткан кунлар”да Отабек оиласидаги таранг вазият фожиали яқун топади. Кумуш Зайнаб томонидан заҳарланади, Зайнаб ақлдан озади, Отабек Тошкентни буткул тарк этиб, охир-оқибат, она-юрт химояси йўлида қаҳрамонона ҳалок бўлади. Учликдаги зиддият асосий қаҳрамонлар ҳалокати билан ечилади.

“Эрк”да асардаги вазиятга биноан зиддиятли учлик бир хонадонда эмас, бир шаҳарда кечади. Хонадон тор, шаҳар кенг. Шундай бўлса-да, қиссада мавжуд зиддиятли учлик ҳам ўз ечими ва хотимасини кутади.

Қиссада муаммонинг (яъни, ким ортиқча?) ҳуқуқий ечими йўқ. Ҳатто тўқнашувлар бадиий ечимини топмагандек туюлади. Чунки асарда масала очиқ қолдирилган:

“Гоҳи-гоҳида Саттор чарчабми, сиқилибми, оғир “ух!” тортади. Бугун Ойшахон юпқа девор орқали шу “ух”ни яна эшитди-ю, юраги қон бўлиб кетди. Ўғилчасини бағрига босиб:

“Энди нима қиламиз? – деб шивирлади – Қандоқ қилсак тўғри бўлади?”

Кичкина бола ҳали бу саволларга тушунмайди. Ота-она эса ҳамон бир қарорга келолмайди”.

Сирtdан қараганда асар яқунлан-

магандек. Юқорида айтилганидек, ҳуқуқий маънода ҳақиқатдан ҳам ечимсизлик кўринади. Лекин бадиий жиҳатдан – айна шу ҳолатнинг ўзи жиддий ечим. Яъни – ҳақиқий эркин бўлсанг, тўғри йўлни ўзинг танла, лекин танлов шундай бўлсинки, ҳеч кимнинг эрки топталмасин. Ҳатто шундай эрк китобхонга ҳам берилади. Марҳамат, ўзингизга маъқул ечимни танланг, дегандек бўлади муаллиф.

Қиссадаги охириги сўз Ойшахон – тилидан айтилади. Бу нуқтада ҳам чуқур маъно бор. Ойшахон янги замона фарзанди. Муаллиф бежиз уни катта шаҳарга олиб келиб, ўзи севган соҳасига ишга киритмайди. Унинг онгида муайян ўзгаришлар, силжишлар содир бўлгани аниқ. У авваллари аламдан ўзини дарёга ташлаган Ойшахондан ўзи ва Саттор тушиб қолган чигал вазият ҳақида ўйлайдиган, муҳокама қиладиган, изтиробга тушадиган инсонга айланган. Унинг изтиробли ўйлари шундай чизилади: “Саттор Ойшахон билан яшаётганидан бахтиёрми? Бояги қиз... кўзлари мўлтираб кетди... Ойшахоннинг ўзи-чи? Унга осонми бундай яшаш?”

Зайнаб бундай ўйларга қодир эмас эди. У учлик вазиятидан чиқиш – Отабекни бутунлай ўзиники қилиб олиш учун фожиали чора қўллади. Эгачиси Хушрўйбибининг қутқуси билан Кумушни заҳарлайди. Шу ўринда академик Матёкуб Қўшоновнинг бир фикрини келтириб ўринли: “Бу ерда икки образ (яъни Зайнаб ва Хушрўй – Ю.К.) бирлиги якка бадиий мақсадга бўйсундирилаётир, бир образ орқали бажарилиши қийин бўлган бадиий мақсад икки образ орқали амалга ошаётир”.

Зайнаб бу кирдикори билан ҳам Отабекдан, ҳам ақл-ҳушию ўзлигидан жудо бўлишини билмайди. Зайнаб гўё ўз эркини шу тариқа намойиш этади, лекин бу жинояткорона қилмиш эдики, у жазосиз қолмайди. Айна шу тарзда “Ўткан кунлар”даги ялпи фожа ўз якунини топади. Зайнаб эса жўн қотилдан жоғеий қаҳрамон даражасига кўтарилади.

“Эрк”да бу қадар кескинлик йўқ. Ёзувчи ўз истеъдод йўналиши ва асар мантиғига мос ҳолда воқеаларга кескин драматик тус бермайди. Муаммога бир қадар сокинлик билан ёндашади. Бунга, аввал айтилганидек,

макон омили (шаҳар кенг) ҳам имкон берган. Воқеа романдагидек, бир хонадонда эмас, бир шаҳарда кечадики, қиссадаги қаҳрамонлар кун сайин, соат сайин ўзаро тўқнаш келмайдилар.

Бошқа-бошқа икки даврда яратилган, ички мазмун моҳияти ва ўз олдига қўйган бадиий мақсади жиҳатидан бир-биридан анчайин катта фарқ қилувчи бу асарларни маълум бир муаммо – зиддиятли учлик нуқтаи назаридан қиёсланиши муайян хулосалар чиқариш имконини беради. Типологик қиёс, образли қилиб айтганда, икки ҳодисани юзма-юз қўйиб, бири-ни бири орқали акс эттиришдек гап. Шунда ҳар икки ҳодисада алоҳида олинганда кўринмайдиган кўплаб жиҳатлар кўзга ташлана бошлайди. Бу эса ушбу асарлар ҳақидаги тасаввур ва билимларимизни тубдан бойи-тади.

Мазкур асарлардаги зиддиятли учликка қайтиб кўрамизки, ҳар икки учликда бир эркак ва икки аёл мавжуд. Шарқ шароитида бошқача бўлиши жуда қийин. Яъни, икки эркак ва бир аёл учлиги жуда кам учрайдиган ҳодиса. Мабодо масала шундай қўйилса, асар бутунлай ўзгача тус олган ва бошқа типдаги зиддиятли учлик вужудга келган бўларди.

Яна ўзимиз кўзда тутган зиддиятли учликка қайтсак. “Ўткан кунлар”даги бир неча омилар учликдаги зиддиятни тинч йўл билан ҳал қилишга имкон бермайди. Биринчидан, хонадон бошлиғи Юсуфбек ҳожининг чексиз инсонпарварлиги: “Бу уйдан ҳали ҳеч ким норизо бўлиб кетган эмас”. Бу эътиқод Отабекни Зайнабга нисбатан уч талоқ дейишига муттасил монелик қилади. Иккинчидан, Зайнабда нима айб, у ўз ихтиёри билан Отабекка теккан эмас. Аммо ихтиёрсиз ўтган тўйдан кейин у эрини жон-дилидан севиб қолган. Бу ҳолат ҳам Отабекни уч талоқ айтишдан қайтариб туради. Кўрамизки, Отабекнинг эрки ўзида, лекин унинг қўлини боғлаб турган омилар кўп.

Зайнаб эса, юқорида айтганимиздек, ўз эркини суиистеъмом қилиб, тамом мағлубиятга учрайди.

Қизиги шундаки, ҳар икки асардаги параллел образлар – Кумуш ва Розия эрк ва бурчнинг талаб-эҳтиёжларидан бироз хотиржам. Улар тўла севигига мушарраф бўлганлар – шу сабаб-

ли масаланинг бу томонидан кўнгиллари анчайин тўқ.

“Эрк”даги Саттор муаммони бир ҳамлада ечиб ташлайман деган ҳаёлда Ойшахонга ҳамма гапни очиқ айтиб, орани бирйўла очиқ қилмоқчи эди. Ойшахон бунга чидалмай, жонига суиқасд қилмоқчи бўлгач, Саттор ўзлари тушиб қолган вазият қай даражада оғирлигини қалбан ҳис этади. Энди унинг чуқур-чуқур “ух” тортишдан бошқа иложи йўқ.

Яна қизиги шундаки, ҳар икки асарда ҳам ҳаракат зарурияти учликнинг энг ожиз аъзолари Зайнаб ва Ойшахон зиммасига тушади. Улар эрлари томонидан севилмагани учун ниҳоятда ожиз. Балки худди шу ожизлик уларни қалтис ҳаракат қилишга ундар? “Ўткан кунлар”да Зайнабнинг ана шу-оғизлигидан келадиган фалокатни Офтоб ойим оналик сезгиси билан ҳис қилган эди:

– Кундаш билан ҳазил ўйнама, қизим...

– Ул кундаш бўлганда, мен кундаш эмасми?

– Минг қилганда ҳам, – деди онаси, – сен чин кундаш бўлолмайсан.

– Нимага?

– Нимагаки эринг сен тарафда, чин кундашлик ва чин душманлик Зайнаб тарафда.

“Ўткан кунлар” романи ва “Эрк” қиссасидаги зиддиятли учликни солиштириш асносида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. “Ўткан кунлар” романи ва “Эрк”

қиссасида мавжуд зиддиятли учлик қатор ҳам фаркли, ҳам муштарак белгиларга эга. Бунда асарларнинг жанри ва адибларнинг истеъдод даражаси ҳам муайян рол ўйнайди.

2. “Эрк” қиссасида эрк ва бурч масаласи марказий ўрин тутати. “Ўткан кунлар”да эса асарда ўртага ташланган муаммолардан биридир. Бундай типологик қиёсда асарларнинг жанрий ўзига хослиги (роман-қисса, тарихий роман – замонавий қисса) муайян таъсирга эга. Буни ҳисобга олмаслик илмий чалкашлик туғдириши мумкин.

3. Типологик қиёсда тарихийлик тамойилининг аҳамияти катта. Романда XIX асрнинг иккинчи ярмида кечган воқеалар тасвирланган. XX асрнинг дастлабки чорагида яратилган роман билан XX асрнинг 60-йилларида ёзилган қисса тарихийлик жиҳатидан фарқланиши аниқ.

4. Икки асардаги зиддиятли учликни солиштириш ўтган тарихий вақт мобайнида ўзбек оиласининг маънавий ахлоқий мезонларида, эрк ва бурч соҳасида муайян ўзгаришлар содир бўлганлигини, миллий онг ва миллий турмуш тарзи яхшилик томон ўсганлигини кўрсатади.

5. “Ўткан кунлар”даги Зайнаб ва “Эрк”даги Ойшахонга ўхшаш образлар ўзбек реалистик адабиётида “севилмаган хотин” типологик қаторини вужудга келтиради. Тадқиқотчилар ушбу типдаги образларнинг ўзига хос ва муштарак жиҳатларига эътибор қаратишлари лозим.

Олмонияда исломшунослик

*Улрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти.
Тошкент, 2002.*

Наинки Шарқ олимлари, ҳатто Фарб исломшунослари ҳам Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятини ўрганишга алоҳида рағбат кўрсатиб келмоқдалар. Аллома мероси ҳақида дунёнинг кўплаб мамлакатларида яратилётган тадқиқотлар — бунинг далили. Олмон олими Улрих Рудольфнинг “Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти” номли асари шулар жумласидандир.

Ушбу тадқиқот ўзбек тилида шу пайтгача икки марта нашр этилди. 2002 йили амалга оширилган биринчи нашр асосан соҳа мутахассисларига мўлжалланган эди. Табиийки, ундаги исломшунос тадқиқотчилар учун зарур бўлган муфассал илмий изоҳлар, тафсилий тушунтиришлар муайян тайёргарликка эга бўлмаган оддий китобхон учун анчайин мураккаб. Шунинг учун ҳам ушбу асарнинг миллатимиз ёшлари — Имом ал-Мотуридий авлодлари учун нечоғлик муҳим эканлигини ҳис қилган таниқли олимлар — Зоҳидулло Мунавваров, Абдулазиз Мансур, Ашурбек Мўминов, Шуҳрат Сироҷиддинов, Анвар Ҳожиаҳмедов, Неъмат Жабборов ва Асал Аббосовалардан иборат ижодий гуруҳ унинг оддий ўқувчига мўлжалланган оммавий нашрини тайёрлашга киришдилар. Натижада 2002 йили мазкур тадқиқот Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси ва Олмониянинг Фридрих Эберт жамғармаси ҳамкорлигида 10000 нусхада чоп этилди. Асарни Раъно Қобулова ҳамда Фанижон Маҳмудов ўзбекчалаштирдилар.

Бизнингча, ушбу тадқиқот ютуғини таъминлаган омиллар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, муаллиф айнан биз яшаётган замин — Мовароуннаҳрда калом илмининг ривожи, унинг тараққиёт босқичлари қандай кечганлиги хусусида эътиборга молик кузатишлар

олиб борган. Олим ал-Мотуридий қарашларининг юзага келиш шароитлари, калом илмининг унганча, унинг замонидан ва ундан кейинги даврда қай йўсинда ривожлангани ҳақида қимматли маълумотлар тўплаган. Уларни теран таҳлил ва тадқиқ этган.

Иккинчидан, асар кўп сонли манбаларни ўзаро муқояса қилиш, чуқур илмий таҳлилдан ўтказиш, умумлашма хулосалар чиқариш асосида юзага келган. “Рисола ила Усмон ал-Баттий”, “Китоб ал-олим ва-л-мутааллим”, “Китоб ал-фиқҳ ал-абсат”, “Китоб ар-радд ало ал-бадъат ва-л-аҳво”, “Китоб ас-савод ал-аъзам”, “Китоб ал-тавҳид” каби манбалар шулар жумласидандир.

Олим шу асарлар ҳақидаги шахсий хулосаларини билдириш билангина чекланмайди. Калом илмининг моҳиятини англашда катта аҳамиятга эга бўлган мазкур асарларнинг мухтасар мазмуни баёнини ҳам беради. Ушбу асарларни бевосита ўқиш имкониغا эга бўлмаган ўқувчилар учун бу нечоғли фойдали эканлиги аниқ.

Биргина мисол. Имом ал-Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” асарида ўз давридаги адашган фирқалар қарашларининг ҳақиқатдан йироқ эканлиги таҳлил этилган. Асарда табиатнинг ўзича ривожланиши ҳамда абадий модда (тийна) ғояси тарафдорларига қарши фикрлар билдирилганлиги, “дахрия” гуруҳларининг қатъий танқид қилинганлиги, айниқса, диққатга сазовор. Бинобарин, XX асрда дунёнинг улкан ҳудудига ўз ғояларини сингдиришга муваффақ бўлган модиюнчилар қарашлари ўн бир аср муқаддам Имом ал-Мотуридий томонидан қатъий далиллар билан рад этилганиёқ алломанинг нечоғлик юксак илмий салоҳият эгаси бўлганини кўрсатади.

Учинчидан, Улрих Рудольф Шарқ ва Фарбда Имом ал-Мотуридий ҳақида

яратилган кўплаб тадқиқотларни синчковлик билан ўрганган. Бу илмий ишларнинг ютуқ ва камчиликларини аниқ мисоллар билан таҳлил этган. Ассосиз фикрларни кучли далиллар билан рад этган. Мотуридийнинг ўзи учун маълум-у, лекин кейинчалик англаб етиш мушкул бўлган мулоҳазаларни янги маълумотлар ва илмий хулосалар билан бойитган. Натижада, олмон олими Имом ал-Мотуридийнинг ислом илоҳиётидаги ўрнини белгилаш борасида катта илмий ютуқларни қўлга киритган. "...ал-Мотуридий, — деб ёзади Улрих Рудолф, — Мовароуннаҳрдаги илоҳиёт тараққиётида бурилиш нуқтасини белгилаб берди. Биз қайта-қайта шунга амин бўлдикки, у маълум анъанага амал қилган ва унга чуқур ҳурмат билан қараган. Аммо бу анъана ал-Мотуридийнинг таъсирида ҳам шаклан, ҳам мазмунан тобора ўзгариб борган, ўзгарганда ҳам секин-аста тадрижий тарзда эмас, балки шу қадар тез ўзгарганки, у бутунлай янги сифат касб этган".

Тўртинчидан, олмон олими ал-Мотуридийнинг бизгача етиб келмаган каломга оид етти асари — "Китоб баён ваҳм ал-муътазила", "Радд ал-усул ал-хамса", "Китоб радд авоил ал-адилла", "Радд китоб ал-Каъбий фи ваъид ал-фуссоқ", "Китоб радд таъзиб ал-жадал ли-л-Каъбий", "Радд китоб ал-имома ли-баъд ар-равофиз", "Китоб ал-мақолот", бундан ташқари, ҳуқуққа оид икки асари — "Маъхаз ал-шароийиъ", "Китоб ал-жадал" ҳақида қимматли маълумотларни беради.

Мазкур асарларнинг аксарияти адашган фирқалар раддиясига бағишланганлигини таъкидлаган муаллиф гарчи бу асарлар шу пайтгача топилмаган бўлса-да, уларда ал-Мотуридийнинг танқиди нимага қаратилганини англаб олиш қийин эмаслигини қайд этади. Унинг фикрича: "...матнларнинг йўқолгани фикр йўналишининг ҳам йўқолганини билдирмайди".

Бешинчидан, Улрих Рудолф тадқиқотида ал-Мотуридийнинг калом ҳақидаги қарашлари Имом Аъзам — Абу Ханифа ва ал-Ашъарий ғоялари билан муқояса этилади. Ал-Мотуридийнинг калом этилида улардан тамомила фарқ қилувчи янги йўналишга асос солганлиги ишонарли далилла-нади.

Жумладан, муаллиф ёзади: "Турли

манбаларда ал-Мотуридий ҳақида Абу Ханифа ғояларининг шунчаки талқин этувчиси, деган тасаввур илгари суриладики, буни масалани чеклаштирувчи соддалаштириш, деб аташ мумкин, холос. Бундай таъриф нафақат урғуларни йўл қўйиб бўлмас даражада ўзгартириб юборади. У ал-Мотуридийнинг шахсий ютуқларини ҳам ҳисобга олмайди ҳамда у тўғайли илоҳиётда пайдо бўлган янгилик салмоғини камайтиришга уринади".

Олимнинг фикрича: "...матнлар бошқа нарсадан сўз юритади. Улар ворисликдангина далолат бермайди. Улар ривожланиш ўз ирмоқларидан нақадар илгарилаб кетганини ҳам кўрсатади. Буни исботлаш учун ҳеч қандай чуқур далиллар керак эмас, бунинг учун Усмон ал-Баттийга йўлланган мактуб (Имом Аъзам қаламига мансуб — Н.Ж.) билан "Китоб ат-тавҳид"ни (ал-Мотуридий асари — Н. Ж.) қиёс-лашнинг ўзи кифоя".

Улрих Рудольфнинг таъкидлашича, Имом ал-Мотуридий илоҳиёти ал-Ашъарий таълимотидан ҳам фарқ қилади. Калом илми эътиқод асослари хусусида баҳс юритиши, мотуридия ва ашъария ахлу-с-сунна ва-л-жамоа эътиқодида эътироф этилган асосий икки йўналиш эканлиги ҳисобга олинса, олимнинг бу фикрлари нечоғлик аҳамиятли эканлиги ойдинлашади. "Ал-Ашъарий илоҳиётининг умумий тавсифини берадиган бўлсак, — деб ёзади олим, — айтиш мумкинки, у деярли ҳамма вақт ўз назариясига энг ифодали, ҳатто, айтиш мумкинки, радикал таъриф излаган. Ал-Мотуридий, аксинча, бошқа нарсага интилган. У айнан шу радикалликдан қочишга ҳиракат қилган, чунки унинг мақсади — илоҳи борича кўпроқ жиҳатларни қониқтирувчи синтезга эришишдир".

Олтинчидан, Улрих Рудолф асарини ўқир эканмиз, наинки ал-Мотуридий илоҳиёти, балки юртимиздан чиққан ва мерослари ҳанузгача кўпчиликка маълум бўлмаган яна кўплаб алломалар фаолияти билан ҳам танишамиз. Имом ал-Мотуридийнинг устозлари — Абу Бакр ал-Жузжоний, Абу Наср ал-Иёдий, шогирдлари — Абу Аҳмад Наср ал-Иёдий, Абулҳасан ар-Рустуғфаний, шунингдек, Абу Бакр ас-Самарқандий, Маххул ан-Насафий, Абулмуъин ан-Насафий, Абулйуср ал-Паздавий каби олимлар ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидандир.

Умуман, "Ал-Мотуридий ва Самар-

қанд суннийлик илоҳиёти” асарининг ўзбек тилида нашр этилиши маънавий ҳаётимиздаги эътиборга молик ҳодиса. Зеро, у мусулмон илоҳиёти бўйича она тилимиздаги биринчи жиддий нашр сифатида соҳа мутахассислари учун муҳим қўлланма вазифасини ўтайди. Нашрнинг маъсул муҳаррири профессор Зоҳидулла Мунавваров таъбири билан айтганда: “Динни илмий асосда чуқур биладиган кадрлар тизими яратилаётган бугунги шароитда дунёвий билимлар ва диний маърифат синтезини ўзида мужассам этган ушбу китобнинг бундай мутахассис-кадрлар тайёрлашда алоҳида аҳамият касб этишига шубҳа йўқ”.

Ҳазрат Навоий томонидан ўз замонасининг аълам уламози, зоҳирий ва ботиний илмлар соҳиби, султон алмуъиззин (“Азизлар султони”) дея таърифланган улуғ мутафаккир Имом ал-Мотуридий мероси бугунги кунда ҳам беқиёс аҳамиятга эга. Олим ҳақида Олмонияда яратилган тадқиқотнинг ўзбек тилига таржима этилиши, шу жиҳатдан ҳам муҳим. Мазкур асар таржимаси нашрининг тақдимот маросимида сўзга чиққан Фридрих Эберт жамғармасининг Марказий Осиёдаги ҳудудий вакили Винфрид Шнайдер-Детерснинг фикрича: “Ал-Мотуридий, профессор Улрих Рудольфнинг ўзи бизга батафсил маълумот берганидек, ўз таълимотида илоҳий нақлнинг инсоний ақл билан муросасига эриша олган. Нафақат ислом, балки христиан оламида ҳам дин билан ниқобланган номаъқул кўринишлар кенг томир отаётган ҳозирги вақтда ал-Мотуридий таълимоти минг йиллар илгиригидан ҳам кўпроқ аҳамият касб этади”.

Зеро, Имом Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” асаридаги “Диний маърифатга ақл ва нақл билан эришилади” деган фикри калом илмида Мотуридий таълимотининг ўзига хослигини таъминлаган муҳим назарий қарашдир. Демак, бугунги ёшлар дунёвий билимлар билан бир қаторда диний маърифатни ҳам эгаллашлари учун, муқаддас динимизни ўзининг тор манфаатлари, ҳою ҳавасларига эришиш воситасига айлантиришга уринаётган турли фирқалар қарашларига маҳлиё бўлмасликлари ва кўркўрона эргашмасликлари учун, биринчи навбатда, аждоқлар меросидан, хусусан, ал-Мотуридий асарлари моҳиятидан етарли даражада хабардор бўлишлари керак.

Ёшларнинг дин ҳақидаги тасаввурларини тўғри шакллантириш — бугунги куннинг долзарб вазифаларидан. Инчунун, исломдаги фикҳий мазҳабларга, калом илмидаги икки асосий мактаб — мотуридия ва ашъарияга муносабат қандай бўлиши керак? Улардан бирига амал қилиш — иккинчисини инкор этиш деганими? Бундай ҳаётий саволларга жавоб топиш, энг аввало, теран билим, юксак тафаккур, холис нуқтаи назарни тоқозо этади. Аждоқларимиз ҳам ўз даврида бу каби саволларга жавоб излаганлар. Қолаверса, бу саволлар фақат назарий моҳиятгагина эга эмас. Уларнинг амалий аҳамияти янада муҳим.

Олмон олими Улрих Рудольфнинг “Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти” номли китоби худди шу мақсадга хизмат қилади ҳамда ўзбек олимлари томонидан яратилажак янги тадқиқотлар учун муҳим манба вазифасини ўтайди.

Нурбой ЖАББОРОВ
филология фанлари доктори.

Уилки КОЛЛИНЗ

ОЙТОШ

Роман

ИККИНЧИ ҚИСМ

ҲАҚИҚАТНИНГ ОЧИЛИШИ

1848-1849

ҲАР ХИЛ ШАХСЛАР ТОМОНИДАН ҲИКОЯ
ҚИЛИНГАН ВОҚЕАЛАР

Мархум сэр Жон Вериндернинг жияни мисс Клак
томонидан ёзилган биринчи ҳикоя

1 боб

Марҳаматли ота-онам туфайли (уларнинг иккови ҳам бу дунёни тарк этишган) мен тартиб ва саришталикка ўрганиб ўсганман. Бунини менга болалигимданоқ сингдиришган.

Аллақачон ўтиб кетган ўша бахтиёр замонларда мени куну туннинг истаган дақиқасида сочимни батартиб сақлашга, уйқуга кетишдан олдин кийимларимнинг ҳар қайсисини бир хил тартибда тахлаб, битта стулга илиб қўйишга, стулни эса каравот ёнига ҳамиша битта жойга қўйиб қўйишга ўргатишган эди. Кийимларимни тахлаб қўйишдан аввал, албатта, бугун рўй берган воқеаларни кичкина кундалигимга ёзиб чиқаман. Шундан кейин тунги мадҳи сано ўқилади (уни тўшакда ётиб яна такрорлайман). Тунги мадҳи санодан кейин эса, албатта, болаликнинг ширин уйқуси элитади.

Афсуски, ундан кейинги ҳаётимда тунги мадҳи сано ўрнини маъюс ва қайғули мулоҳазалар эгаллади, ширин уйқуни эса таҳликали тушлар сиқиб чиқарди. Бу тушлар мени туни билан бесаранжон қилиб чиқарди. Одатимга кўра, кийим-кечагимни тахлаб қўйишни ва кундалик дафтар тутишни ҳаётимнинг кейинги фасларида ҳам сақлаб қолдим.

Буларнинг биринчиси — отамнинг молу дунёси совурилиб бўлгунча менинг ҳаётимни болалик чоғлари билан боғлаб турарди. Иккинчиси эса сўнгги пайтларга қадар ҳаммамизга Одам-Атодан мерос қолган олий жисмимизни тартибга солиб туришда менга ёрдам бериб турди, аммо яқинда менинг камтарона манфаатларим учун мутлақо кутилмаган жиҳатдан муҳим аҳамият касб этиб қолди. Кундалик тутиш одатим мен бечорага бир бадавлат қариндошимизнинг хоҳишини бажо келтиришга имкон берди. Мен мистер Фрэнклин Блэка фойда келтириш (зодагонлар ўртасида қўлланадиган маънода) бахтига муяссар бўлдим.

Анча-мунча вақт мобайнида мен оиламизнинг ана шу фаровон вакиллари ҳақида ҳеч қанақа маълумотга эга эмас эдим. Биз ёлғиз ва қашшоқ бўлганимиздан кўпинча бизни унутиб юборишади. Тежамкорлик мақсадида

Давоми. Боши ўтган сонларда.

мен ҳозир кичикроқ бир шаҳарчада истиқомат қиялпман. Бу шаҳарчада муҳтарам инглиз дўстларимдан ташкил топган даврам бор. Ундан ташқари бу шаҳарчанинг яна иккита афзаллиги мавжуд — унда протестант роҳиби бор ва бозорида ҳамма нарса арзон.

Ана шу ҳоли гўшада кутилмаганда менга Англиядан мактуб келди. Хайриятки, мистер Фрэнклин Блэк мен бечоранинг ҳам борлигимни эслапти. Бадавлат қариндошим (о, мен “маънавий дунёси ҳам бой” деган иборани илова қилишни жуда-жуда истардим) ҳатто гапини пардалашга ҳам уринмай, менинг унга кераклигимни ёзипти. Унинг хаёлига Ойтош ҳақидаги ғалвали можарони яна бошқатдан тирилтириш фикри келипти. Шу ишда мен унга ёрдам беришим керак экан. Ушанда аммам Вериндернинг Лондондаги уйида нимагаки гувоҳ бўлган бўлсам, шуларнинг ҳаммасини батафсил ёзиб бермоғимни сўрапти. Бадавлат одамларда сезгирлик деган нарса бўлмайди, акс ҳолда, мистер Фрэнклин Блэк ёзганим эвазига пул беришни таклиф қилармиди? Менинг яраларим эндигина битиб келмоқда эди — энди уларни янгидан тирнашим керак. Мен энг изтиробли хотираларимни қайта жонлантирмоғим зарур. Шуларни қилиб бўлгач, улар эвазига янги бир изтиробни — мистер Фрэнклиннинг чекини мукофот тарзида олмағим шарт экан.

Жисмимиз ожиз. Мен анча вақтгача курашиб, ўзимдаги Христиан мутелиги осий такабурликни енгишимни истадим, аммо филойилик мени чекка рози бўлишга мажбур қилди.

Бу фикримни энг дағал сўзлар билан ифодалашга изн бергайсиз — билмадим, кундалик тутиш одатим бўлмаганида мен бу пулни ҳалол топа олармидим, йўқми? Аммо кундалик туфайли бечора меҳнаткаш қиз (мистер Блэкининг ҳақоратини кечирган ҳолда) ваъда қилинган маошга муносиб бўлади. Мен муҳтарам аммам Вериндерникида меҳмон бўлиб юрганымда, менинг диққат-эътиборимдан ҳеч нарса соқит бўлган эмас. Қадимги одатимга кўра, ҳамма нарсани кунма-кун ёзиб борганман ва бу ерда ҳамма нарсани жамики тафсилоти билан айтиб бераман. Ҳақиқатга муқаддас эҳтиром (худого шукрки) одамларга бўлган ҳурматдан юқори турарди. Битта ҳоним масаласида айтилган айрим гаплар мистер Блэка етарли даражада эҳтиромли туюлмаса, ўша жойларни ўчириб ташлаши мумкин-у, менинг вақтимни сотиб олган, аммо у ҳар қанча сахий бўлмасин, қалбимни сотиб ололмайди¹.

Кундалик менга маълум қиладики, мен 1848 йилнинг 3 июлида, душанба куни аммам Вериндернинг Монтегю-сквердаги уйининг ёнида мутлақо тасодифий тарзда ўтиб қолибман.

Деразалар очик, дарпардалар кўтарилганини кўриб, одоб юзасидан эшикни қоқиб, уй эгаларининг ҳол-аҳволини сўраб ўтиш лозимлигини ҳис қилдим.

Эшикни очган одам менга аммам билан унинг қизи (очиғини айтганда, уни жияним деб аташга тилим бормаиди) қишлоқдан бир ҳафта аввал келишганини ва Лондонда бир неча муддат туриш ниятида эканликларини маълум қилди. Мен шу заҳотиёқ эшикни очган кимсадан аммам билан қизига уларни безовта қилмоқчи эмаслигимни етказишни, аини чоғда, уларга бирор нарсада фойдам тегиши мумкинлигини сўрашни топширдим. Эшикни очган кимса топшириғимни сўрайганича эшитди-да, мени даҳлизда тик турган ҳолатда қолдириб, ичкарига кириб кетди. Бу кимса Беттереж деган бир бетавфиқ чолнинг қизи эди. Бу чолга кўпдан бери, ҳа, кўпдан бери аммамнинг хонадониде тоқат қилиб келишяпти. Мен даҳлизда жавоб кутиб ўтириб қолдим. Одатда, ҳамиша ёнимда бир неча диний рисоаларни олиб юраман. Шулардан бирини қўлга олдим. У эшик очган кимсага жуда ҳам тўғри келарди. Даҳлиз супурилмаган, курси дағал эди, аммо ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтараётганимни ҳис этганим сабабли, бунақа бачкана майда-чуйдалардан баланд турдим. Қўлимдаги рисола ёш жувонларга аталган бўлиб, башанг кийинишнинг гуноҳлиги ёзилган бир қатор китобчалардан биттаси

¹ Фрэнклин Блэкининг қўлёзмаси ҳошиясидеги ёзув: “Мисс Клак мутлақо хотиржам бўлиши мумкин. Унинг қўлёзмасидан бошқа қўлёзмалардаги каби ҳеч нарса олинган эмас, қўшилмаган ҳам. Ҳеч нарса ўзгартирилмаган”. (Муаллиф изоҳи.)

эди. Услуби тақводорлар услубида бўлиб, жуда содда эди. Сарлавҳаси бундай: “Қалпоқчангизга қадайдиган ленталарингиз ҳақида сизга айтиладиган сўз”.

– Миледи жуда мамнун бўлдилар. У киши сизни эртага соат иккидаги нонуштага таклиф қиладилар.

Бу топшириқни у менга қай оҳангда айтгани-ю, қандай ўқрайиб қараганлари ҳақида гапирмайман.

Мен бу навқирон гуноҳқор бандага миннатдорлик билдирдим-да, тақводорларга хос меҳр билан дедим:

– Марҳамат қилиб, манави рисолачани мендан қабул қилолмайсизми?

У сарлавҳага қаради.

– Китобни ким ёзган – эркакми, аёлми? Агар хотин киши ёзган бўлса, очигини айтганда, бу масалада уни ўқиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, агар эркак киши ёзган бўлса, марҳамат қилиб, унга етказсангиз – у бу масалада ҳеч балони тушунмайди. – У менга рисолачи қайтариб бериб, эшикни очди. Биз қаерда қўлимиздан келса ва қандай қўлимиздан келса, ўша жойда яхшилик уруғларини эсмоғимиз лозим.

Мен кўчага чиқиб, орқамдан эшик ёпилганини кутиб турдим-да, кейин рисолачани почта қутисига тикдим. Бошқа бир рисолачи сквердаги панжара орасига тикқанимдан кейин яқинларимнинг имони учун масъулият туйғуси бироз энгиллашгандай бўлиб, ўзимни анча энгил ҳис қила бошладим.

Шу куни кечқурун бизда “Оналарнинг оталар иштонини болаларга қайта тикиб бериш хайрия комитети”да митинг бўлмоғи керак эди. Бу ажойиб хайрия жамиятининг (унинг ажойиблиги ҳар битта жиддий одамга маълум) мақсади отанинг гаровга қўйилган иштонларини олиб, бетавфиқ отанинг уни яна қайтадан гаровга қўйишига йўл қўймай, дарҳол уни бегуноҳ ўғлига қайта тикишдан иборатдир. Ўша пайтда мен ана шу комитетнинг аъзоси эдим. Бунда ўша жамиятни тилга олаётганимнинг боиси шундаки, менинг қимматли ва ажойиб дўстим мистер Годфри Эблўайт маънавий ва моддий ёрдам беришдаги меҳнатимизни баҳам кўрарди. Мен у билан душанба куни комитетда учрашиш ниятида эдим, учрашганимизда эса унга қимматли аммам Вериндернинг Лондонга келганини маълум қилмоқчи эдим. Аммо у комитетга келмади. Бундан мен, албатта, қаттиқ ранжидим. Мен унинг келмагани туфайли ҳайрон бўлганимни маълум қилганимда, комитетдош ҳамшираларим китоблардан кўзларини олдилар-да (шу оқшом бизнинг ишимиз кўп эди), таажуб ичида мендан – наҳотки, рўй берган воқеани эшитмаган бўлсангиз” деб сўрадилар. Мен бундан беҳабар эканимни эътироф этдим. Шунда менга биринчи марта рўй берган ҳодисани айтиб беришди. Бу воқеа мазкур ҳикоянинг бошланишини ташкил қилади. Ўтган жума куни мутлақо бир-биридан фарқланувчи ижтимоий мавқега эга бўлган икки жентльмен шундай ҳақоратнинг қурбони бўлишганки, буни эшитиб, бутун Лондон лол қолган. Бу жентльменлардан бири Лэмбетда истиқомат қиладиган мистер Септимус Люкер бўлган, иккинчиси эса мистер Годфри Эблўайт экан.

Ҳозир хилватда ҳоли яшаётганим учун бу ҳақорат ҳақида ўшанда газеталарда босилган ахборотни ҳикоямга қўшиб кетолмайман. Ўша пайтда мен бу воқеаларни мистер Годфри Эблўайтнинг ўз илҳомбахш оғзидан эшитиш имконидан ҳам маҳрум эдим. Шунинг учун ҳозир қўлимдан келгани – фактларни ўша душанба оқшомида менинг нигоҳим ўнгида қай тартибда намоён бўлган бўлса, шу тартибда баён қилиб беришдир.

Воқеанинг санаси – 1848 йил 30 июнь, жума. Бунинг чинлигига хотирингиз жам бўлсин – ота-онамнинг саъй-ҳаракати туфайли дунёдаги биронта календарь саналар масаласида мендан аниқроқ бўлолмайди.

Ўша муборак кунда эргалаб вақтлик бизнинг соҳибни истеъдод мистеришимиз Годфри Ломбард-стритдаги банклар хонадонларидан бириникига чекини пулга алмаштиргани борипти. Фирманинг номи кундалигимдан тасодифан ўчириб қўйилган экан, ҳақиқатга муқаддас эҳтиромим эса бунақа тоифа ишларда тахмину гумонларга йўл қўйишимни ман этади. Иттифоқо, фирманинг номи бу ишга заррача ҳам дахлдор эмас. Лекин мистер Годфри ишини тугатганда рўй берган бир ҳол ишга дахлдор; Банкдан чиқиб келаётиб, у эшикда ўзига мутлақо нотаниш бўлган бир жентльменга дуч келибди. У

хам тасодифан банкдан мистер Годфри билан бир вақтда чиқиб келаётган экан. Улар бир-бирларига илтифот кўрсатишиб, “сиз олдин чиқинг, йўқ, сиздан бўлсин” қабилда манзират қила бошлашпти. Нотаниш одам мистер Годфрининг ўзидан аввал чиқишига эришпти; мистер Годфри бир-икки оғиз миннатдорлик билдирипти; шу билан бир-бирларига таъзим бажо келтириб, тарқалишпти.

Беғам одамлар энсаси қотиб, “шунақа ҳам бўладими, арзимаган воқеа бўлса, яна уни бемаъни бир дабдаба билан ҳикоя қилиб берса”, дейишлари мумкин. О, дўстларим, гуноҳдош биродарларим! Шоша-пиша ўзингизнинг қашшоқ донолитингизни ишга солишдан тийилинг. Бетавфиқроқ бўлинг. Имонингиз пайпоғингиздек, пайпоғингиз имонингиздек — иккови ҳам беғубор бўлсин ва иккови ҳам зарур бўлганда фойдаланиш учун тахт турсин. Аммо — узр устига узр! Мен ўзим сезмаган ҳолда якшанбалик мактаб услубига ўтиб кетибман. Меникига ўхшаган ҳисоботда бу жуда ҳам ножоиз нарса. Менга яна аввалги услубимга қайтишга ижозат бергайсизлар, яна енгил-елпи нарсалар ҳақида гап бошлашга изн бергайсизлар. Ҳозирги ҳолатда яна бошқа кўп ҳолатлардаги каби енгил-елпи нарсалар ҳалокатли оқибатларга олиб келади. Хушмуомала жентльмен лэмбетлик мистер Люкер эканини олдиндан айтганимиздан кейин, энди биз мистер Годфрига эргашиб, унинг Кильберндаги уйига борайлик.

Унинг уйида даҳлизда фақирона кийинган, аммо назокатли ва хушрўйгина бир бола кутиб турган экан. Бола мистер Годфрига бир мактуб тутқазипти-да, буни қандайдир кекса леди берганини, уни танимаслигини, унга мактубнинг жавобини кутмасликни буюрганини айтипти. Мистер Годфрининг хайрия жамиятларининг аъзоси сифатидаги жуда катта фаолиятида бунақа воқеалар тез-тез бўлиб турар экан. У боланинг жавобини бериб юборгач, мактубни очади.

Мактубнинг ёзуви унга мутлақо нотаниш эди. Мактубда унга бир соатдан кейин Нортумберленд-стриг кўчасидаги Стрендаги битта уйга етиб келиш таклиф қилинган эди. Мистер Годфри илгари бу уйда ҳеч бўлмаган экан.

Таклифномани ёши ўтинқираб қолган бир хоним юборибди. Агар мистер Годфри унинг баъзи бир саволларига қоникарли жавоб берса, хайрихоҳона мақсадларига анчагина маблағ бермоқчи экан. У ўзининг номини айтибди ва Лондонда жуда кам муддат мобайнида машҳур филантроп билан учрашиш муддатини ортиқ кечиктириб бўлмаслигини хабар қилибди.

Ўртача одамлар нотаниш шахснинг таклифи билан бирор жойга боришдан аввал буни яхшилаб ўйлаб кўрган бўлар эдилар. Аммо гап бировга яхшилик қилиш ҳақида борар экан, бетавфиқ одам сира ҳам иккиланмайди. Мистер Годфри шу заҳотиёқ яна уйдан чиқиб, Нортумберленд-стриг томониغا йўл олди. Бироз тўладан келган бўлса ҳам, кўриниши басавлат бир одам унга эшик очди ва мистер Годфрининг номини эшитиши биланоқ уни уйнинг ичкарасидаги бўш хонага олиб кирди. Мистер Годфри хонага кирганида иккита нарсани пайқади.

Биринчидан, у мушк билан анбарнинг сезилар-сезилмас ҳидини пайқади, иккинчидан эса, стол устида очик турган қадимий шарқ кўлёмасини кўрди. Кўлёммада жуда кўп ҳиндча қиёфаларнинг суврати бор эди.

У ёпиқлик эшикка орқасини ўгириб турган ҳолда китобни кўздан кечира бошлади. Эшик даҳлизга олиб чиқар эди. Бирданига ҳеч қандай шовур-шувурсиз унинг орқасидан келиб, бўйнидан гиппа бўғиб олишди. У бўйнидан олган қўлнинг енгсиз, буғдойранг эканини кўриб улгурмай, унинг кўзини маҳкам боғлашди, оғзига латта тиқишди. Ўзини эса полга йиқитишди.

Учинчиси эса унинг чўнтақларини титкилаб чиқди.

Бу зўравонликни батамом сукут ичида амалга оширишди. Зўравонлик ниҳоясига етгач, кўзга кўринмас ёвузлар ўзаро нималарнидир гаплашишди. Мистер Годфри уларнинг тилини тушунмади, лекин гапларининг оҳанеларидан тушундики, бу разиллар кутганлари рўёбга чиқмагани учун қаттиқ газабга тушишган. Тўсатдан уни полдан турғазишди-да, стулга ўтқазиб, қўл-оёғини боғлашди. Бир лаҳзадан кейин у тоза ҳаво оқимини ҳис қилди — у очик эшикдан келмоқда эди. Мистер Годфри қулоқ солиб турди-да, хонада яна ёлғиз ўзи қолганига амин бўлди.

Орадан бир неча муддат вақт ўтди. Мистер Годфри аёл кишининг кўйлагининг ҳилпирашига ўхшаган шовурни эшитди. У зина томондан эшитилмоқда эди. Кейин бирдан тиниб қолди, кейин аёл кишининг фарёди бу жиноят муҳитини парчалаб юборди. Пастдан эркак кишининг “Хелло!” деган овози эшитилди. Зинада эркак кишининг қадам товушлари қулоққа чалинди. Мистер Годфри кимнингдир бетавфиқ бармоқлари кўзидаги тасмани ечиб, оғзидаги латгани суғуриб олганини ҳис қилди. У кўз ўнгига, иккита бинойидек кийинган нотаниш одамни кўриб, заиф овозда хитоб қилди:

— Нима деган гап бу?

Басавлат қиёфали нотаниш одамлар теварак-атрофларига қарашди-да, жавоб беришди:

— Айни шу саволнинг ўзини биз сиздан сўрамоқчи эдик.

Шундан кейин воқеага изоҳ берилди деб ўйлайсизми? Йўқ. Аввал мистер Годфрининг асабларини жойига келтириш учун бир стаканда сув ва дори беришди. Шундан кейингина воқеанинг изоҳига ўтилди.

Уйнинг эгаси ва бекасининг (улар қўшнилари орасида яхши обрўга эга эканлар) ҳикоясидан шу маълум бўлдики, уларнинг уйининг биринчи ва иккинчи қаватларини мистер Годфри тақиллатганда, унга эшик очган басавлат қиёфали жентльмен кеча кечкурун бу ерни бир ҳафтага ижарага олган экан. Жентльмен бир ҳафталик ижара ҳақини олдиндан берипти-да, бу хоналар унинг дўстлари учун зарур эканини айтипти. Улар шарқли зодагонлар экан, Англияга биринчи келишлари экан. Мистер Годфри таққирланган куни эрталаб иккита шарқли нотаниш одам басавлат инглиз дўстларининг ҳамроҳлигида бу уйга кўчиб ўтишипти. Учинчи зодагон ҳадемай етиб келиши керак экан. Буюмлари эса (ишонтириб айтишларича, юклари жуда катта экан) бохонадан ўша куни кечга томон келар экан. Мистер Годфрининг келишидан ўн дақиқача аввал учинчи нотаниш одам етиб келипти. Хўжайин билан бека пастда — биринчи қаватда туришган экан. Уларнинг назарида ҳеч қанақай ғайриодатий воқеа рўй бермапти. Фақат беш дақиқача аввал учта ажнабий ўзларининг инглиз дўстларининг ҳамроҳлигида уйдан чиқипти-да, Стренд томонга бамайлихотир пиёда жўнаб кетишипти. Уларнинг олдида алаким келгани беканинг эсига тушиб қолипти. Лекин бека бу одамнинг қайтиб чиққанини кўрмапти. Бу жанобни юқорида ёлғиз қолдиришгани бекага ғалати туюлипти. Эри билан маслаҳатлашиб, бирор кориҳол рўй бермаганига ишонч ҳосил қилишга қарор қилипти. Бунинг қандай натижа берганини мен юқорида баён қилдим, бека билан хўжайиннинг изоҳлари шу билан битди.

Хонада тинтув қилинган эди. Қимматли мистер Годфрининг буюмлари ҳар томонга сочиб ташланган эди. Аммо уларни бир жойга тўплашганда ҳамма буюми бут чиқди. Унинг соати, занжири, ҳамёни, калитлари, дастрўмоли, ёндафтари, чўнтагидаги қоғозларнинг ҳаммасини синчиклаб титкилаб кўришипти-ю, лекин ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмай, шундайлигича қолдиришипти. Уй эгаларининг буюмларига ҳам қўл теккизилмаган эди. Шарқли зодагонлар ўзлари билан фақат сербезак қўлёрмаларинигина олиб кетишипти, бошқа ҳеч нарсага қўл тегишмапти.

Хўш, бунинг ҳаммаси қандай маънога эга? Агар бандалар нуқтаи назаридан фикр юритадиган бўлсак, афтидан, мистер Годфри бирон англашилмовчилик оқибатида аллақандай номаълум одамларнинг қурбони бўлганига ўхшайди. Бу ерда аллақандай шубҳали суиқасд рўй берган кўринади. Бизнинг севимли бегуноҳ дўстимиз жиноят тўрига илинган.

Агар диний нуқтаий назардан қарасак, христиан одам, юзлаб инсонпарвар ғалабаларнинг қаҳрамони бирон хатолик оқибатида унга кўйилган тузоққа илинар экан — бу бизнинг қолганларимиз учун ҳамиша шубҳа юришда ундайдиган ишораи илоҳийдир! Ўзимизнинг шубҳали эҳтиросларимиз жуда қисқа фурсатда бизни тўсатдан қўлга туширадиган шарқ зодагонларига айланиб қолиши мумкин.

Биз энди мистер Годфрини Нортумберленд-стритда қолдириб, бироз муддатдан сўнг мистер Люкернинг ортидан бошқа уйга йўл олмоғимиз даркор.

Банкдан чиққандан кейин мистер Люкер ўз ишлари билан Лондоннинг ҳар хил жойларига борди. Уйга қайтиб келганида, унинг қўлига мактуб

тутқазишди. Уни яқинда аллақандай бир бола бериб кетипти. Бунда ҳам худди мистер Годфрига келган мактубдаги каби ёзув нотаниш эди. Мактубда мистер Люкернинг бошқа шаҳардаги мижозларидан бирининг номи тилга олинган эди. Мактубни ёзган одам (мактубни учинчи шахс, афтидан, муовин ёзган бўлса керак) тўсатдан Лондонга чақирилганини, Альфред майдонида Тотенхэн-Корт-родда тўхтаганини, бир нарса харид қилмоқчи эканини ва шу муносабат билан мистер Люкерни дарҳол кўришни истаганини маълум қилипти. Бу жентльмен анчадан бери шарқ осори-атиқаларини йиғиб юрар ва Лэмбетда мистер Люкернинг қўли очиқ мижози эди. Мистер Люкер шу зумдаёқ кэб¹ кира қилиб, сахий мижозининг ҳузурига жўнади.

Нортумберленд-стритда мистер Годфри қанақа ҳодисага дуч келган бўлса, Альфред майдонида мистер Люкер ҳам худди шундай воқеага рўпара бўлди. Яна салобатли кўринишга эга бўлган одам эшикни очиб, меҳмонни орқа томондаги меҳмонхонага олиб кирди. Стол устида яна безакли қўлёзма турарди. Худди мистер Годфри каби мистер Люкер ҳам ҳинд санъатининг бу ноёб намунасига маҳлиё бўлиб қолганди. У ҳам бирданига бугдойранг яланғоч қўл томоғидан олганини ҳис қилган. Унинг ҳам кўзларини боғлаб, оғзига латта тиқишган. Уни ҳам полга ағанатиб, бошдан-оёқ тинтув қилишган. Шундан кейин мистер Годфри билан бўлганидагига қараганда мўлроқ вақт ўтган, бироқ бу гал ҳам аввалгидаги каби уйнинг эгалари аллақандай шубҳали нарсани сезиб, нима рўй берганини кўриш учун юқорига йўл олишган. Нортумберленд-стритдаги уйнинг эгаси мистер Годфрига қандай изоҳ берган бўлса, Альфред майдонидаги уйнинг эгаси ҳам мистер Люкерга шундай изоҳ берган. Уларнинг икковларига ҳам салобатли қиёфага эга бўлган нотаниш одамнинг баҳонайи сабаблари ўринлидек туюлган, пулга тўла ҳамёнини кўриб икковлари ҳам лаққа туша қолишган. Нотаниш одам бу гал ҳам уйни ажнабий дўстлари учун ижарага олаётганини айтган. Иккала воқеа ўртасидаги бирдан-бир фарқ шунда эдики, мистер Люкернинг чўнтагидан олиб, полга сочиб ташланган нарсаларни йиғишганда, унинг соати билан ҳамёни бутун экану, қоғозларидан биттасини олиб кетишипти. (Бу жиҳатдан унинг мистер Годфричалик омади келмапти.) Бу қоғоз жуда қимматбаҳо бир буюм ҳақидаги қвитанция экан. Бу буюмни мистер Люкер ўша куни омонат сақлаш учун ўз банкирларига топширган экан. Аммо бу ҳужжатдан ўғрига ҳеч қандай наф йўқ, чунки қимматбаҳо буюм фақат ўз эгасига қайтарилиши керак эди. Мистер Люкер ўзига келиши биланок, шошилиб банкка жўнади — уни тунаган ўғрилар билмасдан қўлларигаги қвитанция билан келиб-нетиб қолишлари мумкин, деб ўйлади. Бироқ на ўша куни, на ундан кейинги кунларда банкда ҳеч ким уларни кўргани йўқ. Банкирнинг фикрича, уларнинг семиз инглиз дўсти ўғрилар қвитанциядан фойдаланишларидан олдин қвитанциянинг қанақа эканини фаҳмлагану, уларни вақтида огоҳлантирган.

Жабрдийдаларнинг иккови ҳам бу иш ҳақида полицияга арз қилган, полициядагилар катта ғайрат билан синчиклаб тергов ўтказишган. Полициядаги терговчилар шундай хулосага келишипти: қароқчилар ўғирликка қўл урган эканлар, етарли маълумотга эга бўлмаганлар. Улар мистер Люкернинг қимматбаҳо буюмини омонатга қўйган-қўймаганлигига ишончлари комил бўлган эмас, бечора мистер Годфри эса у билан тасодифан гаплашиб қолгани учун жабр кўрган.

Бу гапларни ёнига яна бир нарсани илова қилинг — мистер Годфри душанба куни бизнинг митингимизда иштирок этолмади, чунки у шу куни полициядаги терговчиларнинг кенгашида қатнашмоғи зарур экан. Ана энди сиз зарур бўлган изоҳларнинг ҳаммасини эшитдингиз. Энди мен Монтегю-скверда шахсан нималарни бошимдан кечирганим ҳақидаги камтарона ҳикоятни бошласам бўлади.

Мен сешанба куни нонуштага ўз вақтида етиб бордим.

Меҳрибон холажоним Вериндер мени одатдагидек очиқ чехра билан кутиб олди. Аммо орадан кўп ўтмай пайқадимки, бу оилада ишлар жойида эмас. Холажоним ўқтин-ўқтин қизига хавотирланиб қараб кўярди. Ҳар гал мен Рэчелга қараганимда ҳайратланмай қололмайман — қандай қилиб шундоқ бемаъни қиз сэр Жон билан леди Вериндер каби ажойиб ота-онанинг фарзанди бўлмоғи мумкин. Энди эса уни кўриб ҳафсалаларим пир бўлдиғина эмас,

¹ Англияда бир от қўшиладиган извош.

хижолатдан ер ёрилмадики, ерга кириб кетсам... Унинг гап-сўзларида, муомаласида бирон-бир тарбия кўрганлигидан асар ҳам йўқ эди. Менинг фикримча, бу — ёмон нарса. У аллақандай ҳаяжон чангалида асир эди, шу ҳаяжон уни баланд овозда қаҳ-қаҳ уриб кулишга мажбур қилар ва нонушта пайтида пишиқлик билан овқатланар, ичимликларни танлашга ундарди. Ҳақиқий аҳвол менга маълум бўлмасидан аввал унинг шўрлик онасига жуда-жула ачиниб кетдим.

Нонушта тугагач, холажоним дедилар:

— Докторнинг тайинлагани эсингда бўлсин, Рэчель, овқатдан кейин тинчгина китоб ўқи.

— Мен кутубхонада бўламан, ойи, — деб жавоб берди у. — Аммо мистер Годфри келиб қолса, айтинг, мени хабардор қилишсин. Мен Нортумберленд-стритда унинг бошидан кечган воқеаларни батафсил билгим келяпти.

У онасининг пешонасидан ўпиб, мен томонга назар ташлади-да:

— Яхши қолинг, Клак! — деди беписандлик билан.

Унинг шаккоклиги газабимни кўзитмади. Мен унинг ҳақиқа ибодат қилиш учун хотирамда алоҳида белги қилиб кўйдим, холос. Биз ёлғиз қолганимизда холажоним менга хинд олмоси ҳақидаги мудҳиш воқеани гапириб берди. Мен мамнуният билан билдимки, уни бу ўринда гапириб беришимга эҳтиёж йўқ экан. Холажоним бу воқеаларни сир сақлашни афзал кўришини мендан яширмади. Аммо эндиликда — олмоснинг йўқолганидан ҳамма хизматкорлар хабардор бўлиб бўлганида, ҳатто баъзи бир тафсилотлар газетага тушиб, бегона одамлар ҳам леи Вериндернинг хонадониди рўй берган воқеалар билан Нортумберленд-стритда ва Альфред майдониди содир бўлган ҳодисалар ўртасиди бирон алоқа бор-йўқлиги ҳақида мулоҳаза юритаётган шароитда сир сақлаб ўтиришга ҳожат қолмапти. Шунинг учун ҳамма гапни рўйирост айтиш фазилатгина эмас, зарурат ҳам бўлиб қолипти.

Мен эшитган гапларни эшитса, кўп одамлар ҳаддан ташқари ҳайрон қолишлари мумкин. Аммо мен Рэчелнинг характери болалигидан бери тузалмай келаётганини билганим учун холажоним қизи ҳақида менга айтиши мумкин бўлган ҳар қанақа гапни тинглашга тайёр эдим. Бундан ҳам баттар бўлиши мумкин эди, холажонимнинг гапи қотиллик билан туташи мумкин эди, лекин шунда ҳам мен ўз-ўзимга шундай деган бўлардим: “Табиий натижа! О, парвардигор, натижа — табиий!” Фақат бу воқеада холажоним кўрган тадбирларгина мени бироз хижолатга солиб кўйди. Бу ҳолатда роҳиб ҳаракат қилса бўларди, леи Вериндер эса докторга мурожаат қилиш керак, деб ҳисоблапти. Шўрлик холажонимнинг ёшлиги отасининг бенамоз уйиди ўтганда! Яна натижа — табиий! О, парвардигор, о тангрим, яна натижа — табиий!

— Докторлар Рэчелга ҳаракатда бўлишни, кўнгилхушлик қилишни тайинлашди. Менга унинг хаёлини ўтган воқеалардан чалғитиш зарурлигини қаттиқ буюришди, — деди леи Вериндер. — Уларнинг айтганини қилиш учун мен бутун кучимни аямай ҳаракат қиляпман. Аммо Годфрининг бошига тушган ғалати воқеа жуда бемалол рўй берди. Рэчель бу ҳақда эшитиши биланоқ дарҳол ҳаяжонга тушиб, хавотир бўла бошлади. У мени ҳоли-жонимга кўймай: жияним Эблўайтга мактуб йўллаб, бизниқига келишга таклиф этишга мажбур қилди. Қизим иккинчи одамга ҳам қизиқиб қолди. Уни ҳам тунашипти, шекилли. У кишининг номи мистер Люкермиди? Ё бошқами? Албатта, бу киши қизим учун мутлақо бегона одам.

— Зодагонлар дунёсини сиз мендан кўра минг чандон яхшироқ биласиз, жоним холажоним, — деб жавоб бердим мен ишонқирамай. — Аммо Рэчелнинг бунақа ғалати хулқ-атвори учун бирон сабаб бўлмоғи керак-ку! У қандайдир бир гуноҳи азимни сиздан ҳам, бошқалардан ҳам яширляпти. Яқинда содир бўлган воқеаларда унинг сирини фош қилиб кўйиши мумкин бўлган бирон нарса йўқми?

— Фош қилиб кўядиган дейсизми? — деб қайтариб сўради холажоним, — бу гапингиз билан нима демоқчисиз? Люкер орқали фош бўладими? Жияним орқали фош бўладими?

Унинг оғзидан шу сўзлар чиқиб улгурмасидан, ишга тангрининг ўзи аралашди. Хизматкор эшикдан кириб, мистер Годфри Эблўайтнинг ташриф буюрганини хабар қилди.

2 боб

Хизматкор гапини тугатмай, мистер Годфри кириб келди. У ҳамма ишни айни вақтида қилар эди — бу гал ҳам шундай бўлди — айни вақтида келган эди у. У сизни қўрқитиб юборадиган даражада шитоб билан кириб келгани йўқ. Сизни очиқ эшик олдида кутиб қолишга мажбур қиладиган даражада имиллаб ҳам киргани йўқ.

— Мисс Вериндернинг олдига бор, — деб холажоним хизматкорга мурожаат қилди, — мистер Эблвайтнинг шу ердалигини унга етказ.

Биз икковимиз ҳам унинг саломатлигини суриштирдик, ҳам унинг ўтган ҳафтадаги даҳшатли саргузаштдан кейин ўзига келган-келмаганини сўрадик. Бир лаҳзанинг ўзида бениҳоя мукамал бир одоб билан у икковимизга ҳам жавоб берди. Жавобни у леди Вериндерга берди, менга эса мафтункор табассумини инъом этди.

— Нима қилибманки, бунақа меҳрибонликка сазовор бўлиб ўтирибман? — деб хитоб қилди у ҳудудсиз бир назокат билан. — Меҳрибон холажон. Меҳрибон мисс Клак! Мени бошқа бир одам ўрнида қабул қилишди, холос. Бор-йўғи, кўзимни боғлашди; бор-йўғи, мени бўғиб қўйишларига сал қолди; ниҳоятки, мени полга қулатишди — пол устига тўшалган гилам жуда юпқа экан, полнинг ўзи ўлғидай қаттиқ экан. Ахир, бундан бешбаттар бўлиши мумкин эди. Мени ўлдиришлари, тунаб кетишлари мумкин эди. Мен нимадан маҳрум бўлдим? Фақат асабимга зарар етди, холос. Аммо қонун асабни мулк сифатида тан олмайди. Шундоқ экан, том маънода айтсак, ҳеч нарсадан маҳрум бўлганим йўқ. Агар мени ўз ихтиёримга қўйиб берсалар, бу саргузашт ҳақида лом-лим деб оғиз очмаган бўлардим. Бунақа ошкоралигу, бунақа шов-шув менга сира маъқул эмас. Аммо мистер Люкер ўз аламларини ҳаммага тўкиб солди-ю, бунинг табиий натижаси ўлароқ, ўз навбатида, менинг кўргиликларим ҳам очилиб кетди. Мен газеталарнинг мулкига айланиб қолдим. Ҳадемай юввош газетхоннинг ҳам жонига тегиб кетсам керак. Ўзимнинг-ку жонимга тегиб бўлдим. Кошки эди, газетхон ҳам тезроқ мендан ўрناق олақолса! Меҳрибон Рэчелнинг саломатлиги қалай? У ҳамон Лондоннинг эрмакларидан ҳузурланиб юриптими? Буни эшитишдан гоят мамнунман. Мисс Клак, сизнинг мурувватингизга муштоқман. Комитет борасидаги ишларим жуда ўлда-жўлда бўлиб қолди. Аммо мен янаги ҳафтада оналарга васийлик қилиш комитетига чиқиш ниятидаман. Душанба куни анча иш қилиб улгурдингларми? Истикбол масаласида комитетнинг бирон кўзлаган нарсаси борми? Фамлаб қўйган иштонлар ҳам кўп.

Унинг табассумида аллақандай самовий мутелик бор эдики, унинг қаршисида ҳар қандай тошюрак ҳам эриб кетарди. Баҳмалдек силлиқ овозининг теранлиги унинг жозибасини янада кучайтирарди ва у менга мурожаат қилган масалага қизиқишимни орттирарди. Биз фамлаб қўйган иштонлар ҳаддан ташқари кўп эди, биз уларга кўмилиб кетган эдик. Мен шу ҳақда гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эдимки, эшик яна очилди-да, хонага мисс Вериндер қиёфасида дунёвий ташвишларнинг тимсоли кириб келди.

У одобсизларча зудлик билан, сочлари хурпайган ҳолда, юзи ҳаёсизларча қип-қизариб, мистер Годфрининг олдига югуриб келди.

— Сизни кўрганимдан гоят хурсандман, Годфри, — деб мурожаат қилди у мистер Годфрига. Унинг оҳангида, одатда, ёш-ялангла ўртасида учраб турадиган беандиша оҳанг сезилиб турарди. — Афсус, мистер Люкерни ҳам бирга олиб келмабсиз. Бизнинг сўнгги машамамиз давом этар экан, сиз у билан ҳозир бутун Лондондаги энг ажойиб одамларсиз. Буни айтиш оғир, гайритабиий, бу гапдан мисс Клакка ўхшаш батартиб хулқ-атворга эга бўлган одам беихтиёр ларзага тушади. Барибир, менга ҳозир Нортумберленд-стритда содир бўлган воқеани батафсил гапириб беринг. Биламан, газеталар баъзи бир тафсилотларни тилга олишмади. Ҳатто мистер Годфридек ажойиб одамга ҳам ҳаммамизга Одам-Атодан қолган сергуноҳ табиатдан теккан, ҳа, инсоният меросининг жуда оз улушини ташкил қилса-да, ҳарҳолда, теккан. Тан оламан — у Рэчелнинг қўлини иккала қўлига олиб, нимчасининг чап томонига олиб боргани менга жуда ҳам малол келди. Бу унинг ҳаёсизларча гаплашиш тарзини

ва менга қилган шаккоқларча киноясини ошкора маъқул қилишдан бошқа нарса эмас эди.

— Қадри Рэчель, — деди у ҳамон ўша бизнинг истиқболимизу, иштонларимиз ҳақида гаплашганимизда мени ларзага солган овозда, — газеталар сизга бор гапнинг ҳаммасини айтиб берган. Бунинг устига улар буни мендан ўн чандон яхшироқ қилиб айтган.

— Годфри биз бу ишга ҳаддан ташқари ортиқча аҳамият беряпмиз деб ҳисобляпти, — деди холажоним. — Ҳозиргина ўзи айтди-ку, — у бу ҳақда гапиришни истамайди.

— Нечук?

У бу саволни берар экан, бехосдан кўзлари чақнаб кетди ва мистер Годфрининг юзига қаттиқ тикилиб қолди.

— Рэчель, азизим, — деб юмшоққина эътироз билдирдим мен, — ҳақиқий улуғлик ва ҳақиқий мардлик ҳамини камсуқум бўлади.

— Сиз яхши одамсиз, Годфри, — деб давом этади у менга заррача ҳам эътибор қилмай, — аммо мен аминманки, сизда ҳеч қанақа улуғлик йўқ; аллақандай алоҳида бир мардликка эгалигингизга ҳам ишонмайман. Лекин бир нарсага ишончим комил — Нортумберленд-стритда рўй берган саргузаштингиз ҳақида гапирмаслик учун сизда шахсий бир сабаб бор.

— Сабаб жуда кўп, уни тан олишим ҳам жуда осон, — деб жавоб берди у қизга ҳудудсиз бир мурувват кўрсатиб, — бу тўғрида гапириш жонимга тегди.

— Жонингизга тегдими? Азизим Годфри, мен сизга танбеҳ бераман.

— Қанақа танбеҳ?

Сиз аёллар билан ҳаддан зиёд даражада кўп улфатчилик қиласиз. Сиз улардан иккита жуда ярамас одатни ўзлаштириб олибсиз: булардан бири арзимас нарсалар ҳақида жиддий гап сотиш, икинчиси эса фақат ёлғон гапириб ҳузурланиш учун ёлғон гапириш. Сиз ўзингизга бино қўйган аёлларингиз билан тўғри гаплаша олмайсиз. Аммо сизни мен билан тўғри гаплашишга мажбур қилмоқчиман. Қани, бери келинг, ўтиринг манави жойга. Мен сизга бирталай саволлар бераман. Умид қиламанки, уларнинг барига тўппа-тўғри жавоб берасиз.

У мистер Годфрини бутун хона бўйлаб судрагандай етаклаб бориб, дераза олдидаги стулга ўтказди. Бу ерда унинг юзига ёруғ тушиб турарди. Бунақа гаплару, бунақа қилиқларини тавсифлаб бериш зарурияти менга жуда малол келди. Аммо, бир томонда мистер Фрэнклин Блэкнинг чеки турган бўлса, иккинчи томонда ҳақиқатни гапиришга муқаддас эҳтиёж бўлса, мен бечора нима ҳам қила олар эдим. Мен холажонимга қарадим. У қимир этмай ўтирарди, афтидан, гапимизга аралаштиш нияти йўқ эди. Мен у кишини авваллари ҳеч қачон бунақа қарахт ҳолатда кўрган эмасдим. Эҳтимол, қишлоқда ўтказган серташвиш воқеалардан кейин шунақа аҳволга тушиб қолганмикан?

Бу орада Рэчель деразининг олдида мистер Годфрининг ёнига ўтирди. У таҳдид билан мистер Годфринга саволлар бера бошлади, лекин онаси билан менга заррача ҳам эътибор бергани йўқ — гўёки биз, умуман, хонада йўқдек...

— Полиция ҳеч нарса очолмадим, Годфри?

— Мутлақо ҳеч нарса...

— Ростми, сизга тузоқ қўйган ҳалиги уч киши кейин мистер Люкерга тузоқ қўйганларнинг ўзлари эканми?

— Бунга ҳеч қанақа шубҳа бўлмаслиги керак, азизим Рэчель.

— Бу одамларнинг ҳеч қандай изи топилмадим?

— Йўқ.

— Булар бизнинг уйимизга, қишлоққа келган учта ҳиндининг ўзи деб ўйлашяпти, ростми?

— Ҳа, баъзи бировлар шундай деяпти.

— Сиз-чи? Ўзингиз нима деб ўйлайсиз?

— Азизим, мен уларнинг башарасини кўриб улгурмасдан кўзимни боғлаб қўйишди. Бу ҳақда ҳеч нарса билмайман. Шундоқ экан, қандай қилиб бирор фикр айтишим мумкин?

Қиз хижолат чекмай саволларини давом эттирди.

— Мен мистер Люкер ҳақида бирон нарса билишни истаيمان, Годфри.

- Яна омадим чопдмади, Рэчель. Мистер Люкер ҳақида ҳаммадан кам биладиган одам менман.
- Сиз банкда учрашганингиздан аввал у билан ҳеч учрашмаганмидингиз?
- Ҳеч қачон.
- Кейин уни кўрдингизми?
- Ҳа. Полицияда бизни бирга ҳам, алоҳида-алоҳида ҳам сўроқ қилишди.
- Мистер Люкернинг банкири берган тилхатни олиб кетишипти, шекилли? Қанақа тилхат эли у?
- У банкда омонат сақлаш учун аллақандай қимматбаҳо буюм топширган экан. Шунинг тилхаги.
- Газеталарда ҳам шундай деб ёзилган эди. Аммо, умуман, газетхонлар учун бу кифоя бўлса, мен учун озлик қилади. Банкларнинг тилхатида омонатга топширилган нарса нима эканлиги, айтилган бўлса керак?
- Эшитишимча, Рэчель, тилхатда ҳеч нарса кўрсатилмаган. Мистер Люкерга мансуб қимматбаҳо буюм унинг муҳри билан муҳрланган ҳолда банкка омонатга топширилган экан. Уни фақат мистер Люкернинг ўзигагина қайтариб бериш мумкин экан. Қимматбаҳо буюм шунақа шарт билан қўйилган экан. Бу ҳақда билганларим шу, холос.
- Рэчель бир лаҳза жим қолди, кейин онасига қаради-да, чуқур хўрсинди. Сўнг яна нигоҳини мистер Годфрига тикиб, давом этди:
- Бизнинг хусусий ишларимиз газетага тушди, шекилли?
- Таассуфлар билан эътироф этишим керакки, шундай бўлди.
- Бизга еттиёт бегона бўлган аллақандай бекорчихўжалар Йоркширдаги уйимизда рўй берган воқеалар билан бу ерда, Лондонда содир бўлган ҳодисалар ўртасида муайян боғланишни кўришмоқчи бўляпти. Шундайми?
- Одамлар масаланинг худди шу томони билан кўпроқ қизиқяптими, дейман-да...
- Сиз билан мистер Люкерни таҳқирлаган ўша учта номаълум одам ҳиндиларнинг ўзи деяётган одамлар қимматбаҳо буюмни ҳам...
- Шу ўринда Рэчель гапдан тўхтади. Унинг ранги борган сари оқариб кета бошлади. Унинг ҳаддан ташқари тим қора сочлари туфайли ранги янада оқариб кетгандек туюлди. Уни кўриб ҳаммамиз Рэчель саволини чала қолдириб, гапдан тўхтаган жойида ҳушидан кетиб қолади, деб ўйладик. Ёқимтой мистер Годфри яна бир марта стулдан туришга уриниб кўрди. Холажоним Рэчелга бошқа гапирмай қўяқол деб ёлборди. Мен холажонимга ёрдам беришга ошиқдим — дарров ишсачада ҳидлайдиган дори олиб келдим.
- Годфри, жойингиздан жилмай ўтираверинг. Ойижон, мендан хавотир олишга заррача ҳам асос йўқ. Клак, сиз охирини эшитиш иштиёқидан ёрилиб кетай деяпсиз, сизга ҳузур бахш этиш учун мен атайин ҳушимдан кетмайман.
- Бу Рэчелнинг оғзидан чиққан гаплар — мен уйга қайтишим биланоқ уларни кундаликка ёзиб қўйганман.
- Рэчель яна мистер Годфрига мурожаат қилди. Унинг ўжарлигини кўрган одам кўрқиб кетиши мумкин эди. У боя чала қолган жумласига яна қайтди-да, уни шундай деб тугатди:
- Менга тўғриси айтинг, Годфри, бирор одам мистер Люкернинг қимматбаҳо буюми — Ойтош дегани йўқми?
- Рэчелнинг оғзидан олмос ҳақидаги гап чиқиши биланоқ мен дўстимда ажойиб ўзгариш содир бўлганини кўрдим. Унинг юзи қорайиб кетди. Муомаласидаги ўзига хос бўлган тавозе йўқолди; бу унинг энг жозибадор томонларидан бирини ташкил қилар эди. У ғазабга тўла оҳангда жавоб берди.
- Улар буни гапиришяпти! — деб хитоб қилди у. — Шундай одамлар ҳам борки, улар мистер Люкерни қандайдир жузъий шахсий манфаатлар йўлида алдамчилик қилган деб айблашдан ҳам тойишмаяпти. Бу бўҳтонга жавобан у қайта-қайта тантанавор қасам ичиб, Ойтош ҳақида умрида ҳеч нарса эшитмаганини таъкидляпти. Бу пасткаш одамлар эса заррача далил-исботсиз ҳамма нарсани маҳфий тутишга унинг сабаблари бор деб жавоб беришяпти. Унинг қасамига ишонмас эмишлар. Буни шармандалик деб аташяпти.
- У гапида давом этар экан, Рэчель унга аллақандай қилиб ғалати қаради — унинг нигоҳи нечоғлиқ ғалати бўлганини ёзиб ўтирмайман. У гапини тугатганда, Рэчель шундай деди:

– Агар мистер Люкернинг сизга зўр-базўр танишлигини эътиборга оладиган бўлсак, сиз нима учундир унинг манфаатлари йўлида ҳаддан зиёд жиғибийрон бўляпсиз, Годфри.

Истеъдодли дўстим унга шунақа жавоб бердики, бунақа бетавфиқ жавобни мен умрим бино бўлиб эшитмаган эдим.

– Рэчель, мен зулм кўрган ҳар бир одамнинг манфаати йўлида жиғибийрон бўламан.

У бу сўзларни шундай оҳангда айтдики, бу оҳанг тошни ҳам эритиб юборишга қодир эди. Аммо, о, менинг дўстларим, тошнинг қаттиқлиги нима деган нарса? Инсоннинг осий қалбининг метинлиги олдида ҳеч-ку! Рэчель пиқирлаб қулди. Буни эсласам, хижолатдан қизариб кетаман – мистер Годфрининг юзига пиқирлаб қулди-я!

– Олижаноб ибораларингизни хотинлар комитети учун асраб қўйинг, Годфри. Мен аминманки, Люкернинг бошига тушган жанжал сизни ҳам четлаб ўтмаган.

Бу сўзларни эшитиб, ҳатто холажонимнинг карахтлиги ҳам ўтиб кетди.

– Рэчель, азизим, – деб у мистер Годфрининг ёнини олди, – бундай дейишга ҳаққингиз йўқ.

– Мен бирон ёмон нарсани назарда тутаётганим йўқ, ойижон. Мен буни яхши ниятлар билан гапиряпман. Бир лаҳза сабр қилинг, буни ўзингиз ҳам кўрасиз.

Рэчель яна мистер Годфрига кўққисдан пайдо бўлган ачинишга ўхшаш ифода билан қаради. Рэчель шу даражада ҳаддидан ошиб кетдики, шу даражада аёллик иззат-нафсига оёқ қўйдики, мистер Годфрининг қўлини олишгача бориб етди.

– Ишончим комилки, бу мавзуда мен ва онам билан гаплашишни нега истамаётганингизнинг сабабини сезиб турибман. Бахтсиз тасодиф одамларнинг кўзида сизнинг номингизни мистер Люкернинг номига боғлаб қўйди. Сиз менга унинг ҳақида юрган ғалвали миш-мишларни гапириб берган эдингиз. Қани, айтинг-чи, сизнинг ҳақингизда қанақа ғалвали миш-мишлар бор?

Ҳамиша ёмонликка яхшилик билан жавоб беришга тайёр бўлган муҳтарам мистер Годфри ҳатто шу дақиқада ҳам Рэчелни аяшга уриниб кўрди.

– Мендан буни сўраманг! – деди у. – Яхшиси, буни унутайлик, Рэчель, шундай қилсак, яхши бўлади.

– Мен буни билишни истайман! – деб қичқирди Рэчель ғазаб билан бор овозда.

– Жавоб бера қолинг, Годфри, – деб гапга аралашди холажоним, – ҳозир ҳеч нарса унга сизнинг индамаслигингиздай ёмон таъсир қилмайди.

Мистер Годфрининг кўҳлик кўзлари ёшга тўлди. У қизга сўнгги бор илтижо билан қаради-да, ниҳоят, машъум сўзларни айтди.

– Агар билишни истасангиз, Рэчель, майли, айтай: Ойтош мистер Люкернинг қўлида гаровга қўйилган, уни гаровга қўйган одам айна мен деган миш-мишлар юрипти.

У фарёд чекиб, ўрнидан сапчиб турди. У гоҳ холажонига, гоҳ мистер Годфрига шунақа бир жунунлик билан қарар эдики, очигини айтганда, мен Рэчель эсидан оғиб қолмадимикин деган ўйга бордим.

– Менга гапирманг! Менга қўлингизни теккизманг! – деб хитоб қилди у гўё қувгинда қолган жонивордай ҳаммамиздан ўзини олиб қочиб хонанинг узоқ бурчагига чекинар экан. – Бу менинг гуноҳим! Мен уни тузатмоғим керак! Мен ўз-ўзимни қурбон қилдим – бунга ҳақлиман. Аммо бегуноҳ одамнинг қурбон бўлаётганини кўрмоқ, сизни сақлаш эвазига унинг ҳаётини барбод этмоқ – бағоят оғир! О, парвардигор! Бундан ортиқ азоб борми? Мен бунга чидай олмайман.

Холажоним стулдан кўтарилди-да, яна бирдан ўтириб қолди. У нотавон бир овозда мени чақирди-да, корзинкасидаги дорига ишора қилди.

– Тезроқ, – деб шивирлади у, – сувга олти томчи томизинг. Рэчель пайқаб қолмасин.

Бошқа бир вазият бўлганда булар менга ғалати кўринган бўларди. Аммо ҳозир ўйлаб ўтиргани фурсат йўқ – дорини бериш керак эди. Муҳтарам мистер

Годфри хонанинг нариги бурчагида босиқ овозда Рэчелга гап уқтирар экан, дори томизаётганимни ундан яширишга беихтиёр кўмаклашиб юборди:

— Ростини айтсам, маҳобат қиялпсиз, — деди мистер Годфри. — Менинг обрўйим жуда мустаҳкам. Унга бунақа ўткинчи бўҳтон зарар етказа олмайди. Буларнинг бари бир ҳафтадан кейин унутилиб кетади. Бу ҳақдаги гапни бас қилақолайлик. Ҳатто ана шундай олижаноблик ҳам унга мутлақо таъсир кўрсата олмади. У тобора ўзини ёмонроқ тутар эди.

— Мен бу бўҳтонга чек қўйишни истайман ва қўяман ҳам, — деди Рэчель — Ойижон, мен айтадиган гапни эшитинг. Мисс Клак, сиз ҳам эшитинг гапимни. Мен биламан Ойтошни олган қўл кимники эканлигини! Мен биламан, — шу сўзларни у алоҳида талаффуз билан айтди; кейин у даргазаб бўлиб, оёқларини тапирлатиб урди, — мен биламан, Годфри Эблўайтнинг гуноҳи йўқ! Олиб боринг мени судьянинг ҳузурига, Годфри! Олиб боринг мени судьяга — мен бу гапимни қасам ичиб такрорлайман.

Холажоним кўлимдан ушлаб олиб, шивирлади:

— Мени улардан икки дақиқа тўсиб туринг. Рэчель мени кўрмасин, мени пана қилинг.

Унинг чеҳрасида гезариш аломатларини кўриб, кўрқиб кетдим. Менинг кўрққанамни холажоним кўрди.

— Дори икки дақиқадан кейин таъсир қилади, — деб шивирлади у ва кўзларини юмиб, дорининг таъсир қилишини кута бошлади.

Бу аҳвол давом этар экан, мен муҳтарам мистер Годфрининг мутелик билан эътироз билдирганини эшитдим.

— Сизнинг номингиз бунақа ишларга алоқадор бўлмаслиги керак. Сизнинг обрўйингиз, севимли Рэчель, бениҳоя мусаффо ва бағоят муқаддас. У билан ҳазиллашиб бўлмайди.

— Менинг обрўйим! — деб у қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Сизни қандай айблашаётган бўлсалар, Годфри, мени ҳам шундай айблашмоқда. Англиянинг энг яхши изқувари ўз олмосимни ўзим ўғирлаганимга ишончи комил. Ундан фикрини сўраб кўринг, у сизга жавобан айтадики, гўё мен махфий қарзларимни тўлаш учун Ойтошни гаровга қўйибман.

У гапдан тўхтади, югуриб онасининг олдига борди-да, унинг оёғи остига йиқилди.

— О, ойижон! Ойи! Ойи! Мен жинни бўлсам керак, шундай эмасми? Наҳотки, энди ҳам ҳақиқатни очмасам!

Унинг ҳаяжони шу қадар баланд эдики, ҳатто онасининг қай аҳволда эканини ҳам пайқамади. Рэчель яна сапчиб ўрнидан турди-да, бир зумда мистер Годфрининг ёнида пайдо бўлди.

— Менинг айбим билан сизни гуноҳкор қилишларига ё бошқа бирор бегуноҳнинг шаънини булғашларига йўл қўймайман. Агар сиз мени ҳақамнинг ҳузурига бошлаб боришни истамасангиз, ҳозирнинг ўзида бегуноҳлигингиз тўғрисида арзнома ёзинг, мен уни тасдиқлаб имзо чекаман. Айтаётган гапимни бажаринг, Годфри. Бўлмаса, мен бу ҳақда газетага ёзаман, кўчага югуриб чиқиб, бу ҳақда жоним борича бақриб, жар соламан.

Биз бу гаплар виждони қийналгани учун унинг қалбидан отилиб чикди деб ишонтирмаймиз. Бу гаплар жазавода айтилди деб қўяқоламиз. Мурувватли мистер Годфри бир варақ қоғоз олиб, арзнома ёзди-да, уни тинчлантирди. У ҳаддан ташқари шошмашошарлик билан имзолади.

— Мен тўғримда ўйламанг. Бу қоғозни ҳамма жойда кўрсатаверинг, — деди Рэчель унга қоғозни узата туриб. — Кўрқаманки, Годфри, шу пайтга қадар хаёлимда мен сизга нисбатан адолатсизлик қилиб келдим. Сиз мен ўйлаганчалик худбин эмас экансиз, сиз яхшироқ экансиз. Қачон имконингиз бўлса бизникига келаверинг. Сизга нисбатан қилган адолатсизлигимни бартараф этишга ҳаракат қиламан.

Рэчель унга кўлини узатди. Надоматлар бўлсинки, бизнинг табиатимиз баҳоят пасткаш ва ачинарли. Надоматлар бўлсин! Мистер Годфри ўзини шу даража йўқотиб қўйдики, унинг кўлини ўпди. Бу ҳам етмагандай, Рэчелга ғалати бир оҳангга жавоб берди. Ҳозирги вазиятда бу оҳанг гуноҳи азимдан ўзга нарса эмас эди.

— Мен бир шарт билан келаман, азизам, биз бу ярамас мавзуда бошқа гаплашмайлик.

Бизлардан бирортамиз яна бирон сўз айтиб улгурмай, эшик тақиллади. Мен даразага қараб, Маишат, Нафс ва Шайтонни кўрдим — эшик олдида извош билан отлар, упа-элик сурган хизматкор ва учта хотин кутиб турарди. Аёллар шунақа дадиллик билан кийинган эдиларки, умримда бирон марта мен бунақа ҳаёсизликка рўпара келмаган эдим.

Рэчель сесканиб тушди ва ўзига келди. У онасига яқинлашди.

— Гуллар кўргазмасига бормоқчи эдик. Мени олиб кетгани келишипти, — деди у. — Кетишимдан аввал бир нарсани айтсангиз, ойижон. Мен сизни хафа қилиб қўймадимми?

Дори ўз таъсирини кўрсатган эди. Бечора холажонимнинг ранги-рўйи яна аслига келиб қолди.

— Йўқ, йўқ, жонгинам, — деди у. — Дўстларинг билан бемалол боравер. Ўйнаб келинглар.

Қизи унга энгашиб, юзидан ўпди.

Рэчель хонадан чиқаётганда мен эшик олдида тургандим. Яна ўзгариш — у йиғламоқда эди. Мен бу бағритош қизнинг бир лаҳзалик юмшашини қизиқиб кузатдим. Мен унга бир неча оғиз жиддий гап айтишга чоғландим ҳам. Аммо, надоматлар бўлсин! Менинг яхши ниятлар билан кўрсатган хайрихоҳлигим унга малол келди. “Нима сабабдан менга раҳмингиз келяпти? — деб сўради у аламли шивирлаш билан. — Наҳотки, менинг бахтиёр эканимни кўрмаётган бўлсангиз? Мен гуллар кўргазмасига кетяпман, Клак. Бунинг устига бутун Лондонда менинг шляпамга тенг келадиган бежирим шляпа йўқ”. Мени масхаралашдан бошқа нарса эмас эди бу. У истехзосини менга аталган самовий бўса билан яқунлади-да, хонадан югуриб чиқиб кетди.

Холажонимнинг олдига қайтиб келиб, қарасам, муҳтарам мистер Годфри хонанинг чор бурчагида нималарнидир изляпти. Мен унга ёрдамимни таклиф қилиб улгурмай, у излаган нарсасини топди. У холасининг ва менинг ҳузуримга бир қўлида гуноҳсизлиги ҳақидаги ариза билан, яна бир қўлида эса бир қути гугурт билан келди.

— Қимматли холажоним, арзимас бир суиқасд, — деди у. — Қимматли мисс Клак, ҳатто сизнинг бағоят баланд маънавий талабчанлигингиз нуқтаи назаридан ҳам кечирса бўладиган батавфиқ алдов. Кўрдинглар, мисс Рэчель бу қоғозни бағоят олижаноб фидокорлик билан имзолади. Ўтинаман сизлардан, мисс Рэчель унинг фидокорлигини қабул қилганимга ишончи комил ҳолда қолсин. Сизлардан яна ўтинаманки, менга гувоҳ бўлинглар — мен бу уйдан чиқиб кетишдан аввал сизнинг ҳузурингизда бу қоғозни маҳв этаман.

У гугуртни чақиб, стол устида турган тарелкада қоғозни ёндирди.

— Менинг бошимга тушган кўнгилсиз ҳодиса — арзимаган гап. Пок номни бу дунёнинг бадхоҳ галваларидан асраш минг чандон муҳимроқдир. Мана! Жиндайгина беозор кул. Энди бизнинг таъсирчан Рэчелимиз ҳеч қачон биз қилган ишдан хабардор бўлмайди. Қадрли дўстларим, сиз ҳозир нималарни ҳис қиляпсизлар? Мен шўрликдан сўрасанглар, шу тобда мен худди ёш боладай ўзимни енгил ҳис қиляпман.

Унинг юзида ўша жозибатор табассуми порлади, у бир қўлини холажонимга, иккинчи қўлини менга узатди. Мен унинг олижаноб хулқ-атворини кўриб, шу қадар ларзага тушдимки, тилим калимага келмай қолди. Мен кўзларимни қисиб, аллақандай бир жазава ичида унинг қўлини лабимга олиб келдим. У шивирлаб, юмшоққина эътироз билдирди. О, лаззат! Шу дақиқанинг мусаффо самовий лаззати! Мен ўтирдим, лекин нимага ўтирганимни ҳам билмадим — туйғуларим оғушида ҳамма нарсани мутлақо унутиб қўйган эдим. Мен кўзларимни яна очганимда, гўё осмондан ерга тушгандек бўлдим. Хонада холажонимдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. У кетиб қолипти.

Мен ҳикоямни мистер Годфрининг олижаноб иши билан яқунлаб, шу ерда нуқта қўймоқни истардим. Бахтга қарши яна анча гап бор. Ҳа, анча гап бор. Мистер Фрэнклин Блэкнинг молиявий тазйиқи мени улар тўғрисида ёзишга мажбур қилади.

Леди Вериндер билан ёлғиз қолгандан кейин мен, табиийки, унинг сиҳат-саломатлиги ҳақида гап бошладим. Мен ғоят нозик такаллуф билан унинг хасталик хуруж қилганда буни ва дори ичганини қизидан яширишга уринганидан ҳайрон бўлганимни шама қилдим. Холажонимнинг жавоби мени ғоятда лол қолдирди.

— Друзилла, — деди у (агар мен шу чоққача менинг христианча номим Друзилла эканини эслатмаган бўлсам, ижозатингиз билан ҳозир маълум қилиб қўяй), — ишончим комилки, сиз бирон ёмон ниятсиз жуда оғир масалани кўзгадингиз.

Мен шу зумдаёқ ўрнимдан турдим. Одоб юзасидан фақат бир иш қилмоғим — аввал узр сўраб, кейин чиқиб кетмоғим даркор эди. Леди Вериндер мени қайтарди ва яна жойимга ўтиришимга мажбур қилди.

— Сиз тасодифан адвокатим мистер Бреффга ишониб ошкор қилган эдим. Уни бошқа ҳеч ким билмайди. Мен уларнинг камсуқумлигига ишонаман ва аминманки, бор гапни сизга ҳам айтиб берганимдан кейин сизга ҳам шундай ишонсам бўлади. Бугун сиз бўшмисиз ёки бирон жойга боришга ваъда берганмисиз, Друзилла?

Мен шу заҳотиёқ ҳамма вақтимни бошидан-охиргача холажонимнинг ихтиёрига топширганимни айтиб ўтирмаса ҳам бўлар.

— Ундай бўлса, мен билан яна бир соат қолинг, — деди холажоним. — Мен сизга баъзи гапларни айтаман. Уйлайманки, бу гапларни эшитиб хафа бўласиз. Кейин эса агар сиз қарши бўлмасангиз, менинг бир илтимосимни бажаришингизни сўрайман.

Мен бунга мутлақо қарши эмаслигимни ва холажонимга ёрдам беришни жуда-жуда истаганимни гапириб ўтириш бефойда.

Мистер Бреффни кутиб турайлик, у соат бешда келиши керак. Мен васиятимга имзо чекаётганимда, Друзилла, сиз гувоҳлардан бири бўлмоғингиз мумкин.

Унинг васияти! Мен унинг корзинкасидаги дори шишани эсладим. Унинг ранги-рўйи гезариб кетганини эсладим. Бу гезариш бу дунёнинг гезариши эмас эди. Унинг юзидаги кўкимтир ранг ҳали қазилмаган қабр ичидан чиққан каромат нуридай менинг фикримни ёритди. Холажонимнинг сири мен учун ортиқ сир бўлмай қолди.

3 боб

Шўрлик леди Вериндерга ҳурматим у бирон нарса деб оғиз очишидан аввал қайғули ҳақиқатни сезиб қолганимга ишора қилишга ҳам йўл қўймади. Унинг гап бошлашини кутиб, сукут ичида туравердим.

— Анчадан бери, Друзилла, мен жиддий касалман, — деб бошлади холажоним. — Ғалати жойи шундаки, бундан ўзим беҳабар эканман.

Мен шу лаҳзада минг-минглаб ҳалок бўлиб кетаётган махлуқлар ҳақида ўйладим. Улар руҳан хаста одамлар, аммо бундан ўзлари беҳабар. Менинг шўрлик холажоним ҳам шулардан биттаси бўлиб чиқмасин деб, жуда хавотирландим.

— Ҳа, азизам, — дедим мен маъюс оҳангда, — қулоғим сизда.

— Сиз биласиз, мен Рэчелни Лондонга докторлар билан маслаҳатлашиш мақсадида олиб келганман, — деб давом этди у. — Мен иккита докторга мурожаат қилишни лозим топдим.

— Ҳа, азизам, — деб яна такрорладим мен, — қулоғим сизда.

— Бу докторлардан бири, — деб давом этди холажоним, — менга нотаниш эди. Иккинчиси эса, эримнинг эски қадрдони эди. У эрим туфайли ҳамиша менинг тўғримда чин юракдан қайғуриб юарди. Рэчелга дори ёзиб бергандан кейин у мен билан ҳоли гаплашмоқчи эканини айтди. Мен, албатта, қизим учун қандайдир махсус гапларни айтса керак, деб ўйладим. Лекин мени ҳоли қолдириб, у жуда жиддий қиёфада қўлимдан тутди-да, шундай деди: “Мен, леди Вериндер, сизни ўзимга яқин олиб қарар эканман, буни дўст

сифатидагина эмас, медик сифатида ҳам қиламан. Қўрқаманки, қизингиздан кўра ўзингиз врач маслаҳатига кўпроқ муҳтожсиз”.

У менга бир нечта савол берди. Мен аввал уларга ҳеч қандай аҳамият бермадим. Кейин қарасам, менинг жавобларим уни хафа қиляпти. Иш шу билан тугадики, у менинг ҳузуримга эртаси куни Рэчель уйда йўқ пайтда бир ўртоғи билан келадиган бўлди. Унинг ўртоғи ҳам доктор экан. Эртасига улар мени синчиклаб кўришиди-да, унинг натижасини жуда эҳтиёткорлик билан ғоят юмшатиб менга маълум қилишди. Иккала врачнинг ҳам тафтиши шуни кўрсатдики, қимматли фурсат бой бериб бўлинипти, энди уни қайтариб бўлмас экан, менинг хасталигим уларнинг муолажасига бўй бермайдиган даражага етпти. Икки йилдан зиёдроқ вақтдан бери мен юрак хасталигидан азоб чекапман. Бу касалликнинг мени кўрқитадиган белгилари йўқ, лекин секин-аста соғлиғимдан путур кетиб борапти. Менинг яна бир неча ойлик умрим қолган бўлиши мумкин. Ёхуд мен илгарироқ, ҳатто шу бугуннинг ўзида ҳам оламдан ўтишим мумкин. Бу масалада докторлар менга бирон тайинли гап айтишга журъат қилишмаяпти. Ёки улар чиндан ҳам билмайди. Ҳақиқий аҳволимни билганимдан кейин оғир дақиқаларни бошимдан кечирмадим, демайман. Аммо ҳозирга келиб мен энди тақдиримга кўниб қолдим. Шунинг учун бу дунёдаги ишларимни тартибга келтириш учун бор кучим билан уриниб ётибман. Мен фақат бир нарсдан хавотирдаман — Рэчель ҳақиқатдан воқиф бўлиб қолмаса бўлгани. Агар у хабардор бўлиб қолса, шу заҳотиёқ касаллигим сабабини олмос туфайли чекилаётган ташвишга йўяди ва шўрлик ўзи мутлақо беғуноҳ бўлишига қарамасдан ўз-ўзидан таъна қила бошлайди. Иккала врач ҳам бир фикрда — касал уч йил аввал бўлмаса ҳам икки йил муқаддам бошланган. Мен аминман, сиз сиримни ошкор қилмайсиз, Друзилла, юзингизда самимий қайғу ва ачиниш белгиларини кўряпман.

Қайғу ва ачиниш! О, чин юракдан христиан динига содиқ бўлган инглиз аёлидан бунақа маъжусий туйғуларни кутмаслик керак эди. Холажоним ўзининг ҳазин ҳикоясининг охирига яқинлашар экан, менинг томирларимда қандай қилиб художўйлик руҳи жўш уриб кетганини хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Менинг қаршимда фойдали фаолият учун ажойиб майдон намоён бўлган эди! Менинг сеvimли қариндошим ва ҳалок бўлиб бораётган яқиним буюк бир ўзгариш бўсағасида турарди, лекин ўзи бунга мутлақо тайёр эмас эди! Тақдирнинг тақозоси билан у ўзининг аҳволини менга ошкор этди. Қайси тил билан баён қилайки, мен шу заҳотиёқ черков пешволари орасида бир эмас, ўнлаб кадрли дўстларим борлигини, бу ишда мен уларга таянишим мумкинлигини худудсиз бир шодлик билан эсладим. Мен холажонимни маҳкам қучоқлаб олдим — бутун вужудимда жўш ураётган меҳрни шундан бошқа ифодалашнинг иложи йўқ эди.

— О, — дедим мен художўйлик билан, — сизга нисбатан қалбимда ифодалаб бўлмайдиган қизиқиш уйғонмоқда. Биз сиз билан ажралишимиздан олдин, жонгинам, мен сизга жуда катта фойда келтирмоқчиман.

Икки-уч оғиз жиддий гап билан уни тайёрлаганимдан кейин, мен холажонимга кадрли дин пешволаридан бирортасини танлаб олишни таклиф қилдим. Уларнинг ҳаммаси ҳам шу теварак-атрофда эртадан-кечгача меҳру шафқат улашиш билан шуғулланишарди. Уларнинг ҳаммаси ҳам баб-баравар даражада гапга чечан эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам менинг бир оғиз гапим билан истеъдодларини ишга солишга баб-баравар тайёр эдилар. Кўп афсус! Мен кутган жавобимни эшитмадим. Шўрлик леди Вериндернинг юзида ҳайронлик ва қўрқув ифодаси акс этди. У мен айтган гапларнинг ҳаммасига соф дунёвий эътирозлар билдира бошлади: бегона одамлар билан учрашиш учун жисмонан жуда ожизман деди. Мен кўндим — албатта, кўнишим вақтинчалик эди. Қироатхонлик ва ваъзхонлик бобида орттирган жуда катта тажрибамга таяниб, сездимки, бу гал ҳам муайян қироатхонлик йўли билан яна тайёргарлик қилиш керак.

Менинг чоғроқ кутубхонам бор эди — ундаги китоблар ҳозирги вазиятга жуда мос келар эди. Бу китоблар холажонимни уйғотишга, ишонтиришга, тайёрлашга, маърифатли қилишга, унга мадад беришга мўлжалланган эди.

— Бу китобларни ўқишдан бош тортмайсиз-а, азизим, тўғрими? — дедим

мен ялтоқланиб, — мен сизга ўзимнинг қимматли китобларимни келтириб бераман. Ўқиб чиқасиз-а? Керакли ўринларда саҳифаларни буклаб қўйганман, холажон. Қалам билан белгиланган жойлар ҳам бор. Уша жойларда тўхтаб, “Бу гапларни менга татбиқ қилса бўладими?” деб ўз-ўзингизга савол бериб кўринг.

Бу дунёнинг бетавфиқ таъсири жуда кучли-да, ҳатто шундай жўн илтимос ҳам холажонимни чўчитиб юборгандай бўлди. У жавоб берар экан, таажжуб билан менга қараб қўйди. Унинг нигоҳи ҳам ибратли, ҳам, аини чокда, кўрқинчли эди.

— Сизни хурсанд қилиш учун, Друзилла, қўлимдан келганича уриниб кўраман.

Бир дақиқани ҳам йўқотиш мумкин эмас эди. Камин устидаги соат вақт анча бўлганини кўрсатиб турарди. Бу аҳволда уйга югуриб бориб, танланган асарларнинг биринчи тўпини (айтайлик, ўн иккитасини) олиб, қайтиб келишга зўрға улгураман. Шунда адвокат кетиб қолмасдан етиб келишим ва леди Вериндернинг васиятга қўл қўйишида гувоҳ сифатида иштирок этишим мумкин. Албатта, соат бешга етиб келаман, деб ваъда бердим-да, хайрли ишимни амалга оширишга ошиқдим.

Гап шахсий манфаатларим устида борадиган бўлса, мен мутелик бўлсам ҳам кэб кира қилганимни билсангиз, холажонимнинг манфаатлари йўлида молу-жонимни ҳам аямаслигим ҳақида тўла тасаввурга эга бўласиз.

Уйга келиб, бир даста китоб танладим-да, уларга белгилар қўйиб чиқиб, Монтегю-скверга қайтдим. Мен халтамда олиб келган китоблар шунақа ноёб эдики, уларни бошқа бирон Европа мамлакатининг адабиётидан излаб ҳам топиб бўлмас эди. Мен извошчининг ҳақини бердим, ортиқча чойчақа бериб ўтирмадим. У пулни олиб ёғиниб сўкинди, мен эса шоша-пиша унга рисоаларимдан бирини тутқаздим. Агар мен унинг пешонасига тўппонча тақаганимда ҳам бу ярамас шунчалик кўрқиб кетмасди. У ўтирган жойидан сапчиб турди-да, норозилигини беҳаё хитоблар билан ифодалаб, отларни йўртгириб жўнаб қолди. Лекин бекор қилди — сизга мамнуният билан айтишим мумкин — у рўйхуш бермаган бўлса-да, мен кэбнинг деразасидан иккинчи рисола ичкарига улоқтириб, яхшилик уруғини сочишга улгуриб қолдим.

Эшикни бошига ленталик чепчик кийган оқсоч аёл эмас, хизматкор очди. Буни кўриб, анча энгил тортдим. Хизматкор доктор келганини, у ҳамон леди Вериндер билан эшикни ичидан беркитиб ўтирганини айтди. Адвокат Брефф ҳам яқиндагина келибди. Ҳозир у кутубхонада кутиб ўтирган экан. Мени ҳам кутубхонага олиб киришди-да, кутиб ўтиришимни айтишди. Брефф мени кўриб ҳайрон бўлди, шекилли. У — оиланинг адвокати. Биз у билан леди Вериндернинг уйида бир неча бор учрашганмиз. Мен таассуф билан айтишим керакки, у дунёвий ишлар билан шуғулланавериб, қариб кетипти, сочлари ҳам оқарипти. Ўзининг иш соатларида бу одам Қонун пайғамбарининг назари тушган одам эди. Бўш соатларида эса баб-баравар даражада роман ўқиб чиқишга ҳам, рисола и майда-майда қилиб йиртиб ташлашга ҳам қодир эди.

— Сиз бу ерга истиқомат қилгани келдингизми, мисс Клак? — деб сўради у халтамга назар ташлаб.

Менинг қимматли халтамда нима борлигини айтадиган бўлсам, бу бетавфиқ мени таъна-дашномларга кўмиб ташлар эди. Мен у билан тенг бўлиш даражасида паст кетсам-да, бу ерга нима иш билан келганимни айтдим.

— Холажоним менга васиятини имзолаш ниятида эканини маълум қилди, — деб жавоб бердим мен. — У киши мендан гувоҳлардан бири бўлишимни илтимос қилди.

— Ҳа! Дуруст, дуруст, мисс Клак, сиз гувоҳликка ярайсиз. Ёш жиҳатдан ҳам аллақачон балоғат ёшидан ўтгансиз. Бундан ташқари, леди Вериндернинг васиятида сизнинг заррача молиявий манфаатингиз йўқ.

Леди Вериндернинг васиятида менинг заррача молиявий манфаатим йўқ экан! О, мен бу гапни қанчалар мамнуният билан эшитдим! Агар минг-минглаб пулга эга бўлган холажоним ҳатто беш мингни ҳам жуда катта давлат деб биладиган мен шўрликни эслаганда ва кичикроқ мерос масаласи билан боғлиқ равишда менинг номим васиятномада тилга олинганда, душманларим

мени кутубхонамдаги энг қимматли китобларни олиб келишга ва кэб кира қилиб, ўзимнинг жиндай маблағимни совуришга мажбур бўлганимнинг сабабларини шубҳа остига олишлари мумкин эди. Мана энди бу масалада энг бешафқат қораловчим ҳам менга лом-мим деёлмайди. Шундоқ бўлгани жуда яхши бўлди-да! Ҳа, албатта, жуда яхши бўлди!

Мени ана шу тасалли берувчи ўйлардан мистер Бреффнинг овози чалғитди. Менинг ўйга ғарқ бўлиб, индамай қолганим, афтидан, бу тиниб-тинчимас одамга малол келди, шекилли. У ўзининг ихтиёрига зид бўлса ҳамки, менга мурожаат қилишга мажбур бўлди.

— Хўш, мисс Клак, сизнинг ҳайрия тўғрақларингизда қанақа янгиликлар бор? Нортумберленд-стритда муттаҳамлардан панд егандан бери ошнангиз мистер Годфри Эблўайт қалай юрипти? Бу бетавфиқ жентльмен ҳақида менинг клубимда ғалати воқеаларни гапириб юришипти.

Бу одам менга аллақачон балоғат ёшига етганим ҳақида ва холажонимнинг васиятномасида ҳеч қандай молиявий манфаатим йўқлиги тўғрисида гапирганида, гапининг оҳанги ғалати бўлса ҳам индамай қўяқолган эдим. Лекин бу гал муҳтарам мистер Годфрига шама қилиб айтган гапининг оҳангига чидаб турулмадим. Уша кунни менинг кўз ўнгимда рўй берган воқеалардан кейин кимда-ким қаерда бўлмасин, ажойиб дўстимнинг гуноҳсизлигига шубҳа билан қарар экан, бу қарашларни рад этиб, унинг бегуноҳ эканини тасдиқлашни ўз бурчим деб ҳисоблар эканман, ана шу адолатли ниятимни рўёбга чиқаришда унинг ёнига мистер Бреффга қарата заҳарханда бир дашномни қўшиб қўйиш заруриятини ҳам ҳис қилдим.

— Мен киборлар даврасида бўлмайман, — дедим мен, — сизнинг клубингизга аъзо бўлиш шарафига ҳам ноил эмасман, сэр. Аммо мен сиз шама қилаётган воқеадан тасодифан хабардор бўлганман. Шунинг учун биламанки, бу гаплардан кўра қабиҳроқ ёлғонни ҳали ҳеч ким ҳеч қаерда тўқишга муваффақ бўлган эмас.

— Ҳа, ҳа, мисс Клак, сиз дўстингизга ишонасиз. Бу табиий нарсасиз. Аммо мистер Годфри Эблўайтга одамларни ишонтириш осон бўлмайди — улар хайри — ионачи аёллар комитети эмас. Фактлар унга қарши. Олмос йўқолганда у ўша уйда эди. У олмос йўқолган жойдан Лондонга биринчи бўлиб жўнаб кетган. Буларнинг бари унча ярашадиган ишлар эмас, хоним. Айниқса, уларга сўнги воқеалар нуқтаи назаридан қаралса, чатоқ...

Биламан — у гапини давом эттирмасдан олдин мен уни тўхтатишим керак эди. Мен унга сиз мистер Годфрининг бегуноҳлиги ҳақидаги шаҳодатномадан беҳабар гапирмасиз, бу шаҳодатномани берган одам тўла асосга эга эди, чунки ҳақиқатни ёлғизгина у биларди демоғим керак эди. Таасуфлар бўлсинки, ҳуқуқшунос одамни ўзининг ноҳақлигини англашга мажбур қилиш иштиёқи зўрлик қилди. Мен батамом бегуноҳ бир қиёфада, унинг “сўнги воқеалар” деганда нимани назарда тутишини сўрадим.

— Сўнги воқеалар деганда, мисс Клак, мен ҳиндилар аралашган воқеаларни назарда тутаман, — деб гап бошлади мистер Брефф. У гапини давом эттиргани сари тобора мендан устун келиб борарди. — Ҳиндилар Фризинголл турмасидан бўшатилишлари биланоқ нима қилишади? Улар тўппа-тўғри Лондонга йўл олишади-да, мистер Люкерни синчиклаб кузата бошлашади. Полициядан ҳимоя сўраб борганида мистер Люкер нима деган? У магазинидаги ажнабий ходимларнинг биридан ҳиндилар билан шерикликда гумон қилишини эътироф этган. Муттаҳамлар мистер Люкернинг қўлида хизмат қиладиган одамлар орасидан ўзларига шерик топган бўлса, яна бошқа бундан ҳам аниқроқ далил керакми? Жуда яхши. Хўш, бундан кейин нималар рўй берди? Мистер Люкер ўзи гаровга олган қимматбаҳо буюмнинг хатарсизлиги учун ташвиш чекади. Унинг ташвишлишига асос бор. У бу буюмни (қанақа буюм эканини очиқ айтмасдан, умумий ном остида) хуфиёна тарзда банкирга омонатга топширади. У ўзича бағоят маккорлик билан иш юритгандай бўлади, аммо ҳиндилар ҳам ўз навбатида ўлгидай муғамбир. Улар “қимматбаҳо буюм” бир жойдан бошқа жойга кўчирилганини гумон қилишади ва ўз тахминларини текшириб кўриш учун бағоят дадил ва муваффақиятли талбир қўллашади. Улар кимни қўлга тушириб, тинтиб кўришади? Фақат мистер

Люкернинг ўзинигина эмас — нега экани тушунарли — мистер Годфри Эблўайтни ҳам ушлаб тинтишади. Нима учун? Эблўайт буни шундай изоҳлайди — гўё ҳиндилар унинг мистер Люкер билан тасодифан гаплашиб турганини кўриб қолишгану, кўр-кўрона шубҳа билан ҳаракат қилишган. Бўлмаган гап! Уша кунни эрталаб мистер Люкер билан яна анча-мунча одам гаплашган эди. Нега ҳиндилар уларнинг ҳеч қайсисини ўйларигача таъқиб қилиб боришмаган ва тузоқларига илинтиришмаган? Йўқ, йўқ! Бундан чиқариш мумкин бўлган энг оддий хулоса шуки, мистер Эблўайтнинг ҳам худди мистер Люкер каби “қимматбаҳо буюмга” қандайдир алоҳида муносабати бор. Қимматбаҳо буюм улардан қайси бирининг ёнида эканини ҳиндилар аввалдан аниқ билишмаган, шунинг учун икковини ҳам тинтиб кўришдан бошқа иложлари қолмаган. Жамоатчиликнинг фикри шунақа, мисс Клак. Ҳозирги вазиятда жамоатчиликнинг фикрини рад этиш унча осон эмас.

У ана шу сўнги сўзларини шу даражада ўзига ишонч билан айтдики, уят бўлса ҳам тан олай, мен унга ҳақиқатни очиқ айтиб, лол қолдиришдан аввал, уни янада нарироқ боришга мажбур этиш иштиёқи қаршисида ҳеч нарса қилломай қолдим.

— Сиздай моҳир ҳуқуқшунос билан мунозарага киришмоқчи эмасман, — дедим мен, — лекин, сэр, мистер Эблўайт масаласида бу ишни тергов қилган лондонлик машҳур изкуварнинг фикрини инобатга олмаслик мумкинми? Изкувар Каф мисс Вериндердан бошқа ҳеч кимдан гумон қилаётгани йўқ.

— Сиз менга айтмоқчисизки, мисс Клак, сиз изкуварнинг фикрига қўшиласиз, шундайми?

— Мен ҳеч кимни қораламайман, сэр ва ҳеч қанақа фикр билдирмайман ҳам.

— Мен эса уни ҳам, буни ҳам қиламан, хоним. Мен изкуварни мутлақо ноҳақ деб ҳисоблайман ва ўз фикримни айтаман. Фикрим эса шундай: агар изкувар Рэчелнинг характери ни менчалик яхши билганида эди, у Рэчелдан гумон қилишдан аввал уйдаги ҳар битта одамдан гумон қилиб чиққан бўларди. Мен қўшиламан — Рэчелнинг ўзига яраша нуқсонлари бор — у ичимдагини топ, ўзбошимча, ғалатиноқ, ёнидаги бошқа қизларга сира ҳам ўхшамайди. Лекин у пўлатдай қатъиятли, ҳатто меъёрдан ортиқ даражада олижаноб ва кўнгилчан. Агар дунёдаги манаман деб яққол кўриниб турган далилларнинг ҳаммаси бир жойдан чиқса-ю, мисс Рэчелнинг гапи бошқа жойдан чиқса, мен ҳуқуқшунос эканимга қарамай, ўша далиллардан кўра қизнинг гапини афзал кўрардим! Бу гап жуда жиддий гап, мисс Клак, лекин мен гапираётган гапимни ўйлаб гапиряпман.

— Сўзларингизнинг маъносини равшанроқ тушунтириб беролмайсизми, мистер Брефф? Мен гапларингизга тушунаётганимга қатъий ишонч ҳосил қилсам яхшироқ бўларди. Тасаввур қилингки, сиз мисс Вериндерни мистер Эблўайт билан мистер Люкер бошига тушган воқеаларга мутлақо ғалати бир тарзда қизиқётган ҳолда кўрдингиз. Тасаввур қилингки, мисс Рэчел мистер Эблўайт ҳақидаги разил бўҳтонлар ҳақида бири-биридан ғалати саволлар берди ва бу бўҳтон қанақа даражага бориб етганини билгандан кейин жуда кучли ҳаяжонга тушди.

— Нима истасангиз шуни тасаввур қилаверинг, мисс Клак, бу менинг мисс Вериндерга бўлган ишончимни заррача ҳам бўшаштира олмайди.

— Демак, сиз мисс Рэчелга тўла ишониниш мумкин деб ҳисоблайсиз, шундайми?

— Албатта.

— Бўлмаса, ижозат бергайсиз, мистер Брефф; сизга маълум қилай — мистер Годфри Эблўайт икки соат аввал шу уйда эди. Ойтошнинг йўқолишига дахлдор масалаларнинг ҳаммасида мистер Годфрининг мутлақо бегуноҳ эканини мисс Вериндернинг ўзи жуда қатъий қилиб ҳаммага эълон қилди. Бунақа шижоат ва қатъиятни мен қиз боладан ҳеч кутмаган эдим.

Менинг жўнгина сўзларимдан мистер Брефф нечоғлиқ лол қолганини кўриб, севинчдан бошим осмонга етди, аммо кўрқаманки, бировнинг эзилишидан хурсанд бўлишим гуноҳи азимдан ўзга нарса эмас. Мистер Брефф ўрнидан сапчиб турди-да, менга бақрайганча тикилиб қолди. Мен ўтирган

жойимда пинагимни бузмай ўтиравердим ва бўлган воқеа қандай рўй берган бўлса, шундайлигича ҳаммасини оқизмай-томизмай унга айтиб бердим.

— Хўш, энди мистер Эблўайт ҳақида нима дейсиз? — деб сўрадим мен ҳикоям тугагач, Фавқулодда ювошлик билан.

— Агар мисс Рэчель унинг бегуноҳлигига кафил бўлган бўлса, мисс Клак, мистер Годфрининг айбдор эканлигига сиз қанчалик ишонсангиз, мен ҳам сира иккиланмай айтаманки, шунчалик қатъий ишонаман. Мени ҳам кўпчилик каби ташқи фактлар чалғитиб қўйди. Эндиликда қаердаки қўлимдан келса, дўстингизни таъқиб этувчи иғвони эшитишим ҳамано рад этиш йўли билан гуноҳимни оқлайман. Ҳозир эса сизни қутлашга изн бергайсиз — мен сира қутмаган бир вазиятда сиз ҳамма тўпларингиздан баравар ўт очиб, зўр маҳорат билан мени мағлуб этдингиз. Агар сиз эркак бўлиб туғилган бўлсангизу, менинг касбим билан шуғулланганингизда кўп ажойиб ишларни рўёбга чиқарар эдингиз.

Шу сўзлар билан у мендан юз ўгирди-да, хона ичида зарда билан у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Мен аниқ кўрдимки, бу масалани бошқача талқин қилиб берганим уни ҳаддан зиёд ҳайрон қолдирди ва ташвишга солиб қўйди. У тобора ўз фикрлари қаърига шўнғиб борар экан, оғзидан беихтиёр чиқиб келаётган баъзи бир сўзлар унинг шу пайтгача Ойтошнинг йўқолиш сирига жуда мудҳиш бир нуқтаи назардан қараб келганидан далолат берарди. У сира торгинмай, муҳтарам мистер Годфридан гумон қилган ва Рэчелнинг феъл-атворини олижаноблик билан унинг жиноятини яшириш истагидан туғилган деб ҳисоблаган экан.

Мисс Вериндернинг шахсан берган гувоҳлигига кўра бундай қараш мутлақо хато бўлиб чиқди. Ҳарҳолда мистер Бреффнинг фикрича, Рэчелнинг обрўйи катталиги сизга яхши маълум. Юқори мартабали бу ҳуқуқшунос шу даражада лол бўлиб қолган эдики, у буни мендан яширишга бутунлай ожизлик қилиб қолди.

— Хўп ғалати бўлиб қолди-ку, — деди у минғирлаб хона бўйлаб юраркан, дераза олдида тўхтаб ва бармоқлари билан деразани чертиб, — буни ҳеч қандай изоҳ билан тушунтириб бўлмайди. Бу ҳар қандай тахминдан устун туради.

Унинг сўзларида менинг жавоб беришимни талаб қиладиган ҳеч нарса йўқ эди — шундоқ бўлса ҳам мен унга жавоб бердим.

— Ўйлашингизга халақит бераётган бўлсам, узр, — дедим мистер Бреффга. У ҳали бир тўхтамакча келиб улгурганча йўқ эди! Истасангиз, битта тахмин қилиш мумкин. Менимча, бундай тахмин ҳали хаёлингизга келмаган бўлса керак.

— Эҳтимол, мисс Клак. Очиғини айтганда, бошим қотиб қолди.

— Мен сизни мистер Эблўайтнинг бегуноҳлигига ишонтириш бахтига мушарраф бўлишимдан олдин, сэр, сиз бир фактни эслатган эдингиз. Бу факт мистер Годфридан гумон қилиш учун асос бўлган экан. Факт шундан иборатки, олмос йўқолган пайтда мистер Эблўайт ўша уйда бўлган. Ижозатингиз билан сизга эслатиб қўяй — олмос йўқолган пайтда мистер Фрэнклин Блэк ҳам ўша уйда бўлган.

Кекса гуноҳкор банда деразадан нари кетди, менинг рўпарамга келиб, стулга ўтирди-да, дағал ва қаҳрли жилмайиш билан менга қаттиқ қаради.

— Сиздан мен ўйлаганимча яхши адвокат чиқмас экан, мисс Клак, — деди у хаёлчан бир тарзда, — сиз вақтида тўхташни билмас экансиз.

— Фикрингизга тушунолмаймамми, дейман-да, мистер Брефф, — дедим мен камсуқумлик билан.

— Бундай деб ўйлаш маъқул эмас, мисс Клак, ҳа, маъқул эмас. Ўзингизга яхши маълумки, мен Фрэнклин Блэкини жуда яхши кўраман. Аммо бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Сиз менга таъна тошларини ёғдира бошлашингиздан олдин, мен масалага сизнинг нуқтаи назарингиздан қараб кўраман. Сиз мутлақо ҳақсиз, хоним. Мени мистер Эблўайтдан гумон қилишга ундаган сабаб — мистер Блэктан гумон қилишга ҳам асос беради. Жуда яхши, ундан ҳам гумондор бўлақолайлик — тасаввур қилайлик, ўзининг табиатига кўра, Ойтошни ўғирлаш унинг қўлидан келади. Бирдан-бир туғиладиган савол шунки, шундай ўғирлик қилишдан у манфаатдормиди?

— Мистер Фрэнклин Блэкнинг қарзлари, — дедим мен, — бутун хонадонга яхши маълум.

— Мистер Годфри Эблъяйтнинг қарзлари эса бу даражага етиб боргани йўқ. Мутлақо ҳақ гап. Аммо шу ўринда сизнинг назариянгизга ҳалақит берадиган иккита қийинчилик бор, мисс Клак. Мен Фрэнклин Блэкнинг ишларини бошқараман. Ижозатингиз билан сизга бир гапни айтай — мистер Блэкка қарз берган одамларнинг кўпчилиги унинг отаси бадавлат одам эканини билгани учун қарзларини кўп ҳам қистамай, унинг қарзига процентларни қўшиш билан кифояланиб, пуллари қайтишини бамайлихотир кутиб ётипти. Бу — биринчи ва анча жиддий қийинчилик. Иккинчи қийинчилик ҳам бор — буниси янада жиддийроқ. Мен леди Вериндернинг ўзидан эшитган эдим — уларнинг уйларида ўша қабих ҳинд олмоси гумдон бўлмасдан аввал леди Вериндернинг қизи Фрэнклин Блэкка турмушга чиқмоқчи экан. Қиз йигитни гоҳ умидвор қилиб турган, гоҳ қизларга хос ноз билан унинг кўкрагидан итарган. Аммо қиз онасига Фрэнклинни севишини тан олган, онаси эса бу сирни жияни Фрэнклинга айтиб қўйган. Мистер Фрэнклин шунақа аҳволда эди, мисс Клак, — унга қарз берганлар кутишга рози, бу ёғида эса бадавлат келинга уйланиш бахти. Сиз уни истаганингизча ярамас одам деб ҳисоблашингиз мумкин, марҳамат қилиб менга айтинг-чи, унинг Ойтошни олишига нима ҳожат бор эди?

— Инсон юрагини билиб бўлмайди, — деб жавоб бердим мен, — одамнинг ичига ким кириб чиқа олади.

— Бошқача қилиб айтганда, хоним, олмосни ўғирлашга заррача эҳтиёж бўлмаса ҳамки, у ўзининг бузуқ табиати туфайли ҳарҳолда олмосни ўғирлаган, шундайми? Жуда яхши. Тахмин қилайлик, у ўғирлаган. Аммо нима жин уриб...

— Мен, кечирасиз, мистер Брефф. Агар сиз шу тарзда алвастиларни тилга оладиган бўлсангиз, мен бу хонани тарк этишга мажбурман.

— Узр, мисс Клак. Бундан буёқ ибораларда эҳтиёт бўламан. Мен фақат бир нарсани сўрамоқчи эдим. Тасаввур қилайлик — у олмосни ўғирлаган. Аммо нима учун унда Фрэнклин Блэк олмосни топишга ҳаммадан кўпроқ жон куйдириб, ўзини хонадонда ҳар қадамда намоиш этаверади? Сиз айтишингиз мумкин — у шу йўл билан ўзидан шубҳаларни чалғитмоқчи бўлган. Аммо мен сизга жавобан айтаманки, унга шубҳаларни чалғитишнинг сира зарурати йўқ эди, чунки ҳеч ким ундан гумон қилгани йўқ эди. Аввалига у ҳеч қандай сабабсиз, фақат табиатининг бузуқлиги туфайли Ойтошни ўғирлайди, кейин эса олмосни қидиришда ўта жонбозлик кўрсатади. Ҳолбуки, бунақа жонбозлик қилиш учун мутлақо эҳтиёж йўқ эди. Бунинг устига, худди шу жонбозлиги қизга ашаддий ҳақорат бўлиб кўринади. Шу бўлмаса, қиз йигита турмушга чиққан бўларди. Агар сиз Ойтошнинг ғойиб бўлишини Фрэнклин Блэк билан боғлашга ҳаракат қилсангиз ана шунақа бемаъни хулосага келасиз. Йўқ, йўқ, мисс Клак! Биз иккимизнинг бугунги фикр алмашганимиздан кейин қатъий равишда боши берк кўчага кириб қолиш мумкин. Рэчелнинг бегуноҳлигига шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас — бу онасига ҳам, менга ҳам яхши маълум. Мистер Эблъяйтнинг бегуноҳлигини рад этиб бўлмайди — акс ҳолда Рэчел ҳеч қачон бунга қафолат бермас эди. Мистер Фрэнклин Блэкнинг бегуноҳлиги ҳам — ҳозир кўрганингиздек, ўз-ўзидан исбот бўлиб турипти. Бир томондан, виждонан қараганда биз ҳаммамизнинг ишончимиз шунга комил. Иккинчи жиҳатдан эса шунга ҳам ишончимиз комилки, кимдир Ойтошни Лондонга олиб келган ва олмос ҳозирги дақиқада ё мистер Люкернинг, ё унинг банкирининг қўлида. Бунақа ишда менинг тажрибакорлигимдан не фойда, ёки бошқа бирор одамнинг тажрибакорлигидан нима фойда? Бу ишдан бошим қотиб қолди. Бу иш сизнинг ҳам бошингизни қотирмоқда, ҳаммамизни йўлдан оздиряпти.

Йўқ, ҳаммамизни эмас. Бу иш изқувар Каффни йўлдан оздиргани йўқ. Мен бу тўғрида бақадри имкон мутелик билан энди эслатмоқчи эдим ва айни чоқда гўё мен Рэчелнинг шаънига доғ туширмоқчи эмишман деган тахминларга қарши зарур бир оҳангда норозилигимни айтай деган эдим, эшик очилиб, хизматкор кирди-да, докторларнинг чиқиб кетганини, холажоним бизни кутаётганини айтди.

Бу бизнинг баҳсимизга чек қўйди. Суҳбатдан жиндай ҳориган мистер Брефф қоғозларни йиғиштирди, мен эса ҳали яна бир неча соат гаплашишга қодир эканимни ҳис қилиб, қимматли китобларим солинган халтани қўлимга олдим. Икковимиз ҳам сукут ичида леги Вериндернинг хонасига йўл олдик.

4 боб

Васиятномани имзолаш маросими мен кутганимдан кўра анча қисқа бўлди. Менинг фикримча, ҳамма нарса одоб доирасидан чиқадиган даражада тез қилинди. Хизматкор Самюэлни чақиртириб келишди — у иккинчи гувоҳ бўлиши керак эди. У келиши билан холажонимнинг қўлига қалам тутқазилди. Мен шу маросимга муносиб уч-тўрт оғиз гап айтгим келди, аммо мистер Бреффнинг гапларидан кейин то у шу хонада экан, гапирмай қўяқолганим маъқуллигига қаноат ҳосил қилдим. Орадан икки дақиқа ҳам ўтгани йўқ, маросим тамом бўлди. Самюэль мен айтишим мумкин бўлган гаплардан баҳра ололмай, яна пастга тушиб кетди.

Васиятномани буклаб, мистер Брефф менга қаради. Афтидан, у ўз-ўзидан “бу аёл мени леги Вериндер билан холи қолдирадими, йўқми?” деб сўради, шекилли. Аммо мен ўзимнинг юксак бурчимни ўташим керак эди, қимматли китоблар солинган халта тиззамнинг устида турарди. Адвокатнинг нигоҳи билан мени ўрнимдан қўзғатишга уриниши беҳуда эди. Бу — нигоҳ билан авлиё Павел жомесини ўрнидан жилдиришга уринишдай гап эди. Унинг бир фазилати бор — шубҳа йўқки, бу фазилатни у дунёвий тарбия туфайли касб этган. Мен бу фазилатни рад этмоқчи эмасман. У жуда зийрак — ҳамма нарсани кўради. Мен извошчида қандай таассурот қолдирган бўлсам, унда ҳам деярлик шундай таассурот қолдирдим, шекилли. Мистер Брефф ҳам извошчига ўхшаб аллақандай бетавфиқ гапларни минғирлаб айтди-да, мени голиба сифатида қолдириб, шоша-пиша жўнаб қолди.

Биз икковимиз холи қолишимиз билан холажоним диванга чўзилди-да, кейин бироз довдираган оҳангда васиятномасига шама қилди.

— Умид қиламанки, ўзингизни унутилмаган деб ҳисобламассиз, Друзилла, — деди у. — Сизга тегадиган кичкина меросни мен шахсан қўлингизга топширмоқчиман, азизим.

Мана ўша олтин фурсат! Мен шу заҳотиёқ ундан фойдаландим. Бошқача сўзлар билан айтганда, мен шу заҳотиёқ халтамни очдим-да, китоблар тепасида ётган бир рисола қўлга олдим. У “Уйдаги илон” деб аталувчи муаллифи номаълум (уни қимматли мисс Беллоус ёзган деб ўйлашди) китоб экан. Рост, шу китобнинг йигирма бешинчи наشري қўлимга илинипти. Дунёвий китобхон бу китобнинг қандай мақсадда ёзилганидан беҳабар бўлиши мумкин. Китобда бизни ҳамма нарсада — кундалик турмушимизда зоҳиран қараганда беозор кўринган хатти-ҳаракатларимизда ҳам ёвуз руҳ таъқиб этиши кўрсатилган. Аёлларнинг ўқишига кўпроқ мосланган боблар қуйидагича аталади: “Тароқдаги шайтон”, “Кўзгу ортидаги шайтони лаъин”, “Чой ичиб ўтирганда намоеън бўлувчи шайтони лаъин”, “Деразадан қарайдиган шайтон” ва ҳоказолар.

— Жоним — холажоним, жиндий диққат-этиборингизни манави қимматли китобдан дариг тутмагайсиз — мен сиздан илтимос қилиб олмоқчи бўлган энг яхши тўхфа шу!

Шу сўзлар билан мен унга китобни узатдим. Китоб энг яхши жойида — “Диваннинг суянчиқлари орасидаги шайтони лаъин” деган саҳифада очиб қўйилган эди.

Енгилтаклик билан диваннинг суянчиқларига суяниб олган шўрлик леги Вериндер китобга бир нигоҳ ташлади-ю, аввалгидан ҳам ортиқроқ даражада хижолат чекиб, китобни менга қайтариб берди.

— Кўрқаманки, Друзилла, — деди у, — бу китобни ўқишимдан олдин аҳволим дурустроқ бўлишини кутишимга тўғри келадими, дейман. Доктор менга “Миянғизни толиқтирадиган ёхуд юрагинғизни тезроқ уришга мажбур қиладиган ҳеч нарса қилманг, леги Вериндер”, деб тайинлаб кетди.

Менинг ён беришдан бошқа иложим қолмади, аммо бир лаҳзага ён бердим,

холос. Менинг ишим докторларнинг ишидан кўра муҳимроқ эканини ошкора тасдиқламоқ докторни ўз қарамоғидаги беморнинг инсоний заифлигига “муолажа қилишни тўхтатаман” деган пўписа билан таъсир қилишга мажбур этарди. Иттифоқо, яхшилик уруғларини экишнинг йўллари кўп ва бу йўллари мендан кўра яхшироқ биладиган одам кам.

— Жонгинам, сиз икки сагрлардан кейин ўзингизни яхши ҳис қилиб қолишингиз мумкин, — дедим мен, — ёхуд эртага эрталаб уйқудан уйғонганингизда, нимадир етишмаётганини ҳис қилишингиз мумкин. Шунда мана шу оддий китоб сизга етишмаётган нарсанинг ўрнини босиши мумкин. Китобни шу ерда қолдирмоққа изн бергайсиз, холажон. Доктор бунга ҳеч нарса деб эътироз билдиролмайди.

Мен китобни диван суянчиғи тагига — холамнинг дастрўмоли билан бурнаки спирт солинган шишача ёнига тиқиб қўйдим. Ҳар гал у қўли билан дастрўмолними ё шишачаними излаганда, қўли китобга ҳам тегади. Ким билсин, ҳадеб шунақа бўлавергандан кейин, эртами-кечми китоб унда қизиқиш уйғотиши мумкин. Шу тарзда ишимни бажаргач, жўнаб кетишни маъқул кўрдим.

— Менга ижозат беринг, кетай энди, сиз ҳам дамингизни олақолинг, холажон. Эртагача хайр!

Шу гапларни айта туриб, мен тасодифан деразага қарадим — унинг тоқчасида қутиларда ва тувакларда жуда кўп гуллар бор эди. Леди Вериндер бу бебаҳо хазинани жон-дилидан яхши кўрарди ва вақт-вақти билан ўрнидан туриб бориб, уларни томоша қилар ва ҳидлаб завқланар эди. Менинг бошимда янги фикр чарх урди.

— О! Гулингиздан битгасини узиб олсам майлими? — дедим мен ва холажонимда шубҳа уйғотмай, деразага яқинлашдим.

Аммо гул узиб олиш ўрнига уларнинг ёнига яна битта гул қўшиб қўйдим — очикроқ айтсам, халтамдан яна бир китобни олиб, иккита гулнинг орасига тиқиб қўйдим — холажоним беҳосдан кўрса хурсанд бўлар. Шундан кейин яна бир яхши фикр кўнглимдан кечди: “Холажоним кириши мумкин бўлган бошқа хоналарда ҳам шундай қилсам бўлмайдами?” Мен дарҳол холажоним билан хайр-маъзур қилдим, даҳлиздан ўтиб, кутубхонага кирдим. Самюэль мени чиқариб юбориш учун эшик олдига келди-да, мени кетди деб ўйлади, шекилли, яна жойига қайтди. Кутубхонада стол устида бетавфиқ доктор тавсия этган иккита “қизиқ китоб” ётарди. Мен дарҳол уларни кўздан панароқ қилиб, ўзимнинг бир жуфт қимматли китобим остига тиқиб қўйдим. Ошхонада мен холажоним яхши кўрадиган сайроқи қушни кўрдим, у қафасда сайраб турарди. Холажоним бу қушига ўз қўли билан дон беришга одатланган эди. Қафаснинг тагидаги стол устида донлар сочилиб ётарди. Мен битта китобни донлар устига қўйдим. Меҳмонхонада халтамни бўшатишим учун янада қулайроқ вазиятга рўпара келдим. Холажонимнинг сеvimли куйлари ёзилган ноталар стол устида ётарди. Мен ноталар орасига иккита китобни жойладим. Яна битта китобни меҳмонхонанинг бир бурчагида турган чала каштанинг тагига тиқиб қўйдим. Бу леди Вериндернинг каштаси эканини билардим. Учинчи кичик хона ичкаридаги меҳмонхонанинг ёнида эди. Меҳмонхона билан унинг орасида эшик эмас, дарпарда бор эди. Холажонимнинг оддийгина қадимий елпиғичи камин устида ётарди. Мен тўққизинчи китобни жуда фойдали бир саҳифасини очдим-да, унинг устига елпиғични қўйиб қўйдим. Шу ўринда яна юқорироқ кўтарилиб, ётоққа ҳам кирсаммикин деган фикр туғилди. Тўғри, агар ленталик чепчик кийган аёл шу пайтда юқори қаватда бўлса-ю, мен унга рўпара келиб қолсам, балога қолишим аниқ эди. Аммо — о, тангрим, — нима бўлипти? Нақотки, бечора христиан аёл таҳқирлардан кўрқса? Мен ҳар қандай ҳақоратга дош бероладиган алфозда юқорига йўлландим. Теварак-атроф жимжит, кимсасиз эди. Хизматкорлар чой ичадиган вақт эди, шекилли. Биринчи хона холажонимнинг ётоғи эди. Қадрдон марҳум амакимнинг бежирим суврати тўшакнинг рўпарасида деворда осиглиқ турарди. У менга жилмайиб қараб, “Друзилла, китобингдан бу ерга ҳам қўйиб кет” деяётгандай бўлди. Холажонимнинг тўшагининг икки томонида чоғроқ столчалар бор эди. Холажоним уйқусизлик дардига чалинган эди, кечалари унга ҳар хил нарсалар

зарур бўлиб турарди (ёхуд зарурдай туюларди). Мен бир китобни тўшакнинг бир томонидаги столча устида турган гугурт ёнига қўйдим. Яна бир китобни эса бошқа томондаги столча устига – шоколадлик конфет қутисининг ёнига қўйдим. Кечаси гугурт чақмоқчи бўладими ё конфет егиси келиб қоладими, – қимматли китоб, барибир, унинг кўзига ташланади ё қўли бориб китобга тегади. Китоб эса ҳар гал унсиз бир хитоб билан “Мени ўқиб кўр! Мени ўқиб кўр!” дегандай бўлаверади. Энди халтамнинг тубида фақат биттагина китоб қолди – кирмаган хоналаримдан ҳам фақат биттаси қолди. Бу – ётоқнинг ёнидаги ваннахона эди. Мен уни очиб кўрдим. Мени ҳеч қачон алдамаган муқаддас ички овоз қулогимга шивирларди: “Сен китобларингни ҳамма жойга қўйиб чиқдинг, Друзилла, энди ваннахонага ҳам қўй, шунда бурчингни тўла ўтаган бўласан”. Мен стул устига ташлаб қўйилган халатни кўрдим. Халатнинг чўнтаги бор эди – сўнгги китобни шу чўнтакка тикдим. Ҳеч кимга сездирмай уйдан чиқиб, қўлтиғимда бўш халтам билан кўчадан кетиб борар эканман, бутун вужудимни чулғаб олган бир туйғуни – бурчимни ўтаганим учун беҳад зўр мамнуният туйғусини сўз билан ифодалаб бўлармикин? Гўё мен яна қайтадан бола бўлиб қолгандай ўзимни жуда енгил ҳис қилардим. Ҳа, қайтадан бола бўлиб қолгандим!

Эртаси куни эрталаб уйғонганимда – ўзимни нечоғлик яшариб кетгандек ҳис қилганимни айтинг. Агар мен ўзимнинг бебаҳо жисмим ҳақида гапира олганимда “танам яшариб кетгандай туюлди” деб илова қилган бўлардим. Аммо мен бунга қобил эмасман, шунинг учун ҳеч нарсани илова қилмайман.

Нонушта пайти яқинлашиб қолганда, инсоний эҳтиёжлар юзасидан эмас, сеvimли холажоним билан дийдор кўришиш иштиёқида шляпа кийиб, Монтегю-скверга йўл олмоқчи бўлдим. Тайёргарлигимни қилиб бўлишим билан мен ўша пайтда истиқомат қилиб турган уйнинг оқсочи эшикни очиб, хабар қилди:

– Леди Вериндернинг хизматкори мисс Клакни сўраяпти.

Мен Лондондалик вақтимда пастки қаватда турардим. Менинг меҳмонхонам жуда тор, шифти паст, анжом-ускунаси жуда ғариб эди, лекин ҳаддан зиёд саришта эди. Мен леди Вериндернинг қайси хизматкори мени йўқлаб келганини кўриш учун йўлакка қарадим. Бу Самюэль деган ёшгина хизматкор эди. У жуда хушфёъл, икки бети қип-қизил, юзидан эпчиллиги кўриниб турадиган, хатти-ҳаракати жуда бамаъни эркак эди. Мен ҳаммавақт Самюэлга нисбатан руҳий яқинликни ҳис қилганман ва унга бир неча оғиз ибратли гап айтиш истагини туйганман. Бу гал мен уни меҳмонхонага таклиф қилдим. У қўлтиғида каттагина тугун билан кирди. У тугунини стол устига шунақа қиёфада қўйдик, гўё бу тугундан кўрқиб, юраги така-пука бўлаётгандай эди.

– Миледи сизга салом айтиб юбордилар, мисс. Бу ерда мактуб ҳам бор экан.

Топшириқни бажариб бўлгач, икки бети қип-қизил ёш хизматкор мени хайрон қолдирди – у шу заҳоти орқасига ўгирилиб чиқиб кетмоқчи эди.

Мен ундан бир нечта ширин саволни сўраш учун тўхтатиб қолдим. Мабодо, Монтегю-скверга борсам, холажонимни кўроламанми, йўқми? Йўқ, кўролмас эканман. Холажоним сайр қилгани кетипти. Мисс Рэчель ҳам у билан бирга кетипти. Сайрга жўнаган коляскада мистер Эблўайт ҳам бор экан. Муҳтарам мистер Годфри ўзининг хайрия ишлари билан деярлик шуғулланмай қўйганини билганим учун, унинг бунақа сайри менга ғалати кўринди. Самюэлни остонада тўхтатиб туриб, ундан яна бир нечта ширин саволни сўрадим. Мисс Рэчель бугун балга борар экан, мистер Эблўайт эса кечкурун келиб, қаҳва ичиб, мисс Рэчелни олиб кетадиган бўлипти. Эртага эрталаб эса концерт бўлар экан, Самюэлга бир нечта билет олишни, шулар орасида мистер Эблўайт учун ҳам олишни буюришибди.

– Агар ҳозир югуриб бормасам, мисс, билетлар тугаб қоладими деб кўрқаман, – деди бу маъсум йигит.

У бу сўзларни югуриб кетаётиб айтди, мен яна мени банд қилган ташвишли фикрларим билан ёлғиз қолдим.

Бугун оқшом бизда “Оталар иштонини болаларниқига айлантириш бўйича

оналар васийлиги комитети”нинг шошилинич мажлиси бўлиши керак эди. Бу мажлисни атайин мистер Годфридан ёрдам ва маслаҳат олиш учун махсус чақирган эдик. Комитет-ку, бир тоғ иштонлар уюми остида эзилиб ётипти. Улар бизнинг кичкина жамоамизни бутунлай қўл-оёқсиз қилиб қўйди. Мистер Годфри эса комитетга мадад бериш ўрнига Монтегю-скверда тушликдан кейин қаҳфа ичишса, кейин зиёфатга жўнаса! Эртаси куни “Британия хонимларининг оқсочларининг якшанбалик хушторлари устидан кузатув жамияти”нинг байрами белгиланган эди. Бу жамият ҳам жон таслим қилмаслик учун қийналиб курашиб ётипти. Унинг байрамида иштирок этиб, шу йиғиннинг гули бўлиш ўрнига, мистер Годфри бетавфиқ одамларга ваъда бериб, улар билан бирга эрталабки концертга бормоқчи. Мен ўз-ўзимдан “бунинг маъноси нима?” деб сўрадим. Таассуф! Бунинг маъноси шу эдики, бизнинг христиан қахрамонимиз менинг кўз ўнгимда бутунлай бошқа бир қиёфада намоён бўлди. Энди у менинг хаёлимда бизнинг кунларимиздаги энг ярамас имонсизлар билан, диндан қайтганлар билан бир қаторда гавдаланмоғи керак эди.

Хайр, майли. Шу бугунги куннинг тарихига қайтайлик. Хонада ёлғиз қолганимдан кейин, афтидан, икки бети қип-қизил хизматкорда аллақандай галати даҳшат туйғусини кўзгаган тугунга эътиборим жалб бўлди. Холажоним менга ваъда қилган меросни бериб юбордимикин? Бу мероси бирон-бир кийиб тўзитилган қўйлакми ё охори тўкилган кумуш қошиқми, модадан чиқиб кетган буюмми ё бошқа бирон нарса бўлса-я! Нима бўлганда ҳам уни мутелик билан қабул қилишга ва ҳеч нарсага жаҳл қилмасликка чоғланиб, тугунни очдим. Кўз ўнгимда нималар намоён бўлди денг? Ун иккита қимматли китоб! Куни кеча бутун уйга тарқатиб чиққан китобларимнинг ҳаммасини докторнинг буйруғи билан ўзимга қайтариб юборишипти. Навқирон йиғит Самюэль тугунни менинг хонамга кўтариб келганида қалтирамай иложи қанча эди? У шу қадар қабиҳ бир топшириқни бажарар экан, қочиб кетмасдан бошқа нима ҳам қила оларди? Шўрлик холажоним ўзининг мактубида қисқагина қилиб, докторнинг гапига қулоқ солмасликка ботина олганини маълум қилипти. Энди нима қилмоқ керак? Мен кўрган тарбияга биноан ва мен амал қиладиган қоидаларга қараганда, бу масалада нима қилиш кераклиги тўғрисида заррача шубҳам йўқ эди. Ҳақиқий христиан аёл виждонининг амрига амал қилар экан ва яқинининг манфаатлари йўлида елиб-югурар экан, ҳеч қачон руҳан тушқунликка учрамайди. Биз зиммамиздаги бурчимизни бажаришга киришадиган бўлсак, на ижтимоий таъсир, на бирон айрим шахснинг таъсири бизни йўлдан чиқара олмайди.

Менинг гумроҳ холажонимнинг ишида мен қай тарзда иш юритишим ўзимга аён эди.

Леди Вериндер очикдан-очик рўйихуш билдирмагани учун уни келгусидаги ҳаётга руҳоний дўстлар ёрдамида тайёрлашнинг иложи бўлмади. Анави бетавфиқ докторнинг ўжарлиги туфайли, уни китоблар ёрдамида ҳам тайёрлаб бўлмади. Майли! Нима иложи қолди? Энди уни мактублар ёрдамида тайёрлаш керак. Бошқача қилиб айтганда, холажоним китобларни қайтариб юборибдими, энди улардан танлаб олинган парчаларни ҳар хил ёзувда кўчириб, холажонимга мактуб тарзида почта орқали жўнатиш керак, баъзиларини эса мен кеча ўйлаб қўйган режага биноан уйнинг ҳар жой-ҳар жойига ташлаб қўймоқ даркор. Мактуб сифатида улар шубҳа уйғотмайди, мактуб сифатида уларни очиб кўришади, баъзи бирларини ўқиб чиқишса, ҳам ажаб эмас. Мактубларнинг баъзи бирларини ўзим ёзиб чиқдим:

“Жоним холажоним, сиздан қуйидаги бир неча сатрга эътибор беришингизни ўтиниб сўрасам бўлармикин?”

“Жоним холажоним, мен кеча ўқиб ўтириб, қуйидаги жойга тасодифан йўлиқиб қолдим”.

Бошқа мактубларни мен учун менинг бебаҳо ходимларим — оналар васийлиги жамиятининг аъзолари ёзиб беришди.

“Муҳтарама хоним, муте бўлса ҳамки, ҳақиқий дўстингиз ўзини сизга яқин олаётгани учун маъзур тутгайсиз!..”

“Муҳтарама хоним! Жиддий бир аёл бир неча оғиз тасалли билан сизни безовта қилишга ҳадди сифармикин?”

Шу тарзда мулойим илтимослар билан бу қимматбаҳо парчаларнинг ҳаммасини шундай шаклларда тақдим этишга муваффақ бўлдикки, ундан бетавфиқ докторларнинг энг зийраклари ҳам заррача шубҳалана олмас эди. Оқшомги соялар қуюқлашиб улгурмай мен аввалги ўн иккита ибратли китоб ўрнига холажонимга ўн иккита ибратли мактуб ёзиб чиқдим. Мен дарҳол олтига мактубни почта орқали жўнатиш тўғрисида фармойиш бердим ва қолган олтига мактубни чўнтагимга солиб қўйдим — уларни эртаси куни уйда ўз қўлим билан тарқатиб чиқаман. Орадан кўп ўтмай соат иккидан кейин мен яна ҳақ йўлидаги кураш майдонига қадам қўйдим — леди Вериндернинг эшиги олдида Самюэлга яна ширин-ширин саволлар билан мурожаат қилдим. Холажоним кечаси билан безовта бўлиб чиқипти. У бу гал ҳам менинг гувоҳлигимда васиятнома имзоланган хонада диванда ёнбошлаб ётар ва ухлашга уринарди. Мен уни кейинроқ кўриш ниятида кутубхонада пойлаб тураман, дедим. Тезроқ мактубларни хоналар бўйлаб тарқатиб чиқиш иштиёқи жуда кучли бўлганидан Рэчелни сўраб-суриштириш эсимга ҳам келмапти. Уй жимжит эди, бир соат ўтди. Концерт бошланадиган вақт бўлди. Рэчель ҳам қолган жамики ҳузур-ҳаловат муҳиблари билан бирга (минг афсуски, мистер Годфри ҳам уларнинг сафида) ҳозир концертда эканига ишончим комил бўлгани учун мен зўр ҳафсала ичида ўзимнинг олижаноб ишим билан шуғуллана бошладим. Вақт ва қулай фурсат ҳам ҳозир бутунлай менинг ихтиёримда эди.

Холажонимга эрталаб келган почта мен жўнатган олтига ибратли мактуб билан бирга ҳали қўл теккизилмаган ҳолда кутубхонада, стол устида ётарди. Холажон, афтидан, шунча хатни ўқиб чиқиш учун ҳали ўзида етарли қувват сезмасди. Агар у кутубхонага кечроқ кирганда балки янада ортиб кетган мактубларни кўриб кўрқиб кетган бўлармиди? Шунинг учун мен иккинчи олтиликдан битта мактубни алоҳида қўйдим. Бошқалардан ажралиб алоҳида ётгани учун ҳам бу мактуб холажонимнинг диққатини жалб қилмоғи мумкин эди. Иккинчи мактубни мен атайин емакхонада пол устига ташлаб қўйдим. Мендан кейин биринчи бўлиб бу ерга кирган хизматкор бу мактубни холажонимнинг ўзи тушириб қўйган деб ўйлайди-да, уни холажонимга етказишга ҳаракат қилади. Қуйи қаватда яхшилик уруғларини экишни тамомлагач, яхшиликларимни пол устига сочиб юбориш учун юқори қаватга югурдим.

Меҳмонхонага киратуриб, мен кўча томондан эшик устма-уст тақиллаганини эшитдим. Кимдир аста, лекин шошилиш билан эшик қоқарди. Мен кутубхонада ўтирган бўлишим керак эди. Шунинг учун чаққонлик билан кутубхонага кириб олишга ошиқдим. Аммо мен ғойиб бўлиб улгурмай, ёш хизматкор эшикнинг аллақачон олдига етиб бориб, уни очмоқда эди. Мен бунга ортиқча аҳамият берганим йўқ. Холажонимнинг бетоблиги меҳмон қабул қилишга йўл қўймас эди. Аммо қай кўз билан кўриб, қай тил билан айтايки, эшикни эҳтиёт бўлиб оҳиста тақиллатган одам умумий қоидадан мустасно экан. Самюэль (афтидан, мен эшитмаган саволларга жавоб бериб бўлса керак) аниқ-таниқ қилиб айтди:

— Юқорига марҳамат қилгайсиз, сэр.

Бир дақиқадан кейин мен қадам товушини эшитдим — эркак одам иккинчи қаватдаги айвонга яқинлашиб келмоқда эди. Бахти кулган бу меҳмон ким бўлиши мумкин эди? Бу савол туғилиб улгурмасдан, миямга унинг жавоби келди. Доктордан бошқа ким бўлиши мумкин эди бу одам?

Келган одам доктордан ўзга истаган одам бўлганда, мен унга меҳмонхонада рўпара келишдан ҳайиқмаган бўлардим. Кутубхонада ўтириб, кутавериб, диққинафас бўлиб кетган бўлсаму, жойни ўзгартириш учун иккинчи қаватдаги айвонга кўтарилган бўлсам, бунинг ҳайрон қоладиган нимаси бор? Аммо ўз-ўзимга бўлган эҳтиромим китобларимни қайтариб юбориб, мени ҳақорат қилган одам билан юзма-юз келишимга йўл қўймади. Мен зипиллаб учинчи кичик хонага кириб кетдим. Бу хона ичкаридаги меҳмонхонага ёндош эканини юқорида эслатиб ўтгандим. Ичкарига киргач, эшик ўрнини тўсиб турган дарпардани туширдим. Икки дақиқача кутиб турсам, бас, одатда, бунақа ҳолларда бўладиган воқеа рўй беради — докторни беморнинг хонасига олиб чиқиб кетишади.

Аммо икки дақиқа ўтди, ҳатто ундан мўлроқ ҳам вақт ўтди. Мен ҳамон меҳмоннинг ташвишли кайфиятда қадамлаб юрганини эшитиб турардим. Шунингдек, унинг ўз-ўзи билан гаплашгани ҳам қулоғимга чалинди. Мен ҳатто унинг овозини танигандай бўлдим. Адашмадиммикин? Наҳотки, бу доктор эмас-у, бошқа бир одам? Масалан, мистер Брефф. Йўқ. Ичимдаги қандайдир овоз унинг мистер Брефф эмаслигини айтиб турарди. Аммо у ким бўлганида ҳам, ҳамон ўз-ўзи билан гаплашишда давом этмоқда эди. Мен дарпардани бироз суриб, қулоқ сола бошладим.

Мен эшитган сўзлар бундай эди: “Мен буни шу бугун бажо этаман!” Бу сўзларни айтган овоз эса мистер Годфри Эблүайтники эди.

5 боб

Менинг қўлим дарпардани туширди. Аммо ўйламангки, ҳа, ҳа, ўйламангки, аҳволимнинг беҳад оғирлигидан мени даҳшатга тушди деб. Мистер Годфрига нисбатан сингиллик туйғуларим шу қадар кучли эдики, мен ҳатто унинг нега концертда эмаслигини ўйлаб ҳам ўтирмадим. Йўқ. Мен фақат унинг сўзлари ҳақида, унинг оғзидан чиққан ажойиб сўзлар ҳақида ўйладим. У буни шу бугун бажо этади! У буни шу бугун бажо этишини астойдил жаҳду жадал билан айтди. Хўш, нимани бажо қилади? Нима экан унинг шу бугун бажарадиган иши? Имонидан қайтмасмикин, мабодо? Бизнинг оналар комитетимизни тарк этмасмикин? Наҳотки, комитет залида биз малоикаларники каби табассумини сўнгги марта кўрган бўлсак? Наҳотки, Экстер-Холлда биз унинг беназир суҳандонлигини сўнгги бор эшитган бўлсак? Мистер Годфридек ажойиб одам учун шунақа ёмон имкониятлар вужудга келганини ўйлашимнинг ўзидаёқ мен шу қадар ҳаяжонланиб кетдимки, ўзимнинг пана жойимдан югуриб чиқиб, Лондондаги жамики аёллар комитетлари номидан унга ялиниб, бу ниятидан қайтишини илтимос қилишга ҳам тайёр эдим, шекилли. Шу пайт бирдан бошқа овозни эшитдим. Бу овоз парда орқали бемалол эшитилди. У анча дадил ва баланд эди, унда аёл кишига хос латофатдан асар ҳам йўқ эди. Бу — Рэчель Вериндернинг овози эди!

— Нега бу ерга келдингиз, Годфри? — деб сўради у. — Нега кутубхонада эмассиз?

У оҳиста кулди-да, жавоб берди.

— Кутубхонада мисс Клак ўтирипти.

— Клак кутубхонадами?

У шу заҳотиёқ диванга ўтирди.

— Сиз мутлақо ҳақсиз, Годфри, шу ерда қолақолганимиз маъқул.

Бир дақиқа олдин мен гўё баланд иситма ичида эдим-у, нима қилишимни билмай қолгандим. Энди эса бутун вужудим муздек совиб кетди ва менда ортиқ ҳеч қандай шубҳа қолмади. Эшитган гапларимдан кейин уларнинг кўзларига кўринишнинг иложи йўқ эди. Яширинай десам, каминдан бошқа яширинадиган жой ҳам йўқ эди. Бошга тушганини кўришдан бошқа иложим қолмади. Уларни кўриш ва гапларини эшитиш мумкин бўлсин учун мен эҳтиёткорлик билан дарпардани хиёл очдим. Кейин биринчи христиналардан ўрнак олиб, бошга тушганини кўра бошладим.

— Диванга ўтирманг, — деб давом этди Рэчель. — Стулни олақолинг, Годфри. Гаплашаётган одам рўпарамда ўтирганини ёқтираман.

У шу ўртада турган стулга ўтирди. Стул пастак эди. Годфрининг баланд бўйи учун анча кичиклик қилди. Мен шу пайтгача ҳеч қачон унинг оёқларини бунақа бесўнақай аҳволда кўрмаган эдим.

— Хўш, — давом этди Рэчель. — Уларга нима дедингиз?

— Менга айтган гапингизнинг айнан ўзини айтдим, азизим Рэчель.

— Онам бироз бетоб, концерт деб уни ёлғиз қолдиргим келмаяпти деганимними?

— Ҳа, худди шу гапни. Улар концертда сиз билан бирга бўлишга олмасликларига жуда ачинишди, лекин узрингизни сабабли деб топишди.

Уларнинг ҳаммалари сизга салом айтишди ва леди Вериндер ҳадемай тузалиб кетади деб умид билдиришди.

— Сиз онамнинг хасталигини жиддий деб ҳисоблайсизми, Годфри?

— Йўқ. Имоним комилки, бир неча кундан кейин онангиз бутунлай соғайиб кетадилар.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Аввалига мен бироз қўрққан эдим, энди анча хотиржам бўлиб қолдим. Сиздан гоят миннатдорман — ўзингизга деярлик нотаниш бўлган одамлар олдида мен учун узр сўрадингиз. Аммо, ўзингиз нега концертга бормадингиз? Афсус, бу музикани эшитсангиз бўларди.

— Унақа деманг, Рэчель! Бу ерда сиз билан бирга эканимдан нечоғлик бахтиёр эканимни билсангиз эди!

У қўлларини қовуштириб, Рэчелга қаради. Унинг стулга ўтиргандаги алфози шунақа эдики, Рэчелга қараганда, беихтиёр мен томонга ҳам ўгирилиши керак эди. Қай сўз билан айтай — кўнгилларим ёмон бўлиб кетди. Негаки, у Экстер-Холлдаги минбардан туриб миллионлаб фақир биродарларнинг ҳолидан хабар олишга чорлаганда унинг чеҳрасида худди ҳозиргидек кўтаринки ифода бор эди ва худди шу ифода мени мафтун этган эди.

— Ёмон одатни тарк этиш амримаҳол, Годфри. Аммо хушомад гаплар айтиш одатини тарк этишга ҳаракат қилинг. Шундай қилсангиз, мени хурсанд қилган бўласиз.

— Мен умримда ҳеч қачон сизга хушомад гаплар гапирган эмасман, Рэчель. Муҳаббатда омади чопган одам баъзан хушомад тилига мурожаат қилиши мумкин, мен бунга қўшиламан, аммо муҳаббатда иши юришмаган одам, азизим, ҳаммавақт ҳақиқатни гапирди.

У стулини яқинроқ суриб олди-да, “муҳаббатда иши юришмаган” деган сўзларни айтаётганда, унинг қўлидан ушлади. Орага бир лаҳзалик сукунат чўкди. Ҳаммани ҳаяжонга солиб юрган мистер Годфри, шубҳасиз, Рэчелни ҳам ҳаяжонга солган эди. Боя меҳмонхонада ёлғиз ўзи бўлганида оғзидан чиқиб кетган “Мен буни шу бугун бажо этаман!” деган гапининг маъносини англай бошладим, шекилли. Аммо, надоматлар бўлсинки, ҳатто энг ашаддий камсуқум одам ҳам ҳозир унинг нималар қилаётганини сира тополмаган бўларди.

Мен билан қишлоқда гаплашганингизда, нималарни келишиб олганингизни унутдингизми, Годфри? Биз тоға-жиянлигимизча қоламиз, холос, деб келишган эдик.

— Сизни ҳар кўрганимда бу шартни бузмай иложим йўқ, Рэчель!

— Ундай бўлса, мен билан учрашишнинг ҳожати йўқ.

— Ундай қилганда ҳам мутлақо фойдаси бўлмайди. Мен бу шартни ҳар гал сиз тўғрингизда ўйлай бошлашим биланоқ бузаман. О, Рэчель! Яқинда сиз менга назарингизда қадрим анча кўтарилганини шунақа ширин қилиб айтдингизки! Уша бебаҳо сўзларингиз асосида кўнглимда умид уйғонган бўлса, бу менинг тентаклигимдан нишонами? Бирор кун келиб, сизнинг юрагингиз менга нисбатан жиндай бўлса-да, юмшаб қолар деб орзу қилиш — жинниликка кирадими? Йўқ, буни жиннилик деб атаманг! Майли, мени ўз хатоим оғушида қолдиринг, азизим. Мен ўз-ўзимни тинчителиш учун лоақал орзуйимни ардоқлаб юрмоғим керак. Менда бошқа нарса бўлмаса, на илож!

Унинг овози титради. У оппоқ дастрўмолини кўзларига босди. Яна Экстер-Холл! Батамом ўхшашлик учун фақат томошабинлар, хитоблар ва бир стакан сув етишмасди.

Ҳатто тошдан қаттиқ Рэчель ҳам юмшади. Мен унинг мистер Годфри томонга сурилиб, унга энгашганини кўрдим. Қизнинг қуйидаги сўзларида мистер Годфрига янгидан қизиқиш оҳанглари эшитдим.

— Мени шу даражада севишингизга имонингиз комилми, Годфри?

— Имоним комиллиги ҳам гапми! Мен қандай эдим — яхши биласиз, Рэчель. Ижозат беринг, мен сизга ҳозир қандай эканимни айтиб берай. Мен дунёда сиздан бошқа ҳамма нарсага қизиқишимни йўқотдим. Менда шундай бир ўзгариш содир бўлдики, уни ўзим ҳам тушунтириб беролмайман. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, хайрия ишлари мен учун чидаб бўлмайдиган даражага айланди. Ҳозир аёллар комитетини кўрсам, дунёнинг бир чеккасига қочибкетгим келади.

Агар диндан қайтиш йилномаларида шунга тенг келадиган бирон гап бўлса, фақат бир нарса дейишим мумкин — мен унақа гапни ўқимаганман. Мен “Оталар иштонини болаларниқига айлантириш бўйича оналар васийлиги комитети”ни ўйладим. Мен “Яқшанбалик хушторлар устидан назорат” жамиятини ўйладим. Мен бошқа жамиятларни ўйладим. Уларнинг сон-саногини йўқ, бу ерда ҳаммасини тилга олиб бўлмайди. Бу жамиятларнинг суянган тоғи шу одам эди. Адолат юзасидан шуни ҳам айтиб қўяйки, мен уларнинг кейинги гап-сўзларидан ҳам бирорта жумлани эътиборимдан қочирганим йўқ. Рэчель биринчи бўлиб гап бошлади:

— Мен сизнинг тавба-тазарруингизни эшитдим, — деди у. Бир нарсани билишни истардим. Агар мен ҳам кўнглимда борини сизга тўкиб солсам, бу сизнинг куйган юрагингизга малҳам бўлармикин?

У сесканиб тушди. Ростини айтсам, мен ҳам сесканиб кетдим. Унинг хаёлига бир нарса келди. Мен ҳам худди шуни ўйладим — Рэчель Ойтошнинг сирини очмоқчи деб ўйладим.

— Менга қараб туриб қаршингизда дунёдаги энг бахтсиз қиз турганига ишона оласизми? — деб давом этди у. — Бу рост, Годфри. Ўз-ўзингга ҳурматингни йўқотиб қўйганингни англашдан ҳам ортиқроқ бахтсизлик борми? Менинг ҳаётим эндиликда шу қўйга тушиб қолган.

— Азизим Рэчель, сиз ўз тўғрингизда шунақа гапиришингиз учун ҳеч қанақа сабаб бўлиши мумкин эмас.

— Менда шунақа сабаб йўқ эканини қаёқдан биласиз?

— Бу тўғрида сўраб нима қиласиз? Менинг бунга ишончим комил, чунки сизни яхши биламан. Сизнинг сукутингиз, азизим, ҳақиқий дўстларингиз, назаримда, сизнинг қадрингизни заррача туширгани йўқ. Туғилган кунингизда сизга совға қилинган қимматбаҳо туҳфанинг ғойиб бўлиши ғалати; лекин шу ҳодиса билан сизнинг ақл бовар қилмайдиган дахлдорлигингиз янада ғалатироқ туюлиши мумкин...

— Сиз Ойтош ҳақида гапирасизми, Годфри?

— Мен сизни ўшанга шама қияпсиз деб ўйлаган эдим...

— Мен сира ҳам унга шама қилганим йўқ. Ким гапирса ҳам майли, мен Ойтошнинг йўқолиши ҳақидаги гапни ўз-ўзимга ҳурматимни сира йўқотмай тинглай оламан. Агар олмоснинг тарихи вақтики келиб юзага чиқадиган бўлса, мен ўз зиммамга даҳшатли бир масъулиятни олганим равшан бўлади, ўшанда яна мен даҳшатли бир сирни сақлашга аҳд қилганим равшан бўлади. Айни чоқда, мен ўзим мутлақо бегуноҳ эканим ҳам аён бўлади. Сиз мени тўғри тушунмасиз, Годфри. Мен гапларимни аниқроқ айтишим керак экан. Ҳар қанча мушкул бўлмасин, энди аниқроқ қилиб гапирман. Тасаввур қилайликки, сиз бошқа бирон хотинни яхши кўрасиз...

— Лаббай?

— Айтайлик, сиз бу хотиннинг ўзингизга мутлақо номуносиб эканини билиб қолдингиз. Айтайлик, у аёл тўғрисида ўйлаш сиз учун гоят таҳқирли эканига қаноат ҳосил қилдингиз. Тасаввур қилайликки, шундай аёл билан турмуш қуришни ўйлашнинг ўзидаёқ юзларингиз уятдан қип-қизариб кетади.

— Лаббай?

— Яна тасаввур қилайликки, шуларнинг ҳаммасига қарамай, сиз у аёлни юрагингиздан чиқариб ташлаёлмасиз. Айтайлик: унга ишониб юрган вақтларда сизнинг қалбингизда унга нисбатан туғилган туйғуни ҳеч нарса билан енгиб бўлмайди. Айтайлик, шу маълум махлуқ сизда кўзгаган муҳаббат. О, кўнглимда борини ифодалаш учун зарур сўзларни қайдан олай? Бу туйғу бир вақтнинг ўзида мени ҳам даҳшатга солишига, ҳам мафтун этишига эркак кишини қандай қилиб ишонтирсам бўлади? Бу бир вақтнинг ўзида ҳам ҳаётимнинг нури, Годфри, ҳам мени ўлдирувчи оғу. Боринг, кетинг. Мен ақлдан озиб қолдим, шекилли. Йўқ, мени ҳозир ташлаб кетманг, бу ердан нотўғри таассурот билан чиқиб кетманг. Мен ўз-ўзимни ҳимоя қилиш учун имконим бор даражада ҳамма гапни айтмоғим керак. Фақат бир нарса эсингизда — бўлсин — мен ҳозир айтаётган гапларни у билмайди ва икки дунёда ҳам билолмайди. Мен уни ортиқ ҳеч қачон кўрмайман — менга барибир, қандай воқеа рўй бермасин, мен уни ҳеч қачон, ҳеч қачон кўрмайман. Мендан бошқа ҳеч нарсани

сўраманг. Гап мавзуини ўзгартирайлик. Тиббиётдан тузукроқ хабарингиз борми. Годфри? Менга айтинг-чи — менда тез-тез бир туйғу пайдо бўляпти — гўё ҳаво етишмаганидан бўғилиб қолаётгандекман. Бунинг боиси нима? Кўздан оққан ёшлар билан эмас, оғиздан чиққан гаплар оқими билан намоён бўладиган дард ҳам борми? Бор бўлса керак, а? Менга бари-бир эмасми? Сизга берган ҳар қандай озорларимни сиз энди енгил кечирсангиз керак, а? Сизнинг назарингизда, ўзимни анча йўқотиб қўйдим, шундай эмасми? Менга бошқа эътибор берманг. Менга раҳмингиз келмасин! Худо ҳаққи, боринг. Кетинг!

У кўққисдан ўгирилиб, диваннинг суянчигига қўли билан қаттиқ урди. У бошини ёстиқчага қўйди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди. Мен эс-ҳушимни йиғиб улгурмасимдан, мистер Годфрининг мутлақо қутилмаганда қилган қилиги мени лол қолдирди. Узингиз айтинг — ишонса бўладими — у Рэчелнинг қаршисида тиз чўкди. Камтарлигим имкон берармиканки, мен уни қўллари билан Рэчелни кучиб олганини айтсам. У икки оғиз сўз билан Рэчелга қайтадан жон ато қилганида, мен гайриихтиёрий тарзда завққа тўлиб кетганимни эътироф эта оламанми?

— Олижаноб мавжудол!

У бошқа ҳеч нарса демади. Аммо у шу бир оғиз гапни шундай кўтаринкилик билан айтдики, шу кўтаринкилик туфайли у моҳир нотик сифатида донг қозонган эди. Рэчель — лол қолибми ё мафтун бўлибми — ростини айтсам, аниқ билмадим — унинг қўллари жойига қайтариб қўйишга ҳам уринмай ўтирарди. Мен эса бутунлай гаранг бўлиб қолгандим, чунки буларнинг ҳеч қайсиси менинг одоб ҳақидаги тасаввурларимга тўғри келмас эди. Мен кўзимни юмишимни ҳам, қулоғимни беркитишимни ҳам билолмай, изтиробда қолдим, шунинг учун унисини ҳам, бунисини ҳам қилмай кўяқолдим. Дарпардани бўлаётган воқеани кўриб ва эшитиб туришга имкон берадиган даражада қия очиб туришга қурбим етгани масаласига келсак, буни мени эзаётган руҳий жазавани билангина изоҳлаш мумкин, холос. Ҳатто докторларнинг ўзлари ҳам айтишади — руҳий жазавани сизни исканжасига олаётганда бирор нарсани қаттиқ ушлаб туришингиз керак экан.

— Ҳа, — деди мистер Годфри самовий овози ва гўзал муомаласининг сеҳр-жодусини ишга солиб, — сиз олижаноб мавжудодсиз! Фақат ҳақиқат тантанаси учунгина ҳақиқатни айтишдан тоймайдиган аёл, ўзини яхши кўрган номусли одамни деб ўз гурурини қурбон қилишга қодир бўлган аёл — чиндан ҳам жамики хазиналар ичида энг бебаҳосидир. Агар шундай аёл эрга тегса-ю, эрини севмасдан, фақат ҳурмат қилган тақдирда ҳам, уни бутун умрга бахтиёр этган бўларди. Азизим, сиз менга ўзингизнинг назаримда тутган ўрнингиз ҳақида гапирган эдингиз. Бу ўрин қанақа эканини ўзингиз тасаввур қилиб кўринг — қаршингизда тиз чўкиб туриб, сиздан ўтинанам — ижозат беринг — сизга чин юрагимдан ғамхўрлик қилиб, камситилган шўрлик юрагингизни даволай! Рэчель, менга турмушга чиқиб, менга шу шарафни раво кўрасизми, менга тенгсиз бир ҳузур бахш этасизми?

Шу жойда мен, албатта, қулоқларимни беркитиб олган бўлардим, лекин Рэчелнинг унга берган жавоби мени қулоқларимни динг тутишга рағбатлантирди. Мен Рэчелдан бунақа доно гапларни илгари ҳеч эшитмаган эдим.

— Годфри! — деди у. — Сиз жинни бўлиб қолган кўринасиз!

— Мен умримда ҳеч қачон, азизим, сизнинг ва менинг фойдам нуқтаи назаридан ҳозиргидек соғ ақл билан гапирган эмасман. Келажакка бир назар ташланг. Наҳотки, сизнинг унга бўлган туйғуларингиздан ҳеч қачон хабардор бўлмаган ва уни умрингизда бошқа ҳеч қачон кўрмасликка аҳд қилган бир одамни деб ўзингизни қурбон қилишингиз керак бўлмаса? Бу бахтсиз маъшуқаликни унутиш — ўз-ўзингизга нисбатан бурчингиз эмасми? Сиз ҳозир кечириётган ҳаётда ўзингизга юпанч ва таскин топа оласизми? Сиз бу ҳаётни кечириб кўрдингиз ва у сизни аллақачон толиқтириб қўйди. Бу арзимас эрмаклардан кўра тузукроқ, кўтаринкироқ ишлар билан шуғулланинг. Сизни севувчи ва сизни ҳурмат қилувчи қалб, сокин рўзғор, беташвиш ҳақ-ҳуқуқлару, масрур мажбуриятлар кун сайин сизнинг диққатингизни жалб

қилиб турса, чакки бўлмас. Буни ҳам кўринг, Рэчель. Мен сизга мени яхши кўринг демайман, мен сизнинг дўстлигингиз ва ҳурматингизга ҳам қаноат қиламан. Қолганларнинг ҳаммасини эрингизнинг садоқатига ишониб кўйиб беринг. Вақт ҳар қандай дардга малҳам. У ҳатто сизникидай чуқур яраларни ҳам тузатади.

Рэчель унинг аврашларига кўнишга мойилроқ бўла бошлаган эди. О, қанақа тарбия кўрган-а, бу қиз? О, мен унинг ўрнида бўлганимда бутунлай бошқача қилардим-а!

— Ичимни кўп қизитманг, Годфри, — деди у. — Бусиз ҳам мен етарли даражада бахтсизман. Мени бундан ортиқроқ бахтсиз қилмай кўяқолинг.

— Фақат битта савол, Рэчель. Мен сизни ижиргантирмайманми?

— Сизми? Сиз ҳаммавақт менга ёқиб келгансиз. Менга айтган гапларингиздан кейин сизни ҳурмат қилмасам ва сизга қойил бўлмасам, мен шунчаки ҳиссиз бир одам бўлардим.

— Азизим, Рэчель, эрларини ҳурмат қиладиган ва уларга қойил қоладиган хотинлар кўпми дунёда? Ҳолбуки, улар ўз эрлари билан жуда иттифоқ яшашади. Никоҳ даргоҳига қадам қўйган келинлар орасида одамларнинг талабчан нигоҳлари қаршисида ўз қалбларини оча биладиганлари кўпми? Ҳолбуки, уларнинг турмуши бахтсиз эмас, улар секин-аста ҳаёт кечираверади. Гап шундаки, аёллар жуда кўп ҳолларда никоҳдан бошпана излашади, фақат буни ҳадеганда эътироф этишмайди. Аксинча, улар никоҳда ўзларини орзулари ушалган деб ҳисоблашади. Яна сизнинг вазиятингизга қайтайлик. Сизнинг ёшингизда ва сизнинг ҳусни-жамолингиз билан одам ўзини ёлғиз ҳаётга маҳкум этиши мумкинми? Менга ишонаверинг — мен киборлар дунёсини биладман-ку — бунинг сиз учун мутлақо имкони йўқ. Вақтинчалик шундай бўлиши мумкин. Бир неча йил ўтгандан кейин сиз бошқа бирон одамга турмушга чиқасиз. Ёки, азизим, ҳозир оёқларингиз остида тўлғанаётган одамга турмушга чиқажаксиз. Бу одам сизнинг ҳурматингиз ва меҳр-мурувватингизни дунёдаги ҳар қандай аёлнинг муҳаббатидан ортиқроқ қадрлайди.

— Секинроқ, Годфри! Сиз мени ишонтиришга уринаётган масалалар ҳақида мен илгари ҳеч ўйлаб кўрмаган эдим. Менинг ҳамма умидларим чилпарчин бўлган бир дақиқада, сиз янги умидлар билан ичимни қизитяпсиз, Сизга яна такроран айтаман, ҳозир мен шу даражада бахтсизман, шу даражада ноумидманки, агар сиз яна бирон оғиз сўз айтсангиз, шу шартлар асосида сизга турмушга чиқишга кўниши ҳам ҳеч гап эмас. Менинг шу огоҳлантиришим қор қилинсу, сиз кетақолинг!

— Сиз “ҳа” демагунингизча, мен ўрнимдан турмайман.

— Агар мен “ҳа” десам, сиз ҳам пушаймон бўласиз, мен ҳам пушаймон бўламан, лекин фурсат ўтган бўлади.

— Йўқ, азизим, мен қатъий турган, сиз эса ён берган кунни муборакбод этиб ўтамиз.

— Сиз, чиндан ҳам, бунга ҳозир гапираётган даражангизда қатъий ишонасизми?

— Ўзингиз қиёс қилинг. Мен бу гапларни ўз хонадонимда кўрганим асосида гапиряпман. Менга айтинг-чи, сиз Фризинголлдаги хонадонимиз тўғрисида нима деб ўйлайсиз? Менинг отам билан онам ўзаро жуда иттифоқ, бахтли ҳаёт кечиришмайдими?

— Ҳа, билишимча, шундай.

— Ҳолбуки, менинг онам қизлигида, Рэчель (бу бизнинг хонадонимизда сир эмас), у сизга ўхшаб севган экан. Онам қалбини бахш этган одам унга номуносиб бўлиб чиққан. У менинг отамга турмушга чиққан. Уни ҳурмат қилган, унга мурувват кўрсатган, лекин севги бўлмаган. Натижасини ўз кўзингиз билан кўриб турибсиз. Наҳотки, уларнинг тимсоли сиз учун ҳам, мен учун ҳам рағбат бўлмаса?

— Сиз мени қистамайсиз, а, Годфри?

— Вақтини ўзингиз тайин қиласиз?

— Сиз менинг қурбим етган нарсадан ортиқроқ ҳеч нарсани талаб қилмайсиз-а?

— Фариштам, мен фақат сиздан ўзингизни менга топширишингизнигина сўрайман.

– Ўзимни сизга топшираман!

Шу сўзлар билан Рэчель унинг таклифини қабул қилди.

Бунинг кетидан янги бир тўлқин – бетавфиқ шодиёна тўлқин кўтарилди. Мистер Годфри уни ўзига тобора яқинроқ ва яқинроқ жалб қиларди. Ниҳоят, унинг юзи қизнинг юзига тегай-тегай деб қолди. Шунда, – о, йўқ, мен бу одобсиз ҳаракатни тасвирлаб беролмайман. Фақат менга ижозат берсангиз, айтсам – бу рўй бермасидан олдин кўзларимни юмиб олмоқчи бўлган эдим-у, аммо бир лаҳзага кечикиб қолдим. Афтидан, мен Рэчелни қаршилиқ кўрсатади деб ўйлаганман, шекилли. У индамай бўйсунди. Менинг жинсимга мансуб ҳар қандай бетавфиқ кимса учун том-том китоблар ҳам бундан орттириб бирор нарса айта олмас эди.

Ҳатто мен бунақа масалаларда бокиралигимга қарамай, бу учрашув нималарга олиб бораётганини фаҳмлай бошладим. Улар энди бир-бирларини шу даражада тушуна бошлашган эдики, мен ҳозир ўринларидан турадилару қўлларини ушлашиб, никоҳ ўқитгани йўл олишади деб ўйлаган эдим. Аммо мистер Годфрининг шундан кейинги сўзлари яна битта расмиятни бажо келтириш зарурлигини эслатди. У диванга Рэчелнинг ёнига ўтирди – бу гал бунинг учун у койиш эшитмади.

– Бўлган гапни мен онангизга айтмайми? – деб сўради у. – Ё ўзингиз айтасизми?

Рэчель уни ҳам, буни ҳам рад этди.

– Онам тузалиб олгунча бу тўғрида ҳеч нарса билмай тургани маъқул. Мен бу гапни сир тутмоқчиман, Годфри. Ҳозир боринг-да, кечқурун қайтиб келинг. Шундоқ ҳам бу ерда икковимиз анча ўтириб қолдик.

У ўрнидан туриб, биринчи марта кичкина хонага – мен уқубат чекиб ўтирган жойга назар ташлади.

– Бу дарпардани ким туширди? – деб хитоб қилди у. – Хона шундоқ ҳам дим. Уни ҳаводан маҳрум қилишнинг нима ҳожати бор?

У дарпарданинг олдига келиб, унга қўлини чўзган дақиқада, мени хонада топиб олиши, албатта, муқаррар бўлган бир пайтда икки бети қип-қизил хизматкор йигитнинг тўсатдан келган овози уни тўхтатиб қолди ва менинг бирор тadbир кўришимга ҳалақит берди. Бу, шак-шубҳасиз, беҳад қўрқиб кетган одамнинг овози эди.

– Мисс Рэчель! – деб қичқирди у. – Мисс Рэчель, қаердасиз?

У сапчиб дарпардадан ўзини олди-да, эшик томон югурди. Хизматкор эндигина хонага кирган эди. Унинг ранги ўчиб кетипти. У деди:

– Дарров пастга тушсангиз! Миледи бехуш бўлиб қолдилар. Биз ҳеч ўзларига келтиролмаямиз.

Бир дақиқадан кейин мен ёлғиз қолдим. Энди мен ҳам киши билмас пастга тушишим мумкин эди. Мистер Годфри менинг ёнимдан даҳлизга ўтиб кетди. У докторнинг орқасидан борарди.

– Тез бориб, уларга ёрдам беринг! – деди у менга эшикни кўрсатиб.

Мен кирганда Рэчель диваннинг олдида тиз чўкканча турарди. Онасининг боши унинг кўксида эди. Холажонимнинг юзига бир қарашнинг ўзидаёқ (мен билган нарсадан хабардор бўлган ҳолда) даҳшатли ҳақиқатни англаб олиш мумкин эди. Доктор келгунича, мен фикрларимни ҳеч кимга билдирганим йўқ. Доктор тез келди. Ҳаммадан аввал у Рэчелни хонадан чиқариб юборди, кейин ҳаммамизга леди Вериндернинг қазо қилганини айтди. Ашаддий ишончсизлик намуналари билан қизиқувчи жиддий кимсалар учун, эҳтимол, билиб қўйган мароқлидир – доктор менга қараганида, унинг қиёфасида заррача ҳам виждон азоби зуҳр этмади.

Орадан бироз ўтгандан кейин мен ошхона ва кутубхонани кўздан кечирдим. Холажоним менинг мактубларимдан бирортасини ҳам очиб кўрмай, оламдан ўтибди. Мени бу нарса шу даражада ларзага соладики, ўша дақиқада холажонимнинг менга ваъда қилган кичкина меросни қолдирмай жон таслим қилгани хаёлимга ҳам келгани йўқ. Буни мен бир неча кун ўтгандан кейин эсладим.

6 боб

Шахсан бошимдан кечирган воқеаларни мунтазам баён этар эканман, бу ўринда айтмоғим керакки, мен яна мисс Рэчель Вериндер билан учрашганимча, холамнинг вафотидан кейин бутун бир ой ўтди. Бир неча кун давомида мен у билан бир уйда истиқомат қилдим. Худди шу вақтда унинг мистер Годфри Эблўайт билан унашганига алоқадор бир муҳим воқеа рўй бердики, уни бу ерда алоҳида эслатиб ўтмоқ керак. Кўпгина оилавий нохушликлардан ана шу охиригисини баён этиб берсам, менинг зиммамдаги муаллифлик мажбурияти ўталган бўлади, чунки воқеаларнинг бевосита гувоҳи сифатида (гайриихтиёрий бўлса-да) билганларимнинг ҳаммасини айтиб бўлган бўламан.

Холажонимнинг жасади Лондондан олиб келиниб, ўзининг боғидаги черков ёнида жойлашган кичкина қабристонга қўйилди. Ҳамма бошқа қариндошлар қатори мен ҳам дафн маросимига таклиф қилинган эдим. Аммо мен ўзимнинг диний эътиқодларим тақозосига кўра, холажонимнинг вафоти туфайли бошимга тушган мусибатдан бир неча кунсиз ўнглана олмас эдим. Ундан ташқари, дафн маросимининг тепасида Фризинголл ректори туришидан хабар топдим. Бу диндан қайтган субутсиз одамни леди Вериндернинг столи атрофида қартабозлик қилаётгани ҳолда кўрганим учун ҳатто боришга қурбим етганда ҳам — дафн маросимида иштирок этиб, яхши қилардимми, йўқми, билмайман.

Леди Вериндернинг вафотидан кейин унинг қизи марҳуманинг кўёви — мистер Эблўайт отасининг васийлигига ўтди. Васиятга кўра, у Рэчель турмушга чиққунгача ёхуд балоғат ёшига етгунча васий қилиб белгиланган эди. Уйлайманки, мистер Годфри жияни билан ўзининг янги муносабатларидан отасини огоҳ қилиб қўйган бўлса керак. Ҳарҳолда, нима бўлганида ҳам, холажонимнинг вафотидан ўн кун ўтар-ўтмас, Рэчелнинг унашилгани оила доирасида ҳеч ким учун сир бўлмай қолди, мистер Эблўайтнинг отаси учун эса (яна битта диндан қайтган имонсиз) ўзининг васийлик ҳоқимиятини ўғлига турмушга чиқаётган бадавлат ёш қиз учун имкони борича ёқимлироқ қилиш масаласи муҳим бўлиб қолди.

Аввалига Рэчель истиқомат қиладиган жойини ташлаш борасида уни анча-мунча ташвишга солиб қўйди. Монтегю-сквердаги уй унга онасининг вафотини эслатиб турарди. Йоркширдаги уй унга йўқолган Ойтошнинг галвасини эслатарди. Мистер Эблўайт отасининг Фризинголлдаги турар жойи на уни, на буни эслатарди-ю, лекин Рэчель яқиндаги жудоликдан кейин ўша ерда турадиган бўлса, бу унинг жиянлари — Эблўайтнинг қизларига кўнгилхушлик қилишга халақит берар эди. Шунинг учун Рэчелнинг ўзи бошқа бирон қулайроқ фурсатга қадар уларнинг келмай туришларини илтимос қилганди. Иш шу билан тугадики, қария Эблўайт унга Брайтонда биронта тузукроқ уйни ижарага олишни таклиф қилди. Унинг хотини бир бемор қизи билан Рэчелнинг ёнида бирга туришлари керак эди, унинг ўзи эса кейинроқ келмоқчи эди. Улар ҳеч кимни қабул қилишмайди, фақат битта эски дўстлари билангина мулоқотда бўлишади, унинг ўғли — Годфри эса Лоядон поездидида бориб-келиб юриб, доимо унинг хизматида бўлади.

Мен бир жойдан иккинчи жойга бу маъносиз кўчишни баён этаётган эканман, ниҳояси йўқ бу хавотирликни ва даҳшатли руҳий турғунликни тавсиф этаётган эканман, бундан мақсад уларнинг қандай натижага олиб келганини кўрсатишдир. Брайтонда уйнинг ижарага олиниши шунақа воқеа бўлдики, тақдир тақозаси билан бу воқеа мени яна Рэчель Вериндерга рўпара қилди.

Менинг холам Эблўайт — тўладан келган, камгап, оқ сариқ хотин бўлиб, битта жуда ажойиб фазилатга эга. Умри бино бўлиб, у ҳеч қачон ўзи учун ҳеч нарса қилган эмас. Бу бутун умри давомида бошқаларнинг ёрдамига суяниб ва учраган одамларнинг ҳаммасидан ва ҳар биридан фикр қарз олиб яшаган. Маънавий нуқтаи назардан қараганда, мен ҳеч қачон бундан ҳам бўш-баёв одамни учратган эмасман, — бундай одамга таъсир кўрсатиши ўлимдан ҳам қийин эди. Эблўайт хола менинг гапимни қанчалик диққат-эътибор билан

тингласа, Тибетнинг далай ламасининг гапини ҳам шундай эътибор билан тинглайди ва менинг қарашларим ҳақида нечоғлик астойдил мулоҳаза юритса, унинг қарашлари ҳақида ҳам шунчалик бажонудил мулоҳаза юритади. У Лондондаги бир меҳмонхонага тушди-да, диванда ётган кўйи, ўглининг ёрдамида Брайтондаги уйни ижарага олди. Эрталаб тўшагида ётган ҳолида (ҳамон ўша меҳмонхонада) нонушта қила туриб, керакли хизматкорларни қидириб топти. У ўзининг оқсочини сайрга жўнатар экан, унга “сайр қилишдан олдин мисс Клакнинг уйига бориб айтиб келиш”ни топширди. Унинг ҳузурига соат ўн бирда келганимда у ҳамон капотиғи ечмаган ҳолда, елпиғич билан бамайлихотир елпаниб ўтирарди.

— Азизим Дзурилла, менга хизматкорлар керак. Сизнинг эс-ҳушингиз жойида, марҳамат қилиб, мен учун уларни ёлласангиз.

Мен бу бетартиб хонага кириб, у ёқ-бу ёққа разм солдим. Черков кўнғироқлари ибодатга чорлаб, занг урди, улар дўстона ваъз-насиҳат сўзларини кўнглимга солди:

— Эҳ, холажоним-ей! — дедим мен маъюс оҳангда. — Наҳотки, шу бетавфиқ инглиз аёлига муносиб бўлса! Наҳотки, бизнинг абадият сари ҳижратимиз шу тарзда содир бўлса?

Холам жавоб бердилар:

— Марҳамат, қилиб, менга ёрдам берсангиз, кўйлагимни елкамга ташлаб олардим, Дзурилла.

Шундан кейин нима дейиш мумкин? Қотиллар кўлимда мумдай юмшаган — лекин Эблбуайт холам билан ҳеч қачон бир қарич ҳам олға силжиган эмасман.

— Сизга керак хизматкорларнинг рўйхати қаерда? — деб сўрадим мен.

— У Рэчелнинг кўлида, жонгинам, нариги хонада, — деб жавоб берди у.

Мен нариги хонага кирдим ва Монтегю скверда ажралишганимиздан бери биринчи марта яна Рэчелни кўрдим.

Қоп-қора мотам либосида унинг жуссаси жуда кичик ва озғин кўринарди. Агар мен инсоннинг ташқи қиёфаси қаби бебаҳо ва ўткинчи нарсаларга жиддий аҳамият берганимда эди, яна куйидагиларни илова қилишим мумкин эди: унинг ранги ўчиб кетган, ҳатто бўйни ҳам заҳил тортган эди. Чексиз ҳайратга солиб, хонага кирганимда Рэчель ўрнидан турди ва мени кўлларини узатиб кутиб олди.

— Сизни кўришдан хурсандман, — деди у. — Дзурилла, илгари мен сиз билан кўпинча дағал оҳангда паришонхотир гаплашар эдим. Сиздан узр сўрайман. Гуноҳимдан ўтарсиз деб умид қиламан. Афтидан, бу сўзларни эшитганда юрагимда тўлқин урган ҳайрат юзимда ҳам қалққан шекилли, Рэчель қизариб кетди, кейин изоҳини давом эттирди.

— Шўрлик онам ҳаётлик чоғида унинг дўстлари ҳаммавақт ҳам менинг дўстларим бўлаверган эмас. Энди онажонимдан жудо бўлган чоғимда мен қалбан тасалли истаб, онам яхши кўрган одамларга мурожаат қилмоқдаман. У сизни яхши кўрарди. Иложи бўлса, менга дўст бўлишга уриниб кўрсангиз, Дзурилла.

Унинг ҳушмуомаласига кўлимдан келган даражада дўстона жавоб беришга интилиб, унинг илтимосига биноан диванга — ёнига ўтирдим. Биз оилавий ишлар ва келгусидаги режалар тўғрисида гаплашдик. Гаплашмаган гапимиз қолмади, фақат бир масала — охири никоҳ билан хотималаниши лозим бўлган режагина бундан мустасно бўлди. Мен гапни ҳар қанча шу томонга буришга уринмай, у шамаларимни тушунишдан қатъиян бош тортаверди. Унга эндиликда янгича бир қизиқиш билан қарар эканман ва мистер Годфри таклифини тузукроқ ўйлаб кўрмай, шоша-пиша қабул қилганини эслар эканман, мен муваффақият қозонишимга ишончим комил бўлган ҳолда бу ишга қизғин аралашини муқаллас бурчим деб ҳисобладим. Менинг фикримча, бу ўринда қанча тез ҳаракат қилсам, муваффақият қозонишим шунча осон бўлиши керак эди. Мен дарҳол ижарага олинган уй учун зарур бўлган хизматкорлар масаласига қайтдим.

— Рўйхат қани, азизим?

Рэчель рўйхатни кўлимга тутқазди.

– Ошпаз, идиш-товоқ юувчи, оқсоч ва хизматкорларнинг ҳаммаси муайян муддатга — сизнинг васийингиз бу уйни ижарага олган муддатга керак. Агар биз Лондондан излайдиган бўлсак, бунақа қисқа муддатга ёлланишга рози бўладиган ҳалол ва қобилиятли одамларни топишимиз жуда қийин бўлади. Брайтонда уй топилдими?

– Ҳа, уни Годфри ижарага олди. Бу уйдаги одамлар уларни хизматкор сифатида қолдиришни илтимос қилишган. Улар бизга тўғри келадими — йўқми, Годфри буни билолмай, ҳеч нарсани ҳал қилмай, қайтиб келди.

– Бунақа ишларда ўзингизнинг тажрибангиз камми, Рэчель?

– Унча эмас...

– Эблўайт хола ўзини уринтиришни унча истамайдими?

– Йўқ. У бечорадан гина қилмай қўя қолинг, Дзурилла. Назаримда, мен умримда рўпара келган аёллар ичида бирдан-бир бахтиёр аёл — шу.

– Бахтнинг ҳар хил даражалари бор, азизим. Биз вақт топиб, бу тўғрида бемалол гаплашиб олишимиз керак. Ҳозирча эса хизматкорлар танлашдек оғир ишни зиммамга оламан. Сизнинг холангиз Брайтондаги одамларга мактуб ёзиб берсин.

– Мактубни у киши учун мен ёзсам, у киши имзо чекадилар. Мен ёздим нима-ю, у киши ёзди — нима... Барибир.

– Дарҳақиқат, барибир. Мен мактубни олиб, эртагаёқ Брайтонга жўнайман.

– Мурувватингиз учун ташаккур! Сиз ҳамма нарсани тахт қилишингиз биланоқ биз етиб борамиз. Биз боргандан кейин бизникида уч-тўрт кун меҳмон бўлиб турарсиз, дейман. Брайтон ҳозир жуда жонланиб кетган. Сизга маъқул бўлар дейман.

Шунақа ибораларда менга меҳмон бўлишни таклиф қилишди — шу билан қаршимда Рэчелнинг турмушга чиқишига аралашиш бобида бебаҳо бир истиқбол намоён бўлди.

Сухбатимиз ҳафтанинг ўртасида воқе бўлди. Шанба куни уйни улар учун тахт қилиб бўлдим. Бу қисқа муддат мобайнида мен барча хизматкорларнинг феъл-атворларинигина эмас, диний-этиқодларини ҳам текширувдан ўтказдим ва виждонимнинг амри билан улардан бир қисмини танлаб олдим. Мен, шунингдек, шу шаҳарда истиқомат қиладиган жиддий дўстларимдан иккитасини топиб, уларни кўриб ҳам келдим. Мени Брайтонга олиб келган бетавфиқ мақсадимни шу дўстларимга ишониб айтдим. Улардан бири — маънавий дўстим бўлиб, у ўзи хизмат қиладиган черковда бизнинг кичкина жамиятимиз учун жой тайинлаб қўйишда менга ёрдам берди. Иккинчи дўстим менга ўхшаган эрга тегмаган аёл эди. У ўзининг бошдан-оёқ жуда бебаҳо нашрлардан таркиб топган кутубхонасини тўлалигича менинг ихтиёримга бериб қўйди. Мен бу кутубхонадан Рэчель учун синчиклаб танлаб, олтитача асар олдим. Мен уларни Рэчель эгаллаши лозим бўлган хоналарга тарқатиб чиқиб, тайёргарлик ишларини тугади деб ҳисобладим. Унга хизмат қилувчи хизматкорларнинг метиндай мустаҳкам имони, унга ваъз-насиҳат қилувчи пасторнинг метиндай мустаҳкам имони, унинг столи устида ётган китоблардаги метиндай мустаҳкам имон — учта ажиб совға бўлиб, мен ғайрат қилиб, уларни шўрлик етим қизга айтиб тайёрлатгандим. Шанба куни қариндошларимнинг келишини кутиб, дераза олдида ўтирар эканман, менинг қалбим самовий хотиржамликка лиммо-лим тўла эди. Менинг кўз ўнгимда серташвиш одамлар у ёқдан-бу ёққа изғиб юрарди. Эҳ, улардан қанчаси ҳам мен каби зиммасидаги мажбуриятни бекаму кўст бажарганидан мамнун бўла оларди. Қалтис савол! Яхшиси, бу масалага тўхтамай қўя қолайлик!

Соат олтидан ошганда сайёҳлар етиб келишди. Уларга мен кутгандек мистер Годфри эмас, балки адвокат мистер Брефф ҳамроҳ бўлиб келганини кўриб, мен ҳаддан ташқари лол қолдим.

– Аҳволларингиз қалай, мисс Клак? — деди у. — Бу гал қолиш ниятим бор.

Бир вақтлар Монтегю-скверда ишим қаршисида уни ўз ишлари билан чекинишга мажбур қилган эдим. Ҳозир у шунга шама қилмоқда эди. Унинг шамасидан сездимки, бу қари бандаи осий Брайтонга қандайдир алоҳида бир мақсад билан келган. Мен ўзимнинг севиқли Рэчелим учун кичкингина

жаннат тайёрлаб қўйган эдим — мана уни йўлдан урадиган шайтони лаъин ҳам келиб турибди.

— Биз билан бирга келолмагани учун Годфри кўп таассуф чекди, — деди Эблўайт холам. — Унинг Лондонда қандайдир иши чиқиб қолипти. Мистер Брефф унинг ўрнини эгаллаб, бизниқида душанбагача қолишга рози бўлди. Айтганча, мистер Брефф, менга жиндай-жиндай юриб туриш буюрилган, лекин буни сира ёқтирмайман. Мана, — деб илова қилди Эблўайт холам, деразадан кўчага ишора қилиб — унда бир хизматкор беморни креслода олиб ўтаётган эди — мана, менинг сайр ҳақидаги идеалим. Агар сизга ҳаво керак бўлса, креслода ўтириб ҳам ундан фойдаланиш мумкин. Агар борди-ю, сизга ҳориш зарур бўлса, ишончим комилки, анави хизматкорга қараб туриб, керагича ҳориш мумкин.

Рэчель нигоҳини денгиздан узмай, дераза олдида индамай турарди.

— Чарчадингизми, азизим? — деб сўрадим мен.

— Йўқ! Фақат жиндай маъюсман, холос, — деб жавоб берди у. — Мен Йоркширда турган кезларимда денгизни кўш нури шундай ёритиб турган аҳволда кўп кўргандим. Мен ҳеч қачон қайтиб келмайдиган ўша кунлар тўғрисида ўйлаяпман, Дзурилла.

Мистер Брефф тушликка қолди. Кейин бутун оқшом давомида ҳам кетгани йўқ. Унга қараганим сари унинг Брайтонга аллақандай махфий мақсад билан келганига ишончим орта борди. Мен синчиклаб уни кузата бошладим. У ўзини жуда беғам кўрсатишга уриниб, ҳаммавақт бўлар-бўлмас майда-чуйдалар ҳақида гап сотди. Бу аҳвол хайрлашиш чоғи етиб келгунча давом этди. У Рэчелнинг қўлини қисаётганида мен унинг қаҳрли ва синчков нигоҳини илғаб олдим. У нигоҳини бир дақиқа Рэчелга тикиб, унга алоҳида бир қизиқиш ва эътибор билан қаради. Афтидан, унинг махфий мақсади Рэчелга тааллуқли эди. У хайрлашаётганда на унга ва на бирон бошқа одамга арзигудек бирон гап айтгани йўқ. Эртаси кунги нонуштага келишни унинг ўзи тилаб олди ва тунагани меҳмонхонага жўнади.

Эртасига эрталаб Эблўайт холани черковбоп қилиб кийинишга улгуриши учун капотини вақтида ечишга мажбур қилишнинг ҳеч қандай имкони бўлмади. Унинг бемор қизи (менимча, унинг онасидан ўтган тузалмас ялқовликдан бошқа ҳеч қанақа касаллиги йўқ) кун бўйи тўшақда ётмоқчи эканини эълон қилди. Рэчель билан мен ўзимиз черковга ёлғиз кетдик. Менинг истеъдодли дўстим киборларнинг майда гуноҳларга маъжусий лоқайдлиги ҳақида беҳад гўзал бир ваъз айтди. Муқаддас бино ичида унинг суҳандонлиги бир соатдан ортиқроқ жаранглаб турди. Бу черковдан чиқаётганда мен Рэчелдан сўрадим:

— Бу ваъз сизнинг қалбингизга йўл топдими, азизим?

У жавоб берди:

— Йўқ. Фақат бошим жуда оғриб кетди.

Бунақа жавоб кўпларни саросимага солиб қўйиши мумкин эди. Аммо мен яқинларимнинг имони учун кураш йўлига қадам қўяр эканман, мени ҳеч нарса саросимага солмайди.

Биз келганда, Эблўайт хола билан мистер Брефф нонушта қилишиб ўтирган экан. Рэчель бош оғриғини баҳона қилиб, нонушта қилишдан бош тортганда муғамбир адвокат шу заҳотиёқ бундан фойдаланди.

— Бош оғриғининг давоси битта, — деди бу ярамас қария, — фақат сайр қилсангиз, тузаласиз, мисс Рэчель. Мен хизматингизга тайёрман. Қўлимни қабул қилиб, мени мурувватингизга мушарраф қиласизми?

— Бажонудил. Мен ўзим сайр қилишни жуда истаб тургандим.

— Соат иккидан ошиб қолди, — дедим мен мутелик билан. — Кечки ибодат соат учда бошланади, Рэчель.

— Наҳотки, мени яна черковга боради деб ўйласангиз, — деди у зарда билан. — Бошим лўқиллаб турибди-ку...

Мистер Брефф хушомадгўйлик билан унинг қаршисида эшикни ланг очди ва бир лаҳзадан сўнг икковлари уйдан чиқди-кетди. Билмадим, бошқа бирон вақтда ҳозирги дақиқадан ортиқроқ даражада зиммамда аралашишдек муқаддас мажбуриятни ҳис қилганмидим, йўқми? Аммо илож қанча! Шу

куни кечроқ биринчи ўнг келган фурсатдан фойдаланиб аралашмоқдан бошқа чора қолмаган эди.

Мен кечки ибодатдан, улар сайрдан қайтганимизда адвокатга бир қарашнинг ўзидаёқ сездимки, у Рэчелга айтмоқчи бўлган гапининг ҳаммасини айтиб бўлибди. Мен авваллари ҳеч қачон Рэчелни бу даражада индамас ва хаёлчан кўрмаган эдим. Илгари ҳеч қачон мистер Бреффнинг унга шу қадар садоқатини намоёйиш этганини, шунчалик эътибор берганини ва унга шу қадар ошқора эҳтиром билан қараганини сезмаган эдим. У тушликка таклиф этилганини (эҳтимол, буни тўқиб чиқаргандир) маълум қилди ва эрталабки биринчи поездда Лондонга қайтиш ниятида ҳаммамиз билан хайр-маъзур қилди.

— Сиз аҳдингизда қаттиқ турасизми? — деб сўради у Рэчелдан остонада.

— Албатта, аҳдим қатъий! — деб жавоб берди у. Улар шу тарзда ажралишди.

У кўздан ғойиб бўлиши билан, Рэчель ўзининг хонасига кириб кетди. У тушликка ҳам чиқмади. Унинг оқсочи (ўша ленталик чепчик кийиб юрадиган) пастга тушиб, бекасининг яна бош оғриғи тутиб қолганини айтди. Мен унинг ҳузурига югуриб бордим-да, ёпиқ эшик орқали ўзимнинг опалик хизматларимни таклиф қилдим. Аммо эшик ёпиғлигича қолаверди — Рэчель эшикни очмади. Бу ерда мен ҳали қанчадан-қанча тўсиқларни енгиб ўтишим керак эди. Қаршимдаги ёпиқ эшикни кўриб мен бутун вужудимда янги ғайрат ва илҳом жўш ураётганини ҳис қилдим.

Эртасига эрталаб Рэчелга чой олиб киришганда мен ҳам хизматкорларнинг кетидан хонага кириб бордим. Мен унинг тўшаги ёнига ўтириб, уч-тўрт оғиз жиддий гаплардан гапирдим. У гапларимни ғамзакор хушмуомалалик билан эшитди. Мен жиддий дўстимнинг бебаҳо нашрлари столнинг бир бурчагига уюб қўйилганини кўрдим. Рэчель бу китобларни варақлаб кўрдимикин? Ҳа, лекин китоблар уни қизиқтира олмапти. Китоблардан баъзи жойларини унга овоз чиқариб ўқиб беришимга йўл кўярмикин? Бу жойлар фавқулодда қизиқарли бўлиб, афтидан, Рэчелнинг эътиборидан четда қолган кўринади. Йўқ, ҳозир эмас, у бошқа нарсани ўйлаб кўриши керак. Шу жавобларни берар экан, у тунги кўйлагининг қатларини бармоқлари билан ўйнаб ўтирди. Қандайдир бир шама билан унинг эътиборини дунёвий ишларга жалб қилмоқ керак эди — шу чоғда у дунёвий манфаатларни қадрларди.

— Биласизми, азизим, — дедим мен, — кеча менинг хаёлимга мистер Брефф масаласида жуда ғалати бир фикр келди. Сайр қилиб келганларингдан кейин сиз билан уни бирга кўриб, у сизга қандайдир бирор нохуш янгиликни маълум қилган, деган фикрга келдим.

У тунги кўйлагининг қатларини ўз ҳолига қўйди. Қора кўзлари ғазаб билан чақнади.

— Ундай эмас! Бу янгиликни эшитиш мен учун жуда мароқли бўлди ва мен бунинг учун мистер Бреффдан ғоят миннатдорман.

— А? — дедим мен юввошгина қизиқиш оҳангида.

У яна бармоқлари билан кўйлагининг қатларини титкилай бошлади ва қовоғини солганча менга тескари ўтириб олди. Мен ўзимнинг эзгу ишларимни бажариш давомида юзлаб марта шунақа муомалага дуч келганман. Бундай муомала бу гал ҳам мени янги уринишларга ундади. Мен унинг имонини пок сақлаб қолиш учун жон-жаҳдим билан ҳаракат қиларканман, ўта қалтис йўлга кириб бўлса-да, унинг унашилганига ошқора ишора қилдим.

— Сиз учун мароқли янгилик эканми? — деб такрорладим мен. — Афтидан, азизим, Рэчель, бу мистер Годфри Эблўайт ҳақидаги хабар бўлса керак-да?

У тўшакдан сапчиб турди-да, ранги мурдадек оқариб кетди. Афтидан, унинг тилининг учида аввалги бетийиқ шаккоклиги айланарди. Лекин у ўзини тутди; яна бошини ёстиққа қўйди-да, бир лаҳза ўйланиб қолди, кейин жуда ажойиб сўзларни айтди:

— Мен ҳеч қачон мистер Годфри Эблўайтга тегмайман.

Бу сўзларни эшитгач, сапчиб туриш навбати менга келди.

— Бу билан нима демоқчисиз? — дея хитоб қилдим мен. — Сизнинг никоҳингиз барча қариндош-уруғларингиз томонидан ҳал бўлган деб ҳисобланади-ку.

— Мистер Годфри Эблүайт бу ерга эртага келади деб кутишяпти, — деди у қовоғини уюб. — У келгунча шошмай туринг — ўзингиз кўрасиз.

— Аммо, азизим Рэчель...

У бош томонида осиелиқ турган қўнғироқчани жиринглатди. Хонада ленталик чепчик кийган кимса пайдо бўлди.

— Пенелопа, ванна!

Рэчелга нисбатан адолатли бўлайлик. У мени хонани тарк этишга мажбур қиладиган ягона йўлни топди. Эътироф этаман, бу гапга эътироз билдиришга ожизлик қилдим.

Рэчель нонуштага тушди, лекин туз тотимади ва нонушта давомида индамай ўтирди. Нонуштадан кейин у хонама-хона мақсадсиз тентираб юрди, кейин бирдан ҳуши жойига келгандай тўхтаб, фортепьянони очди. У чалиш учун танлаб олган мусиқа одобсиз ва бетавфиқ мусиқа эди. У саҳнадаги баъзи бир томошаларни эслатарди. Биласиз, бунақа томошаларни кўрганда, томирдаги қонингиз қотиб қолади. Мен махфий равишда мистер Годфри Эблүайтнинг соат нечада келишини кутишаётганини билиб олдим-да, кейин секингина уйдан чиқиб кетдим ва шу тарзда ўша мусиқадан ҳалос бўлдим.

Ўзим ёлғиз қолганимдан кейин мен бу ҳолдан ён атрофдаги дўстларимдан иккитасини кўриб келиш учун фойдаландим. Яна ўзингни жиддий одамлар билан жиддий мавзуларда суҳбатлашаётган ҳолда ҳис қилишдан ортиқроқ лаззат борми? Беҳад мадад олган ва қуввати янгиланган ҳолда мен орқага йўл олдим — мақсад — меҳмоннинг келишига кеч қолмай этиб бориш эди. Одатда, куннинг бу пайтида ошхона доим кимсасиз бўларди. Бу гал ошхонага кириб, мистер Годфри Эблүайт билан юзма-юз тўқнаш келдим.

У қочиб қолиш учун уриниб ҳам кўрмади. Аксинча, у фавкулудда бир шошилинич билан менинг ёнимга келди.

— Азизим мисс Клак, мен айти сизни кутиб тургандим. Мен Лондондаги ишларимдан тасодифан ўзим ўйлагандан эртароқ бўшадим ва бу ерга белгиланган вақтдан олдинроқ этиб келдим.

Гарчи бу Монтегю-сквердаги воқеадан кейин биринчи учрашувимиз бўлса-да, унинг гапларида хижолатдан асар ҳам йўқ эди.

— Сиз Рэчелни кўрдингизми? — деб сўрадим мен.

У қисқагина хўрсиниб, менинг қўлимдан олди. Албатта, унинг жавобининг оҳанги мени лол қолдирмаганда, мен қўлимни тортиб олган бўлардим.

— Мен Рэчелни кўрдим, — деди у мутлақо хотиржам тарзда, — унинг менга унашилгани сизга маълум эди, шундайми, қадрли дўстим? Аммо у бирдангина ваъдасидан қайтишга аҳд қилди. Ўйлаб-ўйлаб шу қарорга келибди. У ўйламай берилган ваъдасини қайтиб олса ва менга бошқа бахтлироқ жуфти ҳалолни танлашга эрк берса, икковимизга ҳам яхши бўлармиш, Рэчель далил қилиб кўрсатган ягона сабаб шу. Унинг менга берган бирдан-бир жавоби ҳам шу.

— Сиз-чи? Ўз томонингиздан нималар қиллингиз? — деб сўрадим мен. — Индамай бўйсунавердингизми?

— Ҳа, — деди у ўта бамайлихотирлик билан, — бўйсунавердим.

Ҳозирги вазиятларда унинг феъл-атвори шу даражада англаб бўлмайдиган аҳволда эдики, мен ҳайратдан ўзимни йўқотиб қўйгандим. Ҳолбуки, қўлим ҳамон унинг қўлида эди. Кимга бўлмасин, бирор одамга кўзни лўқ қилиб бақрайиб қарамоқ — дағаллик бўлади, жентльменга шундай қарасанг одобсизлик ҳисобланади. Мен бу беодоб ишнинг икковини ҳам қилдим. Кейин худди тушдагидек дедим:

— Бу қандоқ бўлди?

— Ижозат берсангиз, ҳаммасини айтиб берай, — деб жавоб берди у. — Келинг, яхшиси, ўтирайлик.

— У мени ўриндик ёнига бошлаб келди. Гира-шира эсимда бор — у жуда ҳам гамхўр эди. У менга кўмаклашиш учун қўли билан мени кучоқлаб олди, шекилли. Лекин буни аниқ айта олмайман. Мен мутлақо ҳолсиз эдим, унинг аёлларга муомаласи эса ҳамини жуда самимий бўлган. Ҳарҳолда, биз ўтирдик. Бошқа ҳеч нарсага кафил бўлолмаганимда ҳам, ўтирганимизга ишончим комил.

7 боб

— Мен соҳибжамол қайлиқдан, жуда зўр ижтимоий мавқедан ва катта даромаддан маҳрум бўлдим, — деб бошлади мистер Годфри, — ва бунга курашсиз бўйсундим. Бунақа галати қилиқнинг сабаби нима бўлиши мумкин? Менинг бебаҳо дўстим, сабаби йўқ.

— Сабаби йўқ? — деб такрорладим мен.

— Ижозатингиз билан, қимматли мисс Клак, таққослаш учун сизга болани мисол келтираман, — деб давом этди у. — Бола ўз хатти-ҳаракатида бирон йўналишни танлар экан, ҳаммавақт буни самимий қилади. Сиз унинг ҳаракатига таажжуб қиласиз-у, бунинг сабабини билишга уринасиз. Бола бечора сизга бу сабабни тушунтириб беролмайди. Сиз худди шу тарзда майсадан нега кўкараётганини, қушдан нега сайраётганини сўрашингиз мумкин. Хуллас, мен ҳозирги ҳолатда ўша болага, майсага ёхуд қушга ўхшайман. Мен мисс Вериндерга нима сабабдан менга турмушга чиқишини таклиф қилганимни билмайман. Мен ўзимга таниш хонимларни нима сабабдан ҳаёсизларча назардан соқит қилганимни билмайман. Мен оналар васийлиги комитетидан қандай қилиб юз ўғирганимни билмайман. Сиз болага “нега инжиқлик қиялпсиз” дея танбеҳ берасиз. Бу фаришта эса бармоғини оғзига солганича, индамай тураверади, чунки нега эканини ўзи ҳам билмайди. Мен ҳам ҳозир худди шу аҳволдаман, мисс Клак! Мен буни бошқа ҳеч кимнинг олдида эъгироф этолмайман. Аммо мен ҳамма гапни сизга айтиб беришга ўзимни бурчли деб билияпман.

Мен аста-аста ўзимга кела бошладим. Менга муҳим маънавий жумбоқни ечиш таклиф қилинмоқда эди. Маънавий муаммолар мени жуда қизиқтирди ва ўйлайманки, уларни анча маҳорат билан ҳал қиламан.

— Дўстларим орасида асили сиз, ақлингизни пешланг-да, менга ёрдам беринг, — деб давом этди у. — Қани айтинг-чи, нега энди ҳозир шундай бир вақт келдики, менинг уйланишим борасидаги режаларим худди тушга ўхшаб кўрина бошлади? Нима учун бирданига кўнглимга менинг чинакам бахтим ўзимга яқин хонимларга уларнинг камтарона, лекин фойдали ишларини бажаришда кўмаклашмоқдир деган фикр келди? Нима учун мени раис чорлаганда унга ишонарли сўзларни айтишни ўзим учун сурур деб билдим? Ижтимоий мавқени нима қиламан? Мен шундоқ ҳам тирикчилигимни ўтказиб турибман, кафтдақина уйим учун ва йилида иккита фрак учун тўлагани пулим етарли. Мисс Вериндерни нима қиламан? У менга ўз оғзи билан бошқа одамни яхши кўришини (гап шу ерда қолсин, мисс Клак) айтди ва шу одамни тезроқ ҳаёлидан чиқариб ташлаш учун менга тегар эмиш. Қандай бемаъни иттифоқ бу? О, парвардигор! Қандай бемаъни иттифоқ! Рэчель ҳам фикрини ўзгартирганини ва менга берган сўзини қайтиб олишни таклиф қилганини билиб, мана шуларни кўнглимдан кечирдим, мисс Клак. Мен ўзимни фавқуллода даражада енгил ҳис қилдим (бу тўғрида заррача ҳам шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас). Бир ой аввал бошим осмонга етиб уни бағримга босгандим. Бир соат олдин энди уни ҳеч қачон бағримга босмаслигимни билганимдаги хурсандчилик мени кучли ичкиликдек маст қилди. Бу мумкин эмасдек туюлади — бунинг сира имкони йўқдек кўринади. Ҳолбуки, буларнинг бари воқеъ бўлган ҳодисалар. Биз икковимиз манави иккита стулда ўтирганимизда мен улар ҳақида сизга гапириб бериш шарафига ноил бўлгандим. Мен соҳибжамол қайлиқдан, катта даромаддан маҳрум бўлдим ва бунга курашсиз кўндим. Буни сиз қандай изоҳлай оласиз, азиз дўстим? Мен буни изоҳлашга ожизман, бунга кучим етмайди.

Унинг ажойиб боши кўкрагига эгилди ва у умидсизлик билан маънавий муаммони ҳал қилишдан бош тортди.

Бу менга жуда чуқур таъсир қилди. Хасталик мен учун қундай равшан бўлиб қолди. Биз тажрибадан биламизки, юксак қобилият эгалари бўлмиш одамлар кўпинча уларнинг атрофини ўраб олган ўта маҳлуд одамлар даражасига тушиб қолишади. Шак-шубҳа йўқки, доно тақдирнинг мақсади бу дунёнинг буюк одамларига уларнинг ҳам умрлари бебаҳо эканини ва уларга улуғлик бахш этган қудрат шу улуғликдан маҳрум қилиши ҳам мумкинлигини эслатиб

туришдан иборатдир. Назаримда, энди китобхон мухтарам мистер Годфрининг қайғули хатти-ҳаракатида (мен уларга пинҳона гувоҳ бўлдим) шундай таҳқирлардан бирини осон ажратиб ола билади.

Мен унга ўзимнинг қарашимни бир неча оғиз жўн ва сингилона сўзларда баён қилдим. Унинг хурсанд бўлганини кўриш мароқли эди. У гоҳ бу кўлимни, гоҳ у кўлимни лабларига босарди. Унинг бизга қайтиши мумкинлиги ҳақидаги фикрдан гоят ҳаяжонланиб кетганим учун қўлларимни ҳар нима қилишга индамай эрк бериб қўйдим. Мен кўзларимни қисдим. Маънавий жазава тўлқинида ўзимни унутиб, унинг елкасига бошимни қўйдим. Агар ташқи дунёнинг сурони эс-ҳушимни йиғиб олишга мажбур қилмаганда, бир дақиқадан кейин, мең, албатта, ўзимдан кетиб, унинг қўлига йиқилардим. Эшик ортидан пичоқ ва санчқиларнинг дағал шақир-шуқури эшитилди — хизматкор йигит нонушта учун дастурхон тузагани келипти. Мистер Годфри сапчиб турди-да, камин устидаги соатга қаради.

— Сиз билан бирга бўлганимда, вақт жуда тез ўтарди-я! — деб хитоб қилди у. — Мен поездга кечикяпман.

Мен ундан журъат қилиб, нега Лондонга қайтишга бу қадар ошиқатганининг боисини сўрадим. Унинг жавоби менга унинг оилавий қийинчиликларини эслатди. Аммо бу мушкулотлар энди воқе бўлмоғи керак эди.

— Мен отамдан хат олдим, — деди у. — Ишлар уни Фризинголдан Лондонга бугун келишга мажбур қилаётган экан. У бу ерга ё бугун кечкурун ёхуд эртага эрталаб келмоқчи. Мен билан Рэчель ўртасида содир бўлган воқеадан уни огоҳ қилиб қўйиш зарур.

Шу сўзлар билан у шоша-пиша жўнаб кетди. Мен ҳам худди шундай шошилиш билан юқорига югуриб чиқдим — нонушта вақтида Эблүайт холам ва Рэчель билан учрашиш олдидан ўз хонамда ётиб, бироз ўзимга келиб олмоғим керак эди.

Менга яхши маълумки, ҳамма нарсани гийбат қиладиган киборлар дунёси мистер Годфрини ҳам қоралади. Уларнинг фикрича, мистер Годфри аллақандай мулоҳазаларга бориб, биринчи бор қулай фурсат келиши биланоқ, мисс Рэчелни берган ваъдасидан халос этипти. Қулоғимга яна шу етиб келдики, мистер Годфрининг менинг назаримда аввалги обрўсини қайта тиклашга астойдил уринганини баъзи одамлар унинг ғаразли ниятига йўйишипти. Гўё мистер Годфри мен орқали битта мухтарама хоним билан ярашиб олмоқчи бўлган эмиш. Бу хоним оналар васийлиги комитетининг аъзоси бўлиб, бу дунёнинг неъматлари унда мукамал мужассам топган эди. Бу аёл менинг севимли дўстим эди. Мен бу разил бўҳтонларни эслаётган эканман, буни фақат бир мақсад билан қиялпман — айтмоқчиманки, улар ҳеч қачон менинг қалбимга заррача ҳам таъсир кўрсатган эмас.

Мен пастга, нонуштага тушар эканман, куёвдан ажралиш Рэчелга қандай таъсир қилганини кўриш иштиёқида ёнар эдим.

Менга шундай туюлдики (лекин очиғини айтганда, мен бунақа ишларда қози бўлолмайман), у эркинлигини қайтариб олиши билан, яна ўзи севган бошқа одам ҳақидаги фикрларига қайтган кўринади. У қалбида ўзи хижолат бўладиган туйғусини енгиб ўтолмагани учун ўзидан норози бўлаётгандай эди. Ким эди бу одам? Мен сезиб турибман, аммо бекорчи мулоҳазаларга вақт сарфлашнинг фойдаси йўқ. Агар мен уни ҳақ йўлга сололсам, албатта, унинг мендан яширадиган сири қолмайди. Мен бу одам ҳақидаги ҳамма гапни эшитаман, Ойтош ҳақидаги бор гапни ҳам эшитаман. Мабодо менда Рэчелни имоннинг энг юксак чўққилари сари олиб боришдек олиғ мақсад бўлмаган тақдирда ҳам, унинг руҳини ана шу гуноҳи азимга элтувчи сирлардан халос этиш истагининг ўзиёқ мени бундан кейин ҳам ҳаракат қилишга рағбатлантириш учун кифоя қиларди.

Эблүайт хола кечкурун беморларга аталган ўриндикда ўтириб, ҳаво оларди. Рэчель унга ҳамроҳ эди.

— Шу ўриндикни ўзим кўтариб юрсам дейман, — деди у ташвишли оҳангда, — мен ўзимни шундай толиқтиришни истаيمانки, охири ҳорғинликдан оёқда туролмай, йиқилсам.

Кечга бориб ҳам унинг аҳволи ўзгармади. Мен дўстимнинг бебаҳо нашрларидан бирида (“Мисс Джейн-Энн Стампернинг ҳаёти, мактублари ва асарлари”, қирқ бешинчи нашр) Рэчелнинг ҳозирги аҳволига жуда мос келадиган жойни топдим. Аммо уни ўқиб беришни таклиф қилганимда Рэчел мени ташлаб, фортепьянонинг ёнига кетди. Агар у шу билан менинг сабр-тоқатим тоқ бўлди деб ўйлаган бўлса, жиддий одамларни яхши билмаслигини кўрсатади. Мен мисс Джейн Стамперни ёнимда қолдирдим-да, келажакдан ноумид бўлмасдан, бўлгуси воқеаларни кута бошладим.

Уша кунни кечқурун қария Эблўайт келгани йўқ. Аммо мен бу очофат одамнинг ўғли билан Вериндернинг никоҳига қандай аҳамият бераётганини билар эдим, шунинг учун уни эртаси кунига, албатта, кўришимизга (мистер Годфри бунга халақит беришга ҳар қанча уринмасин) ишончим комил эди.

Чиндан ҳам эртаси кунни, худди мен айтганимдек, қария, Эблўайт келди. Эри кўққисдан пайдо бўлиб қолганини кўриб, Эблўайт хола табиати имкон берган даражада чехрасида таажжубга ўхшаган бир нарсани намоён этди. У кириб келганига бир дақиқа ўтар-ўтмас, мени беҳад лол қолдириб, мистер Брефф пайдо бўлди. Биласизки, у бор жойда, албатта, бироз кутилмаган ва чалкаш воқеа рўй бермай қолмайди.

Адвокатнинг бу ерда бўлиши ҳозирги вақтдан кўра ортиқроқ даражада менга хуш келмаган бирор холни эслаёлмайман. Афтидан, у ҳарбий ҳаракатларни бошлашга тайёргарлик кўриб келади.

— Келиб жуда яхши қилибсиз-да, сэр, — деди мистер Эблўайт мистер Бреффга сохта мулойимлик билан мурожаат қилиб. — Кеча мен сизнинг маҳкамангиздан чиқа туриб, бугун сизни Брайтонда кўриш шарафига ноил бўлман деб ўйламаган эдим.

— Сиз чиқиб кетганингиздан кейин мен бутун суҳбатимизни яна бир бор хаёлимдан ўтказдим, — деб жавоб берди мистер Брефф. — Шунда менинг бу ерда фойдам тегиб қолиши мумкин деган фикр хаёлимга келди. Мен поездга зўрға улгурдим. Сизнинг қайси вагонга чиққанингизни кўрмай қолдим.

Шу изоҳни бергач, у Рэчелнинг ёнига ўтирди. Мен камсуқумлик билан бир бурчакка бориб ўтирдим-да, ҳар эҳтимолга қарши тиззамга Джейн-Энн Стамперни қўйдим. Холам, одатига кўра, елпиғичи билан бамайлихотир елпиниб, деразанинг олдида ўтирарди. Мистер Эблўайт хонанинг ўртасида турарди. У жуда дўстона оҳангда жиянига мурожаат қилганида унинг тепакал боши олатдагидан кўра қизариброқ кетган эди.

— Азизим Рэчель, — деди у, — мен Годфридан жуда галати бир гапни эшитдим. Ушани аниқлай деб атайин келдим. Бу уйда сенинг хос меҳмонхонанг бор. Мени ўша ерга бошла.

Рэчель қимир этмади. У шу йўл билан ишни жанжалга олиб бормоқчимиди ёхуд мистер Бреффнинг бирон махфий ишорасига қараб шундай қилдими, буни очиқ айта олмайман. Фақат у қария Эблўайтни меҳмонхонасига олиб боришдан бош тортди.

— Менга айтадиган нима гапингиз бўлса, — деб жавоб берди у, — ҳаммасини шу ерда — менинг қариндошларим ва (у мистер Бреффга бир қараб олди) онамнинг садоқатли эски қадрони ҳузурда айтишингиз мумкин.

— Ихтиёрингиз, азизим, — деб илтифот билан жавоб берди мистер Эблўайт.

У ўтириб давом этди:

— Бир неча ҳафта муқаддам ўғлим менга мисс Вериндернинг унга турмушга чиқишга сўз берганини хабар қилган эди. Бўлиши мумкинмики, Рэчель, у бу гапларни нотўғри тушунган бўлсин ёхуд хаёлидан тўқиб чиқарган бўлсин?

— Албатта, йўқ, — деб жавоб берди у. — Мен унга тегишга сўз берган эдим.

— Жуда очиқча жавоб, — деди мистер Эблўайт. — Жавобингиз мени қаноатлантиради. Бир неча ҳафта муқаддам рўй берган воқеани айтишда, демак, Годфри адашмаган. Афтидан, у кеча содир бўлган воқеада адашган кўринади. Тушунаман. Сизлар шунчаки аразлашиб қолгансизлар. Ошиқ-маъшуқлар ўртасида бу бўлиб туради. Лекин менинг довдир ўғлим буни

жиддий қабул қилган. Эҳ, боласи тушмагур, унинг ёшида пишиқроқ бўлса ҳам бўларди.

— Бир-биримизни тушунишга ҳаракат қилайлик, мистер Эблўайт. Кеча мен билан ўглингиз ўртасида ҳеч қанақа жанжал бўлгани йўқ. Агар у сизга менинг ажралишни таклиф қилганимни ва у бунга рози бўлганини айтган бўлса, сизга чин ҳақиқатни айтипти.

Иссиқликнинг кўтарилганини кўрсатувчи термометр мистер Эблўайтнинг тепакали янада қизариб, унинг жаҳли чиқа бошлаганидан далолат берди. Унинг чехрасида аввалгидан кўра мулойимроқ ифода бор эди, аммо бошининг тепаси борган сари қизариб бормоқда эди.

— Қўй, қўй, азизим, — деди у жуда хотиржам оҳангда, — жаҳлинг чиқмасин, бечора Годфрига бунақа бағритошлик қилма. У бирор нарсани ноўрин гапириб қўйгандир. Болалигидан шунақа. Лекин нияти ҳамиша яхши. Ҳа. Рэчель, унинг кўнгли тоза.

— Мистер Эблўайт, мен гапимни аниқ тушунтира олмадим, шекилли, ёки сиз атайин мени тушунишни истамаяпсиз. Ўглингиз билан менинг ажралишим масаласи узил-кесил ҳал қилинган. Биз бутун умримиз давомида бир-биримизга фақат тоға-жиян бўлиб қоламиз. Тамом-вассалом! Гапим тушунарлими?

Рэчель бу гапларни шунақа оҳангда айтдики, уни ҳатто қария Эблўайт ҳам тушунмаслиги мумкин эмас эди. Температура яна бир градус кўтарилди, у яна гап бошлаганда овози сира ўзининг кўнгилчанлиги билан машҳур бўлган одамнинг овозига ўхшамай қолди.

— Бундан чиқадики, — деди у — ораларингизда ҳамма нарса тугапти-да? Шундоқми?

— Марҳамат қилиб, буни тушунинг, мистер Эблўайт.

— Мен яна шуни тушунмоғим керакки, ажралиш ҳақидаги таклиф сендан чиққан. Шундоқми?

— Аввалига мендан чиқди. Лекин боя сизга айтганимдек, ўглингиз рози бўлди ва маъқуллади.

Термометрнинг симоби энг юқори нуқтага кўтарилди — мистер Эблўайтнинг тепакали қизилликдан ўтиб, кўнғир тус олди.

— Менинг ўғлим юраксиз кўрқоқ! — деб қичқирди ғазаб ичида бетавфиқ қария. — Мен ўзим ота сифатида билишни истайман, мисс Вериндер, мистер Годфри Эблўайтнинг хулқ-атворида қайси жиҳати хушингизга ўтирмайди?

Шу ўринда мистер Брефф биринчи бор гапга аралашди:

— Сиз бу саволга жавоб беришга мажбур эмассиз, — деди у Рэчелга.

Қария Эблўайт шу заҳоти унга ташланди.

— Шуни унутмангки, сэр, — деди у, — сиз бу ерда чақирилмаган меҳмонсиз. Биров илтимос қилса аралашинг. Бўлмаса, ҳеч ким сизнинг аралашингизга муҳтож эмас.

Мистер Брефф бунга парво ҳам қилмади. Унинг серажин юзида биронта мускули қилт этмади. Рэчел унинг маслаҳати учун миннатдорлик билдирди, кейин хотиржамлигини сақлаган ҳолда қария Эблўайт томонга ўтирилди. Рэчельнинг ҳали ёшгина қиз бола эканини эътиборга олганда, унинг юзидаги хотиржамликни кўришнинг ўзи кўрқинчли эди.

— Сизнинг ўглингиз ҳам менга худди шу саволни берган эди, — деди у, — унинг саволига берадиган жавобим битта эди. Худди ўша жавобни сизга ҳам бераман. Ажралишни таклиф қилганимнинг боиси шундаки, мен мулоҳаза қилиб кўриб, ўйламасдан берилган ваъдани қайтариб олсам ва мистер Годфрининг бошқа бировни танлаши учун эрк берсам, мен учун ҳам, унинг учун ҳам яхши бўлади деган хулосага келдим.

— Буни эшитиб, ўғлим нима қилди? — деб сўради мистер Эблўайт. — Буни билишга ҳаққим бор. Хўш, ўғлим нима қилди?

Рэчель ҳам ўжарлик билан айтганидан қолмади.

— Мен айтишим мумкин бўлган бор гапни айтдим. Хоҳ сизга, хоҳ ўглингизга бўлсин, бундан бошқа айтадиган гапим йўқ, — деди у.

— Лўндасини айтганда, мисс Вериндер, ўғлимни лақиллатибсиз-да!

— Рэчель бир лаҳза индамади. Унинг орқасида ўтирганим учун Рэчелнинг

хўрсинганини эшитдим. Мистер Брефф унинг қўлини олиб, қисиб қўйди. Кучларини жамлаб олиб, Рэчель мистер Эблўайтга аввалгидай дадил жавоб берди:

— Бу ишим билан мен ўзимга қарши турли-туман ғийбатлар қўзғадим, — деди у. — Лекин уларнинг ҳаммасига чидадим. Мени ёлғончи деб ҳақорат қилишингиз мумкин бўлган фурсат ўтиб кетди.

У шу даражала алам билан гапирдики, мен унинг хаёлига Ойтошнинг галвали тарих келмадимикан, деб ўйладим.

— Менинг бошқа айтадиган гапим йўқ, — деб маъюс илова қилди у ҳеч қайсимизга алоҳида мурожаат қилмаган ҳолда. У ҳаммадан ўгирилиб яқиндаги деразага қараб турарди.

Мистер Эблўайт ўрнidan сапчиб туриб, стулини шу даражада куч билан сурдики, стул ағанаб кетди.

— Менинг эса айтадиган гапим бор, — деб наъра тортди у стулга муштлаб. — Гапим шуки, агар бу ҳақоратни ўғлим ҳис қилмаётган бўлса, мен ҳис қиляпман.

Рэчель сесканди ва унга бехос таажжуб билан қараб қолди.

— Ҳақорат дейсизми? — деб такрорлади у. — Бу билан нима демоқчисиз?

— Ҳақорат! — деб қайтарди Эблўайт. — Ўғлимга берган ваъдангизни нима сабабдан бузганингизни яхши биламан, мисс Вериндер. Ўзингиз айтмасангиз ҳам, барибир, яхши биламан. Сизнинг лаънати оилавий такаббурлигингиз Годфрини таҳқир этяпти. Мен холангизга ўйланганда ҳам худди шундай бўлган эди. Унинг қариндошлари, қашшоқ қариндош-уруғлари ўз қўллари билан давлатини топган ҳалол одамга турмушга чиққани учун холангиздан юз ўгириб кетишган эди. Менинг авлод-аждодим йўқ. Мен ўғирлик ва қотиллик билан тирикчилик қиладиган каллакесарлар ва муттаҳамлардан тарқаган эмасман. Эблўайтларнинг устида қачон кўйлаги бўлмаганини ва улар қачон имзо чеколмай саводсиз юрганини айтиб беролмайман. Ҳа! Ҳа! Мен уйланганимда, Гернкастлларга тўғри келмаган эдим. Энди эса ўғлим сизга тўғри келмай қолипти. Мен анчадан бери бунга сезиб юрардим. Энди Гернкастллар ҳам тилга кирипти, хоним. Мен бунга анчадан бери сезиб юрардим.

— Бехуда шундай қилган экансиз. Бу сизга муносиб эмас, — деди Брефф. — Ҳайронман, бу гапни айтишга қандай тилингиз борди?

Мистер Эблўайт жавоб учун оғиз жуфтлаб улгурмай, Рэчель таҳқирли нафрат оҳангида гапирга бошлади.

— Бунга эътибор беришга арзимамайди, — деди у адвокатга. — Агар у шундай ўйласа, майли, қўяверинг, ўйлайверсин.

Қизариб турган мистер Эблўайт кўкариб кетди. У нафаслари тиқилиб, зўрга ўзини ўнглаб олди. У гоҳ Рэчелга, гоҳ Бреффга шунақа ғазаб билан қарардики, гўё тилка-пора қилишни кимдан бошлашни билмаётгандай гарангсиб қолганди. Шу пайтгача лоқайдгина елпиғич билан елпиниб ўтирган хотини кўрқиб кетиб, уни тинчитмоқчи бўлди-ю, аммо уринишлари бехуда кетди. Мана шу қайғули даҳанаки жанг давомида мен аралашингизга ва бир неча оғиз жиддий сўзлар айтишга икки-уч марта иштиёқ сездим-у, аммо бўлиши мумкин бўлган оқибатлардан кўрқиб аралашмадим. Албатта, маънавий адолатнинг қарор топишини истовчи художўй инглиз аёл учун бунақа кўрқиш сира ярашмайди. Иш нимага бориб етганини кўргандан кейин мен одоб ҳақидаги ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйиб, ўрнимдан турдим. Агар мен ўзим тўқиган далиллар билан эътироз билдирмоқчи бўлганимда, эҳтимол, иккиланган бўлардим. Аммо ҳозир мен гувоҳ бўлиб турган қайғули оилавий низо Джейн-Энн Сампернинг мактубларида ажиб ва гўзал бир тарзда кўзда тутилган эди — “Оилавий иттифоқлик” мавзuidaги бир мингу биринчи мактуб. Мен камтарона бурчагимдан чиқиб, бебаҳо китобни очдим.

— Марҳаматли мистер Эблўайт! — дедим мен, — фақат бир оғиз гап!

Мен ўрнимдан туриб, хонадагиларнинг ҳаммасининг диққатини жалб қилганимдан кейин мистер Эблўайтнинг менга қандайдир кўпол бир гап айтмоқчи бўлаётганини пайқадим. Лекин менинг дўстона сўзларим уни тўхташиб қолди. У маъжусий бир таажжуб билан кўзларини лўқ қилиб менга қараб қолди.

– Ижозат бергайсиз, – деб давом этдим мен, – сизнинг самимий дўстингиз ва тилакдошингиз сифатида кўпдан бери бошқаларни уйғотишга ва ишонтиришга, маърифатли қилишга, имонини бақувват қилишга кўникиб қолган бир аёл сифатида менга ижозат бергайсиз – мен ўз зиммамга сизнинг руҳиятингизни тинчитишдек узрли бир вазифани олай.

У ўзига кела бошлади. У ғазабини сочишга тайёр эди, менинг ўрнимда бошқа бирон одам бўлганида шундай қиларди ҳам. Аммо менинг овозим (одатда, мулойим) ҳаётдаги муҳим дақиқаларда баланд кўтарила олади ҳам. Бу гал мен энг баланд оҳангларда гапириш иштиёқини ҳис қилдим. Мен мистер Эблўайтга қимматбаҳо китобимни яқин олиб бордим-да, бармоғим билан очиқ саҳифаларга ишора қилдим.

– Менинг сўзларимга эмас! – дея хитоб қилдим қизгин ғайрат тўлқинида. – Мен ўзимнинг камтарона сўзларимга эътибор талаб қилаётганим йўқ. Зинҳор бундай деб ўйлай кўрманглар! Саҳродаги куйруқ, мистер Эблўайт! Чўллаган ердаги шабнам! Тасалли сўзлари, донолик сўзлари, муҳаббат сўзлари – мисс Жейн-Энн Стампернинг эзгу, эзгу, эзгу сўзларидир.

Шу ерда мен тўхтаб қолдим, чунки нари ёғига нафасим етмай қолди. Мен ўзимга келиб улгурмай инсон қиёфасидаги бу ялмоғиз қутуриб қичқирди:

– Жин урсин... Мисс Жейн-Энн Стамперни!

Бу ерда кўп нуқта қўйилган жойдаги даҳшатли сўзни мен ёза олмайман. Шу сўз унинг оғзидан чиққанда қичқириб юбордим, кейин девор ёнидаги стол устида ётган халтага ташландим-да, унинг ичидаги ҳамма рисоаларни стол устига ағдардим. Кейин улардан биттасини олдим – бу “Само ҳаққи, жим бўлинг!” деб аталган ҳаёсиз сўкишлар ҳақидаги рисола эди – уни ғамзали илтижо ифодаси билан мистер Эблўайтнинг кўлига тутқаздим. У рисолани парча-парча қилиб йиртди-да, стол оша юзимга улоқтирди. Бундан кейин нима рўй беришини билмай ҳамма сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мен шу заҳотиёқ бурчагимга бориб ўтирдим. Бир марта шунақа воқеа рўй берган эди. Худди шунга ўхшаш вазиятда мисс Жейн-Энн Стамперни елкасидан тутишиб, хонадан итариб чиқаришган эди. Унинг мардлигидан илҳомланиб мен ҳам ўша кунга тушишимни кутдим.

Аммо бу гал унақа бўлмади. Даставвал у ўзининг хотинига мурожаат қилди:

– Ким, ким, ким, – дея ғазаб ичида дудуқланиб сўз қидирди у, – бу шаккок имонбузарни ким бу ерга чақирган?

Эблўайт хола бирон нарса деб жавоб беришга улгурмай, Рэчель унинг ўрнига жавоб берди:

– Мисс Клак меникида меҳмонда!

Бу сўзлар мистер Эблўайтга ғалағи таъсир кўрсатди. Улар уни бирданига ғазабдан ёнаётган одамдан совуқ бир нафрат туйғусига чулганган одамга айлантди. Ҳаммага аён бўлдики, Рэчель айтган гап ҳар қанча ювош оҳангда айтилган бўлмасин, мистер Эблўайтга устунлик берди.

– Ўҳ-ҳў! – деди у. – Мисс Клак бу ерда, менинг уйимда сизнинг меҳмонингизми?

Ўз навбатида Рэчелнинг тоқати тоқ бўлди, унинг юзи қизариб, кўзлари ғазабдан чақнади. У адвокатга ўгирилиб мистер Эблўайтга ишора қилди-да, кибр билан сўради:

– Бу билан нима демоқчи у?

Мистер Брефф учинчи марта аралашди.

– Сиз васий сифатида бу ўйни мисс Вериндер учун ижарага олганингизни унутиб қўйгансиз, шекилли, – деб у мистер Эблўайтга мурожаат қилди.

– Марҳамат қилиб, ошиқмасангиз, – деб унинг гапини бўлди мистер Эблўайт, – мен сўнги гапимни айтишим қолди, холос. Агар манави... – дея у менга қараб қолди – афтидан, мени алам қилдирадиган бирон ном билан аташни ўйлади, шекилли, – агар манави қони кўпирган қари қиз ҳадеб гапимнинг белига тепавермаганда, уни алақачон айтган бўлардим... Ижозатингиз билан, сэр, сизга шуни айтаманки, агар менинг ўғлим мисс Вериндерга тан маҳрамликка ярамаса, унда унинг отаси ҳам бу қизнинг

васийлигига ярамайди, деб ўйлайман. Энди тушунгандирсиз? Мен леги Вериндернинг васиятномасида таклиф қилинган васийликни рад этяпман. Қонун тили билан гапирганда мен зиммамдан васийлик мажбуриятини соқит қиламан. Бу уй менинг номимга ижарага олинган эди. Бу ижара учун ҳамма жавобгарликни бўйнимга оламан. Бу менинг уйим, истасам, уни ўз ихтиёрида қолдиришим мумкин, истасам, ижарага бераман. Мен мисс Вериндерни шоширишни истамайман. Аксинча, мен ундан илтимос қиламанки, ўзи учун қайси вақтни кулай деб билса, шунда меҳмонини ҳам, юқларини ҳам олиб чиқиб кетсин.

У ерга таъзим қилиб, хонадан чиқди. Рэчель ўғлига турмушга чиқишни истамагани учун мистер Эблўайт мана шу тарзда қасдини олди.

Унинг ортидан эшик ёпилиши биланоқ Эблўайт хола шунақа ажиб ғайрат билан ҳаракатга киришдики, уни кўриб ҳаммамиз жим қолишга мажбур бўлдик. У ўзида хонани кесиб ўтиш учун етарли куч топа олди.

— Азизим, — деди у Рэчелнинг қўлини олиб, — сен билан эримнинг ўзи эмас, газаби гаплашганини билмаганимда унинг учун жуда хижолат чеккан бўлардим. Сиз, сиз — деб давом этди Эблўайт хола мен ўтирган бурчак томон янги ғайрат билан мурожаат қилиб, — сиз унинг гагини келтирдигиз. Мен сизни ҳам, рисоаларингизни ҳам ортиқ ҳеч қачон кўрмасман деб умид қиламан.

У яна Рэчелга ўгирилиб, унинг юзидан ўпди.

— Эримнинг номидан сендан кечирим сўрайман, жонгинам. Сен учун нима қилиб беришим мумкин?

Доимий равишда ҳамма нарсада ўжар бўлган, ўз ҳаётидаги ҳамма хатти-ҳаракатларида инжиқлик қилиб ўрганган Рэчелнинг ана шу арзимас сўзларни эшитганда кутилмаганда кўзларидан ёш тирқиради. У ҳам индамай холасини ўпди.

— Агар мисс Вериндер номидан менга жавоб беришга ижозат берсангиз, — деди мистер Брефф, — мен сиздан илтимос қилардим, миссис Эблўайт, бу ерга мисс Рэчелнинг шляпаси ва рўмоли билан Пенелопани юборсангиз. Бизни ўн дақиқага холи қўйинглар, — деб қўшиб қўйди у паст овозда. — Сизлар менга ишонаверинглар, мен ҳамма нарсени ўз ўрнига қўяман. Сиз ҳам, мисс Рэчель, хурсанд бўласизлар.

Бу хонадоннинг адвокатга ишончи ҳайрон қолар даражада эди. Ортиқ бир сўз айтмай, Эблўайт хонадан чиқди.

— Эҳ, — деди мистер Брефф. — Гернкастлар қони ўзининг нуқсонларига ҳам эга. Мен бунга қўшиламан. Аммо шажара тоза бўлганига нима етсин?

Ана шу соф дунёвий мулоҳазани айтгач, у мен ўтирган бурчакка синчков назар ташлади. У, афтидан, менинг чиқиб кетишимни кутарди. Менинг Рэчелга ғамхўрлигим унинг ғамхўрлигига қараганда беқиёс юқори эди, шунинг учун стулга михлаб қўйилгандай ўтиравердим. Мистер Брефф худди Монтегю-Скверда бўлгани каби мени чиқариб юборишдан бутунлай умидини узди, шекилли. У Рэчелни деразанинг ёнидаги стулга етаклаб борди-да, ўша ерда гапини бошлади.

— Азизим мисс Рэчель, — деди у, — мистер Эблўайтнинг феъл-атвори, табиийки, сизни таҳқирлади ва таажжубга солди. Агар шундай одам билан баҳс қилишга арзиса, биз унга ўзбошимчалик билан иш юритишга ҳадди сифмаслигини бир зумда кўрсатиб қўярди у. Аммо арзимамайди. Сиз унга эътибор бериш керак эмас деганингизда мутлақо ҳақ эдингиз.

У гапдан тўхтаб, мен ўтирган бурчакка қараб қўйди. Мен рисоаларни қўлтигимга қисганимча, тиззамда Жейн-Энн Стампер билан қимир этмай ўтирдим.

— Сиз биласиз, — деди у Рэчелга ўгирилиб, — сизнинг онажонингиз юксак саховати туфайли атрофдаги одамларнинг яхши томонларинигина кўрарди-ю, уларнинг нуқсонларини пайқамасди. Сизнинг васийингиз қилиб куёвини белгилаганининг боиси шуки, унга ишонарди ва сингисига маъқул бўлади деб ишонганди. Мен ўзим ҳеч қачон мистер Эблўайтни ёқтирган эмасман. Шунинг учун онангизни васиятномага бир модда қўшиб қўйишга кўндиргандим. Унга кўра унинг иродасини бажо келтирувчиларга баъзи

ҳолларда янги васий тайинлашда мен билан маслаҳатлашиш ҳуқуқи берилган эди. Шундай ҳоллардан бири шу бугун юз берди. Мен ҳозир шунақа ҳолатдаман. Мен бажонудил ана шу қайғули тафсилотларни тугатаман-да, хотинимнинг топширигини бажаришга киришаман. Сиз миссис Бреффга меҳмон бўлиб, унинг бошини осмонга етказишга розимисиз? Менинг уйимда биз эсли-хушли одамлар маслаҳатлашиб, нима қилишни ҳал этгушимизга қадар оиламнинг аъзоси сифатида қолишга розимисиз?

Бу сўзларни эшитиб ўрнимдан турдим. Мистер Брефф миссис Эблўайтдан Рэчелнинг шляпаси ва рўмонини бериб юборишни илтимос қилганида мен унинг худди шу гапларни айтишидан кўрққан эдим. Кўрққанам бекор эмас экан.

Мен бирор оғиз гап айтиб улгурмай, Рэчель унинг таклифини қизғин миннатдорлик сўзлари билан қабул қилди.

— Шошманг! — деб хитоб қилдим мен. — Тўхтанглар! Сиз менинг гапимни тинглашингиз керак, мистер Брефф. Рэчелга сиз эмас, мен қариндошман. Уни мен таклиф қиламан, холажонимнинг иродасини бажо келтирувчилардан мени васий қилиб тайинлашларини илтимос қиламан. Рэчель, жонгинам Рэчель, мен сизга ўзимнинг камтарона кулбамни таклиф қиламан, навбатдаги поезд билан Лондонга жўнанг ва мен билан фақирона кулбамни баҳам кўринг!

Мистер Брефф ҳеч нарса демади. Рэчель менга совуқ бир таажжуб билан назар ташлади. У совуқ муомаласини яширишга уриниб ҳам кўрмади.

— Мурувватингиз учун раҳмат, Дзурилла, — деб жавоб берди у, — мен Лондонга борган кезларимда сизни кўриб кўриб тураман. Мен мистер Бреффнинг таклифини қабул қилиб кўйдим. Бундан буёқ мистер Бреффнинг назоратида бўлсам ёмон бўлмайди, деб ўйлайман.

— О, бунақа деманг, — дея илтижо қилдим мен, — мен сиздан ажрала олмайман. Рэчель, мен сизни тарк эта олмайман!

— Мен уни қучоқлашга уриниб кўрдим, аммо у ўзини четга тортди. Мендаги кўтаринкилик унга юқмади, аксинча, уни кўрқитиб юборди, холос.

— Сиз бекорга ҳаяжонланяпсиз, — деди у, — мен уни тушунмайман.

— Мен ҳам, — деди мистер Брефф.

Уларнинг меҳрсизлиги, кишини ижиргантирадиган дунёвий бағритошлиги менинг жаҳлимни чиқарди.

— О, Рэчель, Рэчель! — деб қичқирдим мен. — Наҳотки, мен чин қалбимдан сизни ҳақ йўлига солишга интилаётганимни ҳали ҳам кўрмаётган бўлсангиз? Наҳотки, ички овоз сизга ҳеч нарса демаётган бўлса? Ахир, ўлим менинг чангалимдан юлиб олгунча онангизга кўп яхшиликлар қилишга урингандим. Энди ўша яхшиликларни сизга қилмоқчи эдим.

Рэчель мен томонга бир қадам кўйди-да, менга жуда ғалати бир назар билан қаради.

— Онам масаласида нимани шама қилаётганингизни тушунмадим, — деди у, — марҳамат қилиб гапингизни тушунтириб беринг, мисс Клак.

Мен жавоб беришга улгурмай, мистер Брефф келди-да, унга қўлини таклиф қилиб, хонадан Рэчелни олиб чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Сиз бу гапни давом эттирмаганингиз маъқул, азизим Рэчель, — деди у, — мисс Клак ҳам тушунтириб бермай кўя қолгани тузук.

Агарда ёғочми, тошми бўлганимда ҳам бунга ўхшаш андишасизлик мени ҳақиқатни айтишга мажбур қиларди. Мен мистер Бреффни зарда билан итариб юбордим-да, ҳозирги вазиятга мос келадиган тилда тантанавор оҳангда христиан таълимотининг тавба-тазарру қилмай жон таслим қилиш жуда оғир мусибат экани ҳақидаги қарашларини баён қилиб бердим. Рэчель даҳшатдан қичқариб юбориб, мендан ўзини олиб қочди — бу ҳақда ёзар эканман, уятдан қизариб кетяпман.

— Кетайлик бу ердан! — деди у мистер Бреффга. — Худо ҳаққи, бу аёл яна бирон нарса айтиб улгурмасдан кетайлик. О, менинг шўрлик онамнинг бегуноҳ, фойдали, гўзал ҳаётини ўйланг. Сиз дафн маросимида қатнашган эдингиз, мистер Брефф. Уни ҳамма севганини ўзингиз кўргандингиз. Энг яхши дўстидан жудо бўлган фақир одамлар унинг қабри устида қандай фиғон қилганини ўзингиз кўрдингиз. Бу ярамас аёл бўлса, бу дунёда фариштадек

яшаб ўтган онамнинг у дунёда фаришта бўлажигига менда шубҳа уйғотмоқчи бўляпти. Бу тўғрида гапиришни бас қилайлик. Юринг, кетдик. Мен бу аёл билан бир ҳаводан нафас олаётганимнинг ўзидаёқ кўнглим беҳузур бўлиб кетяпти. У билан бир хонада турганимизни ўйлашнинг ўзиёқ мени даҳшатга солмоқда!

Рэчель ҳар қандай ялиниш-ёлворишларга ва панд-насихатларга бефарқ қолди-да, эшик олдига югуриб борди. Шу дақиқада оқсоч қиз унинг шляпаси билан рўмолини кўтариб келиб қолди. Рэчель уларни тўғри келганча жийиб олди.

— Буюмларимни жойланг-да, — деди у, — мистер Бреффниқига етказинг.

Мен хафа бўлдим, лекин — буни гапиришнинг фойдаси йўқ — таҳқирланганим йўқ. Мен Рэчелга яқинлашмоқчи бўлдим. Мен унга фақат бир гапни айтмоқчи эдим, “худо сизнинг тош бағрингизни юмшатсин! Мен сизни бажонудил кечираман!” демоқчи эдим. Аммо у юзига пардасини тушириб, қўлимдан рўмолининг учини юлқиб олди-да, шоша-пиша хонадан югуриб чиқди. Хонадан чиқар экан, эшикни шундоққина тумшугимнинг тагида қарсиллатиб ёпди. Мен бу ҳақоратга ҳам менга хос бўлган одатдаги саботим билан чидадим. Ўзимни ҳар қандай таҳқирлардан юқори қўйишга кўникиб қолганим учун мен буни эндиликда ўзимга хос сабр-тоқат билан эслаяпман.

Мистер Брефф хайрлашаётиб, менга истехзоли гап айтди.

— Тилингизни тийганингиз дурустроқ бўларди, мисс Клак, — деди у таъзим билан ва чиқиб кетди.

Ундан кейин ленталик чепчик кийган оқсоч қиз менга мурожаат қилди:

— Ҳаммани ким уриштириб қўйганини билиб олиш қийин эмас, — деди у. — Мен оддий бир оқсочман, холос. Лекин, тўғриси айтсам, сиз учун уйлиб кетяпман.

У ҳам орқасидан эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Мен хонада ёлғиз қолдим. Таҳқирланган ва ташландиқ бир ҳолда хонада ёлғиз қолдим.

Ўшандан бери мен Рэчель Вериндер билан бошқа кўришганим йўқ. У мени таҳқирлаганда уни кечирганман. Кейинги кунларда мен унинг ҳақиқа ҳам ибодат қилганман. Ўлганимдан кейин эса унинг менга қилган ёмонликларига жавобан қилган яхшилигим шу бўлсин — Рэчель мендан “Мисс Жейн-Эни Стампернинг ҳаёти, мактублари ва асарлари”ни олади. Мен уни Рэчелга васиятимда айтиб мерос қолдираман.

Грейс-Инн-Сквердаги адвокат мистер Мэтью Брефф томонидан ёзилган иккинчи ҳикоя

1 боб

Менинг ажойиб дўстим мисс Клак қаламни қўйди; унинг кетидан зум ўтмай қаламни мен олганимнинг иккита сабаби бор.

Биринчидан, шунинг учунки, шу пайтгача қоронғи бўлиб келаётган баъзи бир нуқталарни дурустроқ ёритиб беришим мумкин. Мисс Вериндер қайлиғидан ажралиш учун махфий сабабларга эга эди. Бу ишнинг айбори мен бўлдим. Мистер Годфри Эблвайт ўзининг жозибадор жиянининг қўлига даъво қилмасдан воз кечган экан, бунинг учун ҳам унинг ўз сабаблари бир эди ва уларни мистер Годфрига мен кўрсатган эдим.

Иккинчидан, бахтим кулиб боқдимиз ё тескари бўлдими — билмадим — мен ҳикоя қилаётган даврда ўзим ҳам ҳинд олмосининг сирига аралашиб қолдим. Мен ўз маҳкамамда феъл-атвори ғоят нажиб бир ажнабий одамни кўриш шарафига ноил бўлдим. Шубҳа йўқки, бу одам учта ҳинднинг бошлиғи эди. Бунга яна қуйидагини илова қилинг: эртаси куни мен машҳур сайёҳ мистер Мертуэт билан учрашиб, у билан Ойтош ҳақида суҳбатлашдим. Бу

суҳбатимиз кейинги воқеаларга муҳим таъсир кўрсатди. Бу саҳифаларда қайси сабабларга кўра муайян ўрин эгаллаб турганимнинг қисқача баёни шундай.

Никоҳ бузилганининг ҳақиқий сабаби бу воқеалардан олдин воқеа бўлди ва бинобарин, мазкур ҳикояда у биринчи ўринда турмоғи керак. Жамики воқеалар занжирини бошидан охиригача назардан ўтказиб чиқиб, сизга ҳар қанча ғалати туюлмасин, ҳикоямни менинг ажойиб мижозим ва дўстим марҳум сэр Жон Вериндернинг тўшаги ёнидаги дамлардан бошламоқни зарур топдим.

Сэр Жон инсониятга хос бўлган беозор ва ёқимтой нуқсонлар ичида ўз улушига эга эди. Эҳтимолки, бу улуш оз эмас, аксинча, катта эди. Бу нуқсонлар ичида ҳозирги ишга алоқадор биттасини айтаман — у сиҳат-саломат юрган чоғларида васиятнома ёзишни сира-сира истамади. Леди Вериндер уни ўз бурчини бажаришга ундаш учун имкон борича ҳаракат қилиб турди. У бизнинг гапларимиз тўғри эканига кўнарди, лекин бундан нарига ўтмасди. Бир куни у қаттиқ касалга чалиниб ётиб қолди ва кейинча шу касал уни нариги дунёга олиб кетди. Наҳоят, у ётиб қолгандан кейингина менга одам юбориб айтиб келишди ва мен мижозимнинг васият ҳақидаги қарорини эшитдим. Мен адвокатлик қилиб юриб, бутун умрим давомида эшитган васиятлар ичида буниси энг жўни эди.

Мен кириб келганда сэр Жон мудраб ўтирган эди. Мени кўриб, узил-кесил уйғонди.

— Қалай юрибсиз, мистер Брефф? — деб сўради у. — Мен гапни қисқа қиламан. Кейин яна ухлайман.

Менинг қалам, қоғоз ва сиёҳ олишимни у жуда зўр қизиқиш билан кузатди.

— Тайёрмисиз? — деб сўради у.

Мен таъзим қилдим-да, ручкани сиёҳга ботириб, унинг кўрсатмаларини кутдим.

— Мен ҳамма нарсани хотинимга қолдираман, — деди сэр Жон. — Бор гап шу.

У тўшагида бир ағдарилиб олди-да, яна уйқуга кетишга чоғлана бошлади. Мен уни безовга қилишга мажбур бўлдим.

— Мен тўғри англадиммикин гапингизни? — деб сўрадим. — Сиз шу бугунгача тасарруфингизда бўлган молу мулкингизнинг ҳаммасини тўлалигича леди Вериндернинг ихтиёрига қолдирмоқчисиз, шундайми?

— Ҳа, — деб жавоб берди сэр Жон, — фақат мен анча мухтасарроқ қилиб айтдим. Нима учун сиз ҳам қисқагина қилиб ёза қолмайсиз-у, мени яна ухлашимга қўймайсиз? Ҳаммаси — хотинимга. Васиятим — шу.

Унинг молу мулки тўлалигича унинг тасарруфида эди. Мулки икки хил — еру (мен атайин юридик ифодаларни қўлламаяпман) пулдан иборат эди. Бунақа ҳолларнинг кўпчилигида мижозимдан ўз васиятини ўйлаб кўришни илтимос қилишни бурчим деб билардим. Аммо бу гал билардимки, леди Вериндер бундай ишончга муносибгина эмас (яхши хотинларнинг ҳаммаси бунга муносиб), айни чоқда тегишли тарзда бу ишончни оқлайди ҳам (аёл зотини биладиган бўлсак, бунга уларнинг мингидан биригина қодир). Ун минут ичида сэр Жоннинг васиятини қоғозга тушириб, гувоҳларга имзолатиб бўлдим. Сэр Жоннинг ўзи эса бир ўгирилиб, уйқусини чала қолган жойидан давом эттираверди.

Леди Вериндер эрининг ишончини тўла оқлади. Бева қолганидан кейинги дастлабки кунлардақ у мени айттириб келди-да, ўзининг васиятини ёздириб қўйди. У ўзининг аҳволини шу қадар донолик билан тўла-тўқис тушунтирдик, унга бирон нарса деб маслаҳат беришга ҳеч қандай ҳожат қолмаган эди. Менинг масъулятим унинг кўрсатмаларини юридик шаклга солиб баён қилишдан бошланиб, шу билан тамом бўлди. Сэр Жон қазо қилганига икки ҳафта ҳам бўлмай, унинг қизининг келажаги ана шу тарзда донолик билан таъминлаб қўйилди.

Васиятнома менинг маҳкамдаги пўлат сандиқда мен истагандан кўра анча кам муддатда ётди. Бир минг саккиз юз қирқ саккизинчи йилнинг ёзидаёқ анча қайғули бир шароитда васиятномани кўздан кечиришга тўғри келади.

Мен ҳикоя қилаётган вақтда докторлар шўрлик Вериндернинг устидан ҳукм

чиқариб қўйишган эди. Том маъноси билан айтганда, бу ўлим ҳукми эди. У ўзининг аҳволидан биринчи бўлиб мени огоҳ этди ва мен билан бирга васиятномасини қайта кўриб чиқмоқчи эканини маълум қилди.

Қизнинг аҳволини бундан дурустроқ таъминлаб бўлмасди. Аммо вақт ўтиши билан баъзи бир узоқроқ қариндошларини тақдирлаш нияти бироз ўзгарди ва ҳужжатга уч-тўртта модда қўйиш зарурияти пайдо бўлди. Ҳар хил кутилмаган тасодифларнинг олдини олиш учун шу зумдаёқ ишга киришдик-да, бу сўнгги кўрсатмаларни иккинчи васиятномага киритиш ҳақида леди Вериндердан ижозат олдим.

Иккинчи васиятномага гувоҳларнинг имзо чекишини мисс Клак тасвирлаб берган. Унинг ўзи ҳам васиятномага гувоҳ сифатида имзо чеккан эди. Рэчель Вериндернинг молиявий манфаатлари масаласида иккинчи васиятнома биринчисини сўзма-сўз такрорлар эди. Бирдан-бир ўзгариш янги васий тайинлаш масаласига тааллуқли эди. Леди Вериндернинг вафотидан кейин мен васиятногани гумаштамга бериб, бизда қабул қилинган расм-русумга мувофиқ уни рўйхатдан ўтқазишни буюрдим.

Хотирам панд бермаса, уч ҳафталар ўтгач, алланечук ғалати ҳодисалар бўлаётгани тўғрисида биринчи маълумотлар келади. Мен гумаштам ва дўстимнинг маҳкамасига кириб қолган эдим. У мени ҳар қачонгидан ортиқроқ қизиқиш билан қабул қилганини сездим.

— Сизга айтадиган бир янгилигим бор, — деди у. — Нима деб ўйлайсиз, бугун эрталаб мен Докторс-Коммонед¹ нимани эшитдим? Леди Вериндернинг васиятномасини сўрашиб, кўриб чиқишибди.

Бу чиндан ҳам қизиқ янгилик эди. Васиятномада бирон баҳс туғдирадиган ҳеч нарса йўқ эди. Шунинг учун уни кўриб чиқиш кимга зарур бўлиб қолганини ўйлаб, ҳеч тагига етолмадим.

— Васиятногани ким сўраганини билдингизми? — деб сўрадим мен.

— Ҳа, Клерк буни менга сира иккиланмасдан айтиб берди. Васиятногани Скипп ва Смолли фирмасида хизмат қиладиган мистер Смолли кўриб чиқипти. Васиятнома ҳам рўйхатга олинмаган экан. Бинобарин, бошқа илож йўқ экан — унга ҳужжатнинг асл нусхасини кўрсатишга тўғри келипти. У ҳужжатни жуда синчиклаб кўрипти-да, ёндафтарига кўчириб ёзиб олипти. Ҳеч тасаввур қила оласизми — нима керак бўлган унга?

Мен бошимни чайқадим.

— Йўқ, лекин аниқлайман, — деб жавоб бердим, — шу бугуноқ! Шундай деб ўз хонамга қайтиб кирдим.

Агар менинг марҳума мижозимнинг васиятномасига бошқа фирма шунақа ғалати бир қизиқишни намойиш этганида, эҳтимолки, зарур кашфиётларимни қийналиб қилган бўлардим. Аммо Скипп билан Смоллига таъсирим катта эди, шунинг учун бу ўринда ҳаракат қилишим осон бўлди. Менинг гумаштам (жуда қобилиятли ва ажойиб одам) мистер Смоллининг укаси эди. Ана шу бевосита алоқа туфайли Скипп билан Смолли бир неча йилдан бери дастурхонимдан тўкилган ушоқ-увоқларни териб кун кўришарди, яъни менинг маҳкамага тушган, лекин ҳар хил сабабларга кўра улар билан шахсан шуғулланишни истамаган ишларни уларга ошириб турардим. Бу жиҳатдан менинг профессионал ҳомийлигим фирма учун анча муҳим аҳамиятга эга эди. Агар зарур бўлиб қолса, мен ҳозирги вазиятда уларга ўша ҳомийлигимни эслатиш ниятида эдим.

Мен маҳкамага келишим билан гумаштамга рўй берган воқеани айтиб бердим ва уни қуйидаги топшириқ билан Скипп ва Смоллининг ҳузурига юбордим: “Мистер Брефф сизларга салом йўллайди ва жаноб Скипп билан жаноб Смоллининг нима сабабдан леди Вериндернинг васиятномасини кўришни истаганларини билмоқчи?”

Буни эшитиб, мистер Смолли ўша заҳотиёқ маҳкамамга етиб келди. У мижози берган топшириқ асосида ҳаракат қилганини айтди. Кейин у бошқа гап айтолмаслигини, сир сақлашга ваъда берганини илова қилди.

¹ Васиятномаларни омонат сақлаш учун бериб қўйиладиган жой. У ерда истаган одам бироз ҳақ тўлаб, улар билан танишиб чиқиши мумкин.

Биз бу масалада анчагина баҳслашдик. Албатта, мен эмас, у ҳақ эди. Ростини айтганда, менинг жаҳлим чиқди, кўнглимда шубҳа уйғонган эди, шунинг учун кўпроқ нарса билишга астойдил уриндим. Ундан ташқари, бу гапни менга ишониб маълум қилинган сир деб тан олишдан бош тортдим ва ўзим учун бемалол ҳаракат қилиш ҳуқуқини талаб қилдим. Бундан ташқари, ўз вазиятимдан имкони борича кўпроқ фойда чиқаришни истар эдим.

— Майли, танлай қолинг, сэр, — дедим мен мистер Смоллига, — ё ўзингизнинг мижозларингизнинг, ё менинг мижозларимнинг ишларини танланг...

Тўғри, бу қилганим сира яхши эмас — бу золимликдан ўзга нарса эмас. Бошқа ҳамма мустабиллар каби мен ҳам айтганимни қилдирдим. Мистер Смолли сира иккиланмасдан керагини танлади. У мутелик билан жилмайди-да, мижозимнинг номини айтди:

— Мистер Годфри Эблўайт.

Шунинг ўзи кифоя эди, мен ортиқча бирон нарса билишим шарт эмасди.

Ҳикоямнинг шу нуқтасига етиб келганда, мен бу сатрларни ўқиётган китобхонни леди Вериндернинг васиятномаси билан таништирмоғим керак.

Гапнинг лўндасини айтганда, бу васиятга кўра Рэчел Вериндер бутун умри давомида молу мулкдан келадиган даромаддангина фойдаланиши мумкин эди. Унинг онасининг ажойиб соғлом ақли ва менинг давомли тажриба эгаси эканим Рэчелни ҳар қандай масъулиятдан халос этди ва очкўз ҳамда виждонсиз одамларнинг қурбони бўлиш хавфидан сақлаб қолди. На у, на унинг эри (мабода, у турмушга чиқадиган бўлса) на ердан, на сармоядан келадиган даромаддан олти пенс ҳам ололмас эди. Улар Лондондаги ва Йоркшардаги уйда истиқомат қилишлари ва дурустгина даромадга эга бўлишлари мумкин эди, холос.

Мен билган нарсамни ўйлаб кўриб, нима қилишни билмай, гаранг бўлиб қолдим. Мисс Вериндернинг унаштириб қўйилганини афсус ва надоматлар билан эшитганимга ҳали бир ҳафта ҳам бўлгани йўқ эди. Мен Рэчелни жуда эъзозлар ва яхши кўрардим, шунинг учун унинг мистер Годфри Эблўайтга турмушга чиқмоқчи эканлигини билиб, жуда-жуда қайғурдим. Мен бу одамни ҳаммавақт тили бийрон бир ёлғончи деб ҳисоблардим. Мана, энди шу одам ҳақидаги энг ёмон фикрим ҳам тўғри чиқди — унинг гаразли ниятда уйланаётгани ошкор бўлиб қолди. “Нима бўпти?” — дейишингиз мумкин. Бунақа ишлар ҳар куни содир бўлиб туради-ку... Тўғри айтасиз, афандим. Аммо гап синглингизнинг тақдири ҳақида бораётган бўлса, буни сиз ҳозиргидай осон қабул қилармидингиз?

Менинг миямга келиши мумкин бўлган биринчи мулоҳаза куйидагича эди: унинг топшириғи билан адвокат васиятноманинг мазмунидан воқиф бўлгандан сўнг мистер Годфри Эблўайт ўзининг қайлигидан воз кечармикин? Бу бошдан-оёқ унинг молиявий аҳволига боғлиқ эди. Бундан эса мен беҳабар эдим. Агар унинг ишлари жуда ёмон аҳволда бўлса, унинг Рэчелга уйланиши фойдадан ҳоли бўлмас эди — бунда у қизнинг даромадига шерик бўларди. Бошқа томондан, агар унга муайян муддатга катта миқдордаги маблағни зудлик билан топиш зарур бўлса, унда леди Вериндернинг васиятномаси мақсадига эришган бўлади ва унинг қизини муттаҳамнинг чангалидан асраб қолади.

Бундай бўладиган бўлса онасининг мотамининг биринчи кунларидаёқ дарҳол мисс Рэчелга бори ҳақиқатни очиб, уни хафа қилиш учун ҳеч қандай зарурият қолмади. Аммо бундай бўлмаса, индамай кўяқолиш унинг никоҳига кўмаклашиш бўларди. Бу никоҳ эса қизни бир умрга бахтсиз қиларди.

Менинг иккиланишларим миссис Эблўайт билан мисс Вериндер тушган Лондон меҳмонхонасида барҳам топди. Улар менга эртасига Брайтонга кетишаётганини ва кутилмаганда пайдо бўлган қандайдир мистер Годфри Эблўайтнинг уларга ҳамроҳ бўлишига йўл қўймаганлигини маълум қилишди. Мен шу ондаёқ унинг ўрнини босишни таклиф қилдим. Агар мен Рэчел Вериндерни фақат ўйлаганимда, иккиланишим мумкин эди. Аммо уни кўрганим ҳамон бунда қанақа натижа чиқишига қарамасдан бор ҳақиқатни унга айтишга аҳд қилдим. Мен Брайтонга келган кунимнинг эртасига, биз Рэчел билан бирга сайрга чиққаннимизда, қулай фурсат келиб қолди.

– Сизнинг унашганингиз тўғрисида гапиришга ҳаддим сиғармикан? – деб сўрадим мен.

– Ҳа, – деб жавоб берди у лоқайдлик билан, – агар гаплашгани бошқа бирон тузукроқ гапингиз бўлмаса, марҳамат.

– Қадрдон дўстингиз ва оилангизнинг садоқатли хизматкорини маъзур тутасиз, мисс Рэчель, мен ҳаддим сиғиб сиздан муҳаббат туфайли турмушга чиқаяпсизми деб сўрамоқчиман.

– Мен қайғу-ҳасратдан турмушга чиқяпман, мистер Брефф. Оилавий турмуш ҳаёт ташвишларидан таскин берувчи бошпана бўлармикин деган умиддаман.

Зўр айтилган-а! Бу сўзларнинг зоҳирида, афтидан, аллақандай ишқ-муҳаббатга ишора қилувчи бир нарса бордай кўринади. Аммо менинг гаплашадиган ўз гапим бор эди, шунинг учун – биз ҳуқуқшуносларнинг тили билан айтганда, асосий мавзудан четга чиқмай гапла давом этдим:

– Мистер Годфри Эблўайт бу масалада сиз билан бошқачароқ фикрда бўлса керак, – дедим мен. – Ҳарҳолда, у кўнгил қўйиб турмуш қураётган бўлиши керак.

– У шундоқ дейди. Назаримда, мен унинг гапига ишонмоғим керак. Агар у мени яхши кўрмаганида, унга айтган гапларимдан, арзи иқроримдан кейин менга уйланмаган бўларди.

Мен зиммамга олган юмуш кутганимдан кўра хийла оғирроқ туюла бошлади.

– Менинг кекса кулоқларимга галата эшитилипти... – дедим мен.

– Нима галата эшитилади? – деб сўради у.

– Сиз бўлғуси турмуш ўртоғингиз ҳақида шунақа оҳангда гапираяпсизки, бу оҳанг унинг туйғуларининг самимийлигига унча ишонмаслигингизни кўрсатади. Сизда ундан шубҳа қилишга бирон асос борми?

Рэчелнинг зеҳни ўткир эди – у зеҳнининг ёрдамида овозимдаги ўзгаришни ҳам, шу саволни бераётганимда муомаламда юз берган ўзгаришни ҳам дарров илғаб ҳам олди. Бу ўзгариш унда суҳбатимиздан мен аллақандай мақсадни кўзлаётганимни намоён қилган эди. У юришдан тўхтаб, қўлини менинг қўлимдан олди-да, синчиклаб тикилди.

– Мистер Брефф, – деди у, – сиз Годфри Эблўайт ҳақида нимадир демоқчисиз. Гапиринг.

Мен уни жуда яхши билардим, шунинг учун ҳеч иккиланмасдан ҳамма гапни айтиб бердим.

У яна менинг кўлтигимдан олди-да, ёнимда астагина одимлашда давом этди. Унинг қўли беихтиёр қўлимни борган сари қаттиқроқ қисаётганини ҳис қилдим ва гапларимни тинглар экан, борган сари ранги оқариб бораётганини кўрдим. Мен гапимни тугатгандан кейин у анча вақтгача сукут сақлади. У бошини эганича, ўз ўйларига ғарқ бўлиб, менинг борлигимни ҳам ҳис қилмай ёнимда жимгина кетиб борарди. Унинг оғир ўйларидан чалғитмай қўя қолдим. Мен унинг табиатини яхши билардим – бундай ҳолларда унинг ўзига келиши учун фурсат бермоқ керак эди.

Рэчель хаёлларидан уйғонгунча биз бир миллар чамаси юриб кўйдик. У бирданига менга қаради – унинг чеҳрасида аввалги бахтиёр табассумининг заифгина шуъласи ўйнади. Унинг табассуми мен аёллар чеҳрасида кўрган жамики табассумлар ичида энг таъсирлиги эди.

– Мен сиздан ҳозирга қадар кўп яхшиликлар кўрдим, – деди у. – Энди эса ўзимни сизнинг олдингизда аввалгидан ҳам кўпроқ бурчдор деб билияпман. Агар сиз Лондонга қайтганингизда турмушга чиқишим ҳақидаги гап-сўзларни эшитсангиз, ўша заҳотиёқ менинг номимдан уларни рад қилаверинг!

– Қаллигингиздан ажралишга қарор қилдингизми? – деб сўрадим мен.

– Менга айтган гапларингиздан кейин, – деб мағрур эътироз билдирди у, – наҳотки бунга шубҳа қилсангиз?

– Муҳтарама мисс Рэчель, сиз жуда ёшсиз. Эҳтимолки, ҳозирги ночор аҳволдан қутулишдан кутганингиздан кўра ортиқроқ мушкулотларга рўпара келарсиз. Маслаҳатлашадиган бирон яқин одамнингиз борми? Мен бирон аёлни назарда тутяпман.

– Йўқ.

Буни эшитиб мен хафа бўлдим. Ҳа, чиндан ҳам хафа бўлдим. Шунча ёш-у, ёнида ҳеч ким йўқ. Шунга қарамай, бу мусибатни сабот билан енгяпти. Унга ёрдам бериш истаги бунақа пайтларда туғилиши мумкин бўлган ноқулайлик туйғусини енгимизга ёрдам берди ва мен ҳозирги вазият таъсирида миямга келган фикрларни унга айтдим. Мен ҳаётим давомида сон-саноксиз мижозларимга ҳар хил маслаҳатларни кўп берганман ва фавқулодда нозик вазиятларни ҳам енгиб ўтишга тўғри келган. Аммо ёш қизга қаллиғига берган ваъдасидан қандай қилиб қутулиш борасида биринчи марта маслаҳат бермоқда эдим. Мен берган маслаҳат, қисқача айтганда, бундай бўлди: албатта, ҳоли туриб, мистер Годфри Эблўайтга унинг уйланиши ниятининг замирида гаразли ният борлиги Рэчелга аниқ маълум бўлиб қолганини, бундан кейин уларнинг никоҳи ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмаслигини айтиш керак. Агар у ўзини оқлашга уриниб кўрса ё фактларни рад этмоқчи бўлса, Рэчель уни менинг хузуримга йўллаши лозим.

Мисс Вериндер гапларимни эътибор билан тинглади. Кейин ширин бир латофат билан берган маслаҳатим учун миннатдорлик баён қилди-да, бу маслаҳатга амал қила олмаслигини айтди.

— Бунга нима ҳалақит беришини ҳаддим сиғиб сўрасам бўладими? — дедим мен.

Афтидан, у иккиланар эди. Кейин ўз навбатида менга ҳам савол билан мурожаат қилди:

— Сиздан мистер Годфри Эблўайтнинг хулқ-атвори ҳақида фикр айтишни илтимос қилишса, нима бўларди? — деди у.

— Лаббай?

— Уни нима деб атаган бўлардингиз?

— Мен унинг хулқ-атворига қараб, пасткаш, ёлғончи деб атардим.

— Мистер Брефф, мен бу одамга ишонган эдим. Мен бу одамнинг хотини бўлишга ваъда бергандим. Шундоқ экан, қандоқ қилиб унга сен пасткашсан дейман, мени алдадинг дейман, қайси юз билан уни киборлар дунёсининг назарида шармандаи шармсор қиламан. Мен уни бўлгуси эрим ўрнида тасаввур қилибоқ, ўзимни ўзим қадрсизлантириб қўйдим. Ҳозир сиз маслаҳат берган гапларни унга айтадиган бўлсам, бу билан унинг олдида ўз-ўзимни ҳурмат қилишимни тан олган бўлардим. Мен бундай қилолмайман. Уят, ҳаё деган нарса унинг учун ҳеч қандай қимматга эга бўлмайди. Аммо мен уятдан ер тагига кириб кетишга ҳам рози бўламан.

Бу ўринда унинг табиатидаги ажойиб хусусиятлардан бири намоён бўлади. Жамики пасткаш нарсаларга ҳалдан зиёд нафрат, ўзидаги ҳамма фазилатларни ўзи қарор топдирганига ишонч уни ноқулай вазиятга солиб қўйиши ва барча дўстларининг назарида обрўсини тўкиб қўйиши мумкин. Шу пайтга қадар мен берган маслаҳатим маъқулми-йўқми деб бироз иккиланиб тургандим, аммо унинг гапларидан кейин унинг аҳволида бериш мумкин бўлган энг яхши маслаҳатни берганимга амин бўлдим ва яна сира иккиланмасдан уни бу маслаҳатга амал қилишга чорлай бошлади. Лекин у бошини чайқади-ю, яна ўзининг далилларини такрорлади.

— Аммо, азизим мисс Рэчель, — деб эътироз билдирдим мен, — ҳеч қанақа далил-исбот келтирмай туриб, унга ажралиш ҳақидаги гапни айтиб бўлмайди.

— Мен ҳамма нарсани ўйлаб кўриб, ажрашганимиз икковимиз учун ҳам яхши бўлади, деган хулосага келдим, дейман.

— Бошқа ҳеч нима демайсизми?

— Ҳеч нима!

— Ўз навбатида у нима дейиши мумкинлигини ўйлаб кўрдингизми?

— У нима истаса, шунга айтиши мумкин.

Шу куни мен Рэчелни қолдириб, чиқиб кетганимда кўнглимда унга нисбатан ғалати — бир-бирига зид туйғулар гужғон ўйнади. У ўжар эди, у ноҳақ эди. У мароқли эди, у ажойиб эди, у жуда теран таассуфга муносиб эди. Мен унда бирор гап чиқиб қолса, дарҳол менга ёзиб юбориши ҳақида ваъда олдим-да, бағоят ташвишли бир кайфиятда Лондонга қайтиб келдим.

Қайтиб келган куни кечқурун ҳали ваъда қилинган мактуб етиб келиши

мумкин бўлмаган бир шароитда мистер Годфрининг отаси бизникига келганини кўриб ҳайрон қолдим. У менга ўғли мисс Рэчелдан рад жавобини олганини ва шу куннинг ўзидаёқ уни қабул қилганини айтди.

Менинг нуқтаи назаримдан бу ўринда мен таъкидлаб кўрсатган сўзларда ифодаланган оддий факт мистер Годфри Эблўайтнинг ажралишга нега рози бўлганининг сабабини яхши тушунтириб турипти. У ўз оғзи билан эътироз этганда ҳам бунчалик аниқ тушунтириб беролмайди. Унга катга миқдорда пул керак эди. Бу пул муайян муддатга зарур бўлган. Рэчелнинг даромади унга ҳамма масалада қўл келиши мумкин эди, фақат бу масалада ундан ҳеч қандай наф йўқ эди. Шунинг учун ҳам Рэчель унинг томонидан ҳеч қандай қаршиликка учрамай, ундан халос бўлиб олди. Агар менга бу шунчаки, тахмин, холос, десалар, мен ўз навбатида шундай савол бераман: Хўш, унда бошқа қандай мулоҳаза унинг никоҳдан воз кечиш сабабини тушунтириб бера олади? Ахир, бу никоҳ туфайли у умрининг қолган қисмини бойлик ичида фароғатда ўтказар эди-ку!

Ишлар мана шундай яхши кетаётганидан хурсанд бўлганим кекса Эблўайт билан учрашув вақтида рўй берган ҳодиса туфайли бурнимдан булоқ бўлди.

Ўз-ўзидан равшанки, у мисс Вериндернинг галати қилиғини унга тушунтириб беролганими-йўқми — шуни билгани келган эди. Мен унга керакли маълумотларни беролмаганимни гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Менинг гапларимдан ҳафсаласи пир бўлгани учун, шунингдек, яқиндагина ўғли билан учрашганида кўнглида туғилган газаб туфайли мистер Эблўайт ўзини йўқотиб қўя бошлади. Унинг важоҳати ҳам, сўзлари ҳам мени шунга ишонтирдикки, у эртасига Брайтонга мисс Рэчелнинг ҳузурига борганда қиз унинг ҳаддан ташқари шафқатсиз одам эканини кўрди.

Мен энди нима қилишимни ўйлаб, кечаси билан ухлолмай чиқдим. Бу ўйларим нима билан тугаганини ва улар менинг қариямиз Эблўайтга ишонмаслигимни қандай оқлаганини анави мисс Клак деган бетавфиқ аёл керакли жойда ҳикоя қилиб берганди. Унинг ҳикоясига мен бир нарсани илова қиламан; холос: мисс Вериндер бечора жуда ҳам тинчликка ва ҳордиққа муҳтож эди — уларнинг икковини ҳам у менинг Хэмпстеддаги уйимда топди. У гапимни ерда қолдирмай, бизникида анча вақт меҳмон бўлиб туришга рози бўлди. Хотиним билан қизларим унга мафтун бўлишди, унга онги васий сайлашганидан кейин эса, меҳмоним билан менинг хонадоним ўртасида яхши дўстона муносабатлар туғилганини ўйлаб, чинакамига гурурланиб мамнун бўлдим.

2 боб

Энди мен Ойтош ҳақида ёхуд, тўғрироқ айтганда, ҳиндиларнинг суиқасди тўғрисида менга маълум бўлган қўшимча маълумотларни айтиб берсам кифоя. Айтадиган гапим унча кўп эмас (мен бу тўғрида гапирдим, шекилли), лекин бизни келгусида кутиб турган воқеаларга алоқаси борилгидан анча муҳим аҳамиятга эга.

Мисс Вериндер бизникидан кетгач, бир ҳафта ёхуд ўн кунча ўтгач, гумашталардан бири қўлида ташрифнома билан хусусий хонамга кириб, пастда аллақандай жаноб кутиб турганини ва мен билан гаплашмоқчи эканини айтди.

Мен ташрифномага қарадим. Унда ажнабий фамилия ёзилган бўлиб, у аллақачон хотирамдан фаромуш бўлган эди. Унга инглиз тилида “Мистер Септимус Люкер томонидан тавсия этилади” деган сўзлар ёзиб қўйилган эди. Бу сўзларни яхши эслаб қолдим.

Аллакимни менга тавсия қилишга журъат этган мистер Люкердай бир одамнинг шаккоклиги мени шу даражада таажжубга солдикки, мен бир дақиқача кўзларимга ишонмай, сукут ичида туриб қолдим. Гумашта менинг ҳайрон бўлганимни кўриб, пастда кутиб турган ажнабий одамни кузатиш туфайли чиқарган хулосаларини менга айтиб беришни лозим топди.

— Бу одамнинг афт-ангори жойида, сэр; ўзи қорачадан келган. Идорадагилар ҳаммамиз уни ҳиндими ёхуд шунга ўхшаш бирор тоифага мансубми, деб ўйладик.

Гумаштанинг фикрини қўлимда ушлаб турган ташрифномадаги мен учун таҳқиромуз сўзлар билан фикран боғлар эканман, шу ондаёқ мистер Люкернинг тавсияси ва ажнабий одамнинг ташрифи Ойтошга алоқадор бўлиши керак деган фикрга келдим. Шунинг учун гумаштамини ҳайратга солиб, пастда кутиб турган жанобни дарҳол қабул қилишга жазм этдим.

Бу ишим сира ҳам адвокатга ярашмаган иш бўлди. Аммо, нима қилай, қизиқишим устун келди-да. Кимда-ким бу мисраларни ўқиса, билиб қўйсин — Ойтош воқеасига мендан кўра яқинроқман деб даъво қиладиган биронта бошқа одам (лоақал Англияда) йўқ. Полковник Гернкастль қасоскорлар қўлида ўлиб кетмаслик учун ўзи ўйлаб топган режани менга ишонган эди. Мен вақт-вақти билан полковникнинг мактубларини олиб турардим — уларда полковник ҳали соғ-омон юрганини маълум қиларди. Унинг васиятномасини ёзганман — бу васиятномага кўра у Ойтошни мисс Вериндерга қолдирган эди. Мен унинг хоҳишини бажарувчи одамни зиммасидаги вазифани адо этишдан бўйин товламасликка ундадим, чунки бу олмос унинг хонадони учун бебаҳо бир мулк бўлиб қолиши мумкин эди. Ниҳоят, мен мистер Фрэнклин Блэкнинг тарадудланишларига барҳам бердим ва уни олмосни леди Вериндернинг уйига элтиб беришга кўндирдим. Уйлайманки, Ойтошга ҳаммадан ортиқроқ қизиқишга ҳаққим борлигини ҳеч ким инкор этмас керак.

Сирли мижозимни хонага олиб киришлари биланоқ ич-ичимдан амин бўлдимки, қаршимда турган одам — ҳиндилардан бири, балки уларнинг бошлиғидир. У жуда ҳафсала билан европача кийим кийиб олган эди. Аммо юзининг қорамағизлиги, қад-қоматининг узунлиги ва хипчалиги, муомаласининг жиддийлиги, ўзининг ҳаддан зиёд хушфеъллиги уни синчиклаброқ кузатиб ўтирмасданоқ шарқлик эканини аниқлаш учун кифоя эди.

Мен унга стул кўрсатиб ўтиришга таклиф қилдим ва нима иш билан ҳузуримга келганини сўрадим.

Мени безовта қилишга журъат этгани учун энг нозик инглизча ибораларда айтилган дастлабки узрлардан кейин ҳинди зарбоф парчага ўралган кичкинагина тугунни қўлига олди. Тугунчак устидаги зарбоф парчани ва қандайдир шоҳи латгани ечиб, стол устига мўъжазгина қутичани қўйди. Қутича қимматбаҳо тошлар билан чиройли қилиб безатилган эди.

— Мен сиздан насияга пул сўраб келдим, сэр, — деди у, — мана буни гаров ўрнида қолдираман.

Мен унинг ташрифномасига ишора қилдим.

— Сиз менга мистер Люкернинг тавсияси билан мурожаат қиляпсизми? — деб сўрадим.

Ҳинди таъзим қилди.

— Сўрасам бўладими, нега мистер Люкернинг ўзи пул бериб қўяқолмади?

— Мистер Люкер, сэр, менга ҳозир пули йўқлигини айтди.

— Шундай деб менга мурожаат қилишни маслаҳат бердими?

Ҳинди ўз навбатида ташрифномага ишора қилди.

— Бунда шундай деб ёзилган.

Қисқа ва аниқ жавоб! Агар Ойтош менда бўлганида эди, имоним комилки, бу шарқли жаноб заррача иккиланиб ўтирмай, мени ўлдирган бўларди. Айни чоқда, ана шу кичкинагина ёқимсиз васиятни мустасно этганда, бу одам чиндан ҳам ҳар жиҳатдан баркамол мижоз эди. Эҳтимол, у менинг ҳаётимни аяб ўтирмаган бўларди, бироқ у менинг ҳамюртларимдан бирор кимса ҳеч қачон қилмаган бир ишни қилди — у менинг вақтимни аяди.

— Ташвиш чекиб, ҳузуримга келганингиз чакки бўлипти, — дедим мен. — Мистер Люкер сизни бу ерга юбориб адашипти. Менинг касбимдаги бошқа одамлар каби менга ҳам одамларга пул қарз бериб туриш топширилади. Бироқ мен ҳеч қачон нотаниш одамларга ва сизникига ўхшаган гаров билан пул бермайман.

Унинг ўрнида бошқа одамлар бўлганида мени ўз қоидаларимга хилоф иш тутишга кўндиришга уриниб кўришарди, албатта. Ҳинди бундай қилмади. У яна бир марта таъзим қилди-да, бир оғиз ҳам сўз қотмай, қутичасини қайтариб ўраб қўйди. Бу танг қоларли қотил ўрнидан турди, турганда ҳам мен унга жавоб бераётган дақиқада турди:

— Ажнабий одамга мойиллик билдирсангиз, кетишимдан олдин сиздан бир нарсани сўрашимга ижозат берсангиз, — деди у.

Ўз навбатида мен ҳам таъзим қилдим. Хайр-маъзур ўрнига фақат битта савол сўраса сўрасин. Одатда, мендан элликта савол сўрашарди.

— Тасаввур қилайлик, сэр, сиз менга насияга пул бердингиз, — деди у.

— Қайси муддатда мен уни сизга қайтаришим керак бўларди?

— Бизнинг мамлакатдаги одатга кўра, — деб жавоб бердим мен, — сиз қарзни (истасангиз, албатта) роппа-роса бир йилдан кейин қайтаришингиз мумкин бўлади.

Ҳинди менга сўнгги марта — аввалгиларидан эгилиброқ таъзим қилдида, тўсатдан, шов-шувсиз хонадан чиқиб кетди.

Бу бир лаҳзада рўй берди — у мушукникидай оҳиста, товушсиз юриб чиқиб кетди. Ростини айтсам, унинг юриши мени бироз ваҳимага солди. Мен бироз ўзимга келиб, ўйлай бошлашим биланоқ, менинг маҳкамамга ташриф буюрган бу ғалати меҳмон тўғрисида битта аниқ тўхтамга келдим.

Суҳбатимиз давомида унинг юзи, овози ва муомаласи шунақа эдики, уларга қараб, бирон хулоса чиқаришнинг иложи йўқ эди. Аммо бир лаҳза бўлдики, мен ҳар қалай унинг ниқоби остидаги ҳақиқий қиёфасига кўз ташлагандай бўлдим. Мен қарздор одам олган қарзини қайси муддатда қайтариши кераклигини айтганимга қадар у мен айтаётган гапларнинг биронтасига қизиқаётганини ошкор этгани йўқ. Фақат шундагина у биринчи марта юзимга тик қаради. Шундан мен хулоса чиқардимки, у ўзининг сўнгги саволини менга муайян мақсад билан берган, у менинг жавобимни эшитишдан қандайдир манфаат кўзлаган. Мен суҳбатимиз ҳақида ўйлаганим сари у олиб келган қутича ва насия ҳақидаги илтимос менга берилган сўнгги саволга йўл очиш учун ишга солинган қуруқ баҳона бўлган деган тўхтамга кўпроқ келдим.

Шундай хулосанинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, мен навбатдаги қадамни қўйишга ва ҳиндининг келишининг ҳақиқий сабабини топишга интилдим. Шу ўринда менга Септимус Люкернинг ўзидан мактуб олиб келиб қолишди.

У кўнглини беҳузур қиладиган даражада хушомадгўйлик билан мендан узр сўрапти-да, агар уни шахсан қабул қилиш шарафига ноил этсам, ҳамма гапни менга бафуржа тушунтириб беражагини айтипти.

Оддий бир қизиқишни қондириш учун яна анча-мунча ишнинг баҳридан ўтдим-да, уни маҳкамага эртаси кун эрталабга таклиф қилдим.

Мистер Люкер ҳар жиҳатдан ҳиндидан пастроқ экан — анча бачкана, бадбашара, шу даражада хушомадгўй эдики, уни бу саҳифаларда батафсил тасвирлаб ўтиришга эҳтиёж йўқ. У менга айтган гапнинг моҳияти қуйидагича:

Меникига келмасдан бир кун олдин бу нозиктаб жентльмен мистер Люкернинг ҳузурига ҳам борган экан. Унинг устидаги европача кийимига қарамай, мистер Люкер дарҳол бу меҳмонни учта ҳиндининг бошлиғи эканини танибди. Китобхоннинг ёдида бўлса керак — бу уч ҳинди мистер Люкернинг уйи атрофида изғийвериб, унинг қўп жонига тегишган ва мистер Люкер уларнинг устидан судга арз қилган эди. Бу ажойиб кашфиётни қилгандан сўнг у яна бир хулосага келган, ростини айтсам, бу ғоят табиий) — ҳалиги меҳмон унинг кўзини боғлаб оғзига латта тикиб, ёнидан банкирнинг тилхатини олиб қўйган уч кишилик шайкага мансуб бўлмоғи керак. Бунинг оқибатида у даҳшатдан дағ-дағ титроққа тушган ва ажали етиб келганига қатъий ишонган. Ҳинди эса, ўз навбатида, ўзини мутлақо нотаниш одамдай тутишда давом этган. У ёнидан мўъжазгина қутичани олган-у, мистер Люкерга ҳам ҳудди менга айтган гапларини такрорлаб, насияга пул сўраб мурожаат қилган. Ундан тезроқ қутулиш иштиёқида мистер Люкер шу заҳоти “менда пул йўқ” деб жавоб берган. Шунда ҳинди ундан илтимос қилиб, қарз сўраб мурожаат қиладиган бирор одамнинг исмини айтишни сўраган. Мистер Люкер бунақа ҳолларда бирор обрўли адвокатга мурожаат қилган маъқулроқ ва мақсадга мувофиқроқ бўлади деб жавоб берган. Ҳинди ундан шунақа обрўли одамнинг исмини айтишни сўраган ва мистер Люкер мени айтган. Бунинг сабаби жуда жўн-у, ўлгудай қўрқиб кетгани учун эсига келган биринчи фамилияни айтиб юборган.

— Мен ҳаддан ташқари терлаб кетгандим, сэр, — деб гапини тугатди шўрлик. — Нима деяётганимни ўзим ҳам билганим йўқ. Менинг ўлгудай кўрқиб кетганимни инобатга олиб, мени айбситмассиз деб ўйлайман, сэр.

Мен анчагина юмшоқлик билан бу одамни кечирдим. Бу ундан кутулишнинг энг осон йўли эди. У кетишга чоғланганида мен уни тўхтатдим-да, битта савол бердим: ҳинди мистер Люкернинг уйидан чиқиб кетаётган дақиқала диққатга сазовор бирор нарсани сўрамадими?

Ҳа, сўрапти. Ҳинди бизниқидан чиқиб кетаётиб мендан нимани сўраган бўлса, мистер Люкердан ҳам шуни сўрапти.

Бу қандай маънога эга эди? Мистер Люкернинг изоҳи менга фойда бермади. Бунақа пайтда ўз зеҳнимга мурожаат қилар эдим. Аммо бу гал зеҳнимнинг ўткирлиги ҳам ёрдам бермади. Уша оқшом мен зиёфатга таклиф қилинган эдим.

Юқорига чиқиб, кийимимни ўзгартирар эканман, кайфиятим сира ҳам жойида эмас эди. Уша чоғда мени иккинчи қаватга олиб чиққан йўл кашфиёт сари олиб борадиган йўл экани хаёлимга ҳам келмаган эди.

3 боб

Зиёфатга таклиф қилинган меҳмонлар орасидаги асосий одам мистер Мертуэт бўлиб чиқди.

Ўзининг жамики сафарларидан кейин Англияга қайтиб келганида жамоатчилик бу одамга жуда қизиқиб қолди. Чунки у кўпдан-кўп хавфли саргузаштларни бошидан кечирган ва гўё улар ҳақида ҳикоя қилиб бериш учун атайин уларни енгиб чиққан одамдай туюлар эди. Эндиликда у яна ўша эски жасоратлар майдонига қайтмоқчи эканини ва ҳали мутлақо ўрганилмаган жойларга бориш ниятида эканини маълум қилди. У ҳаётини иккинчи марта хавф-хатарларга дучор қилишга тайёр эди. Унинг хавф-хатарларга бу қадар беписанд қарashi жамоатчиликнинг бу одам шаънига қизиқишини яна авж олдириб юборди. Эҳтимоллик назарияси унинг хатарли сафардан иккинчи марта эсон-омон қайтишига қаршидай эди. Зиёфат вақтида бунақа ажойиб одам билан учрашиш ва орадан кўп ўтмай унинг ўлдирилгани ҳақидаги хабарни эшитишни ҳис қилиш сизга ҳар куни ҳам насиб этавермайди.

Ошхонада эркаклар ёлғиз қолишганда мен мистер Мертуэтнинг яқинида ўтирдим. Меҳмонларнинг ҳаммаси инглиз бўлганидан аёллар чиқиб кетиб, ўзларини эркин ҳис қила бошлаши биланоқ дарҳол сиёсат ҳақида гаплаша кетганларини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади.

Ҳамма нарсадан устун турувчи шу миллий хусусият масаласига келганда, мен бу дунёда яшаб ўтган инглизлар ичида инглизларга энг кам ўхшайдиганиман. Сиёсат ҳақидаги гаплар менга гаплар ичида энг зерикарлиси ва бефойдаси бўлиб кўринади. Шиша биринчи марта стол теварагини айланиб чиққанда, мистер Мертуэтга қараб, у ҳам, афтидан, менга ўхшаб фикрлашини кўрдим. У ҳаддан ташқари эҳтиёт бўлаётган бўлса-да, уй эгаларини сира ранжитмасликка уринаётган бўлса-да, ўтирган жойида борган сари кўзи юмилиб бормоқда эди. Менинг хаёлимга бир гап келди — Ойтош ҳақида суҳбатлашиб, унинг уйқусини қочирмоқчи бўлдим. Айни чоқда, имкони бўлса, ҳиндилар фитнасининг менинг маҳкаманинг оддий шароитида содир бўлган янги мураккаблашиши тўғрисида унинг фикрини билиб олмоқчи ҳам бўлдим.

— Агар адашмасам, мистер Мертуэт, — деб бошладим мен, — сиз марҳума леди Вериндер билан таниш эдингиз-а? Охири Ойтошнинг йўқолиши билан хотималанган ғалати воқеаларга қизиққаннингиз ҳам бор, шекилли?

Машҳур сайёҳ, шу ондаёқ мудрашдан тўхтаб кўзини очди-да, кимлигимни суриштирди. Мен унга Гернкастллар хонадони билан қанақа муносабатда эканимни айтиб бердим. Айни чоқда, полковник ва унинг олмосига нисбатан қанақа ғалати вазиятга тушиб қолганимни ҳам айтишни унутмадим. Мистер Мертуэт ўтирган стулида шундай ўгирилдики, улфатларнинг ҳаммаси (либераллар ҳам, консерваторлар ҳам) унинг орқасида қолди ва бутун диққатини Грейс-Ини скверда истиқомат қиладиган оддий адвокат мистер Бреффга жам қилди.

— Сўнги пайтларда ҳиндилар ҳақида бирон гап чиқдимми? — сўради у.
 — Улардан бири кеча менинг маҳкамамда мен билан учрашди деб ҳисоблаш учун ҳамма асосга эгаман, — деб жавоб бердим мен.

Мистер Мертуэтни таажжубга солиш унча осон эмас эди, бироқ у менинг жавобимни эшитиб, таажжубдан ханг-манг бўлиб қолди. Мен унга мистер Люкернинг бошидан кечган воқеани ҳам, мен билан содир бўлган воқеани ҳам юқорида қандай ёзган бўлсам, шундайича оқизмай-томизмай айтиб бердим.

— Кўриниб турипти, ҳиндининг хайр-маъзур қила туриб берган саволи қандайдир мақсадга эга, — деб илова қилдим мен. — Қарздор одам қарзини қайси муддатда тўлаши кераклигини билиш нима учун унга шунчалар зарур бўлиб қолди экан?

— Нахотки, сиз бунинг сабабини тушунмаётган бўлсангиз, мистер Брефф?
 — Фаросатсизлигимдан хижолатман, мистер Мертуэт, лекин тушунолмаяман.

Машҳур сайёҳ фаросатсизлигимни туб илдизларигача тадқиқ қилишга жаҳд қилди.

— Сиздан бир нарсани сўрашга ижозат бергайсиз, — деди у, — Ойтошни ўғирлашни мақсад қилиб қўйган фитна ҳозирги пайтда қандай аҳволда?

— Буни аниқ айтолмайман, — деб жавоб бердим, — ҳиндиларнинг фитнаси мен учун бутунлай қоронғи.

— Ҳиндиларнинг фитнаси сизга шунинг учун қоронғи кўринадики, мистер Брефф, сиз ҳеч қачон унга жиддий қарамагансиз. Келинг, сиз билан бирга сиз полковник Гернкастлнинг васиятини ёзган чоғингиздан бошлаб маҳкаманингизга ҳинди келган дақиқага қадар содир бўлган воқеаларни таҳлил қилиб чиқайлик. Сиз оилавий юристсиз. Шунинг учун мисс Вериндернинг манфаатлари учун зарур бўлиб қолганда бутун иш тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлишингиз жуда муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Шу нуқтаи назардан айтинг-чи, сиз қайсини афзал кўрасиз? Ҳиндиларни ҳаракатга келтирган сабабларни бир бошдан аста-секин тушуниб олганингиз маъқулми ёки сизни мустақил мантиқий таҳлил ташвишларидан халос этиб, бу тўғрида нима ўйлашимни айтиб қўя қолайми?

Бу икки таклифдан биринчисининг амалий моҳиятини юксак қадрлаганимни ва худди шуни танлаб олганимни айтиб ўтирмаса ҳам бўлади.

— Жуда яхши, — деди мистер Мертуэт. — Аввало, учта ҳиндининг ёши масаласини кўриб чиқайлик. Кафилманки, уларнинг учови ҳам бир ёшда кўринади; ўзингиз айтинг — сизнинг ҳузурингизга келган ҳинди авжи қирчиллама ёшда кўринмадими сизга? У ҳали қирққа ҳам кирмаган деб ўйлайсизми? Мен ўзим ҳам шундай деб ўйлайман. Хўп. Майли, у ҳали қирққа кирмаган бўлақолсин. Энди орқага бир назар ташланг-да, полковник Гернкастль Англияга келган вақтни ва ҳаётини сақлаб қолиш учун ўзи ўйлаб топган режага сизни жалб қилган пайтларни эсланг. Мен сизни йилларни санашга мажбур қилмайман. Мен фақат бир нарсани айтаман — бу ҳиндилар ўзларининг ёшларига кўра полковникка эргашиб бу ерга келган учта ҳиндининг (эътибор беринг, мистер Брефф, уларнинг ҳаммаси энг олий мазҳабга — браҳманлар тоифасига мансуб) ворислари бўлмоғи керак. Бу — аниқ. Жуда яхши. Бизнинг ҳиндиларимиз бу ерда улардан аввал бўлган ҳиндиларнинг ўрнига келишган. Агар гап фақат шундан иборат бўлганида бу ишнинг бирор эътиборига лойиқ томони бўлмас эди. Ҳиндилар кўпроқ иш қилишган. Уларнинг салафлари бу мамлакатда бир ташкилот барпо этишган. Янги ҳиндилар шу ташкилотнинг ўрнини босишган. Кўрқманг. Шубҳам йўқки, бизнинг тушунчаларимиз бўйича, бу ташкилот — арзманган бир нарса. Унинг маъноси шундан иборатки, ихтиёрларида пул бўлмоғи керак; улар Лондонда сирли тарзда ҳаёт кечирувчи шубҳали тоифага мансуб инглизларнинг хизматидан фойдаланишади; ва ниҳоят, бу катта шаҳарда ҳар хил ишлар билан машғул бўлган кўп сонли ватандошлари бор — улар шуларнинг хайрихоҳликларига таянишади. Кўриб турибсизки, бунда ҳеч қандай хатарли нарса йўқ. Аммо буни билиб қўйса, зарар қилмайди, негаки, эҳтимол, кейинчалик биз ҳиндиларнинг ана шу кичкина ташкилотига мурожаат қилиш

учун бирор баҳонага эга бўлармиз. Шу тушунтиришлардан кейин сизга савол бераман-да, сизнинг тажрибакорлигингиз бу саволга жавоб беришга кўмаклашишини кутаман. Нима деб ўйлайсиз, қайси ҳодиса ҳиндиларга олмосни қўлга киритишда биринчи имкониятни берган?

– Биринчи имкониятни, – деб жавоб бердим мен, – уларга полковник Гернкастлнинг вафоти берган. Менимча, улар полковникнинг вафотидан хабар топишган.

– Ҳа, албатта. Шундай қилиб, дейсизки, полковникнинг вафоти уларга биринчи имкониятни берди. Шунга қадар Ойтош банкирнинг оморидида сақланган. Полковник васиятида қимматбаҳо тошни жиянига қолдирган. Сиз унинг васиятини қонуний тарзда расмийлаштиргансиз. Васият одатдаги тарзда эълон қилинган. Сиз юрист сифатида шундан кейин ҳиндилар (инглизларнинг маслаҳати билан) нималар қилиши мумкинлигини унча қийналмай, чамалаб билган бўлсангиз керак.

– Докторс-Коммонсдан васиятнинг бир нусхасини олишади, – дедим мен.

– Худди шундай. Мен боя тилга олган шубҳали инглизлардан биронтаси уларга васиятнинг бир нусхасини олиб беради. Улар шу нусхалан билишадики, Ойтош леди Вериндернинг қизига васият қилинган ва мистер Блэкснинг отаси ёки у тайинлаган одам Ойтошни қизнинг қўлига топшириш керак. Албатта, яхши биласиз, леди Вериндер ёки мистер Блэкска ўхшаган одамлар ҳақидаги ҳар қандай зарур маълумотни қўлга киритиш жуда осон. Ҳиндилар учун бирдан-бир қийинчилик олмосни қай пайтда ўғирлашга уриниб кўришни ҳал қилиш бўлган. Олмосни банкдан олишаётган вақт маъқулми ёки кейинроқ уни Йоркширга, леди Вериндерникига олиб кетишаётганда қўлга киритишга уринган яхшироқми? Иккинчи усулнинг хавфсизроқ экани шундоққина кўриниб турипти. Фризинголлда кўзбойлоқчилар қиёфасига кириб олган учта ҳиндининг пайдо бўлиш сабаби энди равшандир. Лондондаги ташкилот уларни жами воқеалардан хабардор қилиб турганини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Бунинг учун икки киши кифоа эди. Улардан бири мистер Блэкснинг уйидан чиқиб, банкка йўл олган одамни кузатмоғи керак эди. Иккинчиси эса, афтидан, мистер Блэкснинг уйдаги хизматкорларни пиво билан сийлагану, улардан уйдаги янгиликларни билиб олган. Ана шу жўнгина йўл билан улар мистер Фрэнклин Блэкснинг банкда бўлганини ва у ердан леди Вериндерникига жўнаб кетган ягона одам эканини билиб олишган. Бу маълумотларнинг оқибатида нималар рўй берганини, афтидан, сиз ҳам менчалик яхши эслангиз керак.

Мен Фрэнклин Блэкснинг кўчада кимдир кетидан кузатиб келаётганини сезиб қолганини эсладим. Шундан кейин у Йоркширга белгиланган муддатдан бир неча соат олдин етиб келган ва қария Беттережнинг доно маслаҳати билан олмосни Фризинголл банкига топширган ҳиндилар эса уни Йоркширга кейинроқ етиб келади, деб ўйлаб доғда қолишган. Шу пайтгача ҳаммаси мутлақо равшан эди. Аммо ҳиндилар кўриб қўйилган тadbир чоралардан беҳабар эдилар. Уларнинг фикрича, олмос леди Вериндернинг уйида бўлмоғи керак эди. Шундоқ экан, нима сабабдан улар Фрэнклин Блэкс Рэчелнинг туғилган кунига келган дақиқадан кейин ўтган вақт ичида леди Вериндернинг уйига бирон марта ҳам қасд қилишмади?

Мистер Мертуэтга шу саволни берар эканман, бола ҳақида, сиёҳ ҳақида ва бошқа нарсалар тўғрисидаги гапларни эшитганимни, башорат назарияси асосидаги изоҳлар мени қаноатлантирмаслигини ҳам қўшиб қўйдим.

– Мен учун ҳам шундай, – деб жавоб берди мистер Мертуэт. – Бу ўринда каромат қилиш ҳинди характеридаги романтик жиҳатларнинг намоён бўлишидан бошқа нарса эмас. Бу одамлар учун бегона бир юртда қийин ва хатарли вазифани ғайритабиий ва мўъжизавий унсурлар билан безаш руҳни янгилаш ва хотиржам қилиш демакдир. Тўғри, буни инглиз мутлақо тушуна олмайди. Уларнинг боласи, шубҳасиз, гипноз орқали таъсирга берилувчан кимсадир. Шу таъсир остида у уни гипноз қилаётган одамнинг ҳисларига акс-садо берган. Мен каромат назариясини ўрганганман, аммо мен унинг амалда намоён бўлиши шу нуқтадан нари ўтганини аниқлай олган эмасман. Ҳиндилар бу масалага бошқача қарашади: ҳиндилар ўз кўзларига кўринмаган

нарсаларни бола кўришга қобил деб ҳисоблайдилар ва такроран айтаман, бу мўъжизада уларни бирлаштириб турган мақсадга эришиш йўлида янги куч берадиган манбани кўрадилар. Мен буни инсон табиатининг биз учун мутлақо янги бўлган ғалати бир белгиси сифатидагина эслатиб ўтйпман. Сиз билан биз ҳозир олиб бораётган қидирув ишларимизда амалиётчи одам ишониши қийин бўлган каромату башоратлар билан сира ишимиз йўқ. Менинг мақсадим — ҳиндиларнинг суиқасдини қалам-бақалам таҳлил қилиб, табиий сабаблардан оқилона бир тарзда хулосалар чиқаришдир. Сизнинг қизиқишингизни қаноатлантира олдими?

— Шак-шубҳасиз, мистер Мертуэт! Бироқ мен ҳозиргина сиздан сўраганим мураккаблик ҳақидаги оқилона изоҳингизни сабрсизлик билан кутяпман.

Мистер Мертуэт жилмайди.

— Уни изоҳлаш жуда осон, — деди у. — Аввалига изн бергайсиз, мен бир нарсани эътироф этай: сизнинг ишга берган изоҳингиз мутлақо тўғри. Шак-шубҳа йўқки, инглизлар мистер Фрэнклин Блэкнинг олмосни нима қилганидан бутунлай беҳабар бўлишган, чунки мистер Блэк холасининг уйига келган биринчи оқшомдаёқ улар ўзларининг биринчи хатоларига йўл қўйган эдилар.

— Биринчи хато дейсизми? — деб такрорладим мен.

— Албатта! Биринчи хато шунда эдики, улар оқшом пайтида айвонда Габриэль Беттережнинг кўзига тушиб қолишган. Аммо улар шу заҳотиёқ хатоларини тушуниб қолишган. Шу сабабдан, ҳозиргина ўзингиз айтганингиздек, ихтиёрларида вақт кўп бўлса-да, шундан кейин бир неча ҳафта давомида уйга яқин йўлашмаган.

— Нима сабабдан, мистер Мертуэт? Мен шуни билмоқчиман-да. Нима учун, ахир?

— Шунинг учунки, мистер Брефф, биронта ҳам ҳинди беҳудага ўзини қалтис ишга урмайди. Полковник Гернкастлнинг васиятида сизнинг қўлингиз билан ёзиб қўйилган моддадан маълум бўлишича, Ойтош мисс Вериндернинг туғилган кунида тўлалигича унинг мулкига айланади. Жуда яхши. Қани, менга айтинг-чи, уларнинг аҳволидаги одамлар оқилона ҳаракат қилса, нима қилиши мумкин? Олмос мистер Фрэнклин Блэкнинг қўлида эканида уни ўғирлашга уриниб кўриш керакми? Ҳолбуки, унинг нимадандир шубҳаланаётгани ва маккорликда ҳиндиларни ортда қолдириб кетишга қобилятли экани равшан бўлиб қоганди. Ёки олмос ёш қизнинг қўлига ўтишини кутиб турган маъқулми? Ахир, у ҳар бир имкони бор фурсатда бу ажойиб буюмни бажонудил тақиб юришга тайёр-ку. Балки сиз сўзларимнинг тўғрилигига бирор далил-исбот талаб қиларсиз? Аммо ҳиндиларнинг феъл-атвори далил-исбот ўрнида ўтақолсин, улар бир неча ҳафта сабр-тоқат қилишиб, бу хонадонда мисс Вериндернинг туғилган куни пайдо бўлишди ва сабр-тоқатлари эвазига мисс Вериндернинг қўйлагида Ойтошни кўриш бахтига сазовор бўлдилар. Уша оқшом кечроқ мен полковник билан олмоснинг тарихини эшитганимдан кейин, мистер Фрэнклинни фавқуллода хатарга рўпара келганига (агар у леди Вериндернинг уйига иккита бошқа одамнинг ҳамроҳлигида эмас, ёлғиз ўзи қайтганида, ҳиндилар, албатта, унга ҳужум қилган бўлишар эди), шунингдек, мисс Вериндерни ундан ҳам каттароқ хатар кутиб турганига шу қадар ишондимки, полковникнинг режасини амалга оширишни, олмосни майда бўлақларга бўлиб, қимматини маҳв этишни маслаҳат бердим. Олмос ўша куни тунда ғалати бир тарзда ғойиб бўлди. Менинг маслаҳатимни рўёбга чиқаришга ҳожат қолмади. Олмоснинг йўқолиши ҳиндиларнинг суиқасдини ҳам чиппака чиқарди. Эртаси куни ҳиндиларни муттаҳамлар ва дайдилар сифатида турмага қамаб қўйишди. Шу туфайли уларнинг фаолияти ҳам тўхтаб қолди. Буларнинг ҳаммаси мен каби сизга ҳам жуда яхши маълум. Шу ўринда суиқасднинг биринчи пардаси тугайди. Бундан кейинги гапларга ўтишдан аввал менинг изоҳларим амалиётчи одамни нечоғлик қаноатлантира олганини сўрасам бўладими?

У мен учун ғоят мураккаб бир жумбоқни жуда чиройлик ҳал қилиб берганини инкор қилиб бўлмасди — бунга унинг ҳинд табиатини жуда яхши билгани ёрдам берди. Шунингдек, — менга ўхшаб, полковник Гернкастлнинг

вафотидан кейин юзлаб бошқа васиятномалар ҳақида ўйлашга мажбур бўлмаган-да..

— Шундай қилиб, — деб давом этди мистер Мертуэт, — ҳиндилар учун олмосни қўлга киритиш бобидаги биринчи имконият уларни Фризинголл турмасига қамаган кунларидаёқ бой берилди. Хўш, иккинчи имконият қачон воқе бўлди? Иккинчи имконият улар турмада ўтирган кезларда воқе бўлди — мен буни исбот қилиб бера оламан.

У ҳикоясини давом эттиришдан аввал ёндафтарини олди-да, унинг қай бир саҳифасини очди.

— Ўша кунларда мен Фризинголлдаги дўстларимникида меҳмонда эдим. Ҳиндиларни озод қилишларидан (уларни душанба куни турмадан чиқаришди, шекилли) икки кун аввал турма назоратчиси менинг ҳузуримга мактуб билан келди. Ҳиндилар уйини ижарага олган аллақандай миссис Маканн бу мактубни ҳиндилардан бирга бериш учун турмага олиб келган экан. Миссис Маканнга эса бу мактубни ўша куни эрталаб почтаълон келтириб берипти. Турманинг катталари сезишиптики, мактубда Ламбетнинг муҳри бор экан. Аммо хатжилд устидаги манзил инглиз тилида тўғри ёзилган бўлса ҳам, бизда қабул қилинган жой номини ёзиш қоидаларига хилофроқ экан. Мактубни очиб кўришиб, унинг ажнабий тилда, уларнинг тахминича, Ҳиндистон тилларидан бирида ёзилганига ишонч ҳосил қилишипти. Менга мактубни таржима қилдириш учун олиб келишипти. Мен мактубнинг асл нусхасини ҳам, таржимасини ҳам ёндафтаримга кўчириб олиб қўйгандим. Мана, улар хизматингизга ҳавола!

У менга очиб қўйилган ёндафтарни тутқазди. Даставвал мактубдаги жой номи кўчириб олинган эди. У тиниш белгиларсиз бир жумла қилиб ёзилган эди: “Йоркширда Фризинголлдаги Маканн деб аталмиш аёлнинг уйида истиқомат қиладиган учта ҳиндига”. Шундан кейин ҳиндча мактуб келарди. Унинг инглизча таржимаси охирида берилган бўлиб, қуйидаги сирли сўзлардан таркиб топган эди:

“Сейгеда тахтда ўтиргувчи, қўллари заминнинг тўрт бурчини қучоқлаб турган Тун ҳокимининг номи билан!

Биродарлар, юзингизни жанубга бурунг, менинг ҳузуримга — ифлос сувга тушиб борувчи сершовқин кўчага келингиз!

Бунинг боиси бу турур:

Менинг ўз кўзларим буни кўрди”.

Шу билан мактуб тугарди. На ёзилган кун, на имзо бор эди. Мен уни мистер Мертуэтга қайтариб бердим-да, ҳинд мактубларининг бу галати намунаси мени боши берк кўчага киритиб қўйганини тан олдим.

— Мен сизга биринчи жумлани тушунтириб беришим мумкин, — деди у, — қолганини эса ҳиндиларнинг хулқ-атвори тушунтириб беради. Ҳиндиларнинг мифологиясида Ой худоси тўрт қўллик илоҳ сифатида тасвирланади. У кийикнинг устида ўтиради. Унинг унвонларидан бири эса Тун ҳокими. Бу ўринда аллақандай тарзда Ойтошга яширин ишора борга ўхшайди. Энди турманинг бошлиқлари ҳиндиларга мактубни бергандан сўнг улар нима қилганини кўздан кечирайлик. Улар турмадан чиққан кунларидаёқ темир йўл станциясига боришиб, Лондонга жўнайдиган биринчи поезддан ўрин олишган. Биз ҳаммаиз Фризинголлда ҳиндиларнинг бундан кейинги хатти-ҳаракатлари хуфиёна кузатув остига олинмаганидан жуда-жуда афсусландик. Аммо леди Вериндер изқуварга жавоб бериб, олмоснинг йўқолиши ҳақидаги терговни тўхтатиб қўйганидан кейин, бу ишда бирон нарса қилишга ҳеч кимнинг ҳадди сифмас эди. Лондонга бораман деса ҳиндиларнинг ихтиёри ўзида эди, улар Лондонга йўл олишди. Хўш, ундан кейин нималардан хабар топдик, мистер Брефф?

— Улар Ламбетда мистер Люкернинг уйи атрофида изғиб юриб, роса унинг жонига тегишган, — деб жавоб бердим мен.

— Сиз мистер Люкернинг судьяга мурожаат қилгани ҳақидаги хабарни ўқиганмидингиз?

— Ҳа.

— Агар эсингизда бўлса, у ўзида хизмат қилган бир ажнабий ходимни тилга олган эди. Бу ходимни ўғирлик қилишда гумон қилиб, яқинда бўшатиб

юборган экан. Шунингдек, уни гашига теккан ҳиндилар билан тили бир деб ўйлаган экан. Хулоса, мистер Брефф, ўз-ўзидан чиқиб турипти. Ҳозир сизни боши берк кўчага киритиб қўйган мактубни ҳиндиларга ким ёзгани ҳам, бу ходим мистер Люкернинг қўлидан қанақа қимматбаҳо нарсани ўғирламоқчи бўлгани ҳам аён кўриниб турипти.

Мен ҳам шоша-пиша рози бўлдим — хулоса аён кўриниб турарди, уни яна изоҳлаб, тушунтириб ўтиришга ҳожат йўқ эди. Ойтош мистер Люкернинг қўлига айна мистер Мертуэт айтган вақт мобайнида тушиб қолганига мен ҳеч қачон шубҳа қилган эмасдим. Мен учун бирдан-бир чигал бўлиб турган масала — қай йўл билан ҳиндиларнинг бундан хабар топгани эди. Менимча, бу энг қийин масала эди. Ҳозир бу масала ҳам қолган бошқа масалалар каби ўз ечимини топди. Гарчи мен юрист бўлсам-да, шуни ҳис қилдимки, мистер Мертуэт шу пайтгача мени олиб юрган чигал кўчаларнинг сўнгиларидан ҳам кўзимни боғлаб қўйиб, бемалол олиб ўтаолади.

— Ўз навбатида сиз ҳам менга бир нарсани айтиб берсангиз, — деб илтимос қилди у. — Кимдир Ойтошни Йоркширдан Лондонга олиб борган ва кимдир унинг эвазига пул олган. Акс ҳолда, Ойтош мистер Люкернинг қўлида бўлган эди. Буни ким қилгани маълум бўлдики?

— Менинг билишимча, ҳали маълум бўлганча йўқ.

— Мистер Годфри Эблўайтга ишора қилувчи қандайдир далил бўлган. Шундай эмасми? Менга айтишларича, у машҳур филантроп экан. Шунинг ўзи уни фош қиладиган кучли далилди.

Мен чин юракдан мистер Мертуэтнинг гапига қўшилдим. Айна чоқда, мен мистер Годфри Эблўайтнинг ростгўйлигига кафолат беришим мумкин бўлган бир шахснинг (бу ўринда мисс Вериндернинг номини тилга олмаганимни ёзиб ўтириш ортиқча деб ўйлайман) кўрсатмалари асосида ҳар қандай шубҳаю-гумонлардан бутунлай холос бўлганини унга маълум қилишни ўзимнинг бурчим деб ҳисобладим.

— Жуда яхши, — деди бамайлихотир Мертуэт, — бу иш аён бўлмоғи учун муайян фурсат берайлик. Ҳозирча эса, мистер Брефф, биз ҳиндиларга қайтмоғимиз даркор. Уларнинг Лондонга сафари шу билан тугадики, улар яна бир марта муваффақиятсизликка учрадилар. Олмосни ўғирлашнинг иккинчи имкониятининг бой берилганини, менимча, мистер Люкернинг маккорлиги ва тадбиркорлигига йўйиш керак. Ахир, у бекорга судхўрликдай сердаромад ва кўҳна иш билан шуғулланадими! Ходимни шоша-пиша бўшатиб юбориб, у ҳиндиларни ўз шерикларининг ёрдамидан маҳрум қилган. Шериклари ҳиндиларга уйнинг эшигини очиб бериши мумкин эди. Ойтошни зудлик билан банкирнинг ихтиёрига топшириб, у суиқасдчиларни қийин жумбоққа рўпара қилиб қўйган, чунки улар ҳали мистер Люкерни тунашнинг янги режасини тузиб улгурмаган эдилар. Ҳиндилар мистер Люкерда банкирнинг тилхати борлигини қаёқдан билишди ва бу тилхатни қандай қилиб ундан олиб қўйишга улгуришди — бу ҳақда гапириш ҳали эрта. Улар Ойтошни яна қўлдан чиқариб юборганларини ва у (қимматбаҳо буюм деган умумий ном билан) банкирга омонатга берилганини билишганини айтишнинг ўзи етарли. Олмосни эгаллаб олиш учун, мистер Брефф, улар учинчи имкониятни нимада кўришяпти ва бу имконият қачон воқе бўлади?

Бу савол унинг оғзидан чиқар-чиқмас, ниҳоят, мен кеча ҳинди менинг хузуримга нима мақсадда келганини тушуниб олдим.

— Тушундим! — дея хитоб қилдим мен. — Ҳиндилар ҳам худди биз каби ишончлари комилки, Ойтош гаровга қўйилган. Улар, албатта, гаровни қайтариб олиш муддати қандай эканини билмоқлари керак. Чунки худди шу чоқдагина олмос банкирдан олинади.

— Мен айтган эдим-ку, мистер Брефф — фаҳмлаб олишингизга жиндай имконият берилса, ҳаммасини ўзингиз англаб оласиз. Ойтош гаровга қўйилганига бир йил тўладиган куни ҳиндилар уни ўғирлашнинг учинчи имкониятини пойлайдилар. Мистер Люкер уларга қанча вақт кутиш кераклигини ўз оғзи билан айтиб берипти. Сиз ҳам бообрў юрист сифатида мистер Люкернинг гапи ростлигини тасдиқласиз. Сизнинг тахминингизга кўра, олмос судхўрнинг қўлига қачон тушган?

– Менинг эслашимча, – деб жавоб бердим мен, – июннинг охирида.

– Ҳозир минг саккиз юз қирқ саккизинчи йил. Жуда яхши. Агар Ойтошни гаровга қўйган номаълум шахс уни бир йилдан кейин қайтариб оладиган бўлса, олмос бу одамнинг қўлида саккиз юз қирқ тўққизинчи йил июнь ойининг охирида бўлади. У кунларда мен Англиядан ва Англия янгиликларидан мингларча миля олисда бўламан. Аммо, сиз ўша кунни ёзиб қўйсангиз ва ўша кунларда Лондонда бўлишга ҳаракат қилсангиз ёмон бўлмасмиди?

– Сиз бирон жиддий ҳодиса рўй беради деб ўйлайсизми? – деб сўрадим мен.

– Менинг ўйимча, – деб жавоб берди у, – мен Марказий Осиёнинг ашаддий фанатиклари орасида юрсам чўнтагимда Ойтош билан банк остонасидан ўтгандагидан кўра ортиқроқ даражада хатардан нари бўламан. Ҳиндилар икки марта муваффақиятсизликка учрашди, мистер Брефф. Мен қатъий ишонаманки, улар учинчи марта муваффақиятсизликка учрамайди.

Бу унинг сўнгги сўзлари эди. Қаҳфа келтиришди. Меҳмонлар кўзголишиб, хоналарга тарқашди. Биз ҳам юқорига, хонимлар ёнига кўтарилдик.

Мен санани ёзиб қўйдим. Балки ҳикояни ўша ёзувни келтириш билан тугатганим маъқулдир:

минг саккиз юз қирқ тўққизинчи йилнинг июни. Бу ойнинг охирида ҳиндилар ҳақида хабар кутмоқ керак.

Буни баҳо келтирганимдан сўнг қаламни мендан кейин ёзиши керак бўлган одамга беряпман, чунки унга бундан ортиқ эғалик қилмоққа ҳаққим йўқ.

Фрэнклин Блэк томонидан ёзилган учинчи ҳикоя

1 боб

Минг саккиз юз қирқ тўққизинчи йилнинг баҳорида мен Шарқ бўйлаб сафар қилиб юргандим. Мен яқиндагина сафар режаларини ўзгартирдим. Бу режалар бир неча ой муқаддам тузилган бўлиб, ўша пайтдаёқ менинг Лондондаги адвокатим ва банкиримга маълум қилинган эди.

Режаларнинг ўзгариши хизматкоримни мактублар ва векселларни олиб келиш учун шаҳарлардан биридаги англиз консулига жўнатишга мажбур қилди. Аввалги режага биноан бу шаҳарга боришим керак эди, лекин энди бу ниятдан қайтгандим. Хизматкорим белгиланган муддатда ва белгиланган жойда бизга қайта қўшилмоғи зарур эди. Аммо қутилмаган бир воқеа (бунда хизматкорнинг айби йўқ эди) уни йўлда ушлаб қолди. Бир ҳафта мобайнида мен ва мен ёллаган одамлар уни саҳронинг сарҳадида кутиб қолдик. Ниҳоят, бедарак кетган хизматкор менинг чодирим олдида қўлида пул ва мактублар билан пайдо бўлди.

– Сизга ёмон хабарлар олиб келдим, шекилли, сэр, – деди у мактублардан бирини кўрсатиб. Унинг четига қора ҳошия тортилган бўлиб, манзил номи мистер Бреффнинг қўли билан ёзилган эди.

Бундай ҳолларда номаълумликдан оғирроқ нарса бўлмайди. Мен ҳаммасидан аввал қора ҳошиялик конвертни очдим. Унда отамнинг вафот қилгани ва мен унинг беҳисоб молу мулкнинг меросхўри бўлганим хабар қилинган эди. Қўлимга ўтаётган бойлик, айни чоқда, зиммамга масъулият ҳам юклар эди: мистер Брефф вақтни бой бермасдан дарҳол Англияга қайтиб боришимни илтимос қилипти.

Эртаси кунни тонг паллада мен ватаним сари отланиб бўлган эдим.

Мен Англиядан жўнаб кетаётганимда эски қадрдоним Беттереж томонидан чизиб берилган портретим, назаримда, унча аниқ эмас эди. Менинг бекачам ажнабий тарбиям ҳақида ҳажвий мулоҳазалар айтган эди. У менинг табиатимнинг французча, немисча ва италянча қирралари устидан истеҳзо билан кулган эди. Қария Беттереж эса гўё шу ҳислатларимни ўз кўзи билан кўргандай бўлиб, ўзининг таъриф-тавсифида уларга керагидан ортиқ ўрин бериб юборганди. Лекин эътироф этишим керакки, истисно қилганда, у чиндан ҳам бор ҳақиқатни ёзган эди. Ҳақиқатан ҳам, Рэчелнинг муомаласи

менинг юрак-юрагимдан ўтиб кетган эди. Мен жуда аччиқ аламлардан ўртаниб, Англияни тарк этган эдим.

Об-ҳавонинг алмашиши ва давомли муддатда бу ерда бўлмаслик Рэчелни унутишимга ёрдам беради деган ўй билан чет элга жўнадим. Имоним комилки, бундай ҳолларда жойнинг ўзгариши ва ҳижрон яхши таъсир кўрсатишини инкор қиладиган одам инсон табиатини ногўғри тасаввур қилади. Узгаришлар ва ҳижрон сизнинг диққатингизни ич-ичингиздан кемириб ётган ғамдан чалғитади. Мен Рэчелни унутганим йўқ, аммо вақт, масофа ва янгиликлар мени Рэчелдан узоқлаштиргани сари хотираларим алами секин-секин кучини йўқота борди.

Аммо, бошқа томондан, мен ватанимга қайтар эканман, шунча вақтдан бери менга яхши ёрдам бериб келган бу дорининг таъсир кучи сусая бошлади. Рэчель истиқомат қиладиган юртга ва у билан яна кўришиш имкониятига яқинлаша борганим сари қизнинг мени чулғаб олган сеҳру жодуси борган сари энгиб бўлмас қудрат касб эта бошлади.

Англиядан жўнаб кетаётганимда менинг оғзимдан чиққан сўнги сўз унинг исми бўлган эди. Англияга қайтиб келганимда мистер Брефф билан учрашганимда ҳаммадан аввал уни суриштирдим.

Албатта, менга мен йўғимда рўй берган воқеаларнинг ҳаммасини айтиб беришди. Бошқача айтганда, Беттерез ҳикоясининг давоми сифатида ёзилган ҳамма гаплардан воқиф қилишди. Фақир бир нарсагина бундан мустасно қолди. У пайтларда мистер Брефф Рэчель билан Годфри Эблўайтни ўз унашувларини бузишига ундаган сабабларни менга маълум қилишга ўзини ҳақли санамаган эди. Бу нозик масала ҳақида қийин саволлар бериб уни безовта қилганим йўқ.

Мен Рэчелнинг Годфрининг хотини бўлишга аҳд қилганини эшитиб, рашк ўтида жуда қаттиқ қийналган эдим. Ҳозир унинг ўйлай-ўйлай, бу ишни ўйламай қилаётганига амин бўлгани ва ваъдасини қайтиб олгани ҳақидаги хабар мени бениҳоя энгил тортишимга сабаб бўлди.

Ўтмиш ҳақидаги ҳикояни эшитганимдан кейин менинг бундан буёнги сўраб-суриштиришларим (ҳаммаси Рэчель ҳақида) ҳозирги воқеаларга кўчди. Мистер Бреффнинг уйдан чиқиб кетгандан кейин у кимнинг васийлигида бўлди ва у ҳозир қаерда истиқомат қилмоқда?

У ҳозир марҳум сэр Жон Вериндернинг бева синглиси миссис Меридьюнинг уйида истиқомат қилаётган экан. Рэчелнинг онасининг васиятлари бўйича миссис Меридьюдан қизга мураббия бўлишни илтимос қилишипти ва у рози бўлипти. Менга айтишларича, улар жуда иттифоқ туришармиш, ҳозир улар миссис Меридьюнинг Портлэнд-плейсдаги уйида бутун мавсум давомида туришга аҳд қилишипти.

Буни билганимдан кейин ярим соат ўтгач, мен Портлэнд-плейсга йўл олдим, аммо буни мистер Бреффга айтишга журъатим етмади.

Эшикни очган хизматкор мисс Вериндернинг уйдаи-йўқлигини аниқ билмас экан. Бу масалани тезроқ ҳал қилиш учун мен ташрифномамни унинг кўлига тутқазиб, хизматкорни юқорига йўлладим. Ордан кўп ўтмай, у тунд юз билан қайтиб келиб, мисс Вериндернинг уйида йўқлигини айтди.

Бошқа бирон одам бўлганида мен билан кўришишдан атайин бўйин товлаяпти деган гумон кўнглимга келиши мумкин эди. Аммо Рэчелдан гумон қилишнинг иложи йўқ эди. Мен яна кечқурун соат олтида келишимни айтдим. Кечқурун соат олтида менга иккинчи марта мисс Вериндернинг уйда йўқлигини айтишди. У менга бирон нарса айтиб қўйишни буюргани йўқми? Наҳотки, мисс Вериндер менинг ташрифномамни олмаган бўлса? Мисс Вериндер уни олган экан.

Масала кундай равшан эди: Рэчель мени кўришни истамасди.

Менга нисбатан бундай муомала қилишларини мен ҳам сира истамас эдим. Ҳар нима бўлганда ҳам мен бунинг сабабини билмоғим даркор. Мен ташрифномамни миссис Меридьюга киритиб юбордим-да, ўзи учун қулай вақтда мен билан учрашишини илтимос қилдим.

Мисс Меридью мени ўша заҳотиёқ қабул қилди. Мени чоғроққина бежирим меҳмонхонага олиб киришди, у ерда жуссаси кичикроқ, ёши

Ўтинқираб қолган, лекин ҳали ҳусни таважжуҳини йўқотмаган аёлга рўпара келдим. Аёл менга мурувват кўрсатиб, ҳамдардлик билдирди ва бир оз таажжубланганини айтди. Аммо, айни чоқда у менга Рэчелнинг нима учун шундай қилганининг сабабини тушунтириб беролмади. У Рэчелга бирон нарса деб таъсир кўрсатишга ҳам ҳайрон эди, чунки бу ўринда гап шахсий туйғулар ҳақида кетмоқда эди. У бу гапларнинг ҳаммасини ҳеч нарса таъсир қилолмайдиган сабр-тоқат билан бир неча марта такрорлади. Миссис Меридьюга мурожаат қилиб ютганим шу бўлди, холос.

Менинг сўнги уринишим шу бўлдики, Рэчелга мактуб ёздим. Хизматкор мактубни унга етказди. Мен хизматкорга, албатта жавобини олиб келасан, деб қаттиқ тайинладим.

У жавобни олиб келди — жавоб бир жумладан иборат эди: “Мисс Вериндер мистер Фрэнклин Блэк билан ёзишма бошлашдан бош тортади”.

Мен уни ҳар қанча яхши кўрмай, бунақа жавоб менга қаттиқ ҳақорат бўлиб туюлди ва менинг газабимни кўзгади. Мен билан иш юзасидан суҳбатлашгани кирган мистер Брефф мени газаб алангасида ёнаётганимни кўриб ҳайрон бўлди.

Мен шу заҳотиёқ ҳамма ишларни бир четга йиғиштириб қўйиб, унга бор гапни очиқчасига айтиб бердим. Мистер Брефф ҳам миссис Меридьюга ўхшаб менга бирон қаноатланарли изоҳ беролмади.

Мен ундан, бирор одам мен тўғримда мисс Рэчелга иғво қилмадимикин, деб сўрадим. Мистер Брефф ҳеч қанақа иғвою бўҳтонни эшитмаган экан. Мисс Рэчель мистер Бреффнинг уйда истиқомат қилганда мен тўғримда бирон гап гапирмаганмиди? Ҳеч қачон! Мен сафарда шунча узоқ вақт йўқ бўлиб кетганимда, у мени тирикми, ўликлигимни суриштиргани йўқми? Йўқ, мисс Вериндер бунини суриштирмапти.

Мен ҳам ҳамёнимдан шўрлик леди Вериндернинг Фризинголдан, унинг Йоркширдаги хонадонидан, жўнаб кетаётган кунимда менга йўллаган мактубини чиқардим. Мен бу мактубдаги иккита жумлага мистер Бреффнинг эътиборини жалб қилдим:

“Йўқолган олмосни қидириш ишларида сиз терговчига жуда катта ёрдам бердингиз, аммо бу Рэчелнинг ҳозирги мудҳиш руҳий аҳволида унга ҳозирга қадар кечириб бўлмайдиган аламли бир таҳқирдай туюляпти. Бу ишда сиз гайришурий тарзда ҳаракат қилиб, унинг ташвишига ташвиш қўшдингиз, чунки сизнинг хатти-ҳаракатингиз оқибатида унинг сирлари очилиб қолиши мумкин эди”.

— Наҳотки, — деб сўрадим мен, — Рэчель ҳозир ҳам мендан аввалгидай хафа бўлса.

Мистер Бреффнинг юзида самимий қайғуриш зуҳур бўлди.

— Агар сиз саволингизга, албатта, жавоб беришимни истасангиз, майли, айтай, — деди у, — эътироф этишим керакки, мен унинг хулқи-атворини бошқача изоҳлай олмайман.

Мен кўнғироқ чалиб, хизматкорни чақирдим-да, буюмларимни жойлаб, поездлар жадвалини олиб келиш учун одам юборишни тайинладим. Мистер Брефф таажжуб ичида нима қилмоқчи эканимни сўради.

— Мен Йоркширга бораман, — деб жавоб бердим, — навбатдаги поездда кетаман.

— Нима мақсадда у ерга бормоқчисиз?

— Мистер Брефф, мисс Рэчелнинг олмосини қидириш ишларида энг яхши ниятлар билан берган ёрдамим бир йил аввал унга кечириб бўлмайдиган ҳақорат бўлиб туюлганди ва унинг учун ҳануз кечириб бўлмайдиган ҳақоратлигича қолиб келмоқда. Мен бунга кўна олмайман. У нега онасига ҳеч нарса демаганикин ва мени бу қадар ёқтирмай қолганининг сабаби нимада — мен бунини билишга аҳд қилдим. Агар вақт, меҳнат ва пул билан қилиш мумкин бўлса, мен Ойтошни ўғирлаган ўғрини, албатта, топаман.

Муҳтарам қария менга эътироз билдириб, идрокнинг сўзига киришга кўндирмоқчи бўлди — хуллас, у менинг олдимда ўз бурчини ўтамоқчи эди. Аммо унинг бирон гапи менга қор қилмади. Шу дақиқада дунёдаги ҳеч қандай мулоҳаза қатъиятимни бузолмас эди.

— Мен тергов тўхтаган жойдан уни давом эттираман, — дедим мен. — Ҳал қилувчи фактни аниқламагунча, уни қадам-бақадам давом эттираман. Мен терговни қолдирган чоғимда далиллар занжирида бир неча ҳалқа етишмас эди. Уларни Габриэль Беттереж тўлдириши мумкин. Мен унинг ҳузурига бораман.

Уша кунни кечки пайт қуёш ботаётган чоғда мен яна кўҳна қишлоқ уйининг ўзимга яхши таниш айвонида эдим. Одам ариб қолган боғда биринчи учратганим боғбон бўлди. Менинг “Беттереж қаерда?” деган саволимга уни бир соат аввал орқа ҳовлида ўзининг одатдаги жойида — офтобда исиниб ўтирган ҳолда кўрганини айтди. Мен у жойни яхши билардим, шунинг учун ўзим бориб, топиб оламан, дедим.

Таниш сўқмоқлардан юриб бордим-да, эшикни очиб, ҳовлига қарадим.

Мана у — энди ҳеч қачон, ҳеч қачон қайтиб келмайдиган бахтиёр кунларимда менга улфат бўлган эски қадрдон дўстим! Мана у — ўзининг ўша эски бурчагида, ўша-ўша сават курсисиди, оғзида трубкаси билан, тиззасиди “Робинзон Крузо”си, оёқлари ёнида мудраб ётган иккита салоқатли ити билан. Мен шундоқ тургандимки, ботиб бораётган қуёшнинг қийғоч нурларида соям жуда узайиб кўринарди. Итлар соямни кўриб қолишдими ёки нозик бурунлари билан менинг ҳидимни олишдими, ҳар қалай, ириллаб, сапчиб туришди. Ўз навбатида қария ҳам сесканиб тушди-да, бир бақириб, уларни тинчишга мажбур қилди. Кейин эса кўллари билан заиф кўзларини пана қилиб, эшик олдида турган одамга савол назари билан қаради.

Кўзларимга ёш келди. Мен унга гапира бошлашдан аввал, бир дақиқа жим туриб, ҳаяжонимни босиб олишга мажбур бўлдим.

2 боб

— Беттереж, — дедим мен, ниҳоят, унинг тиззаси узра ётган таниш китобга ишора қилиб, — “Робинзон Крузо” бугун кечкурун Фрэнклин Блэкини кўришингиз мумкинлиги ҳақида сизга ҳеч нима дегани йўқми?

— Деганда қандоқ! — дея хитоб қилди қария. — Худо ҳаққи, мистер Фрэнклин, “Робинзон Крузо” худди шу гапни менга маълум қилувди.

У менинг ёрдамимда оёққа турди-да, бир лаҳза гоҳ олдига, гоҳ орқасига қараганча туриб қолди. У орқасига қарар экан, нигоҳини бир менга, бир “Робинзон Крузо”га тикар, афтидан, бизнинг қай биримиз уни кўпроқ дол қолдирганимизни аниқлаёлмай гаранг эди. Ҳар доимдагидек, китоб устун келди. У бу ажойиб китобга тавсифга сифмайдиган бир ифода билан қараб турар, гўё шу саҳифалар ичидан ҳозир Робинзон Крузонинг ўзи чиқиб келиб, у билан шахсан учрашиш бахтига муяссар бўлишига ишонар эди.

— Мен манави жойни ўқиётган эдим, мистер Фрэнклин, — деди у қайтадан тили калимага келадиган бўлиши биланоқ, — мен сизни кўриб турганим нечоғлик чин бўлса, сэр. Бу гапим ҳам шунча чин. Сиз келмасингиздан бир дақиқа олдин худди мана шу сатрларни ўқиб тургандим. Бир юзу эллик олтинчи саҳифа: “Мен чақмоқ ургандай қотиб қолган ёки арвоҳни кўргандай ҳанг-манг бўлиб қолгандим”. Агар шу жумла “Кўққисдан мистер Фрэнклин Блэкининг келиб қолишини кутинг” деган маънони билдирмаса, инглиз тили, умуман, бирон-бир маънога эга эмас экан-да! — дея гапини тугатди Беттереж ва забт билан китобни ёпди-да, ниҳоят, кўлини бўшатиб, менинг боядан бери чўзиб турган кўлимни олди.

У мени саволларга кўмиб ташлашини кутган эдим — ҳозирги вазиятда бу ғоятда табиий бир ҳол бўлур эди. Йўқ, унақа бўлмади. Кекса хизматкорнинг қайтибда меҳмондўстлик туйғуси асосий ўринни эгаллади, чунки бу уйга оила аъзоси (майли-да, қай тарзда бўлса ҳам) меҳмон бўлиб келганди.

— Марҳамат қилгайсиз, мистер Фрэнклин, — деди у ўзига ярашиб тушадиган эскича бир таъзим билан эшикни очар экан, — сизни бу ерга қайси шамоллар учираиб келганини кейинроқ сўрайман, ҳозир эса сизни қулайроқ жойлаштириб қўяй. Сиз кетганингиздан бери анча-мунча қайғули ўзгаришлар содир бўлди. Уй беркитиб қўйилган, хизматкорлар тарқатиб

юборилган. Аммо бунинг аҳамияти йўқ. Сизга овқатни ўзим пишириб бераман, боғбоннинг хотини ўрнингизни тўшаб беради, агар қазноқда бизнинг машхур шаробларимиздан бирор шишаси сақланиб қолган бўлса, унинг ичидагининг ҳаммаси томоқларингизни хўл қилади, мистер Фрэнклин! Марҳабо, сэр, марҳабо! — деди шўрлик чол ҳамма ташлаб кетган уйнинг шаънига доғ туширмасликка мардларча уриниб. У ҳамон ўтган йиллардагидек жуда хушмуомала эди.

Унинг умидларини пучга чиқариш мен учун оғир эди. Бироқ эндиликда бу уй Рэчелга қарар эди. Лондонда воқе бўлган гаплардан кейин мен бу уйда истиқомат қилолармидим ё бу уйда томоғимдан овқат ўтармиди? Ўз-ўзимга бўлган энг оддий ҳурмат туйғуси бу уйнинг остонасидан ҳатлаб ўтишни менга ман қилган эди. Ҳа, қатъиян ман қилган эди.

Мен Беттережнинг қўлтигидан олиб, боққа бошладим. На илож, мен унга бор ҳақиқатни айтиб беришга мажбур эдим. У мени ҳам, Рэчелни ҳам чин юракдан яхши кўрарди, шунинг учун ишнинг бунақа тус олиб кетганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлди. У ўзининг фикрини очиқчасига айтди-қўйди.

— Мисс Рэчелнинг ўз нуқсонлари бор, мен бунга ҳеч қачон инкор этган эмасман, — деб бошлади у. — Бу нуқсонлардан бири шуки, баъзан жуда баланд кетиб юборади. У сиз билан ҳам шунақа баланддан туриб гаплашмоқчи бўлипти — сиз чидабсиз. Ё парвардигор! Мистер Фрэнклин, наҳотки, сиз шу пайтга қадар аёл зотини яхши билмасангиз! Сиз ҳеч қачон мендан марҳума миссис Беттереж ҳақида эшитганмисиз?

Мен ундан марҳума миссис Беттереж ҳақида кўп марталаб эшитган эдим — у миссис Беттережни доимо аёл зотининг заифлиги ва ўзбилармонлигига мисол тариқасида келтирар эди. Бу гал ҳам у марҳума хотинини худди шундай таърифлади.

— Жуда яхши, мистер Фрэнклин. Энди гапимга кулоқ беринг. Ҳар қайси аёлнинг ўзича бир эркалиги бўлади. Марҳума миссис Беттережнинг одати шунақа эдики, агар у кишининг бирор хоҳишини қайтарадиган бўлсам, бир зумда лов этиб ёниб кетар эдилар. Бунақа пайтларда ишдан қайтиб уйга келсам, хотиним, албатта, ошхонадан туриб, “сенинг қўпол муомалангдан кейин овқат қилишга ҳам мажолим қолмади” деб бақирарди. Сиз ҳозир мисс Рэчелнинг инжиқликларини қандоқ кўтараётган бўлсангиз, мен ҳам бир неча муддат давомида бунга чидаб юрдим. Лекин бир куни сабр косаси синди — мен ошхонага кирдим-да, миссис Беттережни дўстона тарзда қўлимда кўтариб, энг яхши хонамизга олиб бордим. Бу хонада хотиним, одатда, меҳмон кутар эди.

— “Сенинг ҳақиқий жойинг мана шу ерда, жонгинам” дедим мен ва ўзим ошхонага йўл олдим: У ерга кириб эшикни ичидан беркитдим, суртугимни ечдим, энгларимни шимардим-да, овқат пиширишга киришдим. Овқатим тайёр бўлгач, ўзимга ўзим дастурхон тузадим-да, мазза қилиб овқатланиб олдим. Кейин ўтириб, трубка чекдим, жиндай шароб ичдим, сўнгра стол устини йиғиб олдим, кастрюлькани тозаладим, пичоқ-санчқиларни тозалаб ювдим, уларнинг ҳаммасини жой-жойига қўйиб, ошхонани супуриб чиқдим. Ҳаммаёқни саришта ва топ-тоза қилиб бўлгандан кейин эшикни очиб, ошхонага мисс Беттережни киритдим. “Мен овқатланиб олдим, жоним, — дедим мен. — Мана, ошхонани ҳам кўнглингдагидек батартиб қилиб қўйдим”. Шундан кейин, мистер Фрэнклин, бу аёлнинг ҳаётлигида менга иккинчи марта қўлимни қозон-товоққа уришга тўғри келмади. Қиссадан ҳисса шулким, сиз Лондонда мисс Рэчелнинг инжиқликларига чидадингиз, лекин бу ерда Йоркширда уларга индамай кетаверманг. Ичкарига марҳамат!

Бунга нима деб жавоб бериш керак эди? Мен муҳтарам кекса дўстимга фақат бир гап айтишим мумкин эди, холос — унинг бошқаларни ишонтириш иқтидори ҳар қанча зўр бўлмасин, бу галги уриниши беҳуда кетган эди.

— Оқшом жуда сўлим бўлипти, — дедим мен. — Мен Фризинголгача пиёда бораман-да, ўша ердаги меҳмонхонага тушаман. Сизни эса эртага эрталаб олдимга нонушта қилгани таклиф этаман. Сизга айтадиган баъзи гапларим ҳам бор.

Беттереж жиддий қиёфада бошини чайқади.

— Чин юракдан таассуф билдираман, — деди у, — мен, мистер Фрэнклин, сиз билан мисс Рэчель ўртасида ҳамма нарса силлиқ ва яхши кетаётганини эшитаман деб умид қилгандим. Агар сиз ўз билганингизча иш тутмоқчи бўлсангиз, сэр, — деб давом этди у бир дақиқа ўйлаиб тургач, — тунаш учун Фризинголлга боришингизга заррача ҳожат йўқ. Шу яқин ўртада ҳам тунашга жой топилади. Готерстон фермаси бу ерда атиги икки миль нарида. Бунга қарши сиз ҳеч нарса деб эътироз билдиrolмайсиз, — деди муғамбирлик билан қария. — Готерстон мисс Рэчелнинг ерида эмас, ўз ерида истиқомат қилади, мистер Фрэнклин.

Беттереж фермани тилга олиши биланоқ мен у жойни эсладим. Ферма соя-салқин водийда жойлашган бўлиб, Йоркширнинг бу қисмидаги энг чиройли анҳор соҳилига ўрнашган эди. Фермернинг алоҳида ётоқхонаси ва меҳмонхонаси бўлиб, у уларни, одатда, рассомларга, балиқ тутувчиларга ва сайёҳларга ижарага бериб турарди. Мен бу теварак-атрофда бундан ҳам ёқимлироқ ва қулайроқ жой топишим амримаҳол.

— Хоналар ижарага бериладими? — деб сўрадим.

— Миссис Готерстоннинг ўзи куни кеча мендан хоналарини одамларга тавсия этишни илтимос қилган эди, сэр.

— Мен бажонудил уларни оламан, Беттереж.

Биз яна ҳовлига қайтиб кирдик. Мен у ерга сафар халтамни қолдирган эдим. Унинг қулоқларига ёғоч тикиб, Беттереж елкасига кўтариб олди-да, яна мени кутиб олгандаги аҳволга тушди. У ҳайрат ичида уйга қаради, кейинга ўгирилиб, янада каттароқ таажжуб билан менга тикилди.

— Мен дунёда анча-мунча умр кўрдим, — деди эски хизматкорларнинг энг асили бўлмиш бу қария, — мен ҳеч қачон бирон вақт-соати келиб ҳозиргига ўхшаш нарсани кўраман деб ўйламаган эдим. Мана уй, мана мистер Фрэнклин Блэк, лекин у уйга орқасини ўгириб, ухлагани ижарага уй излаб кетса-я!

У бошини чайқаганча нималарнидир минғирлаб олдинга юриб кетди.

— Рўй бериши керак бўлган яна бир мўъжиза қолди, холос, — деди у елкаси оша, — болалигингизда мендан қарз олган етти шиллингу олти пенс бор-ку — шуну тўлаб қўйсангиз, ўша мўъжиза рўй беради, мистер Фрэнклин.

Бу истехзони айтгач, унинг кайфияти анча жойига келиб қолди. Биз дарвозабоннинг кулбаси ёнидан ўтиб, дарвозадан чиқдик. Биз бетараф заминга қадам қўйишимиз биланоқ Беттережнинг ахлоқ қоидаларига кўра унинг зиммасидаги меҳмондўстлик мажбурияти тугади-да, унинг ўрнини қизиқиш ҳуқуқи эгаллади.

Менинг бараварлашишимни кутиб, у бир зум тўхтаб қолди.

— Сайр учун жуда ҳам боп оқшом бўлди-да, мистер Фрэнклин, — деди у гўё биз у билан ҳозиргина тасодифан учрашиб қолгандай. — Тасаввур қилайликки, сиз ҳозир Фризинголлдаги меҳмонхонага кетмоқдасиз, сэр...

— Хўш?

— Унда мен эртага эрталаб сизникида нонушта қилиш шарафига ноил бўлардим...

— Нонушта қилгани олдимга Готерстон фермасига келаверинг.

— Мурувватингиз учун беҳад миннатдорман, мистер Фрэнклин. Лекин мен, очигини айтсам, нонуштани ўйлаётганим йўқ. Назаримда, сиз боя менга айтадиган баъзи бир гапларингиз борлигини эслатдингиз, шекилли. Агар бу сир бўлмаса, сэр, — деб Беттереж бирданига айланма йўлларни кўйиб, гапнинг пўсткаласига кўча қолди, — сизнинг кутилмаганда бу ерга келиб қолганингиз сабабини тезроқ билишга сабрим чидамаяпти.

— Мени бу ерга ўтган гал қандай сабаб бошлаб келганди? — деб сўрадим мен.

— Ойтош, мистер Фрэнклин. Аммо бу гал сизни нима бошлаб келди, сэр?

— Яна Ойтош, Беттереж.

Қария бирдан тўхтаб қолди-да, гўё қулоқларига ишонмагандай менга тикилиб қолди.

— Агар бу ҳазил бўлса, сэр, — деди у, — мен қариганда бироз ақлдан озганманми, дейман. Мен ҳазилингизни тушунолмадим.

— Бу ҳазил эмас, — деб жавоб бердим. — Мен Англиядан жўнаб кетишим билан тўхтаб қолган терговни яна давом эттириш учун бу ерга келдим. Бу ерга келишимдан мақсад — шу пайтгача ҳеч ким қилмаган ишни қилиш, яъни олмосни ким ўғирлаганини билиш.

— Кўйинг бу олмосни, мистер Фрэнклин! Менинг маслаҳатимни қулоққа олинг, кўйинг шу олмосни! Кимки унга яқинлашган бўлса, уларнинг ҳаммасини йўлдан оздирди бу лаънати тош. Ҳаётингизнинг энг навқирон фаслида, сэр, Ойтош билан шуғулланиб, пулингизни ҳам, кучингизни ҳам беҳуда сарфламанг. Бу ишда изқувар Каффнинг ўзи калаванинг учинчи йўқотиб қўйганидан кейин, сиз қандай қилиб муваффақият қозонишни ўйлашингиз мумкин? Изқувар Кафф, — деб такрорлади Беттерез бармоқлари билан менга таҳдид қилиб, — Англиянинг энг йирик изқувари!

— Менинг аҳдим қатъий, қадрдон дўстим. Ҳатто изқувар Кафф ҳам мени қайтара олмайди. Айтганча, эртама-кечми менга у билан маслаҳатлашишга тўғри келади. Кейинги пайтларда унинг тўғрисида бирон гап эшитганингиз борми?

— Кафф сизга ёрдам бермайди, мистер Фрэнклин.

— Нега?

— Сиз жўнаб кетгандан кейин, сэр, полициячилар доирасида бир воқеа бўлди. Машҳур Кафф истеъфога чиқди. У Доркинда чоғроқ бир жойни ижарага олиб, бутунлай гулчиликка берилиб кетди. Бу тўғрида менга унинг ўзи ёзиб юборган эди, мистер Фрэнклин. У наъматакка пайванд қилмасдан оқ атиргул етиштирипти. Боғбонимиз мистер Бегби бу гулни ўз кўзи билан кўриб, узил-кесил мағлубиятини тан олиш учун Лондонга бориб келмоқчи бўлиб турипти...

— Майли, бунинг ҳечқиси йўқ, — деб жавоб бердим мен, — изқувар Каффнинг ёрдამисиз ҳам бир амаллаймиз. Аммо ишни бошлашдан аввал ҳамма гапни сизга айтиб беришим керак.

Эҳтимол, бу гапни мен бироз беписандроқ оҳангда айтгандирман. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, менинг жавобим нимаси биландир Беттерезга қаттиқ теғди.

— Мендан баттарроқ бирор одамни топиб, сирингизни ўшанга ишониб айтсангиз ҳам бўлаверар эди, мистер Фрэнклин, мен сизга айтсам... — деди у бироз кескин оҳангда.

Бу мулоҳазани қандай оҳангда айтгани ва унинг қилиқларидаги алланечук саросимага қараб билдимки, унда қандайдир маълумотлар бор, лекин қария уларни менга айтишга ботинолмади турипти.

— Изқувар Кафф ўзидан кейин қолдирган тарқоқ кашфиётлар ҳақида гапириб бериб, менга ёрдам қиларсиз деган умиддаман. Бу ишни қилишингиз мумкинми?

— Мендан яна нима кутасиз, сэр, — деб сўради Беттерез бениҳоя юввошлик билан.

— Яқинда айтган гапингизга кўра, сиздан анча нарса кутаман.

— Қуруқ мақтанчоқлик эди, мистер Фрэнклин, — деб ўжарлик қилди қария. — Ёруғ дунёга келганидаёқ мақтанчоқлик йўлига кирадиган одамлар бўлади. Улар сўнги нафасларигача мақтанчоқ бўлиб қоладилар. Мен — шунақа одамлардан бириман.

Унга таъсир қилишнинг фақат битта йўли қолган эди.

Мен унинг Рэчелга ва менга бўлган яхши муносабатидан фойдаланишга жазм этдим.

— Беттерез, мен блан Рэчель яна иноқ бўлиб қолсак, буни эшитиб хурсанд бўлармидингиз?

— Агар сиз бунга шубҳа қилсангиз, сэр, унда шунча йилдан бери сизларнинг хонадонингизга бутунлай бекорга хизмат қилиб келган эканманда...

— Мен Англиядан жўнаб кетишимдан олдин Рэчель менга қанақа муомала қилганини эслайсизми?

— Бу воқеа худди кеча рўй бергандек аниқ эсимда. Бу тўғрида сизга миледининг ўзи ёзган эди, сиз эса мурувват қилиб, унинг мактубини менга кўрсатган эдингиз. Мактубда Рэчелнинг олмосини қидиришда иштирок этиб,

сиз уни қаттиқ ҳақорат қилиб қўйганингиз айтилган эди. Ўшанда на миледи, на мен, на бошқа одам ўйлаб бунинг тагига етолмагандик.

– Мутлақо тўғри, Беттерез. Мен сафардан қайтиб келиб кўрдимки, Рэчель ҳамон ўзини мен томонидан қаттиқ таҳқирланган деб ҳисоблашда давом этмоқда. Утган йили мен бунинг сабаби олмосда деб билган эдим. Ҳозир ҳам шундай ҳисоблайман. Мен у билан гаплашиб кўрмоқчи бўлдим, аммо у мени кўришни ҳам истамасди. Мен унга мактуб ёзиб кўрдим, у жавоб беришни ҳам истамасди. Худо ҳаққи, айтинг, буни нима деб тушунмоқ керак? Рэчель менга қолдирган ягона имконият – олмоснинг йўқолиш тафсилотларини билишдир.

Афтидан, сўзларим уни масалага янги томондан қарашга мажбур қилди, шекилли. У менга бир савол берди – бу саволи, ниҳоят, уни тараддудга солиб қўйганимни кўрсатди.

– Сизнинг кўнглингизда мисс Рэчелга нисбатан ёмон туйғу йўқми, мистер Фрэнклин?

– Мен Лондондан жўнаб кетаётганимда газаб бор эди, – деб жавоб бердим, – аммо ҳозир ўтиб кетди. Рэчелни бор гапни менга очиқ айтиб беришга мажбур қилмоқчиман, холос.

– Тасаввур қилайликки, сиз бирон кашфиёт қилишга муваффақ бўлдингиз, – шу кашфиёт туфайли мисс Рэчель ҳақида бирон нохуш нарсани билиб қолишдан қўрқмайсизми?

Мен унинг ўз бекачасига чексиз ишонишига амин бўлдим – унинг сўзлари шу ишончнинг оқибати эди;

– Мен ҳам худди сизга ўхшаб, унга жуда ишонаман, – деб жавоб бердим. – Унинг сирини таг-туғига очганимиз билан ҳам, ҳеч нарса сизнинг ёки менинг Рэчелга бўлган эҳтиромимизга заррача соя сололмайди.

Бу сўзлардан кейин Беттерездаги иккилиниш батамом йўқолди.

– Майли, сизга ёрдам бериб, номаъқул иш қилаётган бўлақолай, мистер Фрэнклин, – деб хитоб қилди у, – аммо мен фақат бир нарсани айта оламан: мен бу ишда худди янги туғилган гўдакдай ҳеч балони тушунаётганим йўқ. Мен сизни кашфиётлар йўлига солиб қўяй, кейин у ёғига ўзингиз бораверасиз. Розанна Спирман деган шўрлик оқсочимиз ёдингиздами?

– Албатта.

– У Ойтош масаласида қандайдир сирни очмоқчи деб гумон қилар эдингиз, а?

– Унинг феъл-атвори галати эди. Мен буни бошқа бирон сабаб билан изоҳлай олмагандим.

– Агар истасангиз, мистер Фрэнклин, мен сизнинг бу борадаги гумонларингизни тарқатишим мумкин.

Энди бу гал мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. Атрофни қоронғилик чулғаб олган эди. Бу қоронғиликда мен унинг юзини кўришга беҳуда уриндим. Хайратдан лол қолиб, бетоқатлик билан нима демоқчи эканини сўрадим.

– Ошиқманг, сэр, – деб ҳовуримни босди Беттерез. – Мен нима демоқчи эканимни билиб туриб гапиряпман. Розанна Спирман муҳрланган мактуб қолдирган. Сизнинг номингизга.

– Қани мактуб?

– Кобет-Голлдаги дугонасининг қўлида. Сиз бу ердалигингизда оқсоч Люсини эшитган чиқарсиз, сэр. Қўлтиқтаёқ билан юрадиган қизни?

– Балиқчининг қизиними?

– Худди шундай, мистер Фрэнклин.

– Нега мактубни менга жўнатиб юбормадинглар?

– Оқсоч Люси ўзига етгудай ўжар қиз, сэр. У мактубни фақат қўлингизга топширмоқчи бўлди. Аммо мен бу тўғрида сизга ёзиб улгурмай, сиз Англиядан кетиб қолдингиз.

– Бўлмаса ҳозироқ орқага қайтамиз, Беттерез. Ҳозироқ бориб мактубни олайлик.

– Ҳозир кеч бўлди, сэр. Балиқчилар шамни тежашади. Кобет-Голлда жуда эрта ётишади.

– Бўлмаган гап. Биз у ерга ярим соатда етиб оламиз.

- Етишга етиб олармиз. Аммо биз борганда, ҳамма эшиклар ёпиқ бўлади. У пастда липиллаб кўринган чироқларга ишора қилди ва мен шу заҳоти тун сукунатида ариқдаги сувнинг жилдирашини эшитдим.
- Мана, ферма, мистер Фрэнклин. Бемалол ётиб ухланг-да, марҳамат қилиб, эртага эрталаб менинг ёнимга боринг.
- Мен билан бирга балиқчиникига борасизми?
- Бораман, сэр.
- Эрталаб вақтлик, а?
- Қай пайтда десангиз, тайёрман.
- Биз фермага олиб борувчи сўқмоқдан пастга тушдик.

3 боб

Горестон фермасида нималар бўлганини ғир-шира эслайман.

Эсимда қолганлари шуки, мени меҳмондўстлик билан кутиб олишди. Кечки овқат шунақа мўл эдики, шарқда бу овқатга бутун бир қишлоқни тўйғизса бўларди; жуда ажойиб бир тўшак — фақат унинг битта камчилиги бор — ота-боболаримиздан қолган ярамас мерос — партўшак бунда ҳам бор экан; уйқусиз ўтказилган тун, кетма-кет ёқилган шамлар ва ниҳоят, тонг ёришиб, куёш чиққанини кўргач, жуда энгил тортганим.

Кеча Беттереж билан келишиб олганимизга кўра, Коббс-Голлга кетатуриб, мен унинг ёнига кирмоғим керак эди. Кирганда ҳам, қай пайтда десам, шу пайтда кирмоғим керак эди. Мактубни тезроқ қўлга киритишни сабрсизлик билан кутаётганимни эйтиборга олсак, имкони борича эртароқ кирмоғим керак эди. Фермада нонуштани кутиб ўтирмасдан, бир бурда нон олдим-да, йўлга тушдим. Бу қадар эрта борсам, қария Беттереж ҳали ўрнидан турмаган бўлармикин деган хавотирда эдим. Йўқ, ундай бўлмади. У ҳам худди мен каби бўлажак ҳодисанинг ташвишидан ҳаяжонда экан. У аллақачон кийиниб олиб, қўлида ҳасса билан мени кутиб турган экан.

- Бугун кайфиятингиз қалай, Беттереж?
- Унча яхши эмас, сэр.
- Надоматлар бўлсин. Нима шикоятингиз бор?
- Ўзим ўйлаб топган янги хасталик бу, мистер Фрэнклин. Сизни кўрқитмоқчи эмасману, лекин шу бугуннинг ўзида бу хасталик сизга ҳам юқмай қолмаса керак.

— Жин урсин!

— Қорнингизда ёқимсиз бир илиқликни ҳис қиляпсизми, сэр? Танангизда нимадир лўқ-лўқ қиляптими? Лаббай? Ҳозирча йўқми? Бўлмаса Коббс-Голлда ҳис қиламиз, мистер Фрэнклин. Мен буни изқуварлик жазаваси деб атайман. Биринчи марта бу касал менга мистер Каффдан юққан эди.

— Шунақа денг? Бунинг давоси нима экан? Розанна Спирманнинг мактубини очганимда тузалса керак-да. Юринг тезроқ, мактубни олайлик, бўлмаса...

Ҳали вақт эрта бўлишига қарамай, балиқчининг хотини аллақачон ошхонада юрган экан. Беттереж мени унга таништирганда, муҳтарам миссис Йолланд расм-русумни жуда ўрнига қўйиб, кутиб олди. Кейинчалик билсам, бу фақат рангдор меҳмонларга аталган расм экан. У стул устига бир шиша голланд джини, иккита трубка қўйди-да, гап бошлади:

— Лондонда қандай янгиликлар бор, сэр?

Бу умумий саволга жавоб топиб улгурмасимдан ошхонанинг нимқоронғи бурчагида ғалати бир шарпа пайдо бўлди. Юзи маҳзун, сочлари ҳалдан ташқари чиройли, нигоҳида алланечук ғазаб барқ урган озғингина қиз қўлтиқтаёққа таяна-таяна оқсоқланиб, мен ўтирган стол ёнига келиб шундай қарадики, гўёки мен қандайдир жозибам билан унинг диққатини жалб қилиб, кўнглида ҳам даҳшат, ҳам қизиқиш уйғотардим.

— Мистер Беттереж, — деди у нигоҳини мендан олмай туриб, — марҳамат қилиб, бу кишининг номини яна бир марта айтинг.

— Бу жентльменнинг номи, — деб жавоб берди Беттереж “жентльмен” сўзига алоҳида урғу бериб; — мистер Фрэнклин Блэк.

Қиз менга орқасини ўгирди-да, қўққисдан хонадан чиқиб кетди. Хотирамдан фаромуш бўлмаган бўлса, муҳтарама миссис Йолланд қизининг ғалати қилмиши учун узр сўради. Беттереж эса унинг узрини боодаб инглиз тилига ағдариб берди, шекилли. Буларнинг ҳаммасини тахминан айтаяпман, чунки менинг диққатим узоқлашиб бораётган қўлтиқтаёқнинг тўқ-тўқига жалб бўлган эди. Аввал ёғочнинг зинадан тўқ-тўқ товуши келди, кейин бошимиз устидаги хонадан қўлтиқтаёқнинг тўқиллашини эшитдим, ниҳоят, яна зинадан қўлтиқтаёқнинг пастга тушаётгани эшитилди — сўнгра очик эшикда яна шарпа пайдо бўлди, бу гал энди унинг қўлида мактуб бор эди. Шарпа мени имлаб, ташқарига чақирди.

Миссис Йолланд узрларга янада зўр бермоқда эди. Мен уни хонада қолдириб чиқдим-да, бу ғалати махлуқнинг орқасидан эргашдим. Қиз олдимда қўлтиқтаёғини тўқиллатганча, борган сари соҳил томонга тезлашиб борарди. У мени балиқчилар қайиғининг панасига олиб ўтди. Қишлоқ аҳли бу ердан бизни на кўра олардилар, на гапимизни эшитардилар. Шу ерда тўхтаганимиздан кейин қиз биринчи марта юзимга қаради.

— Шу ерда тўхтанг, — деди у, — мен сизни кўриб олмоқчиман.

Унинг юз ифодасига алданиш мумкин эмас эди. Мен унинг кўнглида гоят кучли нафрат ва ижирганиш уйғотган эдим. Шу пайтгача ҳали умримда биронта аёл менга бунақа қараган эмасди, десам, буни мақтанчоқликка йўйманг. Майли, камтарроқ бўлай-да, бу гапни бошқача айтақолай — биронта аёл менга шунақа қараган бўлса ҳам, уни сездирган эмас эди. Аёл киши такаллуфсизлик билан башарангизни кўздан кечирар экан, ҳар қандай эркак ҳам бунга маълум даражадагина чидайди. Мен Оқсоқ Люсининг диққатини чалғитиб, юзимдан бошқа нарсага жалб қилмоқчи бўлдим.

— Сиз менга мактуб бермоқчи эдингиз, шекилли, — деб бошладим. — Қўлингизда ушлаб турганингиз ўша мактубми?

— Айтган гапингизни такрорланг, — унинг бирдан-бир жавоби шу бўлди.

Мен дарсини такрор қилувчи интизомли боладай айтган гапимни такрорладим.

— Йўқ, — деди қиз гўё ўз-ўзи билан гаплашгандай. Лекин ҳамон унинг шафқатсиз кўзлари менга тикилиб турарди. — Ҳеч тушунолмааяпман, унинг башарасидан нима топди экан? Ақлим етмаяпти, унинг овози нимаси билан Розаннани маҳлиё этганийкин.

У бирдан мендан юзини ўгирди-да, қўлтиқтаёғи устига бошини қўйди.

— О, шўрлик! — деди у жуда майин оҳангда. Бунақа майинликни мен унда илк бор пайқаганим эди. — О, ҳалок бўлган дугонажоним! Нимасига учдинг сен бу одамнинг?

У яна бошини қўтариб, менга ғазаб билан қаради.

— Еб-ичиш иқтидорига эгамисиз? — деб сўради у.

Мен жиддий қиёфани сақлаш учун бутун кучимни ишга солиб, жавоб бердим.

— Ҳа.

— Ухлаш иқтидорига эгамисиз?

— Ҳа.

— Бирор бечораҳол оқсоч қизни кўрганингизда виждонингиз қийналмайдими?

— Албатта, йўқ. Нега энди виждоним қийналиши керак экан?

У қўққисдан мактубни юзига улоқтирди.

— Олинг! — деб ғазаб билан хитоб қилди у. — Мен сизни илгари ҳеч қачон кўрган эмас эдим. Парвардигор сизни яна бир бор кўргудек қилмасин.

Ана шу видолашув сўзларини айтгач, у менинг олдимдан жадаллаб кетиб қолди. Хаёлимга бу қиз жинни-пинни эмасмикин деган ўй келди. Назаримда менинг ўрнимдаги ҳар қандай одамнинг хаёлига ҳам шу фикр келган бўларди.

Шундай муқаррар хулосага келгандан кейин, диққат-эътиборимни мароқлироқ нарсага — Розанна Спирманнинг мактубига бурдим. Мактубда куйидаги манзил ёзилган эди:

“Фрэнклин Блэка, Эсквайрга. Мактубни унинг ўз қўлига (бошқа ҳеч кимга топширмай) Люси Йолланд етказиши керак”.

Мен муҳрни буздим. Конверт ичида мактуб бор эди, мактуб ичида эса бир варақ қоғоз ҳам бор эди. Мен даставвал мактубни ўқидим.

“Сэр, сиз менинг бекам леди Вериндернинг уйида меҳмон бўлган кезларингизда сизга қилган муомаламнинг тагига етмоқчи бўлсангиз, шу мактубга қўшиб қўйилган хатда ёзилган курсатмаларга амал қилинг, лекин буни шундай қилингки, ёнингизда бирон кимса бўлмасин.

Сизнинг камтар қўлингиз

Розанна Спирман”.

Мен мактубнинг ичига жойлашган қоғозга кўз югуртирдим. Мана унинг сўзма-сўз нусхаси:

“Эслатма мактуб: Денгиз қайтган пайтда Билқиллама қумларга бориш керак. Жанубий қоя бўйлаб бораверилсин. Жанубий қоядаги маёқ билан Коббс-Голлнинг юқорироғида жойлашган божхонанинг томидаги байроқ бир чизиққа тизилгандай бўлганда тўхтанг. Қоя билан байроқ дастаси даражасида бўлган хаёлий чизиқни белгилаб қўйиш учун ё ҳассаними ёки бирор бошқа тўғри нарсани қоя устига ётқизиб қўйинг. Буни шундай қилмоқ керакки, ҳассанинг бир учи қоянинг Билқиллама қумлар устидан кўтарилган томонидан чиқиб турсин. Ҳассанинг маёққа яқин томонидаги учидан бошлаб денгиз кўкатлари орасидан ерни пайпаслаб бориб, занжирни топиш керак. Занжирни топгандан кейин, уни пайпаслаб, занжир қоянинг четидан Билқиллама қумларга осилиб тушган жойгача бориш лозим. Шундан кейин занжирни тортмоқ керак”. Мен қоғоздаги тагига чизилган сўнгги сўзларни ўқиб улгурмай, орқа томондан Беттережнинг овозини эшитдим. Изқуварлик жазавасини ўйлаб топган одам бу бедаво дарднинг исканжасида бутунлай эзилиб кетган эди.

— Ортиқ чидаёлмайман, мистер Фрэнклин. Розаннанинг мактубида нима дейилган? Худо ҳаққи, сэр, айтинг менга, нима деб ёзипти қизи тушмагур?

Мен унга мактубни ҳам, қоғозни ҳам узатдим. У мактубни иштиёқсизгина ўқиб чиқди. Аммо қоғоздаги хат унга жуда қаттиқ таъсир кўрсатди.

— Изқувар буни айтган эди-я! — деб хитоб қилди Беттереж. — Бошдан охиригача, сэр, Кафф хуфия жойнинг плани қўлида эканини таъкидлаган эди. Мана у! Ё парвардигор, ўзинг паноҳингда асра. Мистер Фрэнклин, машҳур изқувар Каффнинг ўзидан бошлаб ҳаммани алаштирган сир аён бўлди. Яна бир қадам қўйиб, уни очишимиз қолди, холос. Денгиз кўтарила бошлади, сэр, буни ҳар бир одам кўриши мумкин. Денгизнинг қайтишига яна қанча вақт қолди?

У бошини кўтариб, бирдан сал нарироқда тўрларини ямаётган балиқчини кўрди.

— Тамми Брайт! — деб қичқирди у бор овози билан.

— Эшитяпман! — деб қичқириб жавоб берди Тамми.

— Қачон денгиз қайта бошлайди?

— Бир соатдан кейин.

Биз икковимиз ҳам соатга қарадик.

— Билқиллама қумларга ўтиш учун биз соҳил бўйлаб боришимиз мумкин, мистер Фрэнклин, — деди Беттереж, — бунинг учун етарли вақтимиз бор. Нима дейсиз бунга, сэр.

— Юринг. Кетдик.

Беттережнинг ёрдамида мен кўп ўтмай қоялардан флагштоқкача бўлган тўғри чизиқни топдим. Мактубда айтилганига амал қилиб, ҳассани кўрсатилган йўналиш бўйича тўғри қилиб қўйдик. Қоянинг нотекис сирти бунга монелик қилса ҳам, бир амалладик. Кейин яна соатимизга қарадик.

Денгизнинг қайтишига ҳали йигирма дақиқа бор эди. Мен нам ва сирпанчиқ қоя устида эмас, соҳилда кутиб туришни таклиф қилдим. Қуруқ қулоққа етиб боргач, энди ўтирмоқчи бўлган эдим, Беттереж мени ҳайрон қолдириб, бирдан ўғирилди-да, нари кета бошлади.

— Нега кетиб қоляпсиз? — деб сўрадим мен.

— Мактубга бир кўз ташласангиз, сэр, ўзингиз билиб оласиз.

Мактубга бир кўз ташлаб, эсладим — менга бу ишларнинг ҳаммасини ёлғиз бажариш таклиф қилинган эди.

— Шундай дақиқада сизни ёлғиз қолдириш менга анча оғир, — деди Беттерез. — Аммо шўрлик қиз даҳшатли бир тарзда жон таслим қилган. Унинг олдида мен ўзимни нечукдир бурчдор деб ҳис қиламан, мистер Фрэнклин. Унинг сўнгги илтимосини бажо келтиришим керак. Аммо, — деб маънодор оҳангда қўшиб қўйди у, — мактубда сиз ўз кашфистингизни сир тутишингиз кераклиги ҳақида ҳеч нарса дейилган эмас. Мен қарағайзорга бориб, сизни ўша ерда кутиб тураман. Жуда ҳам узоқ қолиб кетманг, сэр. Бундай вазиятда изкуварлик жазавасига ўхшаган дардга дош бериш осон эмас.

Беттерез шу гапларини айтиб, мени тарк этди.

Кутиш муддати ҳар қанча қисқа бўлмасин, номаълумлик асоратида бўлганингиздан кейин вақт жуда имиллаб ўтади. Бу шундай бир ҳол эдики, бебаҳо чекиш одати жуда кўл келади ва кишига таскин беради. Мен сигарани ўт олдириб, эниш соҳилга ўтирдим.

Теварақ-атрофдаги буюмларнинг ҳаммасига куёш алоҳида жозиба бахш этиб турарди. Ҳаво шундай мусаффо эдики, бу ерларда яшаш ва нафас олишнинг ўзи роҳат эди. Ҳатто кимсасиз мўъжазгина қўлтиқ ҳам сабони қувноқ қаршиламоқда эди. Ҳатто Билқиллама кумларнинг нам ва тақир сирти ҳам заррин шуъалалар таратиб, ўзининг ўткинчи табассуми остидаги жаъмики даҳшатни яшириб ётарди. Бугунги кун мен Англияга қайтганимдан бери воқе бўлган энг яхши кун эди.

Мен сигарани чекиб бўлмасдан, денгиз қайтишга бошлади. Мен сув ичидан кумлоқ кўтарилиб чиқиб келаётганини кўрдим, кейин унинг сатҳи мудҳиш бир тарзда билқиллай бошлади — гўёки кумлоқнинг тубсиз қаърида аллақандай ёвуз бир руҳ, жонланиб, титраб-қақшаб, силкина бошлагандай эди. Мен сигарани улоқтириб, яна қоялар томонга йўл олдим.

Мактубда айтилишича, мен ҳассанинг маёққа қараган уч томонидан бошлаб, ерни пайпаслаб боришим керак эди.

Мен шу тарзда ҳассанинг ярмидан кўпроқ қисмини пайпаслаб ўтдим, лекин қояларнинг ғадир-будур сиртидан бошқа ҳеч нарса топа олмадим. Яна жиндай пайпаслаганимдан кейин, ниҳоят топдим. Кичкинагина, торгина ёриқда — айна кўрсаткич бармоғим сиғадиган жойда занжирнинг учини сездим. Занжир бўйлаб тимирскилашда давом этар эканман, қўлим қалин ўсган денгиз кўкатлари орасида ўралиб қолди. Афтидан, Розанна Спирман бу ерга буюмларини яширгандан бери ўтган вақт ичида кўкатлар жуда ўсиб кетган кўринади.

Кўкатларни юлиб ташлашнинг ёки уларнинг орасига қўлни суқишнинг сира иложи йўқ эди. Мен ўша жойга ҳассани тиқиб белгилаб қўйдим-да, ўз режам билан занжирни қидириб топмоқчи бўлдим. Режам оддий эди — занжир кум тагига кириб кетган жойда унинг йўқолган изи топилмасмикан деган умидда қоянинг таккинасини излаб кўриш керак эди. Мен ҳассани олиб, Жанубий қоянинг бир томонида чўкка тушдим.

Шу аҳволда турар эканман, юзим Билқиллама кумларнинг сатҳи билан барабар бир даражага тушиб қолди. Шундоққина ёнимда вақт-вақти билан билқиллаб турган кумлар шу даражада ёқимсиз эдики, бир лаҳза асабим бўшашиб, кўнглим беҳузур бўлди. Мархума менга ёрдам бериш учун ўз-ўзини ўлдирган жойда пайдо бўлиб қолиши мумкин деган даҳшатли фикр, мана, ҳозир у билқиллаётган кумлар тагидан чиқиб келади-ю, керакли жойни менга кўрсатади деган ўй руҳимни асир қилиб олди ва куёш иситиб турганига қарамай, бутун вужудимни совуқ титроқ қоплади. Тан олишим керак, ҳассамнинг учи Билқиллама кумларга санчилганда кўзимни юмиб олдим.

Аммо ҳасса кумга бирор қарич ҳам кириб улгурмай, ўзимни хурофий кўрқувдан халос этдим ва ҳаяжондан титрай бошладим. Ҳассани дуч келганича кумга санчдим-да, биринчи уринишдаёқ керакли жойни топдим. Ҳасса занжирга тегди.

Мен заррача қийналмай, занжирни тортиб олдим. Унинг бир учига қалайи кути маҳкамлаб қўйилган эди. Занжир сувда ётавериб, занглаб кетипти. Уни кутининг устидаги ҳалқадан ажратиб олгунча анча қийналдим. Кейин кутини тиззаларим орасига олиб туриб, кучим борича унинг қопқоғини тортдим. Қопқоқ зўрға очилди. Кутининг ичида аллақандай нарса оқариб кўринарди. Тимирскилаб қарасам, у сурп экан.

Сурпни суғуриб оламан десам, сурпга илашиб, эзилган бир мактуб ҳам чиқди. Унинг адресига қарасам, мактуб менга аталган экан. Мактубни чўнтагимга тикдим. Кейин сурпни суғуриб олдим. Қутига сиғсин учун у тиғиз қилиб ўралган экан. Қутида анча вақтдан бери ётганига қарамай, денгиз сувидан ҳеч қанча намиқмапти ҳам.

Сурпни куруқ қум устига ёйиб қўйиб, кўздан кечириб чиқдим. Бу — эркакларнинг тунги қўйлаги эди.

Мен қўйлакни текисладим. Унинг олд томони ҳисобсиз бурмалардан иборат эди. Аммо қўйлакнинг орқа томонини ағдаришим биланоқ унда бўёқдан қолган доғни кўрдим. Бу доғ, шубҳасиз, Рэчель ётоғининг эшиги бўялган бўёқнинг доғи эди.

Кўзларим доғга тикилганича қотиб қолди, фикрим эса бир сакраб, мени бугундан ўтмишга олиб ўтди. Хотирамда изқувар Каффнинг сўзлари жуда аниқ жонланди. Гуё бу одам яна қаршимда турардию, эшикдаги доғ ҳақида ўйлай-ўйлай чиқарган хулосасини менга маълум қилмоқда эди:

“Бу уйда ана шу бўёқ теккан кийимни топинг. Унинг кимники эканини аниқланг. Қўйлакнинг эгаси ярим кеча билан эрталабки уч орасида қўйлагига бўёқ теккан хонада нима қилиб юрганини қандай изоҳларкин — буни билинг. Агар бу одам ўзини оқлашга дурустроқ бирор гап айтолмаса, олмосни ўғирлаган қўлни узоқдан қидириб ўтиришга ҳожат қолмайди”.

Бу сўзлар кетма-кет хаёлимга келаверди. Улар ҳар гал кишини толиқтирадиган тарздаги бир хиллик билан такрорланарди. Мен тахта бўлиб қотиб қолган эдим. Назаримда, бу аҳвол бир неча соат давом этгандай бўлди. Ҳолбуки, бу соатлар аслида бир неча дақиқадан иборат бўлган эди. Ниҳоят, ўзимга келиб, мени чақираётган овозни эшитдим. Бошимни кўтариб, Беттережни кўрдим. Мени қарағайзорда кутишга сабри чидамапти. У қумлоқ адрлар оралаб, соҳилга қайтиб келмоқда эди.

Қариянинг кўриниши мени бир зумдаёқ воқеликка қайтарди ва бошлаган терговни ҳали охирига етказилмаганини эслатди. Мен тунги қўйлакдаги доғни топдим. Аммо қўйлак кимники эди?

Мен дабудрустдан боя қутидан топганим, кейин чўнтагимга солиб қўйган мактубни ўқишга иштиёқ сездим.

Аммо қўлимни чўнтагимга тиқишим ҳамон, буни билишнинг тезроқ йўли борлигини эсладим. Қўйлакнинг ўзи сирни очиб беради, чунки қўйлакда, албатта, эгасининг белгиси бўлиши керак.

Мен қўйлакни кўтариб, белгини излай бошладим.

Ниҳоят, белгини топдим, ўз номимни ўқидим.

Таниш ҳарфлар бу қўйлак меники эканидан далолат бериб турарди. Улардан кўзимни олиб қочдим. Мен қуёшни кўрдим, қўлтиқнинг шуъаланиб ётган сувини кўрдим, тобора менга яқинлашиб келаётган қария Беттережни кўрдим. Кейин яна белгига қарадим. Менинг номим. Ҳа, тўппа-тўғри рўпарамда ўз номим турарди.

“Агар вақт, меҳнат, пулнинг кучи билан қилиш мумкин бўлса, мен Ойтошни ўғирлаган ўғрини топаман”, — мен шу сўзлар билан Лоңдондан жўнаб кетган эдим. Билқиллама қумлар ҳаммадан яшириб ётган сирни очдим. Бўёқ туфайли қўйлакда қолган доғ рад қилиб бўлмайдиган далил тарзида менга шуни аён қилдики, ўғри ўзим бўлиб чиқдим!

Фрэнклин Блэк томонидан ёзилган учинчи ҳикоя

4 боб

Ўзимнинг ҳисларим ҳақида ҳеч нарса дея олмайман.

Бошимга тушган зарба ўйлаш ва ҳис қилиш қобилиятимни бутунлай қарахт қилиб қўйди, шекилли. Шак-шубҳа йўқки, мен бошимдан нималар кечаётганини англаётганим йўқ эди, негаки, Беттережнинг сўзларига қараганда, у менинг олдимга келиб, нима гаплигини сўраганида хаҳолаб кулиб юборибман-да, унинг қўлига тунги кўйлакни тутқазиб, жумбоқнинг ечимини ўзингиз ўқиб олақолинг, дебман.

Соҳилда биз у билан нималар ҳақида гаплашганимизни сира ҳам хотирламайман. Ҳозир ғира-шира эсласам, эсимга тушган биринчи жой — қарағайзор хиёбон эди. Биз Беттереж билан уйга қайтиб кетяпмиз. Беттереж менга бир стакан шароб ичиб олганимиздан кейингина сиз ҳам, мен ҳам масалага тўғри қарайоладиган аҳволга келамиз, деди.

Воқеа қарағайзор хиёбонидан Беттережнинг кичкина меҳмонхонасига кўчади? Рэчелнинг уйига қадам босмайман деганларим унутилади. Бу хонанинг салқинию сокинлиги менга жуда ёқади. Мен шароб ичман (Одатда, куннинг бунақа вақтида мен сира ҳам шароб ичмасдим). Шаробни муҳтарам кекса дўстим муздек қудуқ сувига қўшиб тайёрлаган. Бошқа ҳар қандай шароитда ҳам бу ичимлик қалламни ғовлатиб юборган бўларди. Бу гал эса асабларимни мустаҳкам қилди. Беттереж башорат қилганидек, мен воқеаларга тўғри кўз билан қарай бошладим. Беттереж ҳам ўз навбатида нарсаларга соғлом қарай бошлади.

Қўрқаманки, мен бу ерда баён қилаётган аҳволимнинг тасвири китобхонга жуда ғалати туюлиши мумкин. Бунақа фавқулудда вазиятга тушиб қолганимдан кейин мен даставвал нима иш қилдим? Теварак-атрофимдаги одамлардан узоқлашдимми? Қаршимда кўндаланг турган рад қилиб бўлмайдиган далилни таҳлил қилиб кўришга ўзимни мажбур этдимми? Бообрў одамлар билан маслаҳатлашиб, дарҳол тергов ўтказиш учун биринчи поезд биланоқ Лондонга жўнашга ошиқдимми? Йўқ. Мен шаънимга доғ туширмаслик учун иккинчи марта ҳеч қачон қадам босмасликка жазм қилган уйдан паноҳ топдим-да, мана, ҳозир эрталаб соат ўнда кекса хизматкор билан бирга ўткир ичимликни майдалаб ўтирибман. Мендайин мудҳиш аҳволга тушиб қолган одамдан шунақа ишни кутса бўлармиди? Фақат бир нарса айта оламан — кекса Беттережнинг таниш чехрасини кўриб турганим мен учун бебаҳо тасалли бўлди. Ўша пайтда ҳам жисмонан, ҳам руҳан жуда оғир аҳволга тушиб қолган эдим. Бу аҳволимда менга кекса Беттережнинг шаробидан бошқа ҳеч нарса ёрдам беролмас эди деб ўйлайман. Мен ўзимни оқлаш учун фақат шуни айта оламан, холос. Агар менинг китобхонларим — хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсинлар, — ҳаётдаги ҳар қандай шароитларда феълу атворларидagi мантиқни ва номус-орларини доғ туширмай сақлаб қола олсалар, мен бунга чин кўнгилдан қойил қолишга тайёрман.

— Лекин, мистер Фрэнклин, лоақал, битта нарсага шубҳам йўқ, — деди Беттереж тунга кўйлакни стол устига ташлаб, гўё у гапни эшитиши мумкин бўлган тирик махлуқдай унга тикилар экан, — кўйлак ёлғон айтаяпти.

Масалага бундай қараш мени хотиржам қиладигандай туюлмади.

— Олмоснинг ўғирланишига сиз каби менинг ҳам сира даҳлим йўқ, — дедим мен. Аммо кўйлак менга қарши гувоҳлик беряпти. Тунги кўйлакдаги бўёқ билан белги — далил.

Беттереж менинг стаканимни стол устидан олиб, қўлимга тутқазди.

— Далил дейсизми? — деб такрорлади у. — Шаробдан яна жиндай ичинг, мистер Фрэнклин, бардам бўласиз, далилларга ҳам ишонмай кўясиз. Бунда бир гап бор. Бу жумбоқни мен бундай ҳам қиламан. Биз сиз билан унинг тагига етмоғимиз керак. Қалайи қутини олганингизда унинг ичидан боша ҳеч нарса чиқмадимми?

Бу савол менга шу заҳотиёқ чўнтагимдаги конвертни эслатди. Уни олдим-да, очдим. Конвертнинг ичида бир неча саҳифада майда хат билан ёзилган мактуб бор экан. Мен сабрсизлик билан мактубнинг остидаги имзога қарадим: “Розанна Спирман”.

Бу номни ўқишим билан бир нарса ялт этиб эсимга тушди. Бир нарсани пайқагандай бехосдан хитоб қилдим:

– Шошманг! Розанна Спирман холамнинг қўлига ахлоқ тузатиш уйдан келмаганмиди? Спирман илгари ўғри ўтган, а?

– Худди шундоқ, мистер Фрэнклин. Хўш, бундан қандай хулоса чиқади?

– “Қандай хулоса чиқади” дейсиз-а? Қаёқдан биласиз, эҳтимол, у менинг тунги қўйлагимга бадният билан бўёқ суртиб қўйгандир.

Беттереж қўлини менинг қўлимга қўйди-да, яна бирон нарса дейишимга улгурмай, мени тўхтатди.

– Сиз ўзингизни оқлаёласиз, мистер Фрэнклин, бунга заррача шубҳа йўқ. Аммо, бу йўлдан бормассиз деб умид қиламан. Аввал мактубда нима ёзилганини кўриб чиқинг, сэр. Бу қизнинг арвоҳини шод қилинг-да, мактубида нима ёзилганини ўқиб кўринг.

Бу гапларни у шу қадар жиддий оҳангда айтдики, улар менга таънадай туюлди.

– Унинг мактубини ўзингиз баҳоланг, – дедим мен, – мен уни овоз чиқариб ўқийман.

Мен қуйидаги мисраларни ўқий бошладим:

“Сэр, мен сизга қалбимни изҳор этмоғим керак. Баъзан изҳори дилда ғам-алам кўп бўлади, аммо уни бир-икки оғиз гап билан айтса ҳам бўлади – мен сизни севаман!”

Мактуб қўлимдан тушиб кетди. Мен Беттережга қарадим.

– Худо ҳаққи, – дея хитоб қилдим, – бу нима дегани?

Афтидан, бу саволга жавоб бериш унга хушёқмади, шекилли.

– Бугун эрталаб сиз Оқсоқ Люси билан ҳоли қолган эдингиз, – деди у, – наҳотки, у сизга Розанна Спирман ҳақида ҳеч нарса демаган бўлса?

– У Розанна Спирманнинг номини тилга ҳам олгани йўқ.

– Марҳамат қилиб, мактубни ўқишда давом этинг, мистер Фрэнклин. Сизга тўғриси айтман, бошингизга тушган мушкул савдодан кейин бирон нарса деб сизни хафа қилишга сира кўнглим йўқ. Айтадиган гапини Розаннанинг ўзи айтақолсин, сэр. Шаробингизни ичишда давом этинг. Ўзингизни қутқариш учуноқ шаробингизни ичишда давом этинг, сэр.

Мен яна мактубга қайтдим.

– “Бунинг ҳаммасини сизга ёзиш мен учун жуда хижолатлик. Агар ҳаёт бўлганимда, буни сиз ҳеч қачон ўқимаган бўлардингиз. Аммо бу мактубни топганингизда, сэр, мен ҳаётдан кўз юмган бўламан. Шунинг учун мен дадилман. Мен тўғримда сизга бирон нарса дейишга ҳатто қабрим ҳам бўлмайди. Мен сизга бор ҳақиқатни ёзишга жазм қилдим, чунки бу сўзлар ёзиб бўлиниши биланоқ мени яшириш учун Билқиллама қумлар кутиб турипти.

Бундан ташқари, қалайи қутидан ўзингизнинг тунги қўйлагингизни топасиз. Унга бўёқ теккан. Албатта, мен уни қандай қилиб яшириб қўйганимни ва бу тўғрида ҳаётлигимда нега сизга ҳеч нарса демаганимнинг боисини билишни истайсиз. Бунинг боиси деб сизга фақат битта нарсани айта оламан – бу ғалати ишларни қилганимга сабаб – сизни севишим.

Ўз тўғримдаги гапларни гапириб, жонингизга тегиб ўтирмайман. Сиз миледининг уйига келган кунингиздан олдин қанақа ҳаёт кечирганим тўғрисида ҳам гапириб ўтирмайман Леди Вериндер мени ахлоқ тузатиш уйдан олган эди. Мен ахлоқ тузатиш уйига турмадан келиб қолганман. Турмага тушганимнинг боиси шундаки, мен ўғри ўтганман. Ўғри бўлганимга ҳам сабаб бор – онам ёшлигида кўчада қўлма-қўл юрган. Бунинг сабаби, менинг отам бўлмиш жаноб уни ташлаб кетган. Бунақа оддий воқеани батафсилроқ гапириб ўтириш учун ҳеч қанақа зарурият йўқ. Бунақа воқеалар ҳақида газеталарда тез-тез ёзиб туришади.

Леди Вериндер билан мистер Беттереж менга жуда кўп меҳрибончиликлар қилдилар. Шу икки киши билан ахлоқ тузатиш уйининг бошлиғи бўлган аёл мен ҳаётимда учратган ягона меҳрибон одамлар эди. Мен жойимда қолишим мумкин эди, бахтли бўлмас эдим, лекин қолишим мумкин эди. Аммо сиз келиб қолдингиз. Мен сизни қораламайман, сэр. Бу менинг гуноҳим, бутунлай менинг гуноҳим.

Сиз эрта тонг палласида мистер Беттерезни қидириб, қумлоқ адирлардан бизникига тушиб келганингиз эсингиздами? Сиз сеҳрли эртақлардаги шаҳзодага ўхшаб кетгандингиз. Сиз орзу-хаёллар барпо этадиган маъшуққа ўхшаб кетгандингиз. Сиз кишини мафтун этадиган ажиб бир инсон эдингизким, мен умрим бино бўлиб бунақасини кўрмагандим. Сизни кўрган дақиқада кўз ўнгимдан бахтиёрликка ўхшаш бир нарса липиллаб ўтгандай бўлди – авваллари мен бунақа бахтиёрликни сира кўрмаган эдим. Иложин бўлса, бу гапларимдан кулманг. О, кошки эди, бунинг ҳаммаси мен учун нечоғлик жиддий эканини ҳис қилишга сизни мажбур этаолсам!

Мен уйга қайтиб келдим-да, саватлардан бирига сизнинг исмингиз билан ўзимнинг исминини ёнма-ён ёзиб қўйдим. Кейин қандайдир шайтон – йўқ, йўқ, шайтон эмас, яхшилик фариштаси дейишим керак, – менга шивирлаб, “ўрнингдан туриб, бориб кўзгуга қара”, деди. Кўзгу эса менга дедики... Э-э, қўйинг, унинг нима дегани барибир эмасми. – Бироқ мен ҳаддан ташқари ҳавойи эдим – кўзгунинг огоҳлантиришини қулоққа олмадим. Менинг юрагим сизга борган сари қаттиқроқ боғланаверди. Гўёки мен ҳам сизнинг табақангизга мансуб эдим, сиз умрингизда рўпара келган қизлар орасида энг гўзали эдим. Ё парвардигор – сизни ўзимга қарашга мажбур қилмоққа шунчалар уриндимки... Менга сира ҳам эътибор қилмаганингиз учун кечалари билан аламдан йиғлаб чиққанларимни билсангиз эди... Балки ўшанда менга жиддий раҳмингиз келган бўлармиди, балки менга ўқтин-ўқтин бир нигоҳ ташлаб кўярмидингиз ва мен бу нигоҳингиздан қувват олиб, яшашда давом этармидим?..

Аммо мисс Рэчелдан нечоғлик нафратланишимни билсангиз, эҳтимол, нигоҳингиз қаҳрли бўлармиди?.. Рэчелни севиб қолганингиз ўзингизга аён бўлмай турибоқ, мен буни фаҳмлаган эдим, шекилли. Мисс Рэчель сизга гуллар тақдим қиларди, сиз уларни ёқангизга тақиб юрардингиз. Оҳ, мистер Фрэнклин! Сиз ўзингиз ёхуд мисс Рэчель ўйлагандан кўра менинг гулларимни кўпроқ тақиб юрардингиз. Уша пайтларда менинг бирдан-бир тасаллим шунда эдики, сизнинг сувли стаканингизга ўзимнинг гулимни солиб, мисс Рэчелнинг гулини ташлаб юборардим.

Агар мисс Рэчель чиндан ҳам сиз тасаввур қилганчалик яхши бўлганида эди, мен, эҳтимол, бунинг ҳаммасига осонроқ тоқат қилган бўлардим. Йўқ, уни баттарроқ ёмон кўриб қолардим. Агар мисс Рэчелни хизматкорга ўхшатиб кийинтириб қўйилса, устидаги ҳамма ҳашамини ечиб олинса, нима бўларди? Билмадим, буларнинг ҳаммасини сизга нима учун ёзаяпман? Унинг қадди-қомати жуда бесўнақай эканини рад қилиб бўлмайдик-ку! У ҳаддан ташқари озғин. Аммо эркак кишига нима ёқшини ким ҳам айтиб бераолади. Ёш хонимларнинг ҳам баъзан қилиқлари шунақа совуқ бўладик, бунақа қилиқ учун оқсоч аёл жойидан маҳрум қилинар эди. Аммо бу менинг ишим эмас. Агар мен шунақа гапларни ёзаверсам, хатимни охиригача ўқиб чиқасиз деб умид ҳам қила олмайман. Фақат ҳадеб мисс Рэчелни “гўзал, соҳибжамол” деяверишганини эшитиш алам қилар экан. Ахир, жуда яхши биласанки, унинг ҳашаматли либоси-ю, ўзига бино қўйгани учун шундай дейишарди.

Гапларимга жиндай сабр билан қулоқ солишингизни сўрайман, сэр. Мен ҳозир олмос йўқолган пайтдаги воқеаларга ўтаман.

Балки эсингизда бўлса керак: мистер Сигрэв ишни хизматкор аёлларнинг ётоқлари олдига соқчи қўйишдан бошлаганди. Ушанда аёлларнинг ҳаммаси ғазаб билан юқорига кўтарилиб, унга ташланишди ва нима сабабдан аёлларни шу қадар таҳқирлаганини сўрашди. Мен ҳам улар билан бирга эдим, чунки мен ҳам бошқалар қилган ишни қилмасам, мистер Сигрэв шу заҳотиёқ, албатта, мендан гумон қилган бўларди. Мистер Сирэв мисс Рэчелнинг хонасида экан. У бизга “аёлларнинг бу ерда кераги йўқ” деди ва бўялган эшикдаги доғни кўрсатиб, юбкаларимиз билан бўёқни чаплаштириб юборганимизни айтди-да, ҳаммамизни пастга тушириб юборди.

Мисс Рэчелнинг хонасидан чиқаётиб, эшик олдига бир лаҳза тўхтадим-да, қўйлагим билан бўёққа тегиб кетмадиммикин деб қарадим. Ёнимдан ўтиб кетаётган Пенелопа Беттерез нима қилаётганимни кўрди. (Мен фақат шу аёл билан дўстона муносабатда эдим.)

“Бекорга ташвиш қилманг, Розанна, — деди у, — Мисс Рэчелнинг эшигидаги бўёқ қуриганига бир неча соат бўлди. Агар мистер Сигрэв бизнинг ётоқларимиз олдига қоровул қўйдирмаганида эди, мен унга буни аллақачон айтган бўлардим. Сиз қандайсиз — билмайман-у, лекин мен ҳаётимда ҳеч қачон бунчалик таҳқирланган эмас эдим”.

Пенелопа қизиққон табиатли эди. Мен уни тинчлантирдим-да, унинг гапига қараганда, гўё бир неча соат олдин қуриган эшикдаги бўёқни сўрадим.

— Буни қасдан биласиз? — деб сўрадим мен.

— Кеча эрталаб мен мисс Рэчел ва мистер Фрэнклин билан бирга эдим, — деб жавоб берди Пенелопа. — Улар эшикни бўяшни тугаллашаётган эди. Мен уларга бўёқларини ийлаб бериб турдим. Шунда мисс Рэчел эшик кечқурунгача, меҳмонларнинг келишигача қурийдими, деб сўради. Мистер Фрэнклин эса бошини чайқади-да, бўёқ ўн икки соатдан олдин қуримаслигини айтди. Улар бўяшни тугатганда нонушта вақти аллақачон ўтиб кетган, соат учлар бўлиб қолган эди. Сизнинг ҳисоб-китобингиз бўйича қандоқ бўлиши керак, Розанна? Менинг ҳисоб-китобимга қараганда, эшик бугун эрталаб соат учда қуриб бўлган бўлиши керак эди.

— Кеча кечқурун хонимлар эшикни томоша қилгани келганлари йўқми? — деб сўрадим мен. — Менинг назаримда, мисс Рэчел кийимларингизга бўёқ тегиб кетмасин деб уларни огоҳлантиргандай бўлувди, шекилли?

— Аёллардан ҳеч қайсиси бу доғни қилиши мумкин эмас эди, — деб жавоб берди Пенелопа. — Мен кеча кечаси мисс Рэчелни тўшакда қолдириб чиққанамда соат ўн икки бўлган эди. Чиқиб кетаётиб, эшикка қарадим, унда ҳеч қанақа доғ йўқ эди ҳали.

— Мистер Сигрэвга ёрдам бериш учун бу гапни айтиб берсангиз бўлмайдими, Пенелопа?

— Мен мистер Сигрэвга ёрдам бериш учун бирор оғиз ҳам гап айтмайман.

У ўзининг ишлари билан машғул бўлгани кетди, мен ўз ишларимга. Менинг ишим, сэр, сизнинг ўрнингизни солиб бериш ва хонангизни супириб-сидиришдан иборат эди. Бу бутун кун давомида энг бахтиёр соатим эди. Мен одатда, сиз туни билан бош қўйиб чиқагани эстиқларни ўпардим. Мендан кейин сизнинг хонангизни ким йиғиштирса ҳам ҳеч ким нарсаларингизни менчалик чиройлик қилиб тахлаб қўёлмасди. Сизнинг буюмларингиздан ҳеч қайсисида зигирдек ҳам гард қолдирмасдим. Сиз мени пайқамангиздек, буни ҳам пайқамас эдингиз. Мени кечиринг, гапга берилиб кетдим. Гапни мухтасар қилиб, давом этаман.

Ижозатингиз билан фақат битта нарсани айтиш етарли деб ўйлайман: ҳамма нарсани ўйлаб кўриб, мен бунинг бўлиши мумкин эмас деган хулосага келдим. Нима учун бўлиши мумкин эмаслигининг сабабини сизга айтиб бераман. Мабодо сиз ярим тундан оққанда мисс Рэчелнинг меҳмонхонасида бўлсангиз-у, бундан мисс Рэчелнинг хабари бўлганда эди (сиз мабодо ҳали қуримаган эшикдан эҳтиёт бўлиш кераклигини унутиб қўйган тақдирингизда ҳам), унинг ўзи сизга буни эслатиб қўяр эди. У сизга ўзига қарши жуда катта далилни олиб чиқиб кетишга йўл қўйиб қўймас эди. Бу далил ҳозир менинг кўз ўнгимда турипти. Айни чоқда эътироф этишим керакки, мен гумонларимнинг нотўғри эканига сира ҳам ишончим комил эмас. Унутмангки, мен сизга мисс Рэчелни ёмон кўришимни эътироф этдим, иложи бўлса тасаввур қилингки, буларнинг ҳаммасида мисс Рэчелга нафратимдан бир зарра бор. Иш шу билан тугадики, мен сизнинг тунги қўйлагингизни ўзимда олиб қолишга қарор қилиб, бундан ўзим учун қанақа фойда чиқиши мумкинлигини кутишга, кузатишга ва қарашга аҳд этдим. Ўша пайтда, буни марҳамат қилиб эсланг, олмосни сиз ўғирлаганингиз менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ”.

Бу ўринда мен мактубни ўқишдан яна тўхтадим. Шўрлик аёл қалбини менга изҳор қилган жойларни нохуш бир таажуб билан ўқидим ва виждонан айтганимда, ўқиб, чин юракдан хафа бўлдим. Унинг мактубини ўқиб чиқишдан аввал унинг шаънига номуносиб гап гапирганимга ачиндим, чин юракдан ачиндим. Аммо юқорида келтирилган ўринга етиб келар эканман, эътироф этишим керак, Розанна Спирманга қарши тобора кучлироқ ғазаб ҳис қила бошладим.

– Қолганини ўзингиз ўқиб қўя қолинг, – дедим мен Беттережга стол орқали мактубни узатиб. – Агар мактубда мен билишим керак бўлган бирор гап чиқиб қолса, майли, менга айтарсиз.

– Сизни тушунаман, мистер Фрэнклин, – деб жавоб берди у, – сизнинг шундай дейишингиз гоят табиий бир ҳол. О, тангрим, ҳаммамиздан мададингни аяма, – деб илова қилди у овозини пасайтириб, – аммо бу гапларни айтиш унинг учун табиий бир ҳол-ку!

Ҳозир менинг қўлимда турган мактубдан нусха кўчиришда давом этаман:

“Сизнинг тунги кўйлагингизни ўзимда қолдиришга қарор қилиб, бу кўйлакни муҳаббатим ёхуд нафратим (ростини айтсам қайсилигини ҳам билмайман) нима қилишини кутишга жазм қилганимдан сўнг, даставвал мен уни тузукроқ яшириб қўйиш йўлини ўйлашим керак эди. Буни ҳеч кимга билдирмай, жуда пинҳона қилмоғим лозим эди.

Ягона чора шу эдики, шанбагача, яъни уйга кир ювадиган хотин дафтарини кўтариб келгунга қадар бу кўйлакнинг ўрнига худди шунақасини тикиб қўйиш лозим эди.

Мен бу ишни эртага (жумага) қолдиришдан қўрқдим, бу орада бирор воқеа рўй бериб қолишдан хавотирландим. Шунинг учун янги тунги кўйлакни шу куниёқ (пайшанбада) тикиб қўя қолмоқчи бўлдим. Агар мен ўз ролимни ўрнига қўйиб ўйнасам, шу куни кўйлакни тикиш учун бироз бўш вақт топишим мумкин эди. Аммо ҳаммадан аввал (сизнинг тунги кўйлагингизни шкафга яшириб қўйиб) ётоғингизга қайтиб киришим керак эди. Табиийки, супир-сидирни тугатиб қўйиш учун эмас (илтимос қилсам, буни Пенелопа менинг ўрнимга бажо келтирар эди). Ётоғингизга кириб, тунги кўйлагингиздаги бўёқни ўрингами ё хонадаги бирон анжомгами суриб олган-олмаганингизни билишим зарур эди.

Мен ҳамма нарсани синчиклаб кўриб чиқдим ва ниҳоят, халатингизнинг астарида бўёқдан ҳосил бўлган кичкинагина чизиқни топдим. Сиз, одатда, ёзда киядиган халатда эмас, балки ўзингиз билан олиб келган қалин халатингизда доғ бор эди. Афтидан, сиз устингизда тунги кўйлак билан хонада у ёқдан-бу ёққа юратуриб, совқотган бўлсангиз керак ва қўлингизга тушган биринчи иссиқ нарсаниёқ ёпиниб олганга ўхшайсиз. Ҳарҳолда нима бўлганда ҳам, халатингизнинг астарида доғлар кўриниб турарди. Мен бўёқни қириб олиб, доғларни осонгина даф қилдим. Шундан кейин, менинг шкафимда яшириб қўйилган кўйлаккина сизга қарши бирдан-бир далил бўлиб қолди.

Сизнинг хонангизни йиғиштириб бўлишим биланоқ, мени бошқа хизматкорлар билан бирга мистер Сигрэвнинг олдига сўроққа чақиришди. Кейин бизнинг буюмларимизни титиб кўра бошлашди. Кейин эса сизнинг тунги кўйлагингиздаги бўёқдан ҳосил бўлган доғни топганимдан кейин ўша кундаги мен учун қутилмаган ғаройиб воқеа рўй берди. Бу воқеа инспектор Сигрэв Пенелопа Беттережни иккинчи марта сўроқ қилгандан кейин рўй берди.

Пенелопа бизнинг олдимизга ғазабдан титраб-қақшаб, бир ҳолатда келди. Мистер Сигрэвнинг муомаласи уни қаттиқ таҳқирлапти. Мистер Сигрэв ўғирликни ундан кўраётганига шаъма қилипти. Шундай шаъма қилиптики, унинг сўзларини бошқача маънода англаш мумкин ҳам эмас экан. Буни эшитиб, ҳаммамиз жуда ҳайрон қолдик ва ундан инспектор нега бундай қилганини сўрадик.

– Чунки олмос мисс Рэчелнинг меҳмонхонасида эди, – деб жавоб берди Пенелопа. – Мен эса кеча кечкурун у ердан ҳаммадан кейин чиқиб кетганман.

Бу сўзлар унинг оғзидан чиқиши биланоқ, мен меҳмонхонага Пенелопадан кейин яна бир одам кириб чиққанини эсладим. Бу одам сиз эдингиз. Бошим чир-чир айланиб кетди. Фикрларим чувалашди. Шу заҳоти нимадир кулоғимга шивирлаб, тунги кўйлагингиздаги бўёқ мен ўйлаган нарсадан батамом бошқа нарса бўлиши ҳам мумкин дея шивирлагандек бўлди. “Агар бу хонадан энг охирида чиқиб кетган одамдан гумонсираш керак бўлса, унда ўғри Пенелопа эмас, балки мистер Фрэнклин Блэк бўлади-ку, деб ўйладим”.

Агар гап бошқа жентльмен устида бораётган бўлганда эди, уни ўғри деб гумон қилса, уят бўларди деб ўйлайман.

Аммо сиз мен билан бир қаторга туриб қолганингиз ҳақидаги фикрнинг ўзиёқ, шунингдек, тунги кўйлагингиз менинг қўлимда экани, сизни шармандаликдан халос этиш имкониятига эга бўлганим тўғрисидаги фикр, ҳа, сэр, мен сизга айтсам, шу икки фикрнинг ўзиёқ, мен учун янги уфқлар очади. Энди мен сизнинг кўнглингизни қозонишим мумкин эди. Шунинг учун кўр-кўрона тарзда гумоним аниқ ишончга айланди. Мен шу заҳотиёқ бир тўхтамга келдим — полицияга одам юбориш учун ҳаммадан кўпроқ елиб-югурганингиз бизни чалғитиш учунгина қилинган бир иш эди. Мисс Рэчелнинг олмосини олган қўл ҳам сиздан бошқа ҳеч кимники бўлиши мумкин эмас эди.

Мен хизматкорлар хонасига қайтиб келганимда бизни тушликка чорлаб, кўнғироқ чалинди. Пешин бўлган эди. Ҳали янги кўйлак учун мато топиш керак эди. Уни топишнинг фақат битта йўли бор эди. Тушлик вақтида мен ўзимни бетоб қилиб кўрсатдим ва шу йўл билан кечки чой вақтигача бўш фурсатга эга бўлдим.

Уйдагиларнинг ҳаммаси мени бетоб ҳолда ўз хонасида тўшақда ётипти деб ўйлаган бир чоқда нима билан машғул бўлганимни, кейин чой вақтида яна ўзимни бетобликка солганимдан сўнг мени хонамга жўнатиб юборишгач, тунги бўйи нима иш қилганимни гапириб ўтиришга ҳожат йўқ. Изқувар Кафф буларнинг ҳаммасини билиб олди. У бундан ортиқ нарсани ҳам пайқаган бўлиши мумкин. Қай тарзда бунга эришганини тахминлаб биламан. Гарчи мен юзидаги пардани кўтармаган бўлсам-да, Фризинголлдаги дўконда мени танишди. Мен мато сотиб олган пештахтанинг ортида рўпарамда кўзгу бор эди. Кўзгуда мен дўкончилардан бири иккинчисига елкамга ишора қилиб, бир нималар деб пичирлаганини кўрдим. Кечқурун ҳам хонамни ичидан беркитиб олиб, махфий тарзда иш тикиб ўтирганимда шкафингизга қўйиб қўйган эдим. Мабодо уйда ич кийимларни кўздан кечира бошлашса, тунги кўйлакнинг оҳори тўкилмаганини сиримни очиб қўйишидан кўрқмаса ҳам бўларди. Ич кийимларингизнинг ҳаммаси янги эди, афтидан, уларни чет элдан қайтиб келган вақтингизда тиктирган бўлсангиз керак.

Кейин изқувар Кафф келди. У эшикдаги доғ ҳақида нима деб ўйлашини маълум қилиб, ҳаммани ҳаддан ташқари ҳайрон қолдирди.

Мен сиздан кўпроқ шунинг учун гумон қилган эдимки, мен сизни жуда-жуда гуноҳкор деб ҳисоблашни истаган эдим. Ўзим сизга эътироф этганимдек, бунинг бошқа ҳеч қандай сабаби йўқ эди. Изқувар эса бутунлай бошқа йўлдан бориб, худди шундай хулосага келди. Аммо сизга қарши бирдан-бир далил бўладиган кўйлак менинг қўлимда эди. Биронта тирик жонзотнинг бундан хабари йўқ эди. Шу жумладан, сиз ҳам ҳеч нарсани билмас эдингиз. Бу тўғрида ўйлаганимда юрагимдан нималар кечганини сизга айтишдан кўрқаман — мен эсингизга келишим биланоқ ғазабингиз кўзиб кетадиган бўлиб қолмаса гўрга эди”.

Шу ерга келганда Беттереж мактубни ўқишни тугатиб, бошини кўтарди.

— Шу пайтга қадар, мистер Фрэнклин, жумбоқни ойдинлаштирадиган йилт этган нарса кўринмади, — деди қария гардиши тошбақа суягидан ясалган оғир кўзойнагини кўздан олиб, Розанна Спирманнинг изҳори дилини ўзидан суриб қўяр экан. — Мен мактубни ўқиётганимда, бирон мантиқий хулосага келдингизми, сэр?

— Аввал мактубни ўқиб тугатинг, Беттереж, балки унинг охирида жумбоқнинг калити чиқиб қолар. Ўқиб бўлганингиздан кейин сизга икки оғиз гап айтаман.

— Жуда яхши, сэр. Кўзларим бироз дам олсин, кейин давом эттираман. Ҳозирча эса, мистер Фрэнклин, сизни қистамоқчи эмасман. Лекин шундоқ бўлса-да, бу мудҳиш чигални ечиш йўлини топдингизми, йўқми, жиндай учини чиқарсангиз бўларди-да...

– Лондонга бориб, – дедим мен, – мистер Брефф билан маслаҳатлашиб кўраман. Агар у менга ёрдам беролмаса...

– Хўш, сэр?

– Агар изкувар Доркингдаги холи кулбасини тарк этишни истамаса...

– Истамайди, мистер Фрэнклин.

– Унда, Беттереж, ҳозирча менга аён кўриниб турган чораларим тамом бўлади. Мистер Брефф билан изкувардан бошқа бу ишда менга лоақал жиндай фойда бериши мумкин бўлган бирон кимсани билмайман.

Оғзимдан шу сўзлар чиқиб улгурмасдан, кимдир эшикни тақиллатиб қолди. Беттережнинг чеҳрасида бизга халақит берганлари учун таажжуб ва алам ифодаси зоҳир бўлди.

– Кириг, – деб қичқирди у зарда билан, – ким бўлсангиз ҳам кираверинг.

Эшик очилиб, мен умримда кўрган одамлар орасида энг ажойиб қиёфага эга бўлган бир кимса кирди. Унинг қадди-қомати ва хатти-ҳаракатларига қараганда у ҳали ёш эди. Лекин юзига қараса, Беттереждан кекса кўринарди. Ранги-рўйи худди лўлиларники сингари қорамағиздан келган, озгин бетлари ичига ботиб кетган, ёноқлари эса бўртиб чиққан эди. Бурни анча нафис бўлиб, қадимги Шарқ халқларида тез-тез учраб турадиган, аммо Фарбнинг навқирон халқлари орасида аҳён-аҳёнда кўзга ташланиб қоладиган шаклда эди.

Манглайи кенг эди. Юзида ажинлар ва буришган жойлар беҳисоб эди. Бу галати юздаги кўзлар янада галатироқ, ич-ичига ботиб кетганди. Бу кўзлар сизга тик боқар (ҳарҳолда, менга шундай тарзда боқиб турди) ва қаровчи одамнинг ирода кучи диққатингизни ўзига жалб қилиб оларди. Бунинг ёнига калта тарашланган қалин сочларини қўшинг. Улар табиатнинг аллақандай инжиқлиги туфайли жуда ажиб ва ғаройиб бир тарзда ўзининг рангидан маҳрум бўлган. Бошининг энг тепасидаги бир тутам соч ҳали ўзининг табиий қуюқ қора рангини сақлаб қолган. Бошининг икки ёнидаги сочлари эса мутлақо оппоқ эди. Уларнинг орасида ўрталиқда мош-гуруч сочларда бирор черага ҳам йўқ эдики, оқу қора сочлар орасидаги кескин тафовутни бироз юмшатса. Бу икки ранг ўртасидаги чегара унча текис эмас эди. Бир ўринда оқ сочлар қораларининг ичига кириб кетган, бошқа бир жойда эса қоралари оқ сочларга илашиб кетганди. Мен бу одамга астойдил қизиқиш билан қараб қолдим. Уят бўлса ҳам айтай, бу қизиқишимни жиловлаб ололмадим. У майин кўнғир кўзларини менга тикди-да, менинг беихтиёр кўполлигимга (мен унга кўзларимни лўқ қилиб қараб тургандим) жавобан узр сўради. Жуда қатъий тарзда аминманки, мен бундай узрга муносиб эмас эдим.

– Кечирасиз, – деди у, – мен мистер Беттережнинг бандлигидан беҳабар эдим.

У чўнтагидан қоғоз чиқариб, Беттережга узатди.

– Янаги ҳафта учун рўйхат, – деди у.

Шундан кейин у яна менга кўзларини тикиб қаради-да, хонадан қандай кирган бўлса, шундай шарпасиз чиқиб кетди.

– Ким бу? – деб сўрадим мен.

– Мистер Кандининг ёрдамчиси, – деб жавоб берди Беттереж. – Айтганча, мистер Фрэнклин, бунинг эшитиб, албатта, хафа бўласиз. Кичкина доктор мисс Рэчель туғилган кундаги зиёфатдан уйига қайтатуриб чалинган касалидан ҳали ҳам тузалиб кетгани йўқ. У ўзини анча яхши ҳис қилади, аммо баланд иситма туфайли хотирасидан ажралиб қолди. Ҳанузга қадар хотираси ўрнига келган эмас. Ишнинг оғири унинг ёрдамчисининг зиммасига тушяпти. Мижозлари анча камайиб кетди, фақат фақир одамларгина қолди. Улар, ахир, танлаш имконига эга эмас-да... Улар сочи ола одамга ҳам, лўлига ўхшаган қора одамга ҳам кўнишга мажбур, акс ҳолда бутунлай муолажасиз қолишади.

– Сиз уни ёқтирмайсиз, шекилли, Беттереж?

– Уни ҳеч ким ёқтирмайди, сэр.

– Нима учун у бунчалар номатлуб?

— Ташқи кўринишиёқ унга панд беради. Бундан ташқари, миш-мишлар ҳам юради. Мистер Канди унинг баъзи бир ноҳўя ишларига қарамай хизматга олаверган эмиш. Унинг қаердан келгани ҳеч кимга маълум эмас. Бу ерда унинг биронта ошна-оғайниси йўқ. Модомики, шундоқ экан, сэр, унинг бирор одамга манзур бўлиши амри маҳол-да...

— Албатта, бу жуда қийин гап. Сўрасам бўладими — анави қоғозни сизга берганида, сиздан унга нима керак эди?

— У менга бетоб одамларнинг рўйхатини олиб келди, сэр. Бу одамларга шароб керак. Миледи ҳамиша яхши портвейн билан хересни фақир бетобларга улашар эдилар. Мисс Рэчель ҳам бу одатни давом эттиришни ихтиёр қилдилар. Замонлар ўзгариб кетди! Эсимда, бунақа рўйхатни бекамга мистер Кандининг ўзи олиб келар эди. Энди бўлса, мистер Кандининг ёрдамчиси рўйхатни менга олиб келадиган бўлди. Изн берсангиз, мактубни охиригача ўқиб кўяй, сэр, — деди Беттерез яна Розанна Спирманнинг изҳори дилини ўз олдига тортар экан. — Уни ўқиш осон эмас, гапимга ишонаверинг. Лекин ҳарҳолда бу мени ўтмиш ҳақидаги қайғули ўйлардан анча чалғитди.

У кўзойнагини тақиб, бадхоҳлик билан бошини чайқади:

— Биз дунёга келар эканмиз, сэр, бизнинг хулқ-атворимизда соғлом маъно бор. Ҳар қайсимиз дунёга келишимизга озми-кўпми қаршилиқ қиламиз. Бу қилганимиз мутлақо тўғри ҳам!

Мистер Кандининг ёрдамчиси менга жуда қаттиқ таъсир қилди — мен ҳадеганда уни ўз ўйларимдан қувиб чиқара олмадим. Беттерезнинг сўнги фалсафий ҳикмати қулоғимга кирмади. Мен яна ола одам масаласига қайтдим.

— Унинг исми нима? — деб сўрадим мен.

— Унинг исми ҳам хунукдан хунук, — деб жавоб берди Беттерез қоғоғини уюб. — Эзра Женнингс.

Давоми келгуси сонда.

*Русчадан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

“Жаҳон адабиёти” журналида 2005 йилда эълон қилинадиган асарлар рўйхатини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

АМИН МААЛУФ (Франция). “Самарқанд”. *Роман.*
ЯВУЗ БАҲОДИРҲУЛИ (Туркия). **Алвидо, Хоразм.** *Роман.*
СОМЕРСЕТ МОЭМ (Англия). **Ой ва сариқ чақа.** *Роман.*
ВИЛЬЯМ ШЕКСПИР (Англия). **Ёз туни ғаройиботлари.** *Комедия.*
ТАРИҚ БУФРА (Туркия). **Усмон Ғозихон.** *Тарихий роман.*
ИВАН БУКАВЧАН (Чехия). **Қотил юраги.** *Пьеса.*
ЖОРЖ СИМЕНОН (Франция). **Мегрэ ва арвоҳ.** *Қисса.*
КЕН КИЗИ (АҚШ). **Какку уясида.** *Роман.*
СУЛТОН ҲОШИМ (Хитой) **Илонли кўриқ.** *Фантастика.*
НОДАР ЖИН (Грузия). **Устоз ёки Иосиф баён қилган Инжил.**
(И.Сталин ҳақида) *Роман.*

Булардан ташқари Ғарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам муштарийлар!

“Жаҳон адабиёти” журналига обуна бўлишни унутманг!

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.

Хоҳловчилар “Жаҳон адабиёти” журналининг ўтган сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.